T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü

17.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI TOPLANTISI
1.CİLT

24-28 MAYIS 1999
ANKARA

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI
Yayın No: 2345/1
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları
Yayın No: 73 1

YAYINA HAZIRLAYANLAR
Koray OLŞEN
Fahriye BAYRAM
Adil ÖZME
Kemalettin ATAŞ
Yaşar KEPENEK
Dr. Haydar DÖNMEZ
Ceyhan SÜVARİ

DİZGİ:
Meryem UYANIKER

ISBN: 975-17-2318-3 (Takım)
975-17-2319-1 (1.Cilt)
ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLİ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA-2000

İÇİNDEKİLER

Mehmet TOP
Hakkâri ve Çevresindeki Sanat Eserleri Yüzey Araştırması, 1998 1

Kadir PEKTAŞ
Bitlis Mezar Taşları (1998) 15

Sema ALPASLAN
Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait
Mimari Plastik Eserler 29

Metin AHUNBAY, Turgut SANER
Binbirkilise ve Ayatekla'da (Meryemlik) 1998 Araştırmaları 39

Gabriele MIETKE
Untersuchungen Zur Baugeschichte von Basilika 3
in Kanlıdivane 1998 49

Mehmet İ. TUNAY
Akkale Yüzey Araştırması 1998 55

Ertuğrul DANIK
Ortaçağda Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları 67

M. KADİROĞLU, Z. KARACA, T. YAZAR
Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1998 Yılı Yüzey Araştırması 81

Osman AYTEKİN
Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzey Araştırması 95

Maria ANDALORO
Küçük Tavşan Adası: 1998 Report..... 109

Robert OUSTERHOUT, Winfried HELD
İmbros / Gökçeada 1998 123

E.B. RECCHI FRANCESCHINI
The Seventh Survey of the Great Palace Area and The Third Study
Mission For The Boukoleon Restoration Project (1998) 137

Erendiz ÖZBAYOĞLU
Kınalıada, Yassıada ve Sivriada Yüzey Araştırması 147

Lucienne THYS-ŞENOCAK
The Architectural Survey of the Ottoman Fortress
of Seddülbahir (1997-1998) 155

Levent Egemen VARDAR, Nalan AKYÜREK-VARDAR
Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması:
Ankara İli, 1998 163

Karl STROBEL, Christoph GERBER
Feldforschungen in Tavium 1998 Vorbericht 169

Wulf SCHIRMER
Göllüdağ 177

R. ERGEÇ, A. SCHUTTE-MAISCHATZ, E. WINTER
Doliche 185

Elmar SCHWERTHEIM
Arbeiten in Alexandria Troas 1998 195

B. İPLİKÇİOĞLU, G. ÇELGİN, A.V. ÇELGİN
Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Güneybatı Pisidia Epigrafik- Tarihî
Coğrafî Yüzey Araştırmaları (1991-1998 Çalışmaları) 199

Thomas DREW-BEAR
Pisidia Antiokheia Tiyatrosunun Yazıtları 209

Thomas CORSTEN, Candan NALBANTOĞLU
Kibyra 215

Frank KOLB, Andreas THOMSEN
1998 Kyaneai Yüzey Araştırması Sonuçları 217

Ender VARİNLİOĞLU
Karia'da Araştırmalar 1998 235

Mustafa Hamdi SAYAR
Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1998 237

Mustafa Hamdi SAYAR
Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1998 245

Wolfgan BLÜMEL
Epigraphische Forschungen im Westen Kariens 1998 251

Helmut BRÜCKNER
Palaeogeographic Studies in the Büyük Menderes Deltaplain, 1998 255

Paul KESSENER, Susanna PIRAS
The 1998 Campaign of the Aspendos Aqueduct Research Project 263

Ina EICHNER
Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien Arbaitsbericht
Über Die Kampagne 1998 275

Charles Brian ROSE
Post-Bronze Age Troy 283

Bakiye YÜKMEN
1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İlleri
Yüzey Araştırması 293

HAKKÂRİ VE ÇEVRESİNDEKİ SANAT ESERLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1998

*Mehmet TOP**

Hakkâri'deki Ortaçağ ve sonrasına ait sanat ve mimarlık eserlerine yönelik başladığımız araştırma ve incelemelerin ilki 1998 yılı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Hakkâri'de, biri tarafımdan yürütülen yüzey araştırması; diğeri İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nden Prof Dr. Vali Sevin ve ekibi tarafından Van Müzesi ile ortaklaşa gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışması aynı yıl başlamıştır. Böylece yörenin hem İlkçağı, hem de Ortaçağı ortaya çıkan bulgular ve eserler ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Araştırmalarımız, Hakkâri Valiliği[1] ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu'nun[2] maddi destekleriyle, Bakanlık temsilcisi Afyon Müzesi'nden Arkeolog Halil Arça'nın[3] katılımıyla 20-30 Temmuz 1998 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Doğu Anadolu'nun güneydoğu köşesinde yer alan Hakkâri, doğudan İran'a, güneyden Irak'a komşu, Van ve Şırnak illeri ile çevrili serhat illerimizden birisidir. Merkez ilçe dışında, Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca ilçelerinden oluşmaktadır (Harita: 1). Ulaşımı Van üzerinden 200 km.lik karayolu ile sağlanmaktadır. Türkiye'nin en dağlık yörelerinden birini teşkil etmektedir. Bu nedenle "dağların kenti" olarak haklı bir nitelemeye sahiptir. Sümbül Dağı, Mor Dağ, Karadağ, Arnos Dağı, Cilo Dağları bunların en ünlüleridir. Van'ın Başkale İlçesi'nden doğan Zap Suyu ve vadisi bu ilin sınırları içerisinden geçerek, Kuzey Irak'a inmektedir[4].

Hakkâri'nin tarihi geçmişi, tarih öncesi devirlere kadar inmektedir. Bunu, ilin Sat Dağları'ndaki Gevaruk Vadisi ile Trişin Yaylası'nda bulunan kaya resimleri belgelemektedir[5].

Daha sonraki dönemlerde özellikle Erken Demir Çağından itibaren yerleşimin olduğunu, il merkezinde yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda elde edilen veriler göstermiştir. Bu sırada 1998'de kalenin eteklerinde bulunan steller, Hakkâri bölgesinin Demir Çağına ilişkin yeni bulgular olarak dikkat ve ilgi çekmiştir[6]. Bölge yine Demir Çağı içerisinde Asur ve Urartu devletleri arasında sık sık el değiştirmiştir. Tuşba'dan başlayan Urartu ordu yolu bölgeden geçerek Kelişin'e ulaşmaktadır[7].

---

* Yrd.Doç.Dr.Mehmet TOP, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/TÜRKİYE

1 Başta Hakkâri Valisi Sayın Nihat Canpolat'a, Vali Yardımcısı aynı zamanda bir kültür adamı Sayın Yılmaz Kurt'a, İl Kültür Müdürü Emin Özatak'a, İl Emniyet Müdürlüğü ve İl Jandarma görevlilerine, Öğretmen Evi ve Polis Evi çalışanlarına ve ayrıca sıcak ilgilerini gördüğümüz tüm Hakkârililere şükranlarımı sunarım.

2 Y. Y. Ü. Araştırma Fonu Başkanlığı'na teşekkür ederim.

3 Arkeolog Halil Arça, çalışmalarıma özverili ve heyecanlı bir şekilde katılmış büyük desteği ve emeği geçmiştir. Bundan dolayı, kendisine ayrıca teşekkür ediyorum.

4 H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İst., 1989, s. 103-130; Hakkâri 98, Ankara, 1998,s. 38-46; *Yurt Ans.*, "Hakkâri" mad., C.V., İst. 1982, s. 3291-3296.

5 Freh W. M. Uyanık, "Hakkâri Sat Dağları'nda Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ", *Belleten*, S. 84, Ankara, 1957, S. 81; M. Uyanık, "Van - Hakkâri Sınırında Tirişin Yaylası'nda Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Kollegium" *Belleten* S., 125, Ank., 1968, s. 97-103.

6 V. Sevin – A. Özfırat, "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık Hakkâri Stelleri Hubuşkia Prensleri" *Arkeoloji ve Sanat*, S. 87, İst., 1998, s. 6-9.

7. O. Belli, "Urartular" *Anadolu Uygarlıkları Ans.* C. II. İst. 1986, s. 181-182.

Urartu Devleti'nin M.Ö. 6. yüzyıl ortalarında yıkılmasını takiben bölge Pers, İskender, Seleukid, Roma, Part, Sasani ve Bizans idaresinde kalmıştır[8]. Sasani Döneminde V. yüzyıldan itibaren Yukarı Zap Vadisi'ne Nesturiler yerleşmeye başlamışlardır[9]. Daha sonra Bizans hâkimiyeti sırasında Küçük Albak idari bölgesindeki Culemerk (Çölemerik) Yukarı Zap Vadisi sınırları dahilinde yer almıştır[10].

Hz. Ömer zamanında müslüman akınlarına uğramış olan bölge, bu dönemde Hakâriyye (Hakkâriyye) olarak adlandırılmıştır. Bugün Hakkâri olan ilin adı önceleri Çölemerik'tir. Hakkâri daha çok dağlık ve engebeli olan bölgenin adını nitelendirmektedir. Çölemerik, Süryani kaynaklarında Gûlarmak, batılı kaynaklarda ise Culamerg ya da Julamark şeklinde geçmektedir[11].

Çölemerik başta olmak üzere Hakkâri yöresi; sırasıyla Büyük Selçuklu (1054), Musul Atabekleri (1127), Zengiler (1142-43), İlhanlı (1259), Karakoyunlu (1349-1405), Timurlu (1387), Akkoyunlu (1468) ve Safevi (1504) Türk devletlerinin idaresinde kalmıştır. Özellikle Selçuklu ile İlhanlı dönemlerinde bölgede Yezidi Kürtler yaşamaktadır[12].

XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Hakkâri beylerinin yörede hakim oldukları bilinmektedir. Özellikle bu dönemde Çölemerik Vasten (Gevaş) ve Van'ın yönetimi beyliğin elinde bulunmaktadır. Ancak bunlar Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyonlu, Safevi ve daha sonra Osmanlı hâkimiyetlerini tanıyarak, Hakkâri ve çevresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir[13].

Bölge 1534'ten sonra, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Hakkâri, Osmanlı Devleti yönetimi sırasında "hükümet" statüsü altında Hakkâri beylerinin idaresine verilmiştir[14]. Van eyaletine bağlı "Hakkâri Hükümeti", 1847 yılına kadar ocaklık şeklinde bu beylerin idaresinde kalmış; Tanzimat'tan sonra Osmanlı'daki yeni idari yapılanma sonucunda Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak durumuna getirilmiştir. 1865'te tekrar Van Vilayeti'ne bağlanan Hakkâri, 1876-1888 yılları arasında vilayete dönüştürülmüştür[15]. 1888 tarihinde tekrar Van Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi olmuştur. Bu şekilde 1915 Rus işgaline kadar kalmıştır. Bu dönem hakkında, V. Cuinet ile 1315 tarihli Van Salnamesi'nde geniş bilgi bulunmaktadır[16]. 1918 yılında Rus ve Nesturi işgalinden kurtarılarak, Osmanlı topraklarına vilayet olarak tekrar katılmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'si kurulduktan sonra, önce vilayet olan Hakkâri, 1926'da Van'a bağlı ilçe durumuna düşmüştür. 1936 yılında yeniden il statüsüne kavuşmuştur. Günümüzde bu durumunu devam ettirmektedir[17].

Hakkâri'deki 1998 çalışmaları, Merkez (Çölemerik) ve civarında gerçekleştirilmiştir. Bay Kalesi, Çölemerik Kalesi, Zeynel Bey Medresesi, Meydan Medresesi, Kızıl Kümbet Zaviyesi, Halil Kilise ve Derav Kilisesi ile Kızıl Kümbet Mezarlığı, Kale Altı Mezarlığı ve Melik Esed Mezarlığı'nda gerçekleştirilmiştir. Bu seneki bildiri kapsamına mezarlıklar ve mezar taşları dışındaki mimari eserler alınmıştır. Bunlar Osmanlı Döneminden kalma medrese ve zaviye gibi yapılarla, Nesturilerden kalma kiliselerden oluşmaktadır.

---

8 *Yurt Ans. a.g.m.*, s. 3307-3309.
9 B. Nicitine, "Nesturiler" mad., *İ. Ans.*, C. 9., İst., 1988, s. 208.
10 E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul, 1970, s. 168.
11 M. Tuncel, "Hakkâri" mad., *D.İ.Ans.*, C. 15, İst. 1997, s. 206; B. Darkot "Çölemerik" mad., *İ.Ans.*, C. III., İst., 1963, s. 441.
12 O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst. 1993, s. 228.
13 Şerefhan, Şerefname (Ç.M. Emin Bozarslan) İst. 1998, s. 79-91; İ. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, C. II, Ank., 1989, s. 510-511.
14 O, Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van, 1997, s. 135; B. Kodaman "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 95, Mart 1987, s. 33-35; T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* I, Ank., 1988, s. 118.
15 B. Darkot, "Hakkâri" mad., *İ. Ans.*, C. V., İstanbul, 1997, s. 99.
16 V. Cuinet, *La Turquie D'Asie-Géographie Administrative*, C.II., Paris 1892, s. 728–731; *1315 tarihli Van Salnamesi*, s. 191.
17 Hakkâri '98. Ankara, 1998; s. 36.

1. BAY KALESİ

Şehrin güney tarafında, merkeze 7-8 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Kale denizden 2025 m. yükseklikte, sarp ve dik kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır (Harita: 2). Kaleye hem kuzey, hem de güney taraftan tırmanarak çıkmak mümkündür. Günümüzde kuzey tarafına yarıya kadar araba için yol açılmış olup bundan sonrası tırmanma yoludur. Bu kesimde kayalıklara basamaklar açılarak merdivenler oluşturulmuştur. Bunlar çıkışı kolaylaştırmaktadır.

Kalede mimari doku büyük ölçüde tahrip olduğundan, bunları tam olarak ortaya koymak mümkün olmamıştır (Resim: 1). Ancak en üst kesimde doğu-batı doğrultusunda moloz taşlar ve Horasan harcıyla tutturulmuş duvar izlerine rastlanmıştır. Etrafa dağılmış seramik parçalarından Demir Çağından itibaren Ortaçağ sonuna kadar burada yerleşimin olduğu izlenebilmektedir. Tuğla ve seramikler dışında üzerinde haç ve süslemeler olan bir taş parçasıyla kaya üzerine kazınmış, ters lale şeklindeki motifler kalenin diğer kalıntılarını teşkil etmektedir.

Tarihi kaynaklarda Hakkâri beylerinden Malik Bey'in Bay Kalesi'nde hüküm sürdüğünün belirtilmesi, Hakkâri tarihinde buranın önemini ortaya koymaktadır[18].

2. ÇÖLEMERİK (HAKKÂRİ) KALESİ

Hakkâri'nin merkezinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan, yüksekliği yaklaşık 100-200 m. civarında bir tepe üzerine kurulmuştur (Harita: 2; Resim: 2).

Kaleden günümüze hiçbir kalıntı ulaşmamıştır. Bu nedenle, mimari dokusu hakkında bir fikir ileri sürmek mümkün olmamıştır. Ancak gerek Evliya Çelebi'den ve gerekse diğer tarihi kaynaklardan "Çölemerik Kalesi"nin mevcudiyeti belirlenebilmektedir[19].

3. ZEYNEL BEY MEDRESESİ

Medrese Hakkâri'nin Güleşer Baba Mahallesi'nde bahçeler arasında ve dere kenarında yer almaktadır.

Bugün büyük ölçüde yıkılmış olan medrese Hakkâri beylerinden Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim mazhariyetine nail olmuş Zeynel Bey tarafından yaptırılmıştır. Zeynel Bey 1560-1578 tarihleri arasında Hakkâri beyliğinde kalmıştır. Muhtemelen medreseyi bu tarihler arasında yaptırmış olmalıdır. İranlılarla yapılan bir savaş sırasında 1585 tarihinde Marend'de şehit düşen Zeynel Bey'in naaşı 1587'de Çölemerik'e nakledilerek kendi yaptırdığı medresenin avlusuna gömülmüştür[20].

Medrese kuzey-güney doğrultusunda 22.20 x 17.20 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Bugün büyük ölçüde yıkıldığından kazı ve temizlik yapmadan planını tam olarak ortaya koymak mümkün olmamıştır. Ancak ortada bir avlu ve bunun etrafında sıralanan medrese odaları anlaşılmaktadır (Çizim: 1). Kuzey cephenin ortasından avluya girilmekte, giriş bölümünün iki yerinde köşelerde birer oda yer almaktadır (Resim: 3). Bunlardan kuzeybatıdaki, Zeynel Bey'e ait mezarın bulunduğu oda olabilir. Avlunun doğu ve batı yanlarında ikişer, güney tarafında ise üç oda sıralanmaktadır. Odalar kare ve dikdörtgen planlı, üzerleri beşik tonoz örtülüdür. Medresenin tamamında moloz taş ve kaba yonu taşlar kullanılmıştır.

Ayrıca medresenin etrafında bazı süslemeli mimari parçalar ile birçoğu yıkılmış mezar taşlarına rastlanmıştır. Medresenin kazısı ve restorasyonu yapıldığında, Hakkâri önemli bir yapısına daha kavuşmuş olacaktır.

4. MEYDAN MEDRESESİ

Hakkâri merkezinde Biçer Mahallesi'nde bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984'te yapılan onarımdan sonra sağlam ve ayaktadır. Medresenin, giriş

18 Şerefhan, *a.g.e.*, s. 84.
19 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Sad. T. Temelkuran-N. Aktaş), C. III-IV, İstanbul, 1993, s. 514, 550.
20 Şerefhan, *a.g.e.*, s. 89.

kapısı üzerindeki kitabesinden Hicrî 1112, Miladî 1700-1701 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede kim tarafından yaptırıldığı belirtilmemekle beraber, Hakkâri Hükümet Sancağı'nın o yıllardaki yöneticisi olan İzzeddin Oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılmış olabilir[21].

Medrese 23.40 x 18.25 m. dış ölçülere sahip kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Resim: 4). Avlulu, iki katlı ve iki kanatlı medreseler grubuna girmektedir. Yapıya güney cephenin ortasındaki bir kapı vasıtası ile girilmektedir (Resim: 5).

Avlunun dört yanını iki kat halinde revaklar dolanmaktadır. Alt kat revakları değişik şekillerde başlık ve kaideleri olan sütunlara, ikinci kattakiler ise payelere oturmaktadır. Revak gözleri sivri kemerli, bölümleri ise çapraz tonoz örtülüdür (Resim: 6).

Avlunun doğu ve batı tarafında asimetrik olarak sıralanan medrese odaları yer almaktadır. Batı tarafında hem alt hem üst katta birbirine yakın ölçülerde üzerleri beşik tonoz örtülü dörder oda sıralanmaktadır. Oda kapıları dikdörtgen biçiminde ve oldukça küçük olup revaklara açılmaktadır. Bu odaların batı duvarlarına birer mazgal pencere diğer duvarlarına da dolap nişleri ve ocak yerleştirilmiştir (Çizim: 2, 3).

Doğu kanadında ise altta üç, üstte iki oda yer almaktadır. Bu odalardan diğerlerine göre daha büyük tutulmuş kuzey tarafındakiler mescit ve dershane olarak düzenlenmiştir. Her iki katın bu odalarında güney duvarına açılmış birer mihrap nişi bulunmaktadır. Alt kat mescit mihrabı yarım daire planlı niş şeklinde, üst katınki ise üstten üç dilimli kemerle taçlandırılmıştır. Diğer yandan üst kattaki mescidin büyük tutulmasından dolayı geriye kalan kısma bir oda, alt kata ise iki oda yerleştirilmiştir. Bu odalara da dolap nişleri ocak ve mazgal pencereleri açılmıştır. Küçük tutulan kapıları düz lentolu ve avluya açılmaktadır. Düzgün kesme taşlarla örülmüş yapının güney cephe dışındaki diğer cepheleri oldukça yalındır. Güney cepheyi hareketlendiren taç kapı sivri kemerli bir girinti şeklindedir (Resim: 5). Kapı, köşeden helozonik yivli bir kaval silme ve onu takip eden mukarnaslı bir bordürle kuşatılmıştır. Bunun ortasında oldukça küçük tutulmuş üstte ve yanlarda yekpare blok taşlarla oluşturulan kapı dıştan kabartma vazo ve çiçeklerle süslenmiş üç yandan dolanan bir bordürle sınırlandırılmıştır. Gerek mukarnaslı ve gerekse içteki bu bordür kahverengi taşlarla oluşturulduğundan ayrıca cepheyi hareketlendirmektedir.

Kapının üst kesimine dikdörtgen kitabe yerleştirilmiştir. Kitabe mermer üzerine işlenmiştir. Diğer cepheler alt ve üst katlara açılmış pencereler dışında oldukça hareketsizdir.

Meydan Medresesi anıtsal yapısı düzgün kesme taş işçiliği, içteki revaklı avlusu, kapısındaki süslemeleri ve iki katlı planlı ile Hakkâri'nin günümüze sağlam olarak gelmiş tek ve en önemli anıtsal yapısıdır. Bunun aslına uygun restorasyonu gerçekleştirilerek müze olarak kullanıma ve ziyaretçilere açılması, Hakkâri'ye kültürel katkı sağlayacaktır.

5. KIRMIZI KÜMBET ZAVİYESİ

Güleşer Baba Mahallesi'nde mezarlığın bulunduğu sırtın güney tarafında yer almaktadır. Günümüzde yapı oldukça harap ve yıkılmış vaziyettedir. Kalan duvar kalıntılarından planını belirlemek mümkün olmuştur (Çizim: 4).

Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup 16.50 x 11.80 m. dış ölçülere sahiptir. Yapıya batı cephesinin kuzey köşesinden bir kapı ile girilmektedir. Buradan doğuya doğru genişleyen bir hole geçilmektedir. Bundan başka kapıları hole açılan doğu ve güney tarafında dört oda yer almaktadır. Bu odalar kare ve dikdörtgen planlı bir özellik taşımaktadır. Yapılan yüzey araştırmasında yapıda firuze renkli çini parçalarına rastlanmıştır. Bunun da kazısının yapılması halinde yapı tam olarak ortaya çıkarılabilecektir (Resim: 7).

---

21 O., Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 193.

6. HALİL KİLİSESİ

Hakkâri'ye 10 km. mesafede ana yol kenarındaki Halil mevkiinde bulunmaktadır. Nesturilere ait olan yapının üzerinde kitabe ve süsleme mevcut olmadığından, hangi tarihte ve kim tarafından yaptırıldığı belirlenememiştir.

Kilise, 6.70 x 13.70 m. dış ölçülere sahip, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve iki bölümden oluşmaktadır. Batıdaki birinci bölüm daha büyük tutulmuştur. Buraya güney cephedeki bir kapı vasıtasıyla girilmektedir (Resim: 8). Bu bölümün üzeri doğu-batı doğrultusunda uzanan beşik tonozla örtülmüştür. Duvarlara dolap nişleri açılmıştır (Çizim: 5).

Doğudaki ikinci bölüme daha büyük olan birinci bölümden iki kapı vasıtasıyla geçilmektedir. Kapılardan biri ortaya yakın yerde sivri kemerli bir girinti içerisinde, sivri kemerli bir açıklık şeklinde, diğeri ise güney köşede sivri kemerli açıklık biçimindedir. Oda kuzey-güney istikametinde dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür. Bu bölümün doğu duvarına kapı eksenine gelecek şekilde sivri kemerli bir niş yerleştirilmiştir. Yan duvarlarda dolap nişleri bulunmaktadır.

Yapının tamamında taş malzeme kullanılmış olup dış cephelerde düzgün sıralı kaba yonu taşlar görülmektedir. Yapı oldukça sağlam, dıştan düz toprak dam örtülüdür.

7. DERAV KİLİSESİ

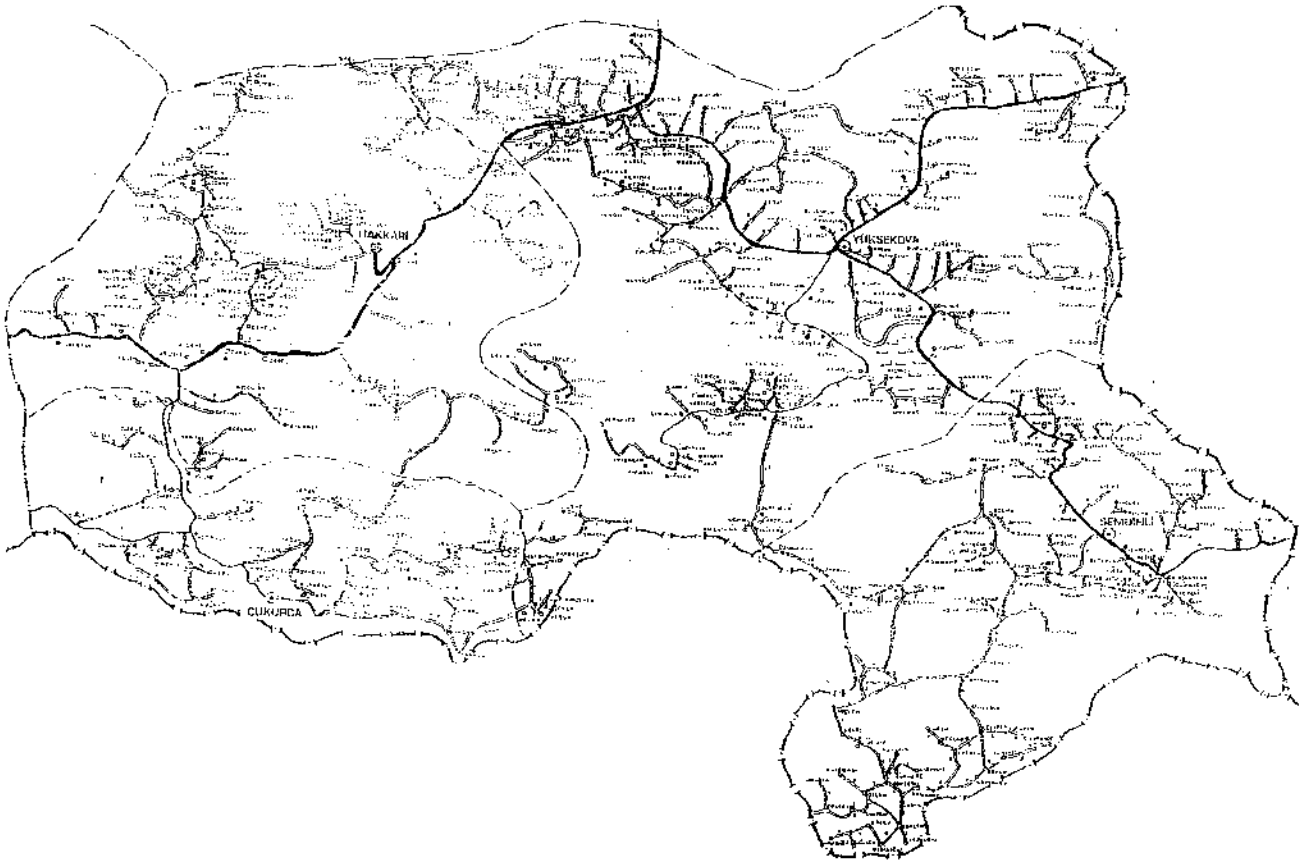
Zap Vadisi'nde, Üzümcü Köyü'nün ilerisinde Derav mevkiinde bulunmaktadır. Zap Suyu'nun karşı tarafındaki sırtta eğimli bir arazide kurulmuştur.

Nesturilere ait olduğu kabul edilen yapının üzerinde kitabe veya süsleme olmadığından yapının tarihi ve dönemi belli değildir.

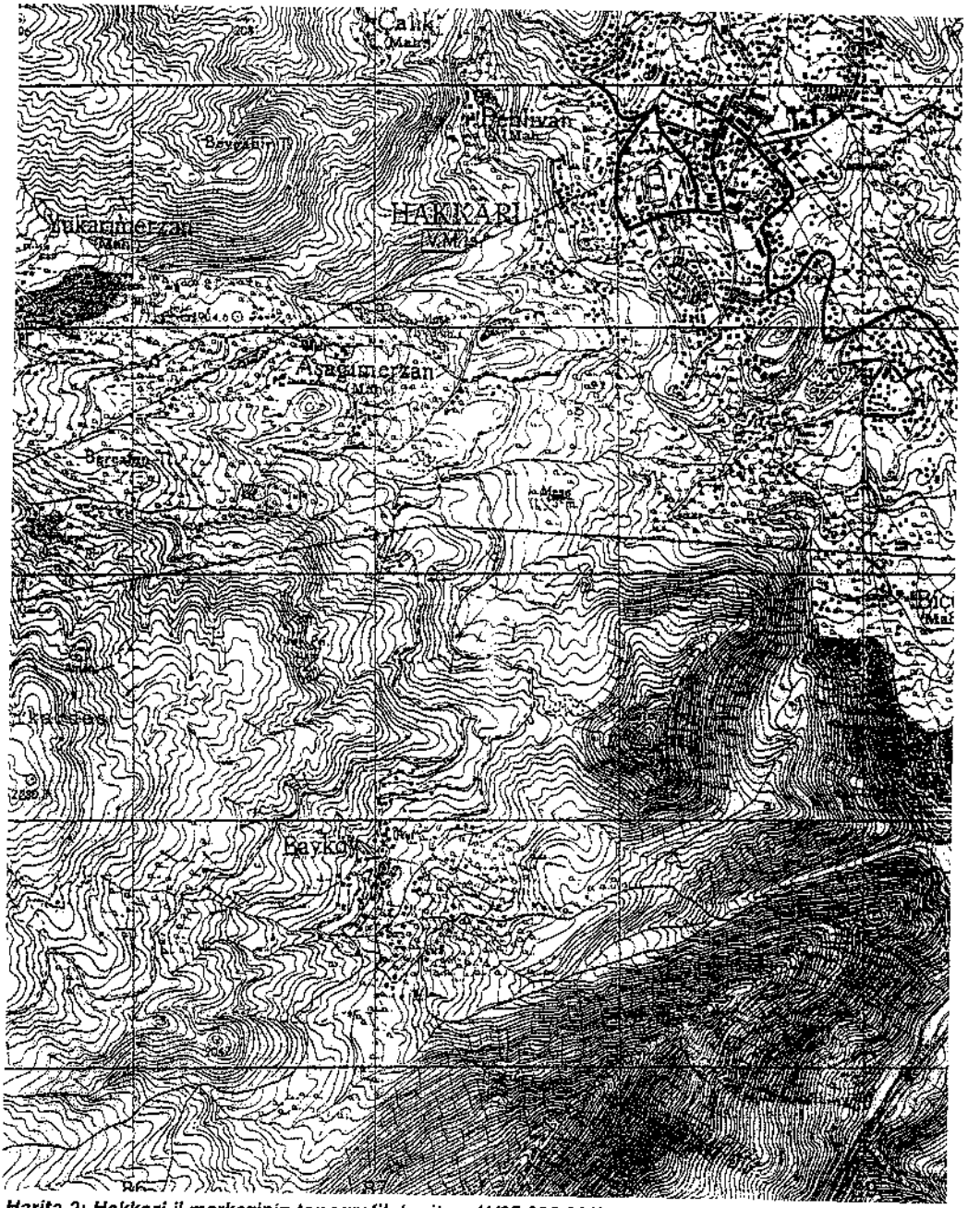
Oldukça küçük olan yapı, 6.85 x 10.00 m. dış ölçülere sahip, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlıdır (Çizim: 6). Iki odadan meydana gelen yapının batıdaki bölümü daha büyük tutulmuş olup güney taraftan bir kapı vasıtasıyla girilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı odanın üzeri beşik tonozla örtülüdür. Batı tarafında açılmış mazgal pencerelerle burası aydınlatılmıştır (Resim: 9).

Doğudaki ikinci odaya buradan sivri kemerli bir girinti içerisinde, yine sivri kemerli açıklık şeklinde bir kapıdan girilmektedir. Ortaya yakın bir yerdeki bu kapıdan başka güney köşeye ikinci bir kapı açılmıştır. Ortadaki kapı içten ve dıştan sivri kemerli bir girinti ile vurgulanmış durumdadır. Burası 2.10 x 4.30 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlıdır. Doğu tarafı doğrudan kayaya oturan beşik tonoz örtüye sahiptir. Tonozun kuzey ve güney tarafları yıkılmış olup bunun alt kesimlerine duvara dolap nişleri açılmıştır.

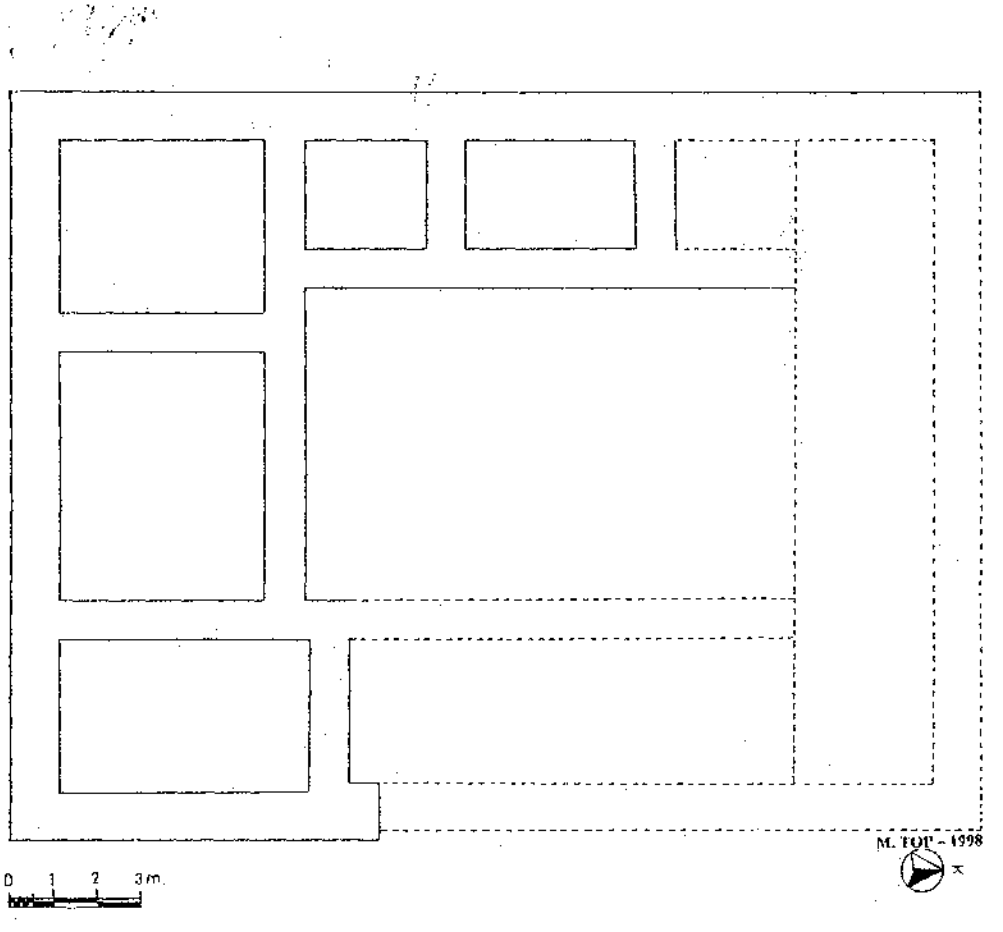
Yapının tamamı moloz ve kaba yon taşlarla gerçekleştirilmiştir. Dıştan üzeri düz toprak dam örtülüdür. Duvarları yer yer yıkılmış olmakla beraber, günümüze sağlam olarak ulaşmıştır.

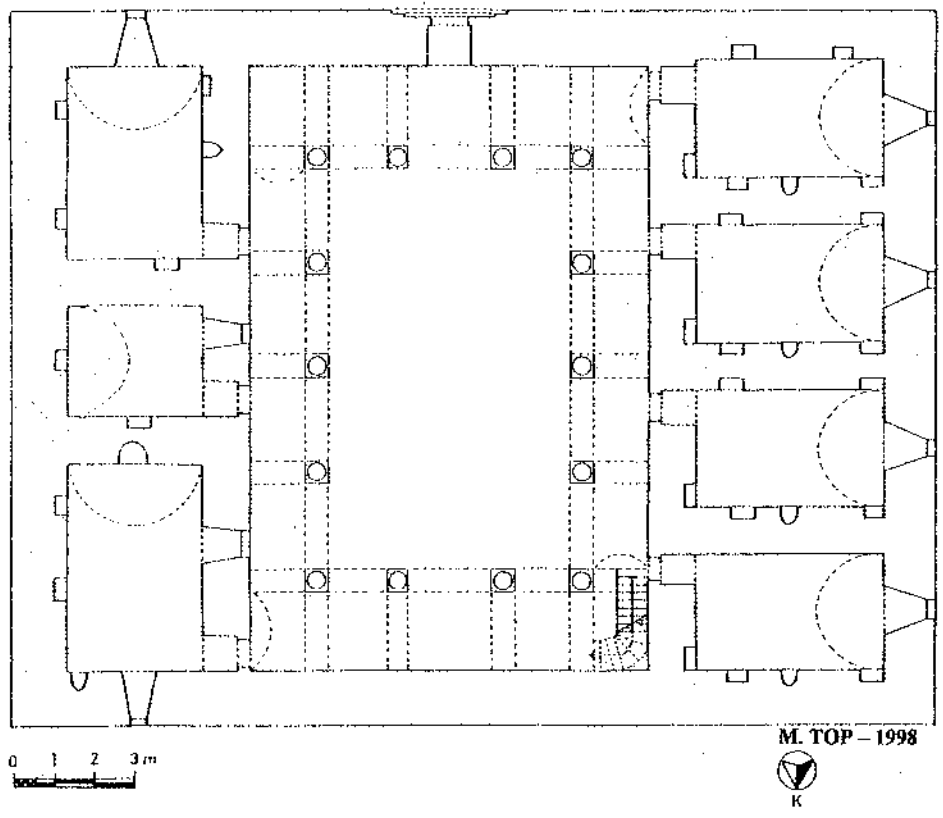
Harita 1: Hakkari il haritası

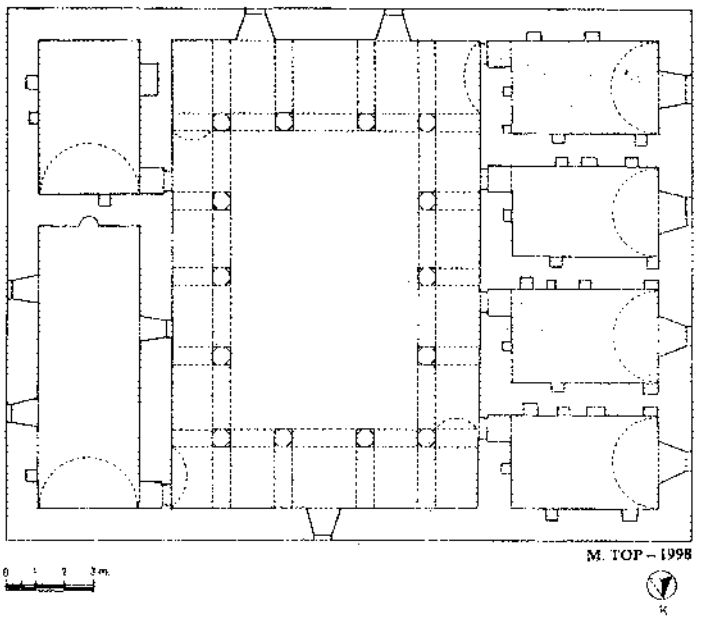
Harita 2: Hakkari il merkezinin topografik haritası (1/25.000.000)

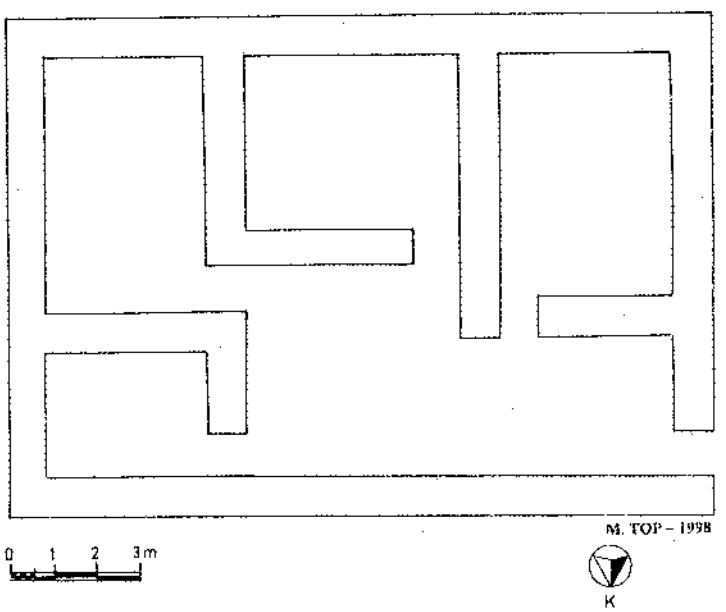
Çizim 1: Zeynel Bey Medresesi, plan

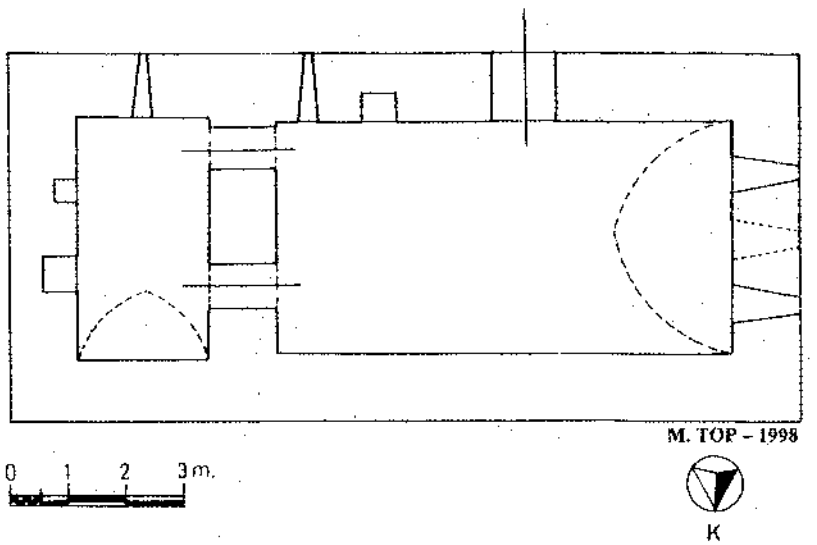
Çizim 2: Meydan Medresesi zemin kat planı

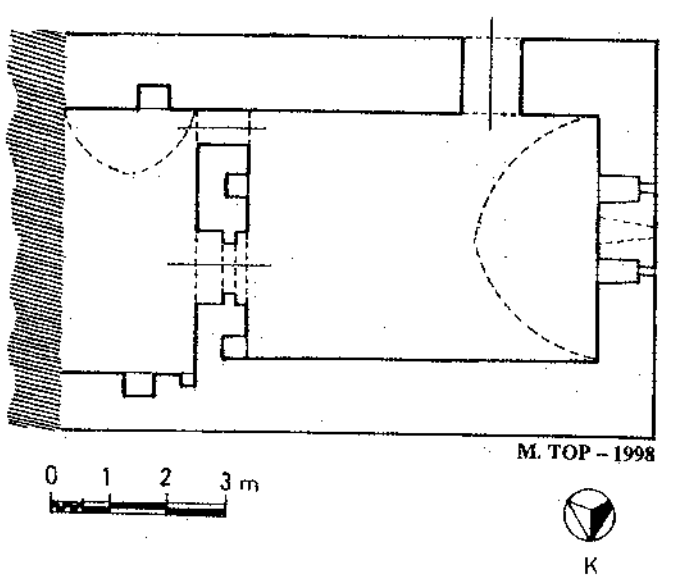
Çizim 3: Meydan Medresesi birinci kat planı

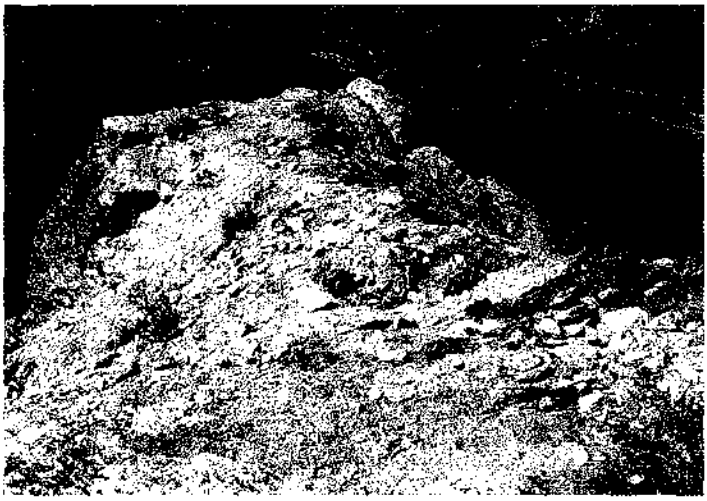
Çizim 4: Kırmızı Kümbet Zaviyesi planı

Çizim 5: Halil Kilisesi planı

Çizim 6: Derav Kilisesi planı

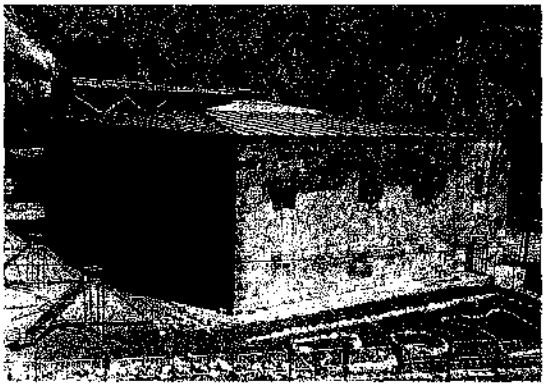
Resim 1: Bay Kalesi, duvar dokusu ve temelleri

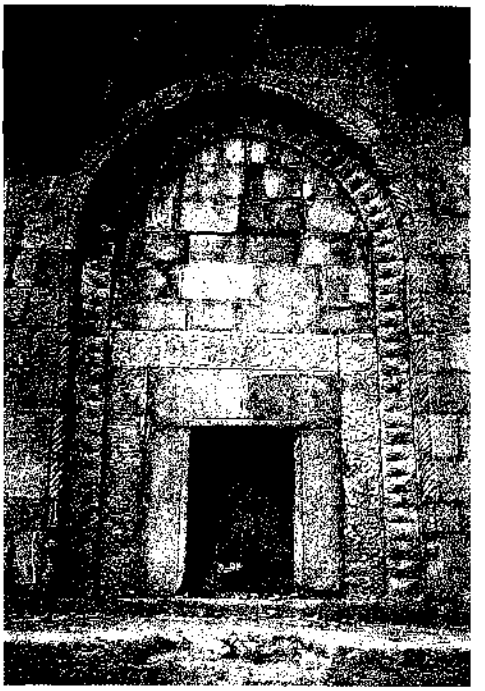
Resim 2: Hakkari Kalesi, genel

Resim 3: Zeynel Bey Medresesi, genel

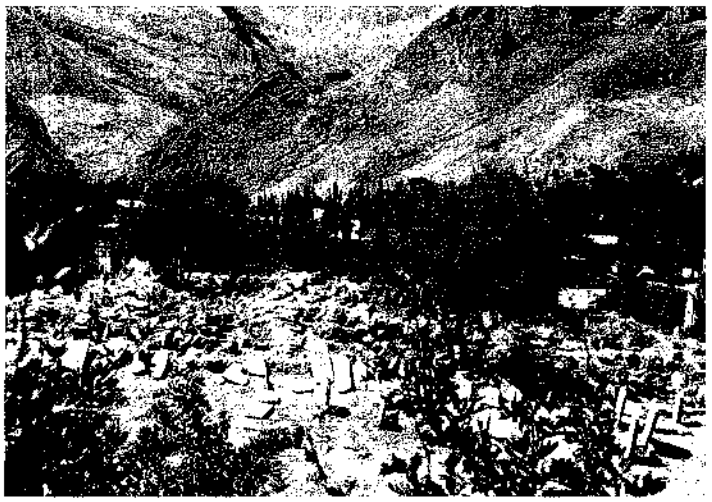
Resim 4: Meydan Medresesi, kuzeybatıdan genel görünüş

Resim 5: Meydan Medresesi'nin taçkapısı

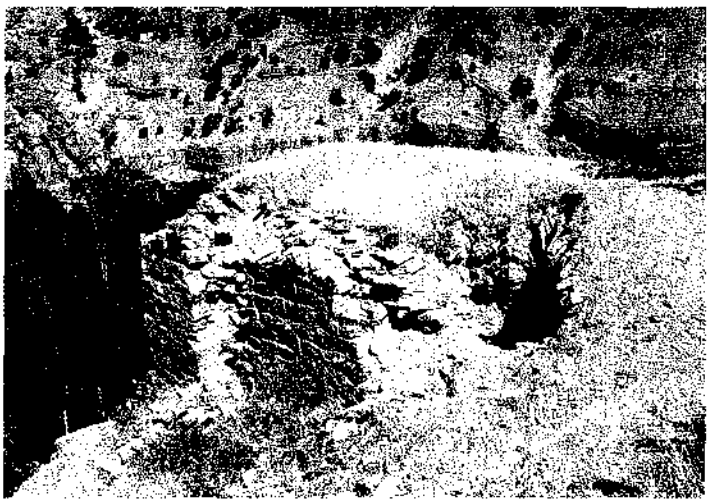
Resim 6: Meydan Medresesi avlu ve revakları

Resim 7: Kızıl Kümbet Zaviyesi'nin kuzeyden genel görünüşü

Resim 8: Hakkari Kilisesi'nin, dıştan görünüşü

Resim 9: Derav Kilisesi, genel

BİTLİS MEZAR TAŞLARI (1998)

*Kadir PEKTAŞ**

Bitlis il merkezindeki mezarlıklar ve mezar taşları konusunda 1997'de başladığımız yüzey araştırmasına, 1998 yılında da devam edilmiştir[1]. Araştırmalarımızda bu sene Saidiye Türbesi Haziresi, Hoca Hasan Zaviyesi ve Haziresi, İl Kültür Müdürlüğü bahçesi[2], Seyid İbrahim Şemsi Bitlis Mezarlığı ve Zeydan Mezarlığı incelenmiştir.

Saidiye Türbesi Haziresi

Tarihçe ve mimari özellikleri üzerinde geçen yıl durduğumuz Saidiye Türbesi'nin kuzeyden güneye doğru alçalan eğimli bir arazi üzerindeki haziresi düzgün bir planlama göstermektedir. Bu yıl Saidiye Türbesi Haziresi daha kapsamlı olup, mezarlığın dağınık vaziyetteki tüm mezar taşları ve sandukalarının planı çıkarılmıştır (Çizim: 1). Buna göre XVIII. ve XIX. yüzyıllardan kalan eski mezarların, hazirenin kuzey ve orta bölümlerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Mezarlığın doğu duvarının çok yakınında bulunan ve ilk bakışta sadece sarıklı şahidesi ile dikkat çeken bir mezar bu yıl detaylı şekilde incelenmiştir 1.45 x 0.45 x 0.14 m. ölçülerindeki şahidenin doğu yüzünde, kenarlarında palmetlerin işlendiği, kartuşlar içine alınmış sülüs hatlı sekiz satırlık kitabe yer almaktadır.

Ya Rahmân

El-mevtu ke'sun küllü nâsi şâribuhû

Heze merkadu' emiru'l-âdil sülâle-i Ziyâeddin

Hân şeci'ud - devrân, el- ma'deni'l-hayri ve'l-ihsân

Menba'i'l -fadl-i ve'l imtinân, el-merhûm, el-mebrûr, el-mağfûr

El-muhtâc ilâ Rahmeti'illahi te'âlâ

Ve ğufrânehu Muhammed Şeref Hân İbn-i Âdil Hân

Teveffâ fi sene isnâ ve miete ve elf.

Türkçesi: Yâ Rahman! Ölüm bir kadehtir, tüm insanlar ondan içecektir. Bu mezar adil emir, Ziyaeddin Han sülalesinden, devrin en cesuru, hayır ve güzelliklerin madeni, fazl ve ihsan kaynağı, merhum, mebrur, affedilmiş, Allah'ın rahmetine ve affına muhtaç Adil Han oğlu Muhammed Şeref Han'ındır. 1102 (1690-1691) yılında öldü.

Mezarın bir bölümü toprak altında kalan 72 cm. genişliğindeki sandukası dört parça halinde günümüze ulaşmıştır (Çizim: 2). Batı kenarı sivri olarak düzenlenen san-

---

* Yrd. Doç. Dr. Kadir PEKTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Zeve Kampüsü 65080 Van/TÜRKİYE

1 1998 yılı çalışmalarında görev alan Arş. Gör. Gülsen Baş ve Bakanlık temsilcisi, Erzurum Müzesi'nden Fatma Güler Barın'a, yardımlarından dolayı Arş. Gör. B. Nuri Kulaguz ve Arş. Gör. Mehmet Kulaz'a, yakın ilgisi nedeniyle Bitlis İl Kültür Müdürü Hüsnü Işıkgör'e ve araştırmamıza maddi destek sağlayan Y.Y.Ü. Araştırma Fonu Başkanlığı'na teşekkür ederim.

2 Bitlis İl Kültür Müdürlüğü bahçesinde, geçici olarak korumaya alınan tarihi eserler içinde birçok mezar taşı ve sanduka bulunmaktadır.

duka, kenarlardan kabartma olarak işlenmiş palmetlerle çerçeve içine alınmıştır. Alt bölümde dilimli dairesel madalyon, lotus-palmet dizisiyle dıştan çevrelenmiş ve sekizgenle sınırlandırılmıştır. Sandukanın üst kısmında palmetle taçlandırılan simetrik damla kompozisyonu alttan iki yaprak üzerine oturtulmuştur. Damla kompozisyonu yaprak, papatya, palmet ve lalelerden oluşmaktadır. Alt iki köşede de damla motifinden ayrı olarak birer papatya motifine yer verilmiştir.

Türbenin batı ve kuzey duvarı kenarına bırakılmış olan ve tahrip edilmiş çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Bunlardan bir mezar taşı kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla, Şeref Hanlar ailesinin dışında bir kişiye aittir. Türbenin batı duvarına yaslanmış durumda bulunan şahide 95 x 35 x 8 cm. ölçülerindedir. Üzeri kırık durumda olan süslemesiz mezar taşında sülüs harflerle yazılan Arapça kitabe dört satırdır.

Hêze merkadu, es-eş-şehîd, el-merhûm

El-mağfûr, el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbi ğufranehu

Şeyhu'l Ahlat Muhammed

Bin Seyyid Hasan, teveffa fi sene ve elf ve miete ve isnâ aşera.

Türkçesi: Bu mezar said, şehid merhum, mağfur, Allah'ın rahmetine affına muhtaç Seyyid Hasan oğlu Ahlat şeyhi Muhammed'indir. 1112 (1700-1719) yılında öldü.

Mezarlığın doğu duvarına yaslanmış olan diğer bir mezar taşı kitabesi süslemeleriyle ilginçtir. 1.30 x 0.40 x 0.13 m. boyutlarındaki şahidede iki kitabenin ortasında birbiri içine geçen, köşeleri yuvarlatılmış sekizgen ve dörtgenlerle süslenen bir bordür; alt bölümde gül ve elips şekli oluşturan kıvrık dallardan meydana gelen süsleme kompozisyonu görülmektedir. Şahidenin üst ve alt kısımlarında iki kitabe bulunmaktadır. Üstteki kitabe Osmanlıca, diğeri Arapça olup sülüs harflerle yazılmıştır.

Üst kitabe: El-fatiha: Halifezâde Abdürrahim nev-civan, itdi rahmet ruhuna olsun revan, sene 1233 (1817-1819).

Alt kitabe: Bu mezar said, şehid, merhum, mağfur, şükreden, Allah'ın rahmetine ve affına muhtaç Perviz Ağa oğlu İbrahim Ağa'nındır. 1214 yılı Cemaziyelevvel ayında (Ekim, 1799) öldü.

Araştırmalarımızda bu yıl hazirede Davud Bey oğlu Abdülvahhab (H.1119/M. 1707-1708). Hacı Muhammed Halife oğlu Hacı Osman Halife (H.1150/M. 1738), Rabia Hanım (H. 1192/M.1778), Muhammed Şeref Han oğlu Yusuf Bey (H. 1204/M.1789-1790), Muhammed Şeref Han oğlu Mustafa Bey (H. 1211/M. 1796-1797) ve İbrahim Han oğlu Süleyman Bey'e (H. 1256/M. 1840-1841) ait mezarlar tespit edilmiştir.

Hoca Hasan Zaviyesi

Önceki yayınlardan mimari özellikleri konusunda detaylı bilgiye sahip olduğumuz Hoca Hasan Zaviyesi'nde[3] bu yıl gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda yapının hazireleri ile birlikte detaylı planı çıkarılmış ve ölçüleri alınan mezar taşları üzerindeki kitabeler okunmuştur.

Şehrin güney yönündeki bir yamaçta, Tütün Fabrikası'nın arkasında yer alan zaviyenin ilk defa kim tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Yapının giriş bölümünde üç kitabe bulunmakta olup bunlardan birinin tarihi okunamamakta, diğerleri ise zaviyenin 1238'de (1822-1823) Selim Paşa tarafından[4] ve 1248 (1832-1833) yılında Cevahir Hanım tarafından tamir ettirildiğini bildirmektedir. Ayrıca haziredeki mezar taşlarında, onarımlardan önceye işaret eden bir tarihe rastlanmamaktadır. Bu nedenle Hoca Hasan Zaviyesi'nin XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın başlarında inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Kalan izlerden değişik zamanlarda eklenen yapılardan meydana geldiği anlaşılan zaviye, güneyde türbe ile kuzey yönde dikdörtgen mekân ve bunlar arasında kalan hollerden oluşmaktadır (Çizim: 3, 4). Çapraz tonozla örtülen 3.70 m. genişliğindeki tür-

3 O. Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara,1971, s. 58-60.

4 Arık, *a.g.e.*, s.60.

bede kitabesiz bir sanduka ile güneydoğu köşesinde daha küçük ölçülerde, yapıyı tamir ettiren, Emin Paşa'nın annesi Cevahir Hanım'a ait mezar bulunmaktadır. Basit bir sanduka ile baş ve ayak taşından meydana gelen bu mezarın 80x30x10 cm. ölçülerindeki baş şahidesindeki kitabede ölüm tarihi 1261 (1845) olarak verilmektedir.

Zaviyenin güney ve kuzeydoğu yönlerindeki iki hazirede (Resim: 1, 2), arazinin topografik yapısından kaynaklanan nedenlerle düzgün bir planlama görülmemektedir. Genellikle baş ve ayak şahidelerinden oluşan ve süslemesi bulunmayan mezar taşlarının bazılarında kitabeye rastlanmaktadır.

Güney hazirenin orta bölümünde, baş ve ayak taşları bulunan sandukasız mezarın baş taşındaki yedi satırlık kitabesi nesih hatlıdır.

Hêze merkades-said eş-şehid

El-merhûm, eş-şeyh es-seyyid Ali Baba

el-Uşşaki kuddise sirruhu'l-âli Halifesi

Erzurum'da ... eş-şeyh

Es-seyyid....

Sene 1219

Türkçesi: Bu mezar mutlu, şehid, merhum, şeyh, seyyid Ali Baba El-Uşşaki'nin -Allah sırrını takdis etsin- halifesi, Erzurum'da... şeyh, seyyid... Yıl 1219 (1804-1805).

Aynı hazirede, yine iki şahideden oluşan bir mezar bulunmaktadır. 1.17 x 0.43 x 0.12 m. ölçülerindeki düz baş taşında beş satırlık Arapça kitabe:

El Fatiha

Hêze merkadu es-saîd eş-şehîd el- merhûm

Es-seyyid eş-şeyh Abdürrezzak Baba

Bin es-seyyid eş-şeyh Ali Baba El-Uşşaki

Sene 1257

Türkçesi: El-fatiha. Bu mezar, said, şehid, merhum, seyyid, şeyh,. Ali Baba El-Uşşaki oğlu şeyh Abdürrezzak Baba'nındır. Yıl 1257 (1841-1842).

Kuzeydoğu yöndeki hazirenin orta bölümünde bugün kırık bir sanduka ile şahideden meydana gelen mezar, buradaki diğer örneklerde olduğu gibi koyu renkli Bitlis taşından yapılmış olup süslemesizdir. 85 x 38 x 8 cm. ölçülerindeki şahide üzerinde yer alan Osmanlıca kitabenin, büyük olasılıkla tarih ve isim veren alt bölümü toprak altında kalmıştır.

El - Fatiha

Çeşm-i izzetle nazar kıl daima

İbrahim-i Adem bulunmaz aceb...

Hazirede mezar taşlarından tespit edilebildiği kadarıyla burada Abdülaziz Hoca (H. 1252 / M. 1836-1837), Seyyid Ali Baba El-Uşşaki'nin kızı Şehye Gülperi, İbrahim oğlu Kasım (H. 1280 / M. 1863-1864), Süleyman Efendi ve Harra Hanım'a (tarihleri okunamadı) ait mezarlar bulunmaktadır. Özellikle güney haziredeki mezar taşlarının kitabelerinde geçen lâkaplardan ve çoğu düzensiz durumda bulunan mezar taşlarının üst kısmındaki kavuk şekillerinden, zaviyede görev yapmış ve ölünce buraya gömülmüş kişilerin Uşşaki tarikatı mensubu oldukları anlaşılmaktadır.

İl Kültür Müdürlüğü Bahçesi

Buraya koruma amacıyla getirilen mezar taşlarında birçok isim ve tarihe, farklı formlardaki sandukalar üzerinde de süslemelere rastlanmaktadır. Sandukalardan özellikle biri süslemeleriyle dikkat çekmektedir (Çizim: 5). 1.46 x 0.35 x 0.27 m. ölçülerinde dikdörtgen prizma şeklindeki sandukanın üzerin, içleri ışınsal düzenlenen çizgilerle doldurulanan köşelerde çeyrek, ortalarda yarım daireler, aralarda çarkıfelek, gülçe ve kar-

tuşlar işlenmiştir. Sandukanın kenarında yarım sekizgenlerin arasında sekiz kollu yıldızları ve içlerinde gülçelerden meydana gelen geometrik kompozisyona yer verilmiştir. Sandukanın üzerinde herhangi bir isim veya tarihe rastlanmamıştır.

1.38x0.38x0.25m. boyutlarındaki başka bir sandukanın üzerinde kazıma yoluyla yapılmış bir kılıç motifi işlenmiştir. Bunun da üzerinde tarih ve isim belirten bir kayıt yoktur.

Burada yer alan 1.24 x 0.31 x 0.38 m. taban ölçülerine sahip iki kademeli sandukanın üst bölümü üçgen prizma şeklindedir. Sandukanın uzun kenarlarındaki ince-uzun nişlerden başka bir süsleme bulunmamaktadır.

Bunlardan ayrı olarak bir kısmı kırık durumda veya tarihleri ve kime ait oldukları okunamayacak derecede tahrip olmuş mezar şahideleri müdürlük bahçesinde korunmaktadır. İl merkezindeki çeşitli mezarlıklardan getirilen mezar taşları üzerindeki kitabelerden okunabildiği kadarıyla bunların ad ve tarih açısından kısa dökümü şöyledir: Ömer Çelebi oğlu Davud Ağa[5] (H.1194/M.1780) Ahmed.. (2) (H. 1230/M. 1814-1815) ve Mermutluzâde... Efendi oğlu...(H. 1316/M.1898-1899) ve üzeri kırık H.1100 (M.1688-1689) tarihli mezar taşı.

Seyid İbrahim ve Şemsi Bitlis Mezarlığı

Şehrin doğu yönündeki İnönü Mahallesi'nde Halk Eğitim Merkezi'nin karşısında büyük bir mezarlık bulunmaktadır. Ortadan geçen eski hapishane yolu ve basamaklarla yukarı çıkan dar bir yol ile ayrılan, duvarlarla sınırlandırılmış üç bölümden oluşan mezarlıklardan doğuda bulunanı, Seyid İbrahim Mezarlığı, diğerleri Şems-i Bitlis Mezarlığı olarak bilinmektedir.

Kuzey-güney yönünde genişliği 110 metreyi bulan Seyid İbrahim Mezarlığı, doğudan batıya doğru alçalan eğimli bir arazi üzerinde kurulmuştur.

Mezarlığın kuzeybatı yönündeki kapının yakınında, bir kadına ait olduğu anlaşılan koyu renkli taş sanduka tespit edilmiştir (Resim: 3). 11 x 0.40 m. taban ölçülerinde ve 60 cm. yüksekliğindeki sandukanın tepesi üçgen prizma şeklindedir. Sandukanın kısa kenarlarını iki, uzun kenarlarını altışar adet sivri kemerli küçük niş süslemektedir. Nişlerin üzerinde bulunan kazıma yoluyla yazılmış sülüs kitabenin sadece doğu yüzündeki bölümü okunabilmektedir.

Hêzihi merkadatu es-saîdetu eş-şehîdetu, el -merhûmetu el-muhtâcetu ilâ rahmeti'llahi te'ala..

Türkçesi: Bu mezar, saide, şehide, merhume, Allah'ın rahmetine muhtaç...

Mezarlığın kuzey yönündeki yamaçta, iki şahidesi ve bir bölümü toprak altında kalmış sandukadan oluşan mezar, kitabeleri ile önem taşımaktadır. Koyu renkli taştan 12.20 x 0.50 m. ölçülerinde ve 20 cm. kalınlığındaki baş şahidesinin dış yüzünde, sathi bir niş içine yerleştirilen kandil motifi işlenmiştir. Şahidenin, üstte kalın tutulan tepelik ve gövdeden oluşan ön yüzünde altı satırlık sülüs kitabe yer almaktadır (Resim: 4).

El-mevtu ke'sun küllü nâsi şâribuhû

Hêze kabru es -saîd eş-şehîd, el-merhûm

El-kasûrul-ömr el-kesîrul âmâl el-muhtâc

İlâ rahmeti' illâhi te'âla ve ğufranehû Hoca...

... İzzeddin teveffâ fi şehr-i cümazil-

Âhir, sene isna ve tis'a mie

Türkçesi: Ölüm bir kadehtir tüm insanlar içecektir. Bu mezar said, şehid, merhum, kısa ömürlü, çok (iyi) işleri olan, Allah'ın rahmetine ve affına muhtaç Hoca... İzzeddin'indir 902 yılı Cemaziyelahir ayında (Şubat/1497) öldü.

5 Aynı yerde bulunan başka bir mezar taşı üzerindeki Osmanlıca kitabede, Bitlis şehri kethüdası Davud Ağa'nın adı geçmektedir. Bu kitabenin az bir bölümü günümüze gelebildiği için, bunların aynı kisiye ait mezar taşları olup olmadığı bilinememektedir.

Şahidenin gövde ve tepelik bölümleri, çizgilerle çevrelenen ince-uzun nişlerle birbirinden ayrılmıştır.

Yan yatmış durumdaki ayak taşının arkasında yine kandil motifi, ön yüzünde kitabe yer almaktadır. Alt kısmı toprak altında kalan 50x18 cm. ölçülerindeki şahidenin ön yüzünde üst kısım ile gövde, yine tek sıra halindeki yivlerle ayrılmaktadır. Üstteki kitabe kabartmadır; alt kısmı toprak altında kalan gövdedeki kitabe kazınarak yazılmıştır.

El-kabru bâb'un küllü nâsi dahiluhû (Mezar kapıdır, tüm insanlar oraya girecektir).

Her ki ebed rese (?) fermen ez...

Gör rahmet-i can el-hamd(?)

Yine aynı mezarlığın kuzey yönünde, yan yana iki sanduka dikkat çekmektedir. Süsleme ve yazı bulunmayan 1.40x0.40 m. ölçülerinde ve 50 cm. yüksekliğindeki sandukaların yan kenarları, ince silmelerin kademeler halinde çerçevelediği dikdörtgen pano şeklinde düzenlenmiş olup köşeler iç bükey yarım dairelerle yumuşatılmıştır.

Bunlardan başka mezarlıkta, kitabelerinden XVIII ve XIX. yüzyıllardan kaldığı anlaşılan beyaz mermer mezar taşları bulunmaktadır.

Batı yönünde yer alan Şemsi Bitlis Mezarlığı'na, güneydoğu köşedeki Yusufiye Medresesi'nin yanında ve kuzey duvarlarında açılan basit iki kapıdan girilmektedir. Engebeli arazi üzerine kurulan mezarlığın güney yönünde iki şahideden oluşan bir mezar, özellikle süslemeleriyle dikkat çekmektedir (Resim: 5). 1.32 x 0.57 x 0.22 ölçülerindeki kırmızı tüften baş taşının doğuya bakan yüzeyinde hilâl motifleri, uçları sivri çizgilerin kuşattığı uzun nişler ve kazıma yoluyla yazılmış sekiz satırlık Arapça kitabe yer almaktadır.

Eş-şabbu'l-ma(kbul)? Yakûb.

İntekale ila cevvâdi rahmeti

Allahu te'ala ve ğufrân el-merhûm

El-e'azzu'l-ekrem el-eşcâ

Ya'kub ibn-i Ebu Bekir teveffâ

Fi şehr-i Rebi'ul-ahir, sene

Sitte ve sittin

Ve semanemie

Türkçesi: (Makbul) genç Yakub. Merhum, çok, kerim ve cesur Ebubekir oğlu Yakub, cömert olan Allah'ın rahmetine ve affına gitti. 866 yılı Rebiülahir ayında (Ocak/1462) öldü.

Kenarlarında Farsça kitabenin bulunduğu şahidenin batı yüzünde yoğun süsleme görülmektedir. Kazıma yoluyla oluşturulan üstteki büyük eşkenar dörtgenler enlemesine çizgilerle üç bölüme ayrılmış olup içleri stilize yaprak ve kıvrık dallarla doldurulmuştur. Yanlardan halat örgü, üstten zencerek geçmelerin çevrelediği alt bölümde, yukarı asılmış şekilde bir kandil motifi, ortada da iki büyük gülçeye yer verilmiştir.

Aşağı kısmı toprak altında kalan ayak taşının kalın tutulan üst bölümünde üçgen çizgilerin kuşattığı nişler, gövdede Farsça kitabe bulunmaktadır.

Mezarlığın caddeye bakan güney duvarı yakınında, XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait çok sayıda mezara rastlanmaktadır. Genellikle blok taşlarla çevrelenen dar alan içinde oluşturulan platform üzerine, iki şahide ve sandukadan meydana gelen bu mezarlarda süslemeye rastlanmamaktadır. 1307 (1889-1890)'de ölen Cafer Ağa'ya ait mezar (Çizim: 6) bunların güzel bir örneğini oluşturmaktadır.

Zeydan Mezarlığı

Bitlis Kalesi'nin güneybatı yönündeki Zeydan Mahallesi'nde bulunan mezarlık, [illegible] alanı kaplamaktadır. [illegible] kullanılmaktadır.

Mezarlığın güney yönünde son yıllarda yapılan bir mezara monte edilmiş mezar taşı, 65 cm. genişliğindeki gövde üzerinde 50 cm. çapındaki daireden oluşan formu ile diğerlerinden ayrılmaktadır (Resim: 7). Gövde bölümündeki iri ve yüksek kabartma kûfi karakterli harflerle yazılmış iki satırlık kitabe okunamamaktadır. Üstteki yuvarlak kısım, geniş altı kollu yıldızın kenarlarında alternatif dizilen palmet, Rumî üç yapraklı çiçek ve ortada gülçe ile süslenmiştir. Ayrıca mezarlığın orta bölümünde, yine kabartma olarak çiçekli kûfi karakterli kitabeye rastlanan mezar taşı parçası yer almaktadır. Üzerlerinde tarih ibaresi bulunmayan bu örneklerin Selçuklu Dönemine ait olduğu fikrini taşımaktayız.

Kuzey tarafta bulunan başka bir mezar 1.50 x 0.67 x 0.20 m. ölçülerindeki şahideden oluşmaktadır. Kahverengi tüften mezar taşının doğu yüzünde üstte iki sıra halinde ince-uzun nişler; altta kazınarak yazılmış 11 satırlık kitabe yer almaktadır.

Bismillahirrahmanirrahim
Küllü nefsin zâikatu'l-mevt
Hêze kabru el-merhûm
El-mağfûr er-râci ilâ
Rahmeti'l-vehhâb
Emir Ali ibn-i Hasan
Ve salcali(?) civaril-aziz
Fi şehr-i'l-harami Receb
Sene isna ve tis'in
Ve seb'amie.

Türkçesi: Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla: Her nefis ölümü tadacaktır. Bu mezar merhum, mağfur, Allah'ın rahmetine dönen, El-Aziz civarından(?) merhum Muhammed Salcali (?) oğlu Hasan oğlu Emir Ali'nindir. Receb ayı 792 yılında (Haziran/1390) öldü.

Hafif yana yatmış durumdaki şahidenin batı yüzü, ortadaki kandilin üst kenarlarında içlerinde altı kollu yıldızların bulunduğu daireler, en üstte nişlerle teşkil edilmiştir.

Zeydan Mezarlığı'nda bu şekilde düzenlemeye sahip çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır (Resim: 8). Genellikle XIV. ve XV. yüzyıllardan kalan bu şahidelerden biri, mukarnas kavsaralı nişin üst kenarlarındaki iki kandil, bunları çerçeveleyen iki kandil ve yazı kuşağı ile önemlidir. Kitabesinden Hacı Ömer oğlu Muhammed'e ait olduğu anlaşılan mezar taşı XV. yüzyıldandır. Yine mezarlığın batı yönünde üzeri kırık kahverengi tüften tek şahidenin arka yüzünde kazınarak yazılmış kitabesi, doğu yüzünde kandil kompozisyonu işlenmiştir.

Mezarlıkta Osmanlı Döneminden kalan en ilgi çekici mezar, kitabesine göre Hacı Halid oğlu Feyzullah'a ait olup 1168 (1754-1755) tarihlidir. Define arayanlar tarafından tahrip edilen mezarın dört parça halindeki baş şahidesinin ön yüzünde sülüs harfleriyle yazılmış kabartma kitabe, arkada da kazınarak yapılmış dik çatılı bir ev ile kırık olduğu için anlaşılamayan bir kompozisyon yer alır. Ayak taşının da bir yüzünde Osmanlıca kitabe, diğer tarafında iki tabanca, mızrak tüfek ve en altta attan meydana gelen ilginç bir kompozisyon görülmektedir. (Resim: 9)

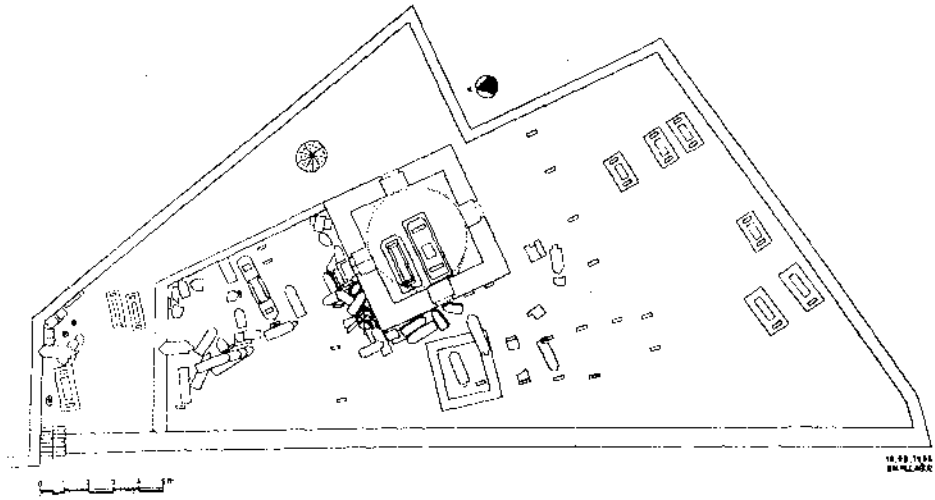
Mezarlıkta beyaz mermerden ve özelliksiz çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Bunlar genellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllara aittir.

Değerlendirme

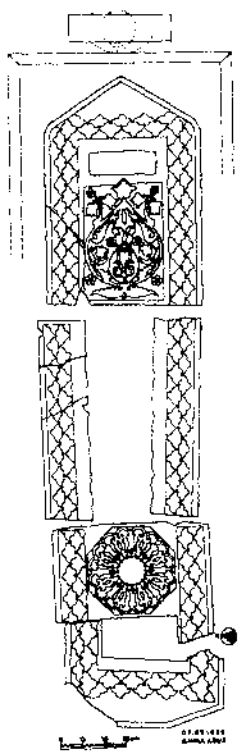
Bitlis il merkezinde en erken tarihli mezar taşlarına Zeydan Mezarlığı'nda rastlanmıştır. Kûfi hatlı kitabelerin yer aldığı Selçuklu Döneminden kalan bu örneklerden başka genellikle dış yüzeylerinde kandil kompozisyonu, içte basit kazıma yolu ile yazılmış ve üstlerinde yüzeysel nişlerin bulunduğu mezar taşları XIV-XV. yüzyıllarda yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Dönemine gelindiğinde, şahidelerin malzeme ve kompozisyonlarında farklılıklar göze çarpar. Genellikle beyaz mermerden, üst kısımları sivri kemer formunda veya sarıklı olarak düzenlenen mezar taşlarında olgunlaşmış sülüs hatlı kitabeler dikkat çeker. Genellikle mezarların baş taşında Arapça, ayak taşında Osmanlıca kitabe görülür. Bazı şahidelerin üst bölümlerinde, satırları kuşatan kartuşların çevresinde ve sandukaların üzerinde lotus, palmet, Rumî, kıvrık dal, lale, papatya, yaprak ve selvi ağacı gibi motiflerin meydana getirdiği kompozisyonlar sıkça işlenmiştir.

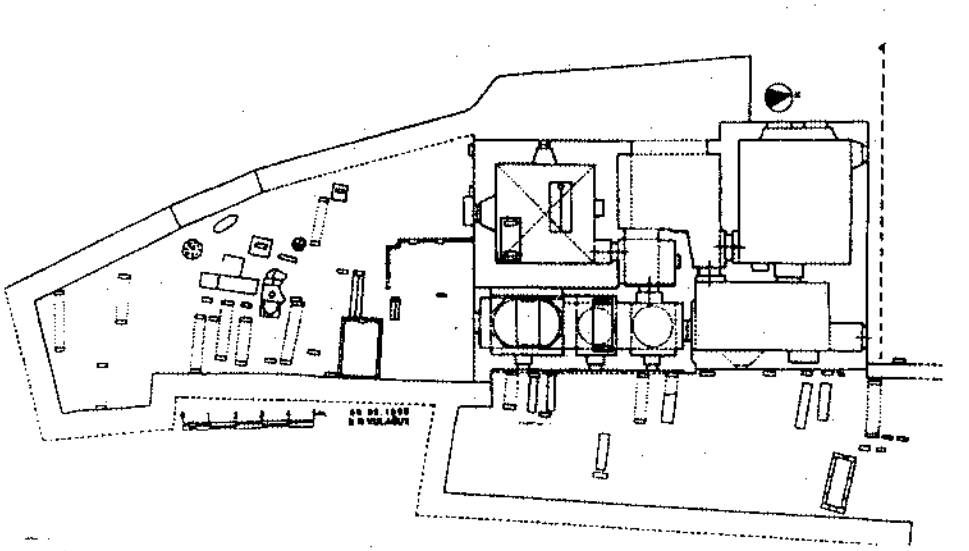
Bununla birlikte XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, çoğu koyu kahverengi taş malzeme ile yapılan halka ait mezarlarda süsleme büyük ölçüde ortadan kalkmış, kitabeler kısalmıştır.

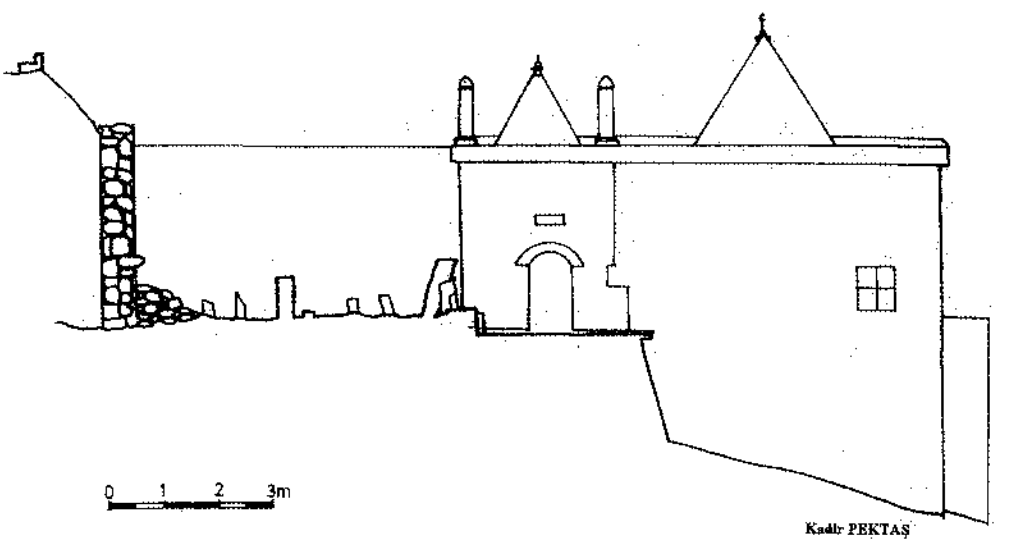
Çizim 1: Saidiye Türbesi ve Haziresi'nin planı

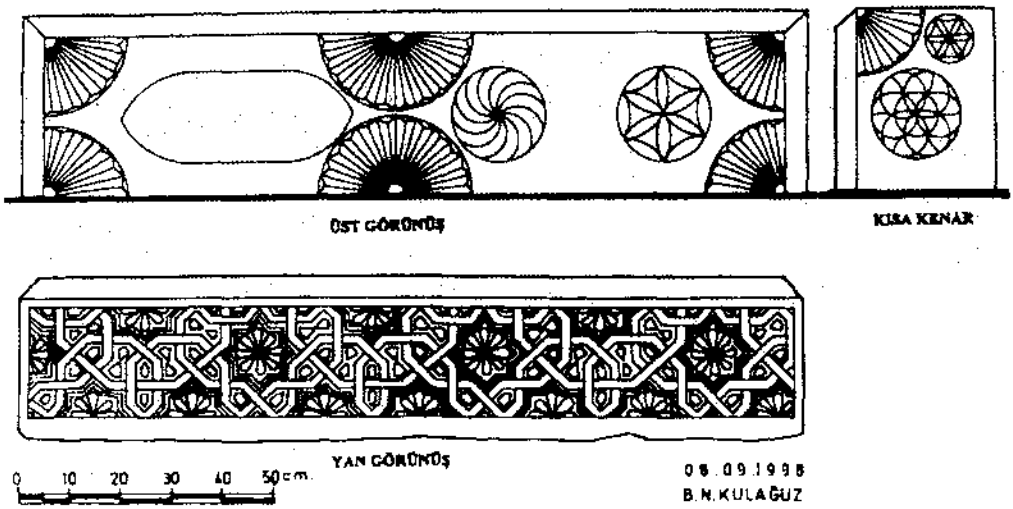
Çizim 2: Saidiye Haziresi, Muhammed Şeref Han'ın mezar sandukası

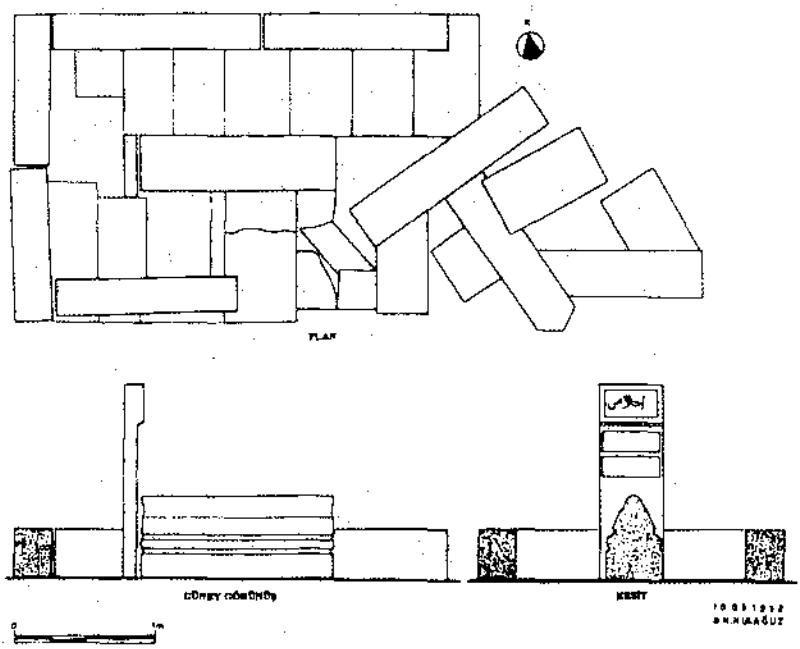
Çizim 3: Hoca Hasan Zaviyesi ve Haziresi'nin planı

Çizim 4: Hoca Hasan Zaviyesi, kuzey cepheden görünüş ve kesit

Çizim 5: İl Kültür Müdürlüğü bahçesinden bir sanduka

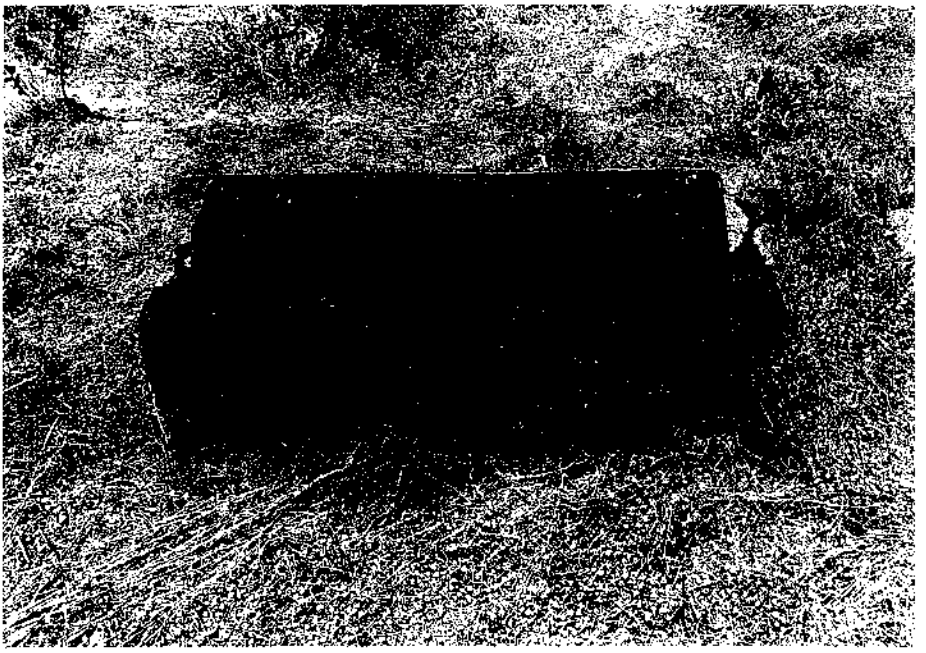
Çizim 6: Şemsi Bitlis Mezarlığı'ndaki mezarlardan biri

Resim 1: Hoca Hasan Zaviyesi, kuzeydoğu yöndeki hazire

Resim 2: Hoca Hasan Zaviyesi, güney hazire

Resim 3: Seyid İbrahim Mezarlığı, sanduka

Resim 4: Seyid İbrahim Mezarlığı, (902) 1497 tarihli mezarın şahidesi

Resim 5: Şemsi Bitlis Mezarlığı, Ebubekir oğlu Yakub'a ait (866) 1462 tarihli mezar

Resim 6: Şemsi Bitlis Mezarlığı, XIX. yüzyıla ait bir mezar

Resim 7: Zeydan Mezarlığı, Selçuklu Döneminden bir mezar şahidesi

Resim 8: Zeydan Mezarlığı, kandil kompozisyonlu şahidelerden bir örnek

Resim 9: Zeydan Mezarlığı, mızrak, tabanca, tüfek ve at figürlü, Osmanlı Döneminden ilginç bir örnek

ANTALYA İLİ VE LİKYA BÖLGESİNDE BİZANS DÖNEMİNE AİT MİMARİ PLASTİK ESERLER

*Sema ALPASLAN**

Araştırmamız 5 - 16 Haziran 1998 tarihleri arasında T.C. Kültür Bakanlığı'nın izniyle gerçekleştirilmiştir. Projeye maddi destek veren Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'ne, araştırma sırasında arazi aracı ile yardımda bulunan Globe Car ve Ergin Güner'e, ayrıca özveri ile yardım eden Bakanlık temsilcisi Ertuğrul Danık'a, çalışmaya katkılarından dolayı Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Araş.Gör. Macit Tekinalp'e ve Nusret Şenay'a teşekkür ederim.

Araştırmamızda Likya bölgesinde Bizans Dönemine ait olduğu saptanan ve arkeolojik kazı yapılmayan 21 yerleşimde, kiliseler ile mezar ve sivil işlevli yapılarda *in situ*, devşirme veya çevrede bulunan taş eserler incelenerek, Bizans Dönemine ait 141 eser envanterlenmiştir. Bölgede Bizans Dönemi ile ilgili çalışmaların kısıtlılığı, her geçen gün doğal nedenler veya insan eliyle eserlerin giderek yok olması, bizi bu konuda çalışmaya yöneltmiştir. Amacımız günümüze gelebilmiş bu eserlerin envanterlenerek belgelenmesi ve bilim dünyasına sunulmasıdır.

a. Bölgenin Tarihçesi

Likya'da Hıristiyanlığın ilk ortaya çıkışı 2. ve 3. yüzyıllardadır; Likya'nın bilinen ilk piskoposu, Diocletianus Döneminde Olympus'lu Methodius'tur. Myra'lı Nikolaos da bu dönemde tarihte görülür. II Theodosius (408-450) Döneminde Myra metropolistir. I. Iustinianus (527-565) Döneminde ise Likya büyük yapılanma programı içerir, bunlardan biri Nikolaos'un mezarı onuruna yapılan yeni bir kilisedir[1]. Sion'lu Nikolaos'un *Vita*'sında Myra yakınında Sion Manastırı metropoliti ve daha sonra Pınara piskoposu olan Nikolaos'un 565'te öldüğü belirtilir[2]. Myra ve Arneai arasında pek çok köy ve manastırdaki kitabelerde azizin adı zikredilir. 7. yüzyılda Likya'nın liman kentleri stratejik önem taşır. 628'de Pers istilasını, Arap akınları izlemiştir. 674-78'de Kıbrıs, Rodos, Kos ve Khios kuşatılır. Güneybatı Anadolu ve Ege adalarında askeri themalar oluşturulmaya başlanır; bunlardan biri 8. yüzyıl başında Likya ve Pamphylia arasındaki Cibyrraeot themasıdır. Arap akınları 678 ve 718'de Konstantinopolis'e kadar uzanır. 747'de diğer bir akın Cibyrraeot'lular tarafından bastırılır. 790'da Myra'dan geçen Theophilus'un filosu Antalya'da Arapları durdurur. 809'da Myra, Harun Reşid'in orduları tarafından zapt edilir[3]. Bizans ordusu 10. ve 11.yüzyıllarda Anadolu'da Türklere karşı yenik düşer. 1065'te Ani'den sonra, 1071 Malazgirt Savaşı yenilgisi ile 1078'de Nicaea Türklerin eline geçer. 1034'de Myra, Arap filosu tarafından saldırıya uğrar ve Nikolaos Kilisesi büyük öl-

---

* Öğr.Gör.Dr. Sema ALPASLAN, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

1 M.Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *AnatStud*, 13(1963), 117-151, bil.119; O.Feld, *Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra*, (ed. J.Borchardt, Myra 1975), Berlin 1975, 360-428, bil.368; C.Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *DOP* 48(1994), 1-52, bil.23.

2 G.Anrich, *Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, II, Leipzig 1913, 449; Harrison, *a.g.e.* 1963, 120.

3 Harrison, *a.g.e.* 1963, 121; Foss, *a.g.e.* 1994, 30.

çüde tahrip edilir, ancak hemen yeniden inşa edilir. 1087'de Bari'liler gelir ve Nikolaos'un kemikleri kaçırılır[4]. 12. yüzyılda Anadolu'ya Haçlı seferleri düzenlenir; 1148'de 2. Haçlı Ordusu Konstantinopolis ve Antalya arasındadır. Antalya, Türklerin elinde iken kıyılar, Likya liman kentlerinin kontrolu altındadır. Bizans Döneminde Likya'daki kaleler yeniden inşa edilerek Türklere karşı bölge güçlendirilir. Konstantinopolis'in fethinden 20 yıl sonra Myra'nın antik yapıları Coriolano Cippico tarafından kaydedilir. 1521'de ise Kekova'da büyük bir kale inşa edildiği bilinir. 17. yüzyılda Myra halen piskoposluk merkezi olmasına karşın, yerel merkez Castelorizo (Meyis Adası)'dur[5]. Bölgede farklı bir gelişim, göçebelerin gelmesi ile özellikle ekonomide izlenir. Bu göçebelerin yerleşmesi sonucunda şehirler ve kaleler büyür; bunlardan Elmalı, Kibyratis ve İstanoz (Korkuteli-aslında Pisidia'dadır) demografik olarak da 19. yüzyıla kadar en önemli yerleşimlerdir[5].

b. Bölgedeki Araştırmalar

1811-12'de F. Beaufort Likya kıyılarında dolaşmış ve hazırladığı haritada antik kentleri belirtmiştir[7]. C.Texier 1835'te Likya'ya gelerek Nikolaos Kilisesi'nde çalışmış, yapının plan ve kesitini yayınlamıştır[8]. T.A.B. Spratt, E. Forbes ve C. Fellows Klasik Dönem ve Bizans kalıntıları ile kiliseleri belirlemişlerdir[9]. 1854'te gelen Colnaghi Dereağzı Kilisesi'nde çalışmış, fotoğraflar çekmiş, ancak yayınlamamıştır. 1882'de bir Avusturya rehberinde bir fotoğraf ile Alakilise belgelenmiştir[10]. Bölgede 1906'da H. Rott tarafından, Myra, Dereağzı ve pek çok önemli yerleşim ayrıntılı çalışılmıştır[11]. Likya'nın birkaç Hıristiyan kitabesi H.Gregoire tarafından incelenmiştir[12]. 1962'de W.M. Ramsay Anadolu'nun tarihi coğrafyası ile ilgili yayınında Likya bölgesine de yer vermiştir[13].

1959 ve 1960'da M. Harrison Myra'nın yukarısında Alacadağköy, Ernez, Gendova ve Üçağız'da yüzey araştırması yapmış ve 1963'te makale olarak yayınlamıştır[14]. 1972'de ise aynı bölgedeki yapılarda bulunan mimari plastik öğelerin küçük bir kısmı yayınlanmıştır[15]. 1978'de G. Bean'in Anadolu kıyılarında yer alan antik yerleşimler ile ilgili rehber niteliğindeki seri yayınlarından biri Likya bölgesine ayrılmıştır[16]. Bölgenin tarihçesi ve tarihi coğrafyası ise C. Foss tarafından araştırılarak 1994 ve 1996 yıllarında yayınlanmıştır[17]. R. Jacobek ise Likya'daki Bizans Dönemi kiliselerini derleyerek 1994'te yayınlamıştır[18].

Bunların dışında Likya bölgesindeki yapılardan bazıları monografik yayınlarda ve kazı raporlarında tanıtılır. Bunlardan Xanthos'ta Doğu Kilise[19], Dereağzı Kilisesi[20], Demre Aziz Nikolaos Kilisesi[21], Limyra Piskoposluk Kilisesi[22] yayınlananlar arasındadır. Bölgenin Bizans Dönemi taş eserleri ile ilgili genel bir çalışma yoktur.

---

4 Anrich, *a.g.e.* 1913, 519-24; Harrison, *a.g.e.* 1963 122; Foss, *a.g.e.* 1994, 34.
5 C.Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Variorum, 1996, 1-35.
6 Foss, *a.g.e.* 1996, 31-32.
7 F.Beaufort, *Karamania*, London 1817.
8 C.Texier, *Description de L'Asie Mineure*, III 1849, 202,232, res.205 (Dereağzı); 205,238, res 222 (Myra).
9 T.A.B.Spratt-E.Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, London 1847; C.Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor*, London 1856, 336.
10 O.Benndorf-G.Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, I, Vienna 1884; E.Petersen-F.von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis*, II, Vienna 1889.
11 H.Rott, *Kleinasiatische Denkmaeler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig* 1908, 74-80, 295-344.
12 H.Grègoire, *Recueil des Inscriptions grecques chrètiennes d'Asie Mineure*, I, Paris 1922.
13 W.M. Ramsay *Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam 1962.
14 Harrison, *a.g.e.* 1963, 117-151.
15 M.Harrison, "A note on Architectural Sculpture in Central Lycia", *AnatStud.* 22 (1972), 187-197.
16 G.E.Bean, *Lycian Turkey*, London 1978.
17 Foss, *a.g.e.* 1994, 1-52; a.y., *a.g.e.* 1996.
18 R.Jacobek, "Lykien", *RBK*, Stuttgart 1994, 856-902.
19 J-P.Sodini, "Une Iconostase Byzantine A Xanthos", *Actes du Colloque sur la Lycie Antique* XXVII(1980), 9-148.
20 J.Morganstern, *The Byzantine Church at Dereağzı and its Decoration*, Tübingen 1983; a.y., The Fort at Dereağzı, *ist-Forsch* 40, Tübingen 1993.
21 U.Peschlow, *Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra. Eine Lykische Metropole in antiker und Byzantinischer Zeit*, (ed.J.Borchardt, Myra 1975), Berlin 1975, 303-359; Feld, *a.g.e.* 1975, 360-428; Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kazıları 1989 yılından itibaren kazı raporları olarak yayınlanmaktadır; son yayınlar için bkz. S.Y.Ötüken, "1997 Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi kazısı", *XX.KST* (1997) Ankara 1998, 481-503; a.y., "Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı Işığında Yeni Değerlendirmeler", *I.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu*, (1997) Konya 1998, 21-50.
22 U.Peschlow, "Die Bischopskirche in Limyra", X. *CIAC* II (1984), 22-31.

c. 1998 Yılı Yüzey Araştırmasında Yapılan Çalışmalar

Çalışmamıza Doğu Likya'dan başlanmış, Kumluca merkez alınarak Kumluca'nın içinde ve Eski Mezarlık'ta saptanan taş eserler ele alınmıştır. Daha sonra Kumluca'nın 21 km. kuzeyinde Cormi (Karabük), Cormi'ye 10 km. uzaklıkta Acalissus (İncirağacı), Acalissus'a 7 km. uzaklıkta İdebessus (Kozağacı) ve Kumluca-Gödene yolu üzerinde Sarıcasu Köyü'ne yaklaşık 3 km. uzaklıkta Rhodiapolis yerleşimlerinin yanı sıra Finike'de Cumhuriyet Parkı içinde Bizans Dönemi taş eserleri saptanarak envanterlenmiştir. Daha sonra Finike-Elmalı yolu üzerinde 62. km.de Gömbe'ye giden yol ayırımından 24 km. içeride Choma antik yerleşimine gidilmiştir (Harita: 1).

Sonraki aşamada Demre'ye bağlı köy ve mahallelerdeki yerleşimler incelenmiştir. Demre-Çağman arasındaki Bizans yerleşimlerine ve yapılarına gidilmiştir. Belirtilen bölgede Demre'ye 12 km. uzaklıkta Muskar'a bağlı Zeytin Köyü'nde Alakilise, Karabel (Asarcık) Köyü'ne 4 km. uzaklıkta Alacahisar Kilisesi ve 3 km. uzaklıkta Karabel (Sion) Kilisesi, Karabel'e 3.5 km. uzaklıkta Devekuyusu ve Çağman'a 2 km. mesafede Güceymen Tepesi'ndeki kiliseler incelenerek buradaki taş eserler envanterlenmiştir. Demre yakınında Yukarı Beymelek'in Armutalan-Gökçeköristan mevkiindeki bazilikada ve Demre-Kaş yolu üzerinde Demre'ye yaklaşık 10 km. mesafede Gürses'teki bazilikada çalışılmıştır (Harita: 2).

Daha sonra Gömbe yolu üzerinde Üçağız'a 41 km. uzaklıkta Arneai (Ernez veya Günçalı) antik yerleşimindeki Bizans Dönemi bazilikalarında çalışılmıştır. Günçalı'nın İnönü Mahallesi'nde evlerin duvarlarında devşirme kullanılmış veya bahçelerinde yer alan taş eserler envanterlenmiştir. Bunlar arasında eski değirmenin cephesinde kullanılmış, çok kaliteli işçilik gösteren 4 templon payesi, değirmenin sahibinin izniyle yerlerinden sökülerek Antalya Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir. Üçağız'dan deniz yolu ile yaklaşık yarım saat mesafede Aperlae (Sıçak İskelesi) kentinde Bizans bazilikalarındaki taş eserler envanterlenmiştir (Harita: 3).

Bölgedeki son konaklama yeri Patara'dır. Buradan Fethiye yolu üzerinde Eşen yerleşiminden anayola 6 km. mesafede Pınara ve Kınık'tan sonra Eşen'in güneyinde anayola yaklaşık 10 km. uzaklıkta Sidyma kentlerine gidilerek Bizans dönemi bazilikalarındaki taş eserler çalışılmıştır. Daha sonra bölgenin kuzeybatısında Fethiye-Korkuteli yolu üzerinde 104. km.de Altınyayla yol ayırımından girilerek ulaşılan Karaçulha Köyü'nün batısında Balbura'da ve Altınyayla'dan yaklaşık 10 km. uzaklıkta İbecik Köyü'nün 2 km. güneyindeki Bubon'da incelemeler yapılmış, İbecik Köyü içindeki meydanda yer alan taş eserler envanterlenmiştir. Daha sonra Korkuteli üzerinden Antalya'ya dönülmüştür (Harita: 4).

Araştırma yaptığımız 21 yerleşimden 13'ünde Erken ve Orta Bizans Dönemine ait taş eser belirlenerek incelenmiş, 8'inde bu döneme ait eser bulunamamıştır.

Gidilen yerleşim ve yapıların tamamı büyük bir yıkım geçirmiş ve toprak düzeyi yükselmiştir[23]. Bu nedenle taş eserlerin yapı molozları veya toprak altında olduğu belirlenmiştir; ancak yüzeyde görülebilen eserler çalışmamıza malzeme olmuştur.

d. 1998 Yılı Yüzey Araştırmasının Sonuçları

Likya bölgesindeki manastır yapılarından Muskar'a bağlı Karabel (Asarcık) Köyü yakınındaki Karabel Kilisesi, doğusu yonca planlı ana kilise, batıda *atrium* ve güneyinde mezar yapısı olduğu düşünülen iki şapel ile kuzeyinde vaftizhane yapısından oluşan bir yapılar kompleksidir[24]. Bölgenin önemli yapılarından biri olması ve boyutları nedeniyle çok değerli mimari plastik öğeleri hem *in situ,* hem de yıkılmış durumda barındırır. *In situ* örnekler arasında güney ek yapıdaki silme ve konsollarda 6.yüzyılın ajur ve kabartma tekniğinin antik motiflerle bir arada kullanımı sergilenir[25] (Resim: 1).

---

23 Kaynaklarda 530 yılında Likya'nın Myra (Demre) kentinde doğal bir afet olduğu, imparatorluğun burada çok sayıda yapı inşa ettirdiği belirtilir; E.Ozansoy, "Malalas'ın Khronographia'sında Iustinianos Dönemi Doğa Olayları", *Adalya* 1(1996), 53-59.

24 Harrison, *a.g.e.* 1963, 131-136, res.11, lev.XXXVIII-XLII; a.y., *a.g.e.* 1972, 192-195, res.24; Jacobek, *a.g.e.* 1994, 886-891, res.13.

25 Bölge içinde Alakilise'de aynı teknik ve motifler görülür; başkentte 6.yüzyıla ait benzer örnekler için bkz. B.Brenk, *Spaetantike und Frühes Christentum*, Berlin 1977, res. 92b, 105d.

Devekuyusu'ndaki kilisenin doğusu üç yapraklı yonca planlıdır ve sadece apsis duvarı kısmen ayaktadır[26]. Burada da yapının çevresinde mimari plastik öğeler saptanarak envanterlenmiştir.

Bölgede dikkatimizi çeken bir unsur çok sık karşılaştığımız kuyu bilezikleridir. Bunlardan Demre'ye bağlı Köşkerler'deki bir örnek, bölgenin özelliği olan kare prizma biçimli ve genelinde dış yüzleri kabartma haç motifi ile bezenmiştir (Resim: 2). Benzerleri Alakilise, Alacahisar, Karabel ve Gürses'te karşımıza çıkan bu tipin bölgede biçimsel olarak günümüzde de devam etmesi ilginçtir.

Orta Likya'da dağlık bir bölgede kurulmuş Arneai kentinde A ve B kiliselerinden B kilisesi narteksiz, doğusu apsisli, kuzey nefi kayadan oymadır[27]. Buradaki incelemelerde kilisenin neflerini ayıran *in situ* stylobat saptanmıştır. Aynı yerleşimdeki A kilisesi ise bugün örtü sistemi yıkık, yapı tamamen ağaç ve dikenli çalılar ile kaplı olduğundan içine girmek mümkün olamamıştır. Arneai'nin yakınındaki Ernez (Günçalı) Mahallesi'nde antik yerleşimden alınan taş eserlerin sevilerek kullanıldığı izlenir. Bunlardan Eski Değirmen'in cephesinde devşirme kullanılan 3 ayrı parça halinde, çok değerli işçilik ve teknikteki templon payeleri, değirmenin sahibinden izin alınarak sökülmüş ve dönüşte Antalya Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir (Resim: 3). Ajur tekniğinde *acanthus* yaprakları ile bezenmiş, topuzlu tipteki payelerin benzerini bölge içinde Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde 6. yüzyıla tarihli paye ve levhalarda görmekteyiz[28]. Aynı köydeki evlerden birinde devşirme kullanılmış bir friz, 6. yüzyılın motif ve üslup özelliklerini taşır[29]. Diğer bir devşirme örnek ise arkadlı kompozisyonu ile 9.-10. yüzyıl Orta Bizans Dönemine ait bir templon arşitravıdır[30].

Likya'nın önemli liman kentlerinden Aperlai'deki incelememizde Yukarı ve Aşağı kiliselerde yıkılmış ve kırık durumda bulduğumuz liturjik işlevli, olasılıkla bir templona ait delikli levhalar, bölgenin yerel biçim ve üslubunu yansıtır[31] (Resim: 4). Benzerlerini Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde, Dereağzı'nda ve Akdeniz kıyılarında gördüğümüz İstanbul kaynaklı bu tip levhalar 6. yüzyıla tarihlenir[32].

Batı Likya'daki antik kentlerden biri de Pınara'dır. Burada Bizans Dönemine ait 3 nefli bazilikada, naosun tam merkezinde *in situ*, ancak kısmen merdivenleri devrilmiş durumda bulunan ambon, Anadolu'da günümüze gelebilmiş ünik bir örnektir[33] (Resim: 5).

Batı Likya'nın kıyıya yakın yerleşimlerinden Sidyma'daki kilise, naos, apsis ve narteks duvarlarını kısmen barındırmaktadır[34].

Batı Likya'nın kuzeyindeki dağ yerleşimlerinden Balbura ve Bubon ile çalışmamızı bu yıl için sona erdirdik[35].

Likya'da geleneksel olarak kireç taşı malzeme ve taş işçiliği görülmektedir. Geç antik dönemde bölgenin de yerel malzemesi olması nedeniyle şüphesiz ucuz ve işlenmesi kolay bir malzemedir. 6. yüzyılda Myra'nın arkasındaki dağlarda inşa edilen manastırlarda, ulaşımın güçlüğü de göz önüne alındığında yerel malzemenin kullanımının tercih edilmesi doğaldır. Malzemenin dışında yöredeki taş eserlerde motif, kompozisyon, üslup ve süsleme tekniklerinde görülen bütünlük yerel üretimin olduğu sonucunu

---

26 Harrison, *a.g.e.* 1963, 137, res. 10; a.y., *a.g.e.* 1972, 192-195; Jacobek, *a.g.e.* 1994, 891.

27 Harrison *a.g.e.* 1963, 138, res.17, lev. XLVb.

28 Y.Ötüken, "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısının Ortaçağ Araştırmalarına Katkıları, (S.Alpaslan, Mermer-Taş buluntular)", 85-102, bil. 93, res.6.

29 Alakilise'de aynı motifi içeren *in situ* lento, bölgesel beğeniyi sergiler.

30 Benzer örnekler için bkz. Xanthos Doğu Bazilika, Sodini, *a.g.e.* 1980; *Demre Aziz Nikolaos Kilisesi*, S.Alpaslan, Antalya'nın Demre İlçesi'ndeki H.Nikolaos Kilisesi'nde Dini Ayinle İlgili Plastik Eserler, Ankara 1996 (Hacettepe Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi), 336-337.

31 Aperlai antik kentinde halen sürdürülen yüzey araştırmasında kent planı çıkarılmaktadır; burada sürdürülen çalışmalar için bkz. R.L.Hohlfelder-R.L.Vann, "Uncovering the Maritime Secrets of Aperlae, A Coastal Settlement of Ancient Lycia", *Near Eastern Archaeology* 61:1(1998), 26-37.

32 Delikli levhalar için bkz. U.Peschlow, *Architectural sculpture*, (ed.I.Striker-O.Kuban, *Kalenderhane in İstanbul*), Mainz 1998, 101-111, bil.107.

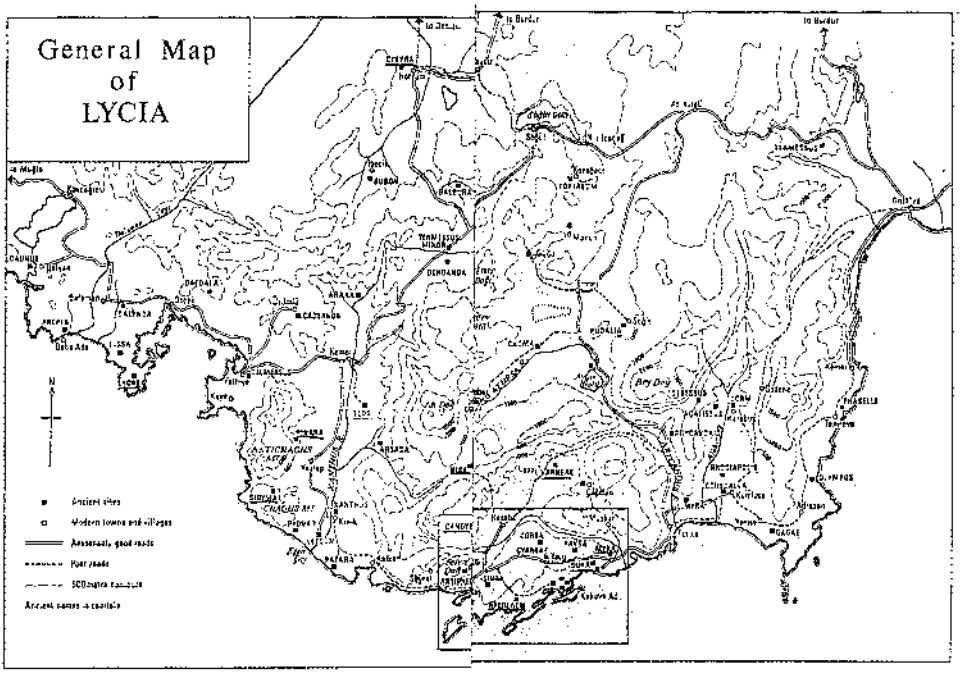
33 Bean kentin topografik planında kilisenin sadece yerini belirtmiştir, *a.g.e.* 1978, 73-78, res.8.

34 Yayınlarda Sidyma'daki kilise ile ilgili bilgi yoktur. Kent hakkında genel bilgi için bkz. Bean, *a.g.e.* 1978, 78-81.

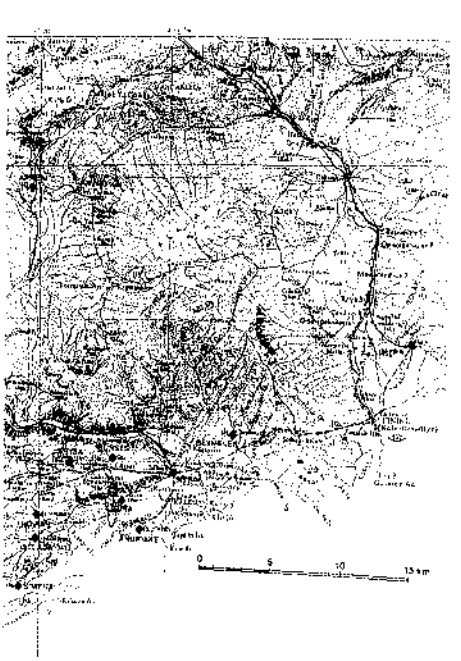
35 Balbura ve Bubon kentleri hakkında genel bilgi için bkz. Bean, *a.g.e.* 1978, 164-170.

ortaya koyar ki zaten kaynaklarda da bölgedeki atölyelerden söz edilmektedir; bunlardan biri Arneai'dedir[36]. Likya taşraya özgü diyebileceğimiz üslubunun yanı sıra şüphesiz başkentin izlerini taşıyan örnekler de barındırmaktadır.

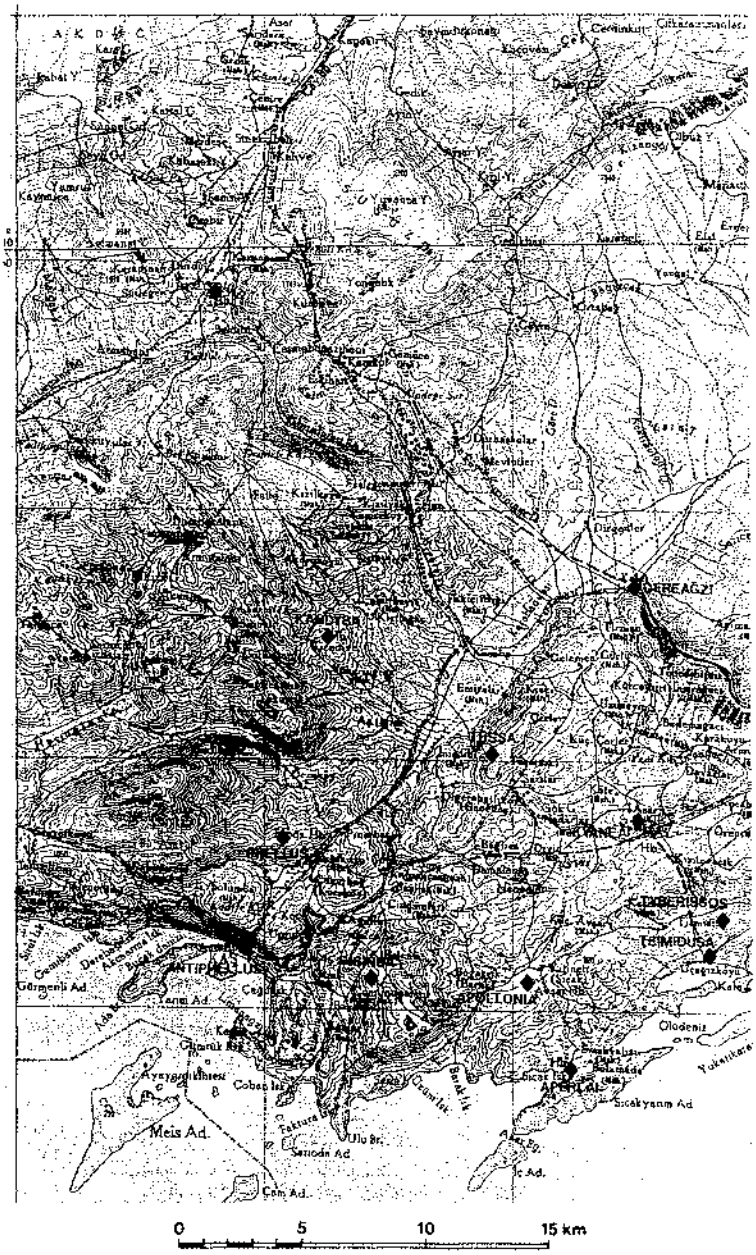
36 I.Sevcenko-N.P.Sevcenko, *The Life of St.Nicholas of Sion*, Massachusetts 1984, 69.

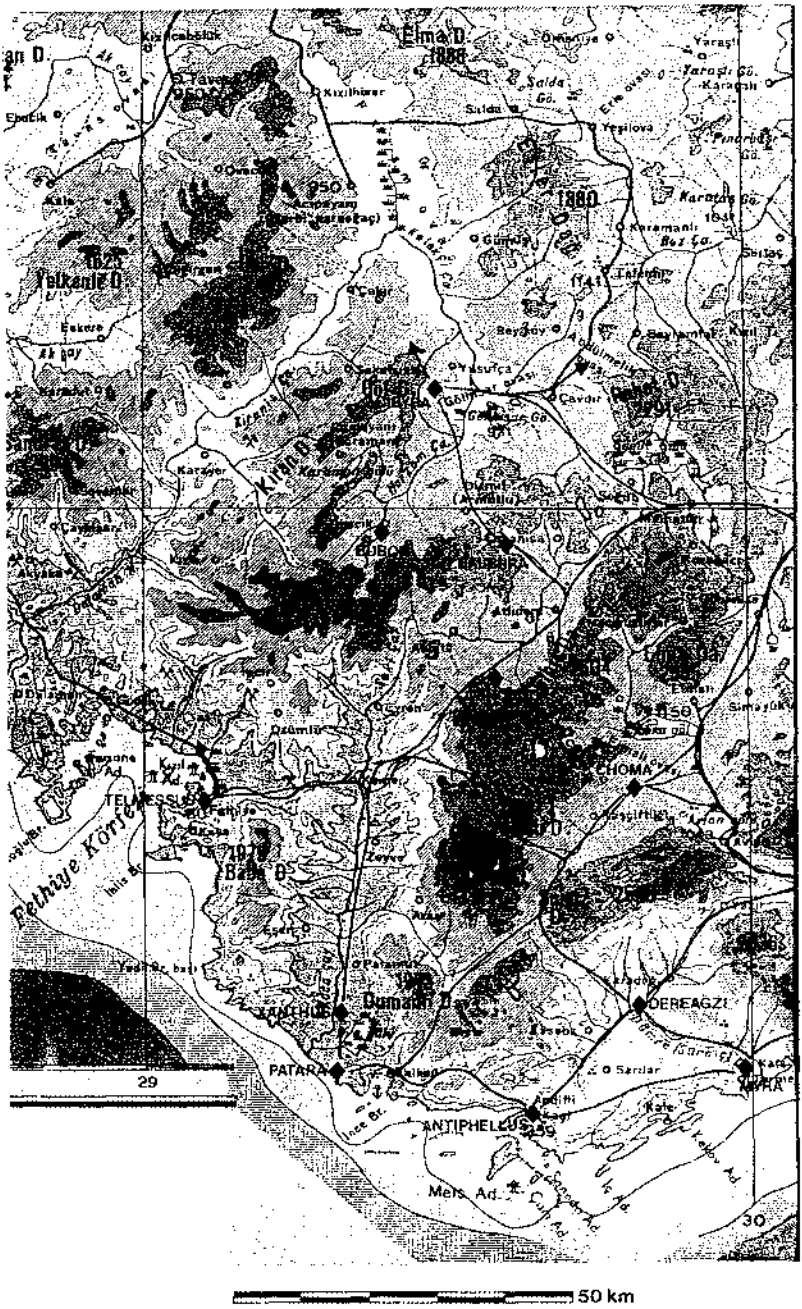
Harita 1: Likya haritası (Bean 1978)

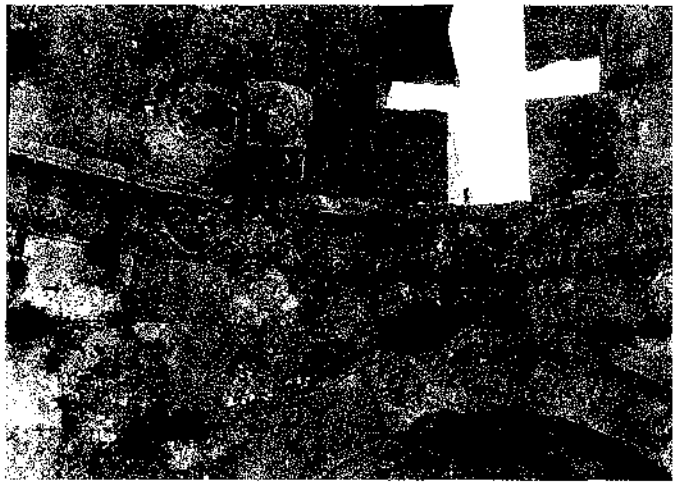
Harita 2: Doğu Likya haritası (Morganstern 1993)

Harita 3: Orta Likya haritası (Morganstern 1993)

Harita 4: Batı Likya haritası (Morganstern 1993)

Resim 1: Karabel Kilisesi, güney ek yapı in situ silme

Resim 2: Köşkerler, kuyu bileziği

Resim 3: Ernez (Günçalı) templon payeleri

Resim 4: Aperlai-Yukarı Kilise, delikli levhalar

Resim 5: Pınara, bazilika, ambon

BİNBİRKİLİSE VE AYATEKLA'DA (MERYEMLİK) 1998 ARAŞTIRMALARI

*Metin AHUNBAY**
Turgut SANER

Binbirkilise'de 1998 yılı araştırmaları, ören yerinin Değle mevkiinde devam etmiştir. Bu araştırma mevsiminde de çalışmalar sit alanının güneybatısında yer alan konut bölgesinde yoğunlaştırılmıştır (Çizim: 1). 1996 ve 1997 yıllarında tespitine başlanan Konut Mahallesi Değle'nin güneybatısında sert bir yamaç üzerinde yayılmaktadır. Yamacın alt kısımlarında tahribatın çokluğundan az sayıda, fakat iyi plan tespiti sağlayan evler yer almaktadır (Çizim: 2). Aralarındaki boşluklarda sık sık mimari elemanlara ve duvar fragmanlarına rastlanmaktadır; yani konut alanının bu bölümünün de bir dönemde sık bir dokuya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Alanın orta kısmı ise sıra evler veya bitişik evlerden oluşan yoğun bir konut yapılaşması sunmaktadır. 1998 yılı çalışmalarının bir kısmı bu yoğun konut alanının doğu kenarında kalan son meskenlerin tespitine hasredilmiştir. Kuzeydeki daha yüksek kısım ise duvarlar ile desteklenmiş teraslar ve aralarına serpiştirilmiş tek tek evlerle donanmıştır (Çizim: 2; Resim: 1).

1997 yılı çalışmalarında gözlemlenen ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir sokak ve buna cephe veren bir sıra konut 1/200 ölçekli plana işlenmiştir. 1998 yılında bu sokak ve evlerin doğusunda yayılmış doku içinde gene yamaca dik bir sokak bulunduğunu ima eden bir yapı dizilişi kavranabilmekte, fakat kesin şema elde edilememektedir (Çizim: 2). Ayrıca bu alandaki konutların bir bölümü, daha modern dönemlerde bazı değişikliklerle kullanılmış olduğundan özgün mekan düzenini kısmen kaybetmiştir. Bu sebeplerden 1/200 planda yer alan yeni tespitler çok net plan düzeni sunamamaktadır (Çizim: 3).

Değle ören yerinin güney ucunda, çevresinden soyutlanmış kayalık tepe üzerinden bakıldığında güneybatı yamaç konutlarının, doğu taraftaki anıtsal kamu yapılarının hakim olduğu alandan esasında kopuk olmadığı izlenimi edinilmektedir (Çizim: 1). Konut alanını doğudan ayıran kuzey –güney doğrultusunda bir sırttır. Ölçümlerini 1998 yılında yaptığımız konut grubu sırtın ucuna yaklaşmış durumdadır. Konut Mahallesi'nin bu burnu sarıp sırtın ters yamacına da yayılmış olması çok doğal gözükmektedir. Nitekim bu sırtın doğu yamacında duvar kalıntılarına ve yapı elemanlarına sıkça rastlanmakta olması bu izlenimi güçlendirmektedir. P3 poligon noktası çevresindeki kalıntılar ve Musa Sarı'nın evinin arkasındaki kalıntı ve bahçesinin içindeki duvar izleri bu yoğunluğun işaretleridir (Resim: 2).

Yukarıda sözü edilen üst teraslar ve dağınık tek tek meskenler, yamaçların üst seviyelerinde daha seyrek bir yerleşmeyi ifade etmektedir (Çizim: 2). Ören yerinin içinde, en kuzeyde rastlanabilen yapı kalıntıları böyle bir grubu temsil etmektedir (Resim: 1). Ören yerinin kuzeydoğusunda yer alan ve tek başına duran iki katlı ev bu anlamda bir yapı örneğidir; konumu 1998 1/1000 planının dışında kalmıştır. İlgili neşriyatlarda sık

* Prof.Dr. Metin AHUNBAY, İTÜ. Mimarlık Fakültesi 80191 Taşkışla, İstanbul/TÜRKİYE

sık bu konuttan söz edilmiştir. Dolayısıyla ayrıntılı ölçümü tarafımızdan ayrıca yapılmamıştır.

U şeklinde üç taraftan yükseltilerin çerçevelediği Değle merkez düzlüğünde, büyük kilise, manastırlar, büyük iki katlı yapı kompleksi gibi anıtsal yapıların bir kamu alanı oluşturduğu anlaşılmaktadır (Çizim: 1). U'yu yaratan sırtlardan doğudakinin iç yamacı şapeller, bağlı yapılar, manastır komplekslerinin müştemilatları ve nihayet münferit evlerle kaplanmıştır (Çizim: 1 ve 1997 çalışmaları). Bu bölgede yaptığımız gözlem tekrarlamalarında yeni kalıntı tespiti yapılamamıştır. Yalnız doğu sırtının doğu yamacı arkasında ve yaklaşık 300 m. uzağında bir büyük yapı kalıntısı bulunmaktadır (Resim: 3; bu komplekse 1/1000 planımızda yer verilmemiştir). Dörtgen planlı bir avlu yapısının doğu kenarında Binbirkilise'de sık rastlanan geniş oranlı üç nefli kiliselerden birinin kalıntısı bulunmaktadır. Düzgün planlı avlu tam bir dörtgendir ve güney kenarında hücrelerin bulunduğu sezilebilmektedir. Kompleksin rölövesi tarafımızdan yapılmamıştır. Bir başka kalıntı güneybatı yamaç evlerinin yaklaşık 200 m. kuzeyinde, arazide yalnız başına duran bir küçük şapel ve çevresindeki mêkan grubudur. Planı güçlükle ve yaklaşık olarak elde edilebilmiştir (Çizim: 1, 4).

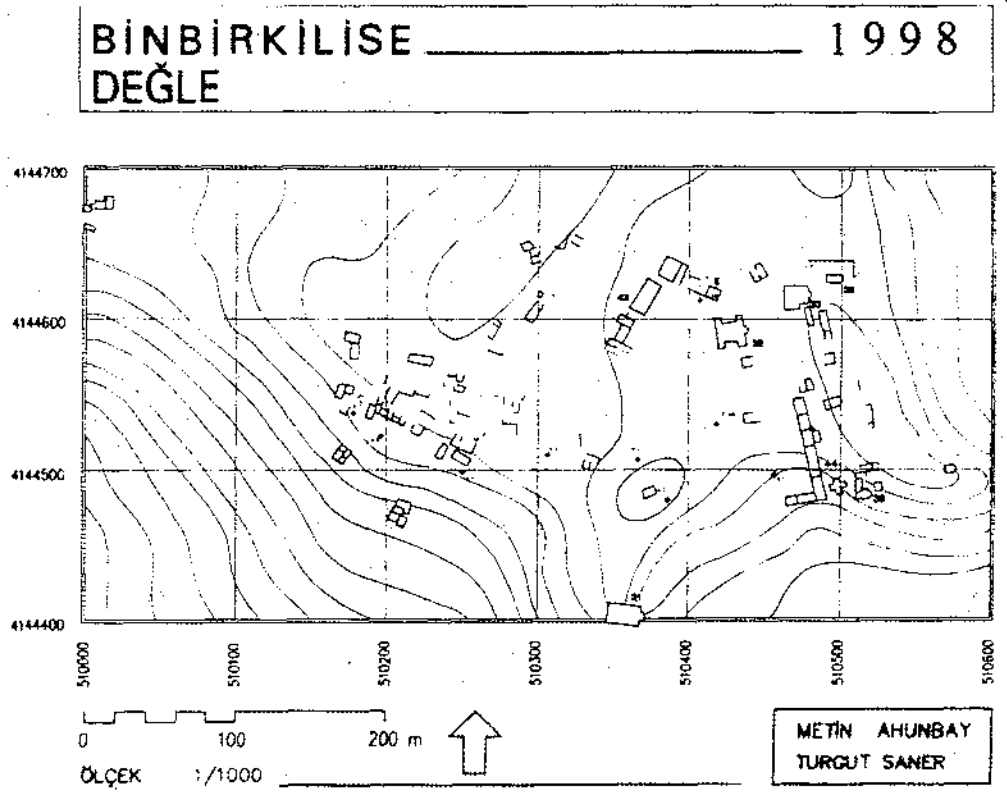
Değle ören yeri çevresinde yaptığımız incelemelerde, ana yerleşme alanından iyice uzakta iki ayrı kalıntı topluluğuna rastlanmıştır. Bunlardan birincisi yerel ağızla "Davud'un İni" şeklinde anılmaktadır. Toprak seviyesi üzerinde belirgin bir yapı kalıntısı bulunamamıştır. Fakat dağınık biçimde ve kümenin bulunduğu yamacın eğimine dik yayılmış mimari parçalar, yer yer duvar kalıntıları, burada Değle ören yerinden bağımsız bir yerleşmenin bulunduğuna kuvvetle işaret etmektedir. Diğer grubu ise, görülebildiği kadarıyla, daha kısıtlı bir arazi üzerinde dağılmış olan yapı kalıntıları temsil etmektedir. Birincisinin mevkii, yaklaşık olarak Değle ören yerinin güneydoğusuna düşmekte, ikincisi Değle ve Madenşehir arasındaki modern Üçkuyu Köyü'nün güneyindeki sırttadır.

AYATEKLA (MERYEMLİK)

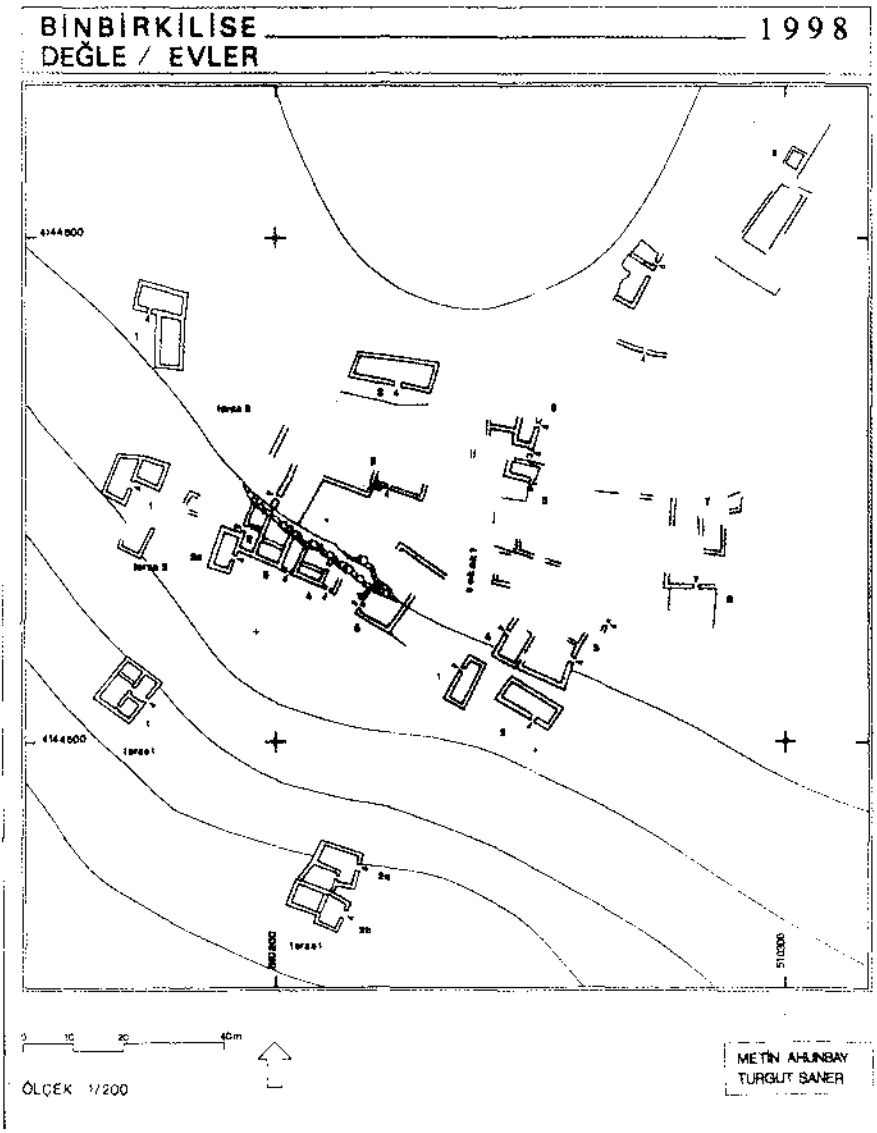
1998 yılı Meryemlik çalışmalarında öncelikle ören yerinin en kuzey kesimi üzerinde durulmuştur. Herzfeld – Guyer'in tespitlerinde bu alanda büyük bir bazilikadan söz edilmekte ve iyi durumda bir kalıntı olduğu belirtilmektedir. Bugün ise ancak birkaç duvar parçası bu yapının yerinin tanınmasına imkân vermektedir (Çizim: 5, 6; Resim: 4). Bunlar kısmen nartheks veya avlu doğu stoasının kalıntılarıdır. Bazilikanın kuzey ve güney sınırları az çok bellidir. Apsis eğrisi ve sütun sıraları hiç gözükmemektedir. Büyük atrium duvarlarından bir fragman yerindedir, yerde yatan iki sütun kuzey kolonadının olmalıdır. Arkeolojik sit alanının doğusunda günümüzde inşa edilmiş olan sitelere doğru uzanan yeni bir yol, "Kuzey Bazilika" alanını ören yerinin esas parçasından ayırarak soyutlamaktadır. Kilise apsisinin hemen doğusunda kaya zemin mezarları göze çarpmaktadır. Kuzey alanın veya başka deyişle Kuzey Bazilika'nın atriumunun hemen batısında bazı duvar parçaları yer almaktadır. Bunlar aynı zamanda antik yolu Silifke'ye bağlayan kaya geçidinin kenarına bitişiktir (Çizim: 6; Resim: 5). Kaya geçidinin batısında da benzer duvar parçalarının bulunması iki kalıntı grubu arasındaki işlevsel ilişkiyi düşündürmektedir, örneğin, kutsal yöreye girişin denetimi gibi. Bu duvar kalıntıları ölçülmüş, fakat herhangi bir anlamlı mêkansal düzenleme elde edilememiştir.

Ayatekla'da bundan sonraki çalışmalarımız, kontrol, tekrar ve detay ölçümlerinde yoğunlaşmıştır: "Kuzey Nekropol" çevresindeki kalıntılar, Ayatekla Bazilikası *temenos* doğu sınır kalıntıları, aynı *temenos*un batı sınırı kalıntıları gibi (Çizim: 7; Resim: 6). Bazı zemin kayası mezarları bu ölçümler arasına alınmıştır.

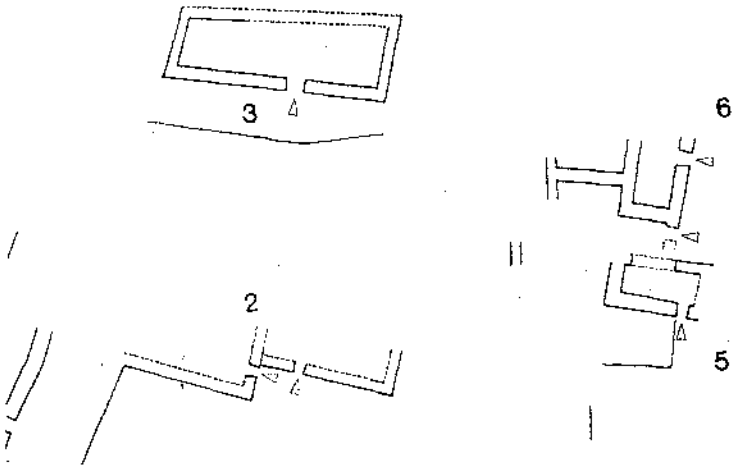
1998 Binbirkilise ve Meryemlik yüzey araştırmalarımız İTÜ mimarlık öğrencileri Sertaç Öztürk, Karer Sarıkaya, Murat Uyanmış'ın katkı ve özverili çabalarıyla gerçekleşebilmiştir. Araştırmalarımıza katılan Burdur Müzesi'nden Arkeolog Mustafa Samur'un alan tecrübesi ve bilgi birikimi çalışmalarımızda çok önemli bir yol gösterici olmuştur.

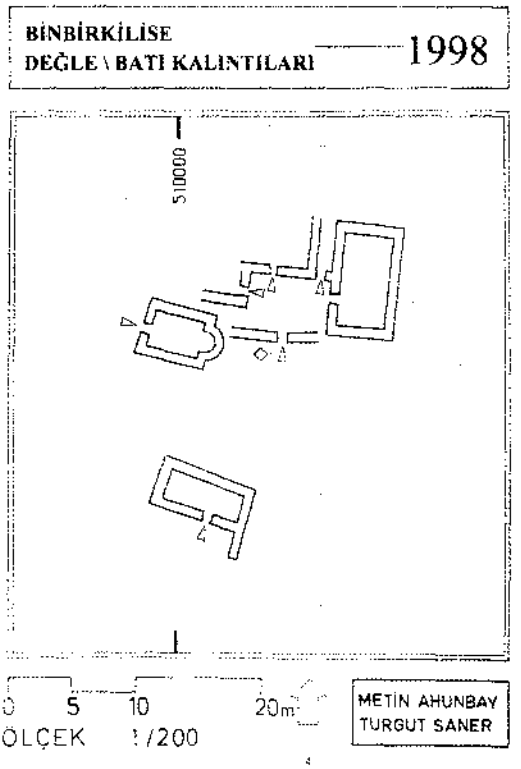
Çizim 1: Binbirkilise, Değle kesimi, yerleşme planı 1/1000

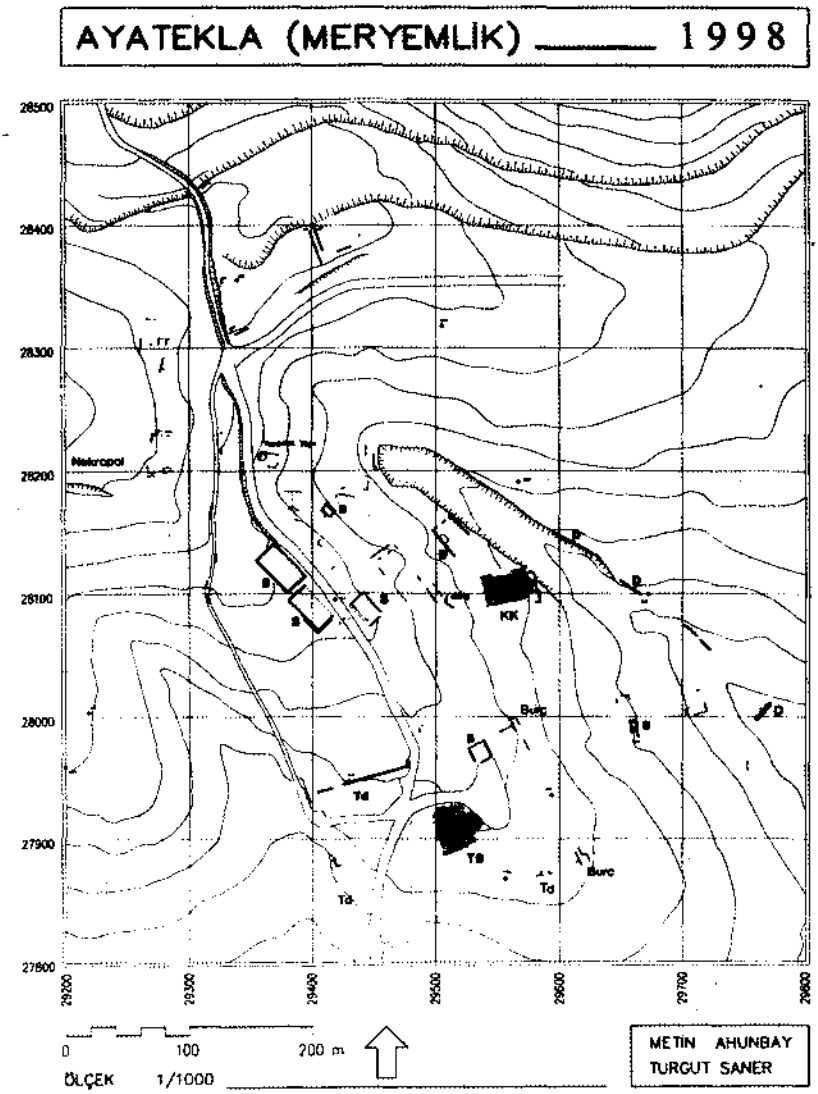
Çizim 2: Binbirkilise, Değle kesimi, konut grubu 1/200

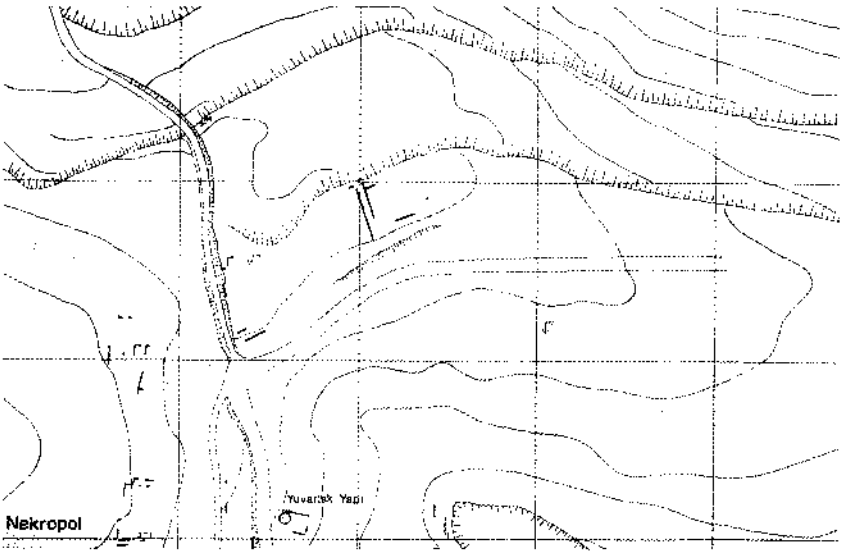
Çizim 3: Binbirkilise, Değle kesimi, konutlar

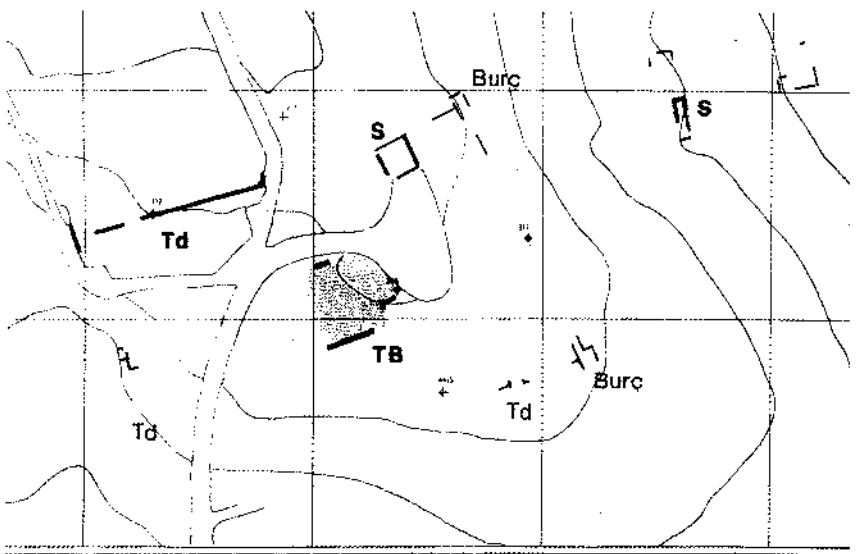
Çizim 4: Binbirkilise, Değle kesimi, şapel ve çevresi

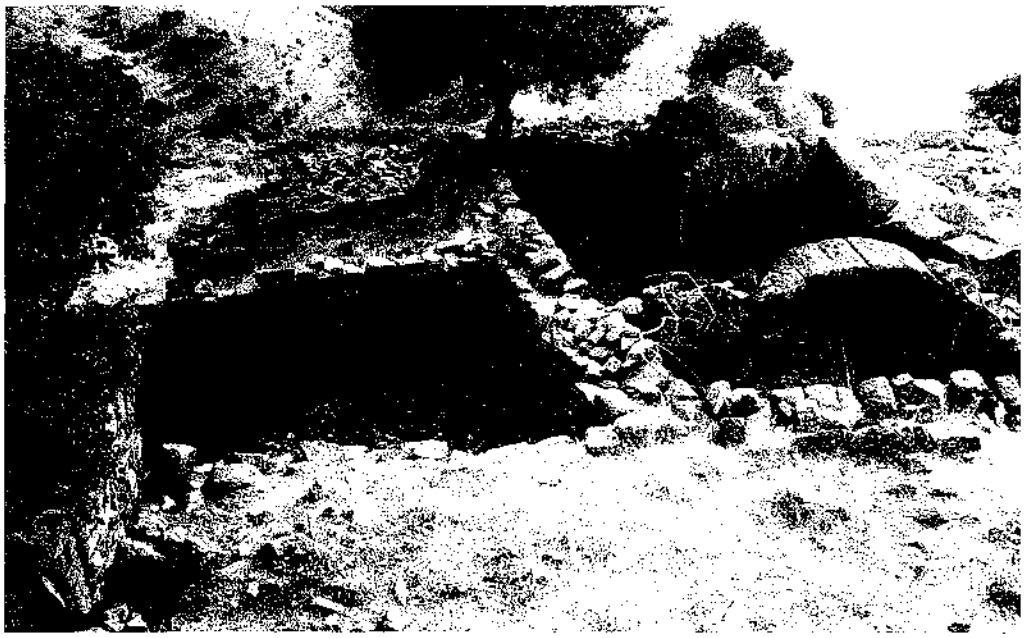
Çizim 5: Ayatekla (Meryemlik), yerleşme planı 1/1000

Çizim 6: Kuzey Bazilika ve çevresi

Çizim 7: Tekla Bazilikası temenos kalıntıları

Resim 1: Değle, kuzeyde, yamaç üstündeki ev

Resim 2: Değle, Musa Sarı'nın evindeki ahır

Resim 3: Doğu yamaç, doğu düzlükteki kalıntılar

Resim 4: Ayatekla, Kuzey Bazilika kalıntıları

Resim 5: Ayatekla, antik yol kaya geçidi üstündeki kalıntı

Resim 6: Ayatekla, temenos batı sınırı kalıntısı

UNTERSUCHUNGEN ZUR BAUGESCHICHTE VON BASİLİKA 3 IN KANLIDİVANE 1998

*Gabriele MIETKE**

Mit freundlicher Genehmigung des Türkischen Kultusministeriums habe ich im September 1998 Untersuchungen zur Baugeschichte von Basilika 3 in Kanlıdivane durchgeführt[1]. Als Beauftragte des Ministeriums stand mir unermüdlich und freundlich Yüksel Gemalmaz aus Ankara zur Seite. Der Ruinenwächter Aziz Uğuz und seine Frau erwiesen sich stets als hilfsbereit. Ein Arbeiter leistete Reinigungsarbeiten.

In der Provinz İçel im İlçe Erdemli liegt wenige Kilometer vom Meer entfernt das antike Kanytelis, heute Kanlıdivane genannt. Die Ruinen eines olbischen Turmes aus dem 2. Jahrhundert v.Chr., von römisch-frühbyzantinischen Häusern, Zisternen und vier frühbyzantinischen Kirchen umstehen einen großen Karsteinbruch, der wohl kultische Bedeutung besaß. Eine fünfte Kirche, von der schon Gertrude Bell 1905 nur noch geringe Reste sah, ist heute ganz verschwunden. In größerem Abstand legen sich mehrere Nekropolen um die Siedlung[2].

Von den Kirchen wurde nur Basilika 4 wegen ihrer ungewöhnlichen Ostteile immer wieder ein besonderes Interesse entgegengebracht[3]. Die Basiliken 1-3 fanden dagegen bisher kaum Beachtung. Am ausführlichsten wurden sie von Semavi Eyice 1977 in einem Aufsatz über die Kirchen Kanlıdivanes behandelt. Gerade die eher unauffällige Basilika 3 weist aber eine komplexe Baugeschichte auf.

Die Arbeiten an der Kirche umfaßten die weitgehende Reinigung von Pflanzenbewuchs, eine sorgfältige Untersuchung der Baugeschichte und eine fotografische Dokumentation.

Von Basilika 3[4] sind die Außenmauern im Osten und an ihrem östlichen Ende auch im Süden bis in das zweite Geschoß erhalten, von der übrigen Südseite und von der Westseite des Naos stehen Teile des unteren Geschosses aufrecht, von dem westlichen Abschnitt der Nordmauer die unteren Lagen auf eine Länge von etwa viereinhalb Metern (Abb. 1, 2). Der unregelmäßig viereckige Grundriß ist in eine dreiteilige Ostpartie, den Naos und eine westliche Vorhalle gegliedert. Apsis und Apsisnebenräume bilden außen eine gerade Flucht.

---

* Dr. Gabriele MIETKE, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Bodestr.1-3, D-10178 Berlin/ALMANYA

1 Die Idee zu diesen Forschungen kamen Stephan Westphalen und mir auf einer gemeinsamen Kilikienreise im Jahre 1991; mit ihm zusammen habe ich die Beobachtungen ausgewertet.

2 Zur Siedlung F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *Tabula Imperii Byzantini 5* (1990) 285f. - G. Bell, *Revue Archéologique 4.* Ser.7, 1906, 405. 396 Abb. 10.

3 H. Hellenkemper in: *Realtexikon zur Byzantinischen Kunst* IV (1990) 208ff. s.v. *Kommagene -Kilikien- Isaurien*, und S. Hill, The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria, *Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs* 1 (1996) 187-193, jeweils mit weiterer Literatur.

4 Bell 1906, 410 Abb. 19-23. - O. Feld, *Römische Quartalsschrift* 60, 1965, 134 Taf. 2 d. 3 a. - S. Eyice, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1977, 426-429. - Ders., *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. 4, 1980, 490f. 489 Grundriß. - S. Hill, *The Early Christian Churches of Cilicia*. Ph. D. Thesis. Newcastle upon Tyne (1984) (masch.) 354-359. - Hellenkemper 1990, 208. - Hill 1996, 184-187.

Die Apsis besitzt ein doppeltes Rundbogenfenster. Mindestens die Apsisnebenräume waren zweigeschossig, wie die Durchfensterung auf zwei Ebenen und die große Höhenerstreckung zeigen. In der Südseite der Kirche flankieren zwei doppelte Rundbogenfenster ein Mittelportal. Der südliche Apsisnebenraum wies möglicherweise eine Tür nach Süden auf, an Stelle seiner Südmauer klafft jetzt eine breite Lücke. In der Westwand befinden sich die seitlichen Gewände von drei Portalen in situ, bei dem mittleren auch der Sturz. Der nördliche Apsisnebenraum öffnete sich mit einem Rundbogen nach Norden. Über weitere Öffnungen der Nordwand sind wegen des schlechten Erhaltungszustandes keine Aussagen möglich.

Bei der Vorhalle war die südliche Schmalseite durch eine breite, durch einen Bogen überfangene Tür geöffnet, deren östliches Gewände noch aufrecht steht. Auch in der nördlichen Schmalseite wird eine Öffnung gesessen haben, doch ist deren Gestalt heute nicht mehr zu rekonstruieren. Eine Balkenlochreihe in der Westwand der Vorhalle beweist, daß sie zweigeschossig war.

Der Naos ist im gegenwärtigen Zustand weitgehend ausgeräumt (Abb. 5). Er ist etwa 18 m. lang und zwischen 15 m. und 17 m. breit. Wahrscheinlich war er ursprünglich in drei Schiffe unterteilt. Dafür sprechen die drei Portale der Westwand ebenso wie die große Spannweite des Naos. Zwar läßt sich an der östlichen Stirnwand des Naos keine Spur des Auflagers einer Stützenreihe erkennen, doch banden Pfeilervorlagen nicht immer in das Mauerwerk ein. Ein Säulenstumpf im nordöstlichen Bereich des Naos kann zu der nördlichen Stützenreihe im Naos gehört haben, auch wenn er durch den Versturz aus seiner ursprünglichen Position schräg verrückt zu sein scheint. Die Seitenschiffe besaßen wahrscheinlich, kilikischen Baugewohnheiten entsprechend, Emporen.

Für die Datierung des Kirchenbaues wurde das Kapitell des Apsisbogens herangezogen, seine Entstehung um 500 vermutet (Abb. 7)[5]. Allerdings weist es auch Übereinstimmungen mit kaiserzeitlichen Kapitellen auf, so daß Spolienverwendung nicht sicher auszuschließen ist[6]. Ein Wandpfeilerkapitell, das lose in einer neuzeitlichen Trockenmauer in der Kirche gefunden wurde, könnte um 500 entstanden sein (Abb.8). Doch immer noch ist die Chronologie frühbyzantinischer Bauskulptur in Kilikien mangels fester Fixpunkte recht unsicher.

Der Schwerpunkt der Untersuchungen galt dem Mauerwerk der Kirche. Es ist nicht einheitlich, wie schon mehrere Forscher anmerkten[7]. Die verschiedenen Phasen wurden als spätere Veränderungen bezeichnet, genauere Beobachtungen liegen dazu aber bisher nicht vor.

Die Außenmauern im Süden und Osten zeigen jeweils zwei Arten von Mauerwerk, im unteren Bereich ein gröberes aus Bruchsteinen, auf das in einer späteren Phase für den Kirchenbau ein zweischaliges Mauerwerk aus Kleinquadern gesetzt worden ist. Die Grenze zwischen den beiden Mauerphasen ist genau zu erkennen. Im Süden (Abb. 3, 4) schließt sich an das Portal der Vorhalle nach Osten ein schmaler, ebenfalls jüngerer Mauerstreifen an, der bis zur fünften Steinlage an eine senkrechte Kante des älteren Mauerwerks stößt. Diese markiert die südwestliche Ecke eines älteren Baukomplexes. Die Oberkante des älteren Bruchsteinmauerwerks reicht anschließend weit hinauf, springt im Bereich des westlichen Fensters auf Solbankhöhe hinab, um dann über das Portal zu ziehen. Also gehören auch das Mittelportal mit seinen Gewänden und ein Teil der darüber anstehenden Mauer zu den Teilen der älteren Phase, die in den Kirchenbau übernommen wurden.

Mehrere Öffnungen des älteren Gebäudes sind beim Umbau aufgegeben und zugesetzt worden. Insgesamt sind in der Südmauer noch Reste der Laibungen von drei alten Fenstern festzustellen, die den beiden jüngeren weichen mußten. Eines davon liegt westlich, zwei östlich des Südportals.

---

5 Feld 1965, 134.
6 Auf diese Möglichkeit machte mich Christoph Berns aufmerksam.
7 Feld 1965, 134. - Eyice 1977, 426f. - Hill 1984, 354f., 359. - Hellenkemper 1990, 208. - Hill 1996, 185, 187.

Auf der Ostseite besteht der untere Bereich etwa bis zur Solbank des Apsisfensters aus dem Bruchsteinmauerwerk (Abb. 2). Von einer älteren, aufgegebenen Öffnung ist nördlich des Apsisfensters ein Teil des südlichen Gewändes erhalten geblieben. Die oberen Teile der Ostseite mit allen Fenstern gehören dagegen zu dem Kirchenbau mit dem einheitlichen Mauerwerk aus Kleinquadern.

An der Nordwand sind keine Phasen zu unterscheiden, denn die wenigen erhaltenen Reste sind von Grund auf mit Kleinquadern ausgeführt und gehören demnach zu dem Kirchenbau.

Aus dem Befund ist zu schließen, daß der Kirchenraum in einem älteren Gebäude aus Bruchstein eingerichtet wurde. Von diesem Vorgängerbau wurde das Mauerwerk für die unteren Teile der Kirche weiterverwendet. Das ältere Portal der Südseite konnte übernommen werden, während die drei Fenster zugesetzt wurden.

Das ältere Gebäude war keine Kirche; zumindest besaß es keine Apsis. Denn die Apsis ist in der unteren Zone, im Bereich des älteren Mauerwerks, frei eingestellt. Nur notdürftig ist unterhalb des Apsisfensters ein Verband zwischen den beiden Mauerschalen hergestellt. Erst in dem oberen Bereich aus Kleinquadern bestand ein durchgehender Verband mit der östlichen Außenmauer.

Der Kirchenbau birgt aber weitere, noch ältere Gebäude. So stößt die Ostwand des Vorgängerbaus von Süden gegen die glatte Stirn einer älteren Mauer. Auch die Westwand der Vorhalle schließt einen älteren Bauteil ein (Abb.1, 6). Sie besteht aus zwei gegeneinander gesetzten Mauern. Bei der äußeren aus wohlgefügten Quadern handelt es sich um die vollständige Westmauer eines älteren, turmartigen Gebäudes, dessen Ecken im Norden und Süden erhalten sind. Die östlichen Teile des Turmes müssen spätestens abgetragen worden sein, als das große Gebäude an der späteren Stelle der Kirche errichtet wurde. Gegen seine Innenseite wurde eine neue Mauer gesetzt, die selbst wiederum die zwei Mauertypen aufweist, die auch an der Kirche zu beobachten sind. Bis fast in die Höhe des ersten Turmrücksprunges reicht das Mauerwerk aus Bruchstein, darüber beginnen die regelmäßigen Lagen der zweischaligen Mauer aus Kleinquadern. Die gegen die Turmwand gelehnte Mauer reicht im Norden und Süden über deren Ecken hinaus. Auf Bodenniveau ist zu erkennen, daß sie in Flucht der Außenwände der Kirche nach Osten umbiegt. Sie bezieht sich also auf die Breite des Vorgängerbaues der Kirche bzw. des Naos selbst.

Aus den Beobachtungen geht hervor, daß, als die Kirche errichtet werden sollte, der vorgesehene Standort bereits bebaut war. Für die Planung der Kirche waren durch die vorhandene Bebauung die wichtigsten Fluchten bereits vorgegeben, vor allem, da anscheinend aus Gründen der Wirtschaftlichkeit möglichst viel Substanz aus den Vorgängerbauten in den Neubau der Basilika übernommen werden sollte. Die Einbeziehung älterer Mauern und Fluchten erklärt auch den verzogenen Grundriß. Basilika 3 in Kanlidivane ist somit ein Beispiel dafür, wie in einer beengten antiken Siedlung ältere Gebäude bei der Errichtung jüngerer aufgegeben wurden, zuletzt, um in frühbyzantinischer Zeit Platz für einen Kirchenbau zu schaffen[8].

8 Die Ergebnisse der Untersuchungen werden ausführlich in den Istanbuler Mitteilungen 49, 1999, veröffentlicht werden.

Abb. 1: Kanlıdivane, Basilika 3, von Südwesten

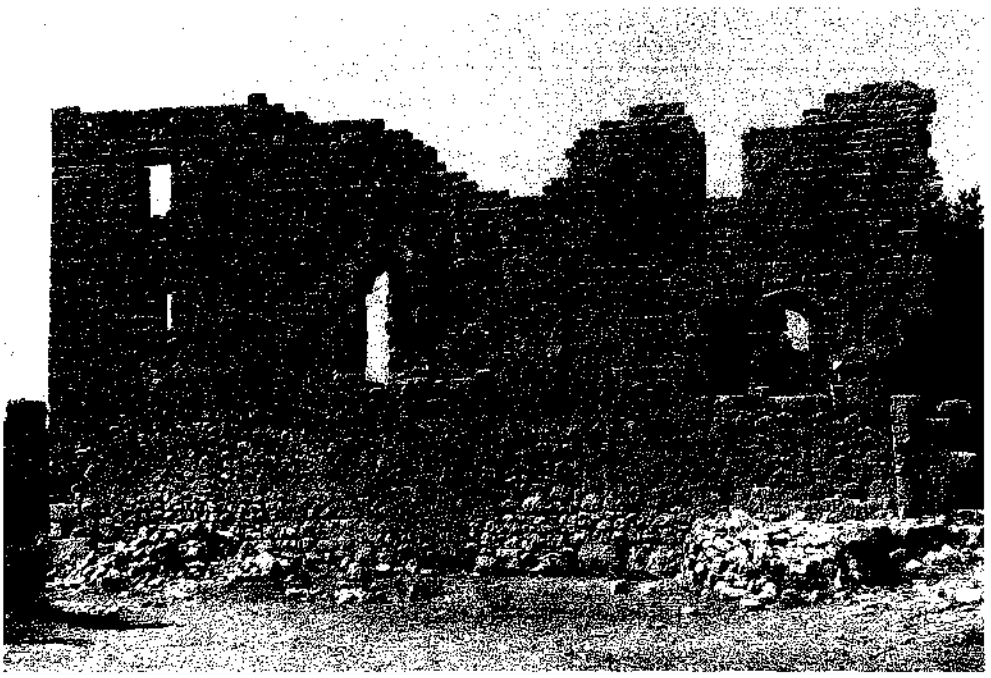

Abb. 2: Kanlıdivane, Basilika 3, von Osten

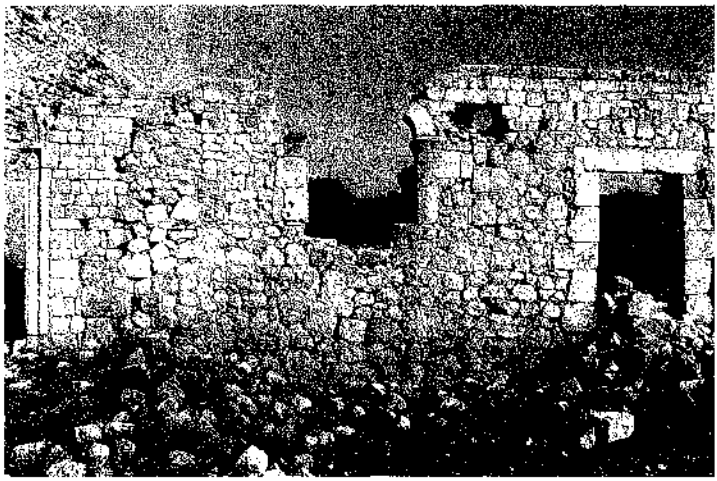

Abb. 3: Kanlıdivane, Basilika 3, südseite von süden, westlicher Abschnitt

Abb. 4: Kanlıdivane, Basilika 3, südseite von süden, östlicher Abschnitt

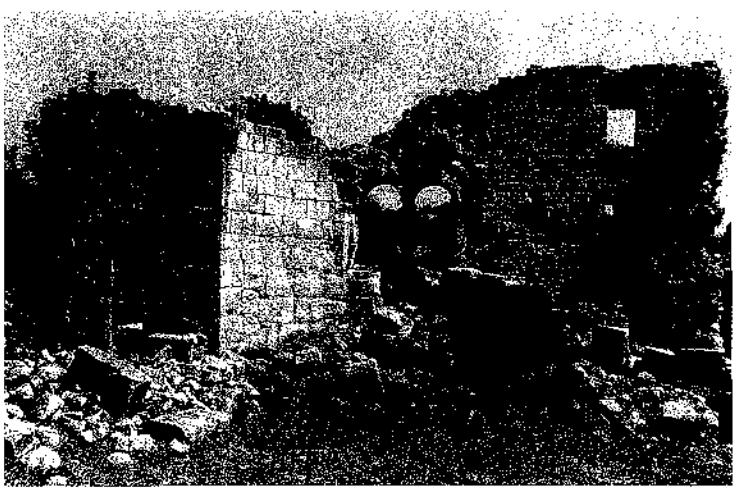

Abb. 5: Kanlıdivane, Basilika 3, innen nach Osten

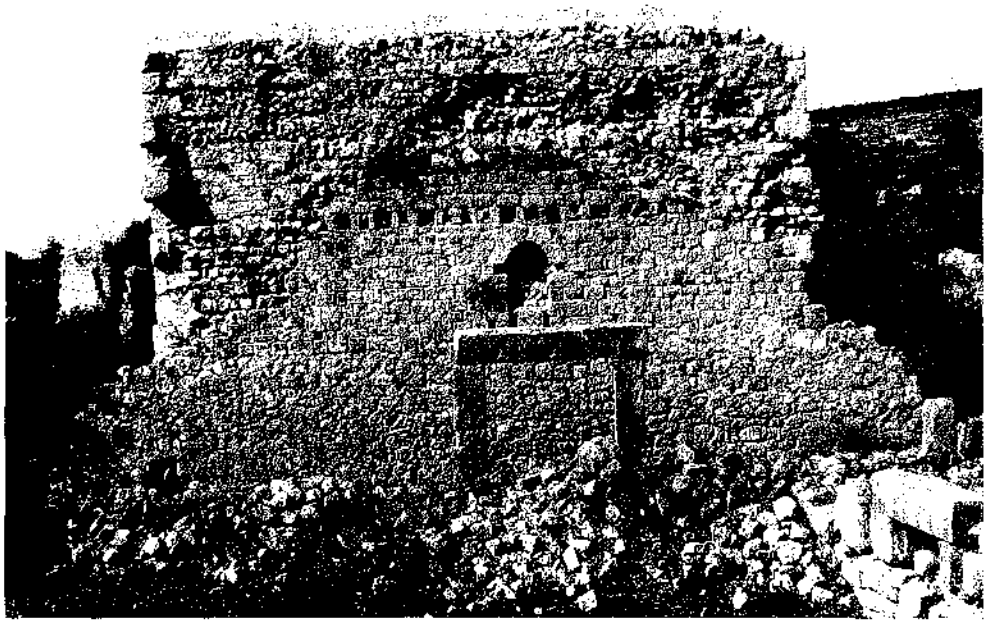

Abb. 6: Kanlıdivane, Basilika, innen nach westen

Abb. 7: Kanlıdivane, Basilika 3, Kapitell in der Apsis

Abb. 8: Kanlıdivane, Basilika 3, Kapitell in einer Trockenmauer

AKKALE YÜZEY ARAŞTIRMASI 1998

*Mehmet İ. TUNAY**

Akkale, İçel İli, Erdemli İlçesi, Kumkuyu Belediyesi sınırları içinde yer alan bir ören yeridir.

Kültür Bakanlığı izni ile, 20-25 Eylül tarihleri arasında Kültür Bakanlığı temsilcisi Şengül Salman (Akşehir Müzesi araştırmacısı) ve öğrenci Kayahan Özkan'ın katılımlarıyla üç kişilik bir ekiple Akkale'de dia ve siyah-beyaz film çekilmesi ve ölçü alınmasıyla bir yüzey araştırması yapılmıştır. Alınan ölçüler daha sonra Sanat Tarihçisi Hayri Yılmaz tarafından çizilmiştir. Çalışmaya izin verenlere ve katılanlara teşekkür ederim[1].

Akkale'den Bahsedenler

1811-1812 yıllarında İngiliz amirali kaptan Beaufort Akkale'yi görmüş ve buradan bahsetmiştir (F. Beaufort, *Karamania or a brief Description of the South Coast of Asia Minor in the years 1811-1812*, 2.baskı, London 1818, s.253-254). Ayrıca 1899'da Alishan (L. Alishan, *Sissouan on L'Armene-Cilicie,Description geographie et historique*,Venise 1899, s.66 ve s.414) ve 1959'da Ritter (C.Ritter, *Die Erdkunde von Asien, IX.Klein Asien*, II.Berlin 1959, s.347) Beaufort'u tekrar ederler.

-1818 yılında Irby ile Mangles Akkale'yi görmüşlerdir (Ch.L.Irby ve J.Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor, during the years 1817 and 1818,* London 1823, s.511-513).

-1826 yılında Laborde (L.de Laborde, *Voyage de L'Asie Mineure,* Paris 1838, I, s.134) Akkale'ye uğramıştır.

-1843'de Pourtales notlarını yayınlamamıştır. Bkz.Ritter, a.g.e. s.346

-1853 yılında Rus coğrafyacısı Tschichatschaf (P.de Tschichatschaf, Lettre sur les antiquites de L'Asie Mineure adressee a M.Mohl. "*Journal Asiatique*" V.Seri, IV.1854 s.137) tek bir satır yazar.

-1861'de yayınlanan seyahatnamesinde Langlois,(V. Langlois, *Voyage dans La Cilicie,* Paris 1861 , s.232 ve lev. 14) buranın bir gravürünü yayınlamıştır. Bu Akkale'nin bilinen en eski resmidir.

-1891'de Bent (G.T.Bent, A. Journay in Cilicia Tracheia, "*Journal of Hellenic Studies* " XII,1891,s.206-224) yerini haritasında işlemiştir.

-1896'da Heberdey-Wilhem ikilisi (özellikle Wilhem) (R.Heberdey-A.Wilhem, Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892 "*Denkschrifton der Viener Akademia-Phil.-Hist.Klasse*" XLIV 1896 s.51) Bent Akkale'ye girdiği için fazla ilgilenemediğini söyler.

-1906 yılında Bell (Gertrude L.Bell Notes on a Journay through Cilicia, "*Revue Archeologique*" 4. seri, VIII 1906 s.397-402). Akkale'de yalnızca haç planlı kare yapı üzerinde durmuştur.

* Dr.Mehmet İ.TUNAY, Ataköy 9.Kısım S 2-A / D .24 -İstanbul/TÜRKİYE

1 Projenin gerçekleştirilmesine maddi katkılarından dolayı Kavaklıdere Şarapları Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Mehmet A.Başman'a ve Turing Genel Müdürü Sayın Çelik Gülersoy'a burada teşekkür ederim.

-1929 yılında Osten (H.H.von der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor 1929,* III, The Oriental Inst of the University of Chiago-Oriental Inst. Communications No.8, Chiago 1930, s.49-50) gördüğünü söyler.

-1936 yılında Kautzsch (R.Kautzsch, *Kapitell Studien*, Berlin-Leipzig 1936) Miss Bell'in söz ettiği sütun başlığından bahseder.

-1958 yılında Ward-Perkins (J.B.Ward-Perkins, *Notes on the structure and building methods of Early Byzantine architecture*, şu eserde : D.Talbot-Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors,* Second Report, Edinburg 1958, s.83-96)"İlgi çekici yerin doyurucu bir yayını olmadığını söyler".

-1965 yılında Feld (O.Feld, Beosachtungen an Spaetantiken und frühchristlicken Bauten in Kilikien - Bericht über eien Reise,"*Römische Quartal*" -schrift, LX, L/2 1965 s.134-137) buranın basit bir krokisini çıkarmıştır.

-1968 yılında Mac Kay (Mac Kay, *Olba in Rough Cilicia,* Bryn Mawr College 1968) Olba ile ilgili doktora tezinde çok az değinmiştir.

-1981 yılında Eyice (S.Eyice.Elaiussa-Sebaste: Ayaş Yakınında Akkale, *VIII. T.T.K.* Ankara 1981 c.II s.865 v.d.) Akkale ile ilgili bildirisinde çok ayrıntılı biçimde tanıtır. Eyice,birinci bölümde, yeri ve topoğrafyası ile buradan bahsedenleri; ikinci bölümde, esas Akkale yapılarını, kıyıdaki kalıntıları ve kuzeydeki kalıntıları, üçüncü bölümdeyse, kompleksin ne olduğunu anlatır.

-1984 yılında Hellenkemper (Hellenkemper, *Real Lexikon zur Byzantinischen Kunst* 4 1984 s.182-356 öz.306-308), Eyice'den özetle Akkale'yi tanıtır.

-1986 yılında Eyice (S.Eyice Akkale in der nahe von Elaiussa-Sebaste (Ayaş) Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst, *Friedrich Wilhem Deichmann Gewidmet*, Teil I, Band 10 Mainz 1986 s.63 v.d.) *VIII. T.T.K.* 1981'deki bildirisini özetleyip tekrarlar.

-1986 yılında Unger (H.Unger, *Tyche Beitrage zur Arten Geschichte papyroloyie und epigraphie,* Band I Wien 1986) Ayaş'taki su kemerinden söz eder.

1987 yılında Dagron-Feissel (Dagron-Feissel, T.M.4. 53 ff.Nr.22) Akkale'deki kitabeden söz ederler. Fakat ayrıntılı şekilde okuyamazlar.

-1989 yılında Edwards (Robert G.Edwards, The Domed mausoleum at Akkale in Cilicia, *Byzantinoslavica,* 50 1989 s.46 v.d.) kendinden önce Akkale'yi tanıtanları eleştirerek yeniden tanıtır.

-1990 yılında Hild-Hellenkemper (R.Hild-H.Hellenkemper, Kilikien und Isavrien, *Tabula Imperi Byzantini*, Band 5, 1990, s.165 v.d.) Akkale'den kısaca bahsederler.

-1995 yılında tarafımdan (Mehmet İ.Tunay, Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I. s.325-338, öz. s.327 ve 331) yapılan yüzey araştırmasında Akkale'den kısaca bahsedilmiştir.

Akkale Yapıları (Çizim: 1)

I.Kıyıdaki Akkale Yapıları (Resim: 1)

Esas Akkale yapılarının 1-1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Burada, yapılar topluluğu ile bağlantılı bir takım yapılar vardır. Bir tanesi dikdörtgen planlı su haznesidir, bu haznenin aşağısında bir çeşme (?) bulunmaktadır. Bunun da aşağısında, yıkık bir bekçi yeri vardır. Kayaların yontulması ile elde edilen liman ise cep biçimindedir, ayrıca cebin batı ucunda bir çekek yeri bulunmaktadır. Çekek yeri ile Akkale'ye doğru bir yol bağlanmakta sonra da kaybolmaktadır.

II.Esas Akkale Yapıları (Resim: 2, 3)

İki katlı olan ana yapı, bunun doğusunda haç planlı ve iki katlı küçük bir bina, bu yapının güneyinde iki uzun dehliz halinde bir alt yapı, bunun hemen yakınında büyük

kapalı bir sarnıç, sarnıcın batısında dar bir yol ve bu yolun kenarında bir çeşme (?) ile bir hamam kalıntısı bulunmaktadır. İki katlı ana yapının güneybatısında kısmen kayadan yontulmak suretiyle yapılmış bir zeytin veya üzüm ezme yeri bulunmaktadır.

III.Doğudaki Yapılar (Çizim: 2; Resim: 4, 5, 6, 7)

Esas Akkale yapılar topluluğunun doğusunda birtakım yapı kalıntıları ve yüksek bir duvar uzanmaktadır. Bunların saray dışında yaşayan Akkale halkının evleri olabileceği akla gelmektedir.

IV.Kuzeydeki Kalıntılar (Çizim: 3; Resim: 8, 9, 10)

Ana yoldan Akkale'ye ayrılan yolun batı tarafında bazı duvarlar bulunmaktadır. 180 yıl önce Akkale'yi gezen iki İngiliz gezgin yuvarlak olan bu duvarları bir tiyatroya benzetmişler, seyirciler için pek çok oturma kaidesi ile çıkış dehlizlerinden birisinin kalıntısını gördüklerini yazmışlardır.

Akkale Yapılar Topluluğu Ne Olabilir?

Akkale Geç Roma-Erken Bizans Devrine ait bir yerleşim yeridir. Yapılar topluluğu bir manastır değildir. Manastır olmadığı gibi kale olma olasılığı da yoktur. Büyük bir olasılıkla burası bir saraydır.

Burasının kimin sarayı olabileceği konusunda ise şu söylenebilir: MÖ. I. yüzyılda Kapadokya Kralı I.Arkhaolaos burada bir saray (residence) yaptırmış ve bu saraya Yahudi Kralı Herodes'i davet ederek, kızı ile Herodes'in oğlunu evlendirmiştir.

Kapadokya kralının sarayı, M.S. IV. ve V. yüzyılda kullanılmıştır.

Sonuç

Yapılacak arkeolojik kazılarla pek çok gizli kalmış nokta gün ışığına çıkarılacaktır.

THE AKKALE SURVEY 1998

Mehmet İ. TUNAY-

Akkale is located in the city of İçel within the borders of Erdemli-Kumkuyu village.

There has been a surface study done with permission of Ministry of Culture between September 20 th and 25 th by a small group, which included a representive from the Ministry of Culture; Ms. Şengül Salman (Museum of Akşehir), Mr. Kayahan Özkan (student) and myself. This study in Akkale was consisted of black and white films and slides and measurement taking. Later art historian Mr. Hayri Yılmaz made the plans based on the measurement taken. I would like to thank all the people who gave their support and permission for this project[1].

Discussions about Akkale

-Between the years 1811-1812 English Captain Admiral Beaufort had seen Akkale and mentioned it.(F.Beaufort, *Karamania or a brief Description of the South Coast of Asia Minor in the years 1811-1812*, 2 nd print, London 1818, pg.253-254). Also Alishan in 1899 (L.Alishan, *Sissouan on L'Armene-Cilicie, Description geographie et historique*, Venise 1899, pg.66 and pg.414) and Ritter in 1959 (C.Ritter, *Die Erdkunde von Asien, IX.Klein Asien*, II.Berlin 1959, pg.347) repeats Beaufort.

-Irby- Mangles had seen Akkale in 1818 (Ch.L.Irby - J.Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor, During the years 1817 and 1818*, London 1823, pg.511-513).

-Laborde stops in Akkale in 1826 (L.de Laborde, *Voyage de L'Asie Mineure*, Paris 1838, I, pg.134)

-Pourtales did not publish his notes in 1843. Pls. look Ritter, Loc.cit. pg.346

-Russian geographer Tschichatschaf in 1853 (P.de Tschichatschaf, Lettre sur les antiquites de L'Asie Mineure adressee a M.Mohl. "*Journal Asiatique*" V.period, IV.1854 pg.137) writes only one line.

-Langlois in his 1861 travel journal (V.Langlois, *Voyage dans La Cilicie*, Paris 1861, pg.232 and plate 14) published a drawing of this place .This the oldest known picture of Akkale.

-Bent in 1891 (G.T.Bent, A Journay in Cilicia Tracheia, "*Journal of Hellenic Studies*" XII,1891, pg.206-224) points out this site in his map.

-Heberdey-Wilhem in 1896 (especially Wilhem)(R.Heberdey-A.Wilhem, Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892 "*Denkschrifton der Viener Akademia-Phil.-Hist.Klasse*" XLIV 1896 pg.51) says that he is not interested because Bent had already gone there.

-Bell in 1906 (Gertrude L.Bell Notes on a Journay through Cilicia, "*Revue*

---

* Dr.Mehmet İ.TUNAY. Ataköy 9.Kısım S 2-A / D .24 -İstanbul/TÜRKİYE

1 I thank Mr.Mehmet Chairman of the Başman, Board of Directors of Kavaklıdere Wines, for their financial support and Mr.Çelik Gülersoy, General Manager of Turing, for his help in realization of this project

Archeologique" 4.period, VIII 1906 pg.397-402) consantrates on cross planned building only, in Akkale.

-Osten in 1929 (H.H.von der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor 1929*, III, The Oriental Inst. of the University of Chicago-Oriental Inst.Communications No.8, Chicago 1930, pg.49-50) says that he has seen it.

-Kautzsch in 1936 (R.Kautzsch, *Kapitell Studien*, Berlin-Leipzig 1936) talks about the column head which Ms.Bell had already mentioned.

-Ward-Perkins in 1958 (J.B.Ward-Perkins, *notes on the structure and building methods of early Byzantine architecture*, in this book: D.Talbot-Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Second Report, Edinburg 1958, pg.83-96) say that there are no satisfactory publications about this interesting place.

-Feld in 1965 (O.Feld, Beosachtungen an Spaetantiken und frühchristlicken Bauten in Kilikien - Bericht über eien Reise, *Romische Quartal* -schrift, LX, L/2 1965 pg.134-137) makes a simple scetch (schema) of this place.

-Mac Kay in 1968 (Mac Kay, *Olba in Rough Cilicia*, Bryn Mawr College 1968) mentions briefly in his doctorate thesis about Olba.

-Eyice in 1981 (S.Eyice, Elaiussa-Sebaste: Akkale near Ayaş *VIII T.T.K.* Ankara 1981 v.II pg.865 etc) his paper about Akkale introduces it in detail. Eyice in the first part talks about its location, its topography and people who were interested about it. In the second part he talks about the main Akkale buildings, the ruins at the shore and the ruins on the north side. In the last part he gives his opinion about the complex.

-Hellenkemper in 1984 (Hellenkemper, *Real Lexikon zur Byzantinischen Kunst* 4 1984 pg.182-356 summary 306-308) introduces Akkale with a summary from Eyice.

-Eyice in 1986 (S.Eyice Akkale in der nahe von Elaiussa-Sebaste (Ayaş) Studien zur Spatantiken und Byzantınıschen Kunst, *Friedrich Wilhem Deichmann Gewidmet*, Teil I, Band 10 Mainz 1986 pg.63 etc) VIII. T.T.K. 1981 is repeated in summary.

-Unger in 1986 (H.Unger, *Tyche Beitrage zur Arten Geschichte papyroloyie und epigraphie*, Band I Wien 1986) talks about aquaduct in Ayaş.

-Dagron-Feissel in 1987 (Dagron-Feissel, T.M.4. 53 ff.Nr.22) mention the inscription in Akkale but they can't read it in detail.

-Edwards in 1989 (Robert G.Edwards, The Domed mausoleum at Akkale in Cilicia, *Byzantinoslavica* 50 1989 pg.46 etc) reintroduces Akkale criticising people who studied Akkale before him.

-Hild-Hellenkemper in 1990 (R.Hild-H.Hellenkemper, Kilikien und Isavrien, *Tabula Imperi Byzantini*, Band 5, 1990, pg.165 etc) talk about Akkale briefly.

-My self in 1995 (Mehmet İ.Tunay, Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I. s.325-338, summary pg.327 and 331) I talk about Akkale in brief in my surface study.

The Buildings of Akkale (Drawing: 1)

I.Buldings at the Shore: (Fig. 1)

They are situated 1-1,5 kilometres south of main buildings of Akkale. There are some buildings here that are in relation with the main buildings. One of them is a rectangle planed water reservoir. There is a fountain (?) below this reservoir, below that there is a demolished guard house.The harbour which is made of hewn rocks is in the shape of letter "U". There is a space to pull the vessels in the west end of the U shaped harbour and a road starts towards Akkale but then dissappears.

II. Main Akkale Buildings (Figs. 2, 3)

The main building is two stories high, east of the main building there is another cross planned two story small building. South of this small building extends a foundation in the form of two long corridors, immediately next to this there is a cistern and to the west of the cistern there is a narrow road, on the side of this road there is a fountain (?) and ruins of a bath. In the south-west of the two-story main building there is a place for crushing olives and grapes which is carved in to a piece of rock.

III. Buildings on the East-Side (Drawing: 2; Figs. 4, 5, 6, 7)

To the east of main group of Akkale buldings there are some ruins of buildings and a tall walk extending. These are probably the ruines of houses which were inhabited by Akkale people who lived outside the palace.

IV. Ruins on the North-Side (Drawing: 3; Figs. 8, 9, 10)

There are some walls on the west of the road which splits off the main road towards Akkale. Two English travelers who visited Akkale 180 years ago thought that these round shaped walls were a theater and they wrote about many seating levels for spectators and some ruins of an exit vestibule.

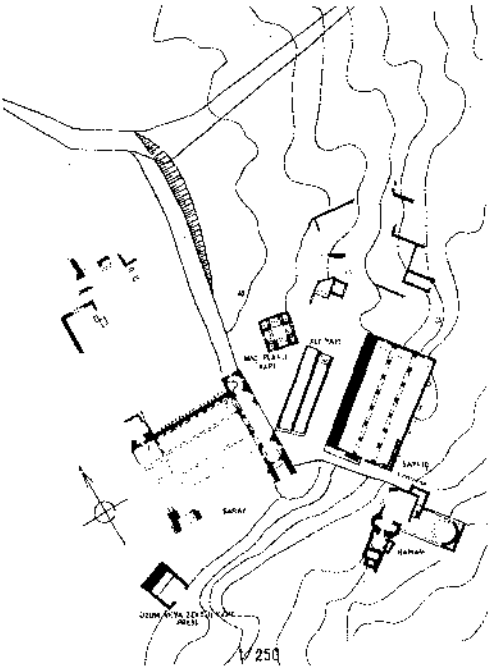
What could be The Akkale Buildings Complex?

Akkale is a settlement of late Roman-Early Byzantine period. These buildings as a complex is not a monastery and there is no possibility of it being a fortress either. Most likely this place is a palace. Whose palace is it then? In the first century B.C. Archaolaos I The King of Cappadocia had built a palace (residence) and he invited the King of Jerusalem to this palace and his daughter married Herodes'son in this palace.

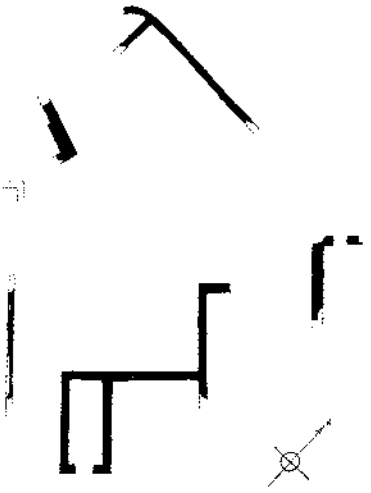
Cappadocian King's Palace was used in the 4th. and 5th. centuries A.D.

Result

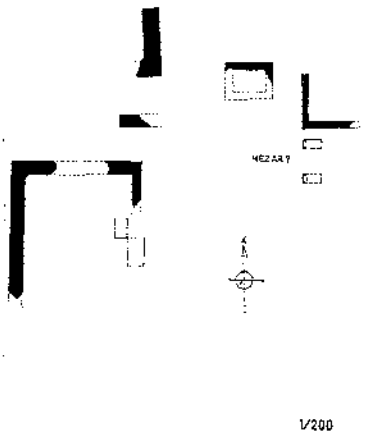
With archeological excavations many hidden facts will come to the light.

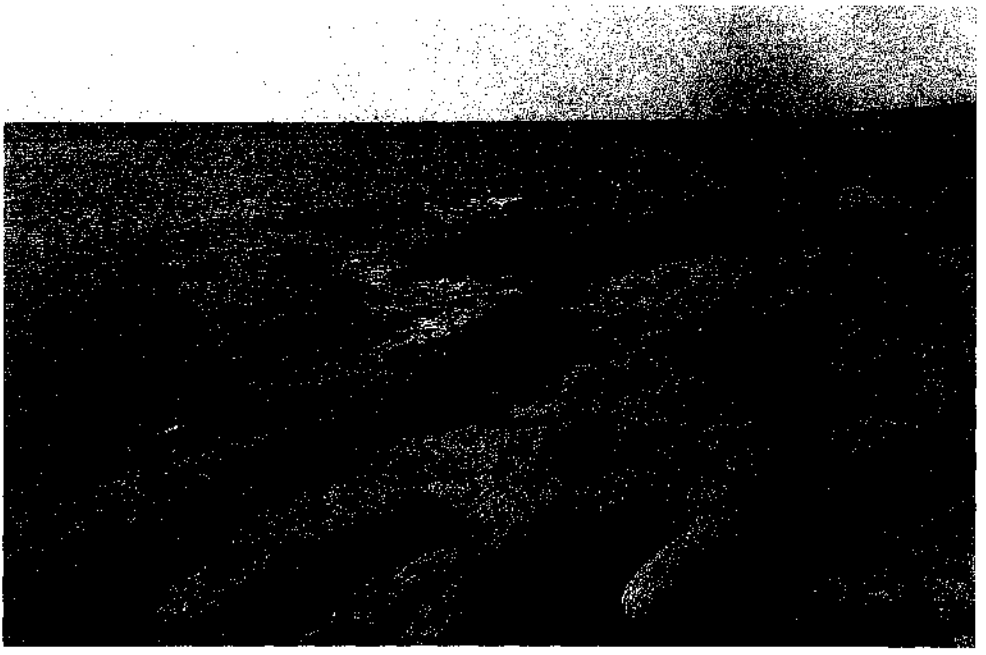
Çizim 1: Akkale genel 1998

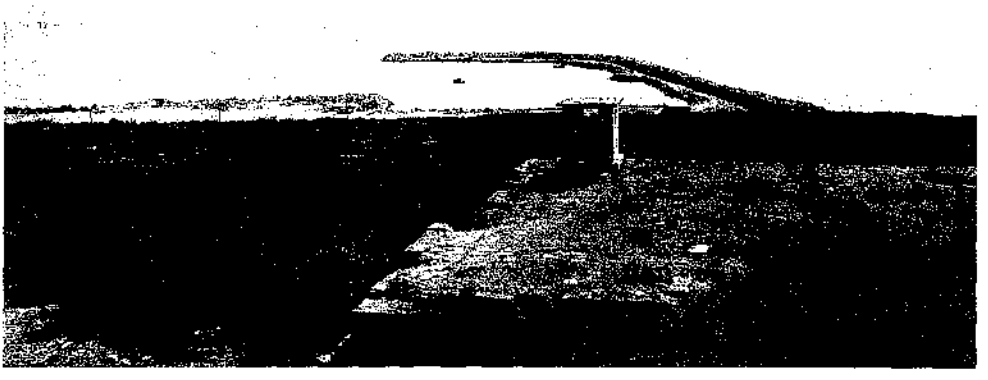
Çizim 2: Akkale evleri 1998

Çizim 3: Tiyatro (1) Tepesi 1998

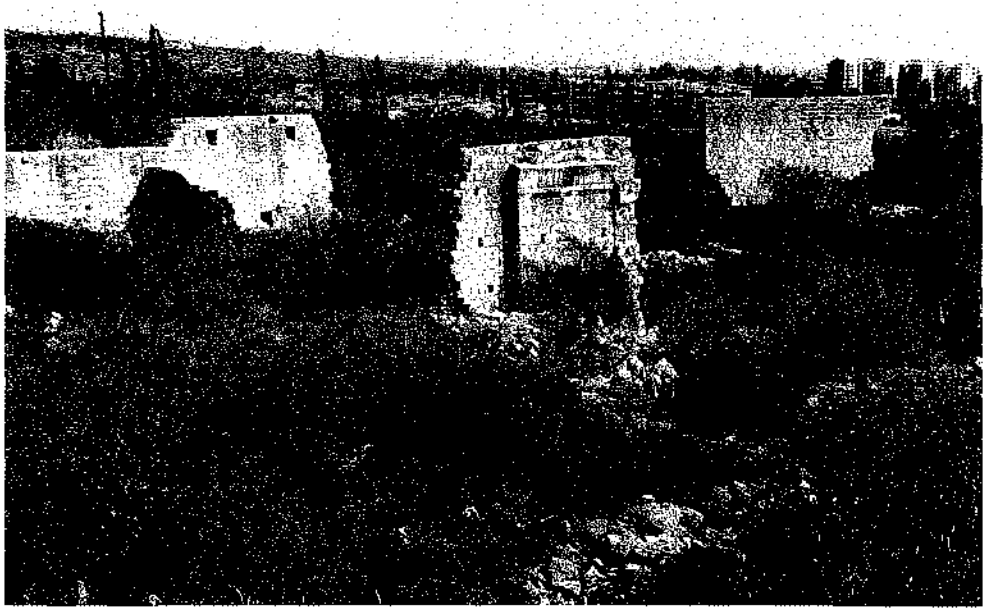
Resim: 1

Resim: 2

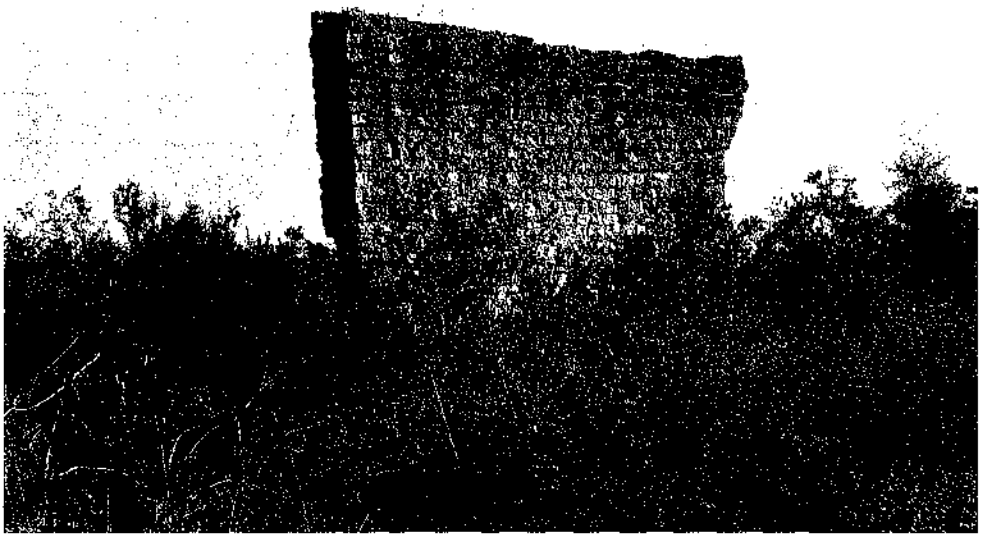
Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

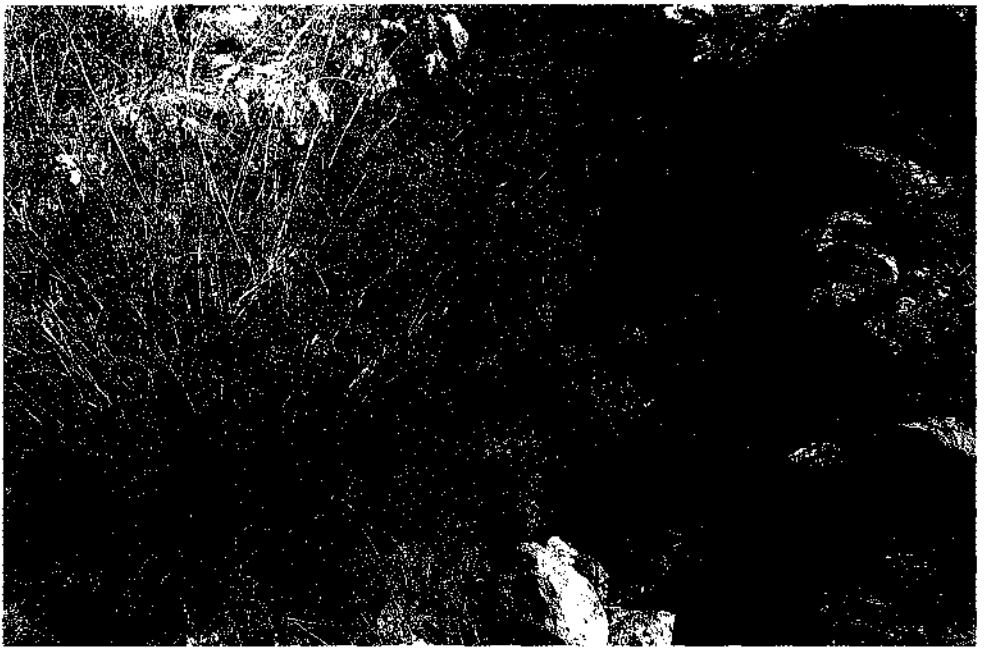
Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

ORTAÇAĞDA HARPUT YÜZEY ARAŞTIRMASI 1998 YILI ÇALIŞMALARI

*Ertuğrul DANIK**

Projemizin 1998 programı 22.8.1998-6.9.1998 tarihleri arasında, Elazığ Müze Müdürlüğü'nün denetiminde, Harput kent merkezi ile Uluova ve Kuzova bölgelerinde gerçekleştirilmiş olup[1] Harput kent merkezindeki İç Kale dışında, Uluova bölgesinde Dadim Kalesi'nde, Kuzova bölgesinde ise Tilek Kalesi ve Hulvenk Kilisesi'nde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca, Uluova ve Kuzova bölgelerinde yapılan yüzey araştırmasında görülen höyük ve düz yerleşimler ile ilgili olarak, Elazığ Müze Müdürlüğü'ne bilgi verilmiştir.

Harput İç Kale'de yapılan çalışmalar, 1998 yılında kuzey sur duvarları ile kuzey surların üstünde bulunan III No.lu yapıda gerçekleştirilirken; Harput Ulu Camii, Dadim ve Tilek kaleleri ile Hulvenk Kilisesi'nde rölöve, malzeme-teknik ve diğer gözlemler yanında fotoğraf, dia ve belgeleme çalışmaları yapılmıştır.

HARPUT İÇ KALE 1998 ÇALIŞMALARI

1995-1997 yılı çalışmalarının aksine 1998 yılı çalışmalarımızı kuzeye yönelterek, yoğun tahribat yaşanmakta olan kuzey sur duvarlarının rölövesi ile, malzeme teknik çalışması gerçekleştirilmiştir (Çizim: 1). 1998 rölöve sonucumuzda kuzeybatıda yer alan 1. giriş kapısından kuzeydoğuya yönelerek, kuzey eksende güneye yönelen ana kayalıkların üstünde formlanan surların, 3 giriş kapısı kuzey kulesi "Aslanlı Burç"tan itibaren kuzeye doğru uzanan bölümü, büyük ölçüde tahrip olmuş olup döneminde de fazlaca tahkimli ve yüksek olmadığı düşünülmektedir. Ana kayalığın tüm kalede olduğu gibi doğal duvar olarak kullanılmış olmasına karşın, kuzey eksendeki surlar hemen hemen ana kayalıklar önünde zemine yakın olarak başlamaktadır ki, bunun nedenini ana kayalığın zemine oturması ve düz bir platform yaptığı tek bölgenin kuzeyde olması nedeniyle, en büyük tahkimatın bu bölgede yapılması gerekliliğine bağlamak gerekir. Oysa kuzey dışında diğer yönlerde kalenin kurulu olduğu ana kayalığın zemini, her yönde eğimlenerek devam etmektedir. Kısmen kuzeyden güneye yönelen sur duvarlarında da görülen bu durum, surların tepe noktasında da devam eder ki; kuzey surların üstünde kurulu bulunan III No.lu yapının kuzey cephesi de aşırı oranda kalın tutularak tahkim edilmiştir.

Aslanlı Burç olarak andığımız 3. giriş kuzey kulesinden kuzeybatıya yönelen sur duvarları, çeşitli kırılmalarla kuzeye giderken, Aslanlı Burç arkasında yer alan bölümün işlevi henüz netleşmemiş olup ilk incelemelerimizde tonozlu ve çok destekli bir mekân izlenimi vermektedir. Kuzeyde ana kayalıkların ucuna ulaşan surlar, bu noktada doğuya yönelerek III No.lu yapı ile birleşir. III No.lu mekânın batı ucu hizasında, ana kayalık

* Ertuğrul DANIK, Zonguldak Müze Müdürü, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 06100 Ulus/Ankara-TÜRKİYE

1 Çalışmamıza olan katkılarından dolayı Elazığ Valisi Sn. M. Lütfullah Bilgin, Elazığ İl Kültür Müdürü Cemal Ekşi, Kültür Müdür Yardımcısı Tahsin Öztürk, Elazığ Müze Müdürü Ülker Ardıçoğlu ve müze çalışanları ile, Harput Muhtarı Fevzi Kahraman, Tadım Muhtarı Fethi Ahmet Aktaş, Ulukent İlköğretim Okulu öğretmeni Burhan Özdemir, şoförümüz Semih Öztop ve küçük dost Yunus Emre Kahraman'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

zeminden itibaren yükselen ve bu arada bir üçgen oluşturarak, önce kuzey sonra doğu ve ardından yarım daire bir burçtan sonra güneydoğuya yönelen surların tepe noktasında, surların kuzey bölümüne parelel uzanan III No.lu yapının doğu ucu bulunur.

Güneybatı-kuzeydoğu yönünde kurulu bulunan III No.lu yapı (Resim: 1); ortada yan mekânlardan daha ileri taşkın, dışta üçgen olarak sonlanan dikdörtgen bir ana eyvan, ana eyvanın solunda eş genişlik ve uzunlukta, ana eyvanın yarısı kadar derinlikte iki mekân ile, ana eyvanın sağında yer alan, yaklaşık diğer yan mekânlarla eş genişlikte ve derinlikte ancak, diğer mekânların aksine içe doğru daralarak sonlanan bir mekândan oluşmuştur (Çizim: 2).

Daha geniş ve derin tutulan ana eyvan, eksenin sağında ve solunda açılarak üçgen yüzeylere yönelen iki pencere ile aydınlanırken; giriş oldukça yüksek tutulmuş ve yuvarlak bir kemerle desteklenmiştir. Yan mekânların tümü, eksenlerinde yer alan birer pencere açıklığı ile aydınlanırken; ana eyvan dahil tüm mekânların önü açık tutularak kuzey-güney yönünde beşik tonozla örtülmüştür.

Eyvanın hemen sağında ve solunda yer alan ilk mekânlarda kısmen, eyvanda daha büyük ölçüde görülen alt kat tonozları, yapının iki katlı olduğunu gösterirken; plan tanımını yaptığımız üst katın zemin düzeyinde güney yönde dışta yer alan hatıl yuvaları, ikinci kat mekânlarının önünde ahşap bir geçiş balkonunun varlığını düşündürür.

Mekânların kuzeyinde, ana eyvanın sağında ve solunda yer alan boşlukta bulunan temel izleri, geç dönemde yapıya eklemeler yapıldığını gösterir. Aynı şekilde ana eyvanın doğusundaki mekânın doğu dış cephesinde yer alan duvar izi, bir başka mekânın varlığını göstermektedir. Ana eyvanın ucunda, üçgen bitişin solundaki örgü kütle ise, savunma tahkimatı dışında hiçbir iz vermemektedir.

Tüm bir yapı olarak aynı dönemi yansıtan malzemeye (Resim: 3) karşın; yapının asimetrikliği, ana eyvanın solunda yer alan mekânlar arası duvarların kalınlığı ile, sağında yer alan mekân arası duvarın kalınlığı şaşırtıcı ölçüde farklı tutulmuşsa da, bu imalatın nedeni şimdilik çözülememiştir. Malzeme ve teknik olarak Geç Artuklu Dönemine (XIII. yüzyılın 1. yarısı) tarihlendirdiğimiz bu yapıyı, plan tipiriden yola çıkarak bir köşk/saray ya da köşk/saraya ait seyir terası olarak nitelendirsek de[2], iki katlı yapıyı çevreleyen ve olasılıkla avlulu bir planın çevresinde gelişen diğer mekânlar, yapılacak sistematik bir kazı ile açığa çıkarılabilecektir.

III No.lu mekân hizasına kadar, ana girişten kuzeybatıya yönelen ana kayalıklar, doğal sur duvarı olarak devam ederken; III No.lu mekânın doğu ucu hizasında yarım daire bir payanda olarak başlayan ve hemen hemen ana kayalık zemininden birkaç metre yukarıya kadar inen kuzey sur duvarları, kuzeye doğru yönelip ardından kuzeydoğuya kırılarak üçgen bir cephe oluştururken güneye yönelmeden önce yarım daire bir burç ile desteklenir ki, "Büyük Burç" olarak isimlendirdiğimiz bu burcun, üst kotta kale platformundan itibaren, döneminde bir miktar daha yükseldiğini eski Harput kent resimlerinden (Resim: 4) görebilmekteyiz.

1998 yılı incelemelerine esas olan kuzeybatı ve kuzey sur duvarları malzeme ve tekniğine baktığımızda, 3. girişten sonra kuzeye yönelen sur duvarlarının bir bölümünün Akkoyunlu Döneminde eklendiğini düşünsek de, 1. girişin doğusunda ana kayalıkların üstünde yer alan dikdörtgen payandanın temel düzeyindeki malzeme, Bizans Dönemi varlığını göstermektedir[3]. Anılan bu malzemeye daha önce 2. girişin güneybatısında yer alan sur duvarında ve burçta da rastlamıştık.

III No.lu mekâna kırılmalarla ulaşan kuzey sur duvarları, büyük ölçüde tahrip olduğundan ve kaplama malzemesi döküldüğünden, dönemlendirmede sorunlar olsa da, kuzey cephedeki anıtsal sur duvarları oldukça değişik ve şaşırtıcı sonuçlar vermektedir. Alt düzeyde başlayıp yaklaşık olarak sur duvarının 1/3'üne kadar yükselen üçgen payanda ile, üstünde devam eden iki kademeli kuzey surların; altta yer alan 1. kademesi

2 Ara Altun, Bu yapıyı hiçbir tanımlama ve ayrıntı vermeden Nizameddin İbrahim Dönemi olan 1203'ler başındaki onarımlar ile aynı döneme bağlar ve saray-köşk olarak nitelendirir (Altun, 1978:236, 281).

3 Benzer malzemeye daha önce 2. giriş kapısının güneybatısında yer alan ilk burç ve buradan güneye devam eden sur duvarlarında da rastlamıştık (Bilgi için bkz. Danık 1998a:169; Danık 1998b:103).

Geç Bizans Dönemine (X-XI. yüzyıl) ait iken, hemen üstünde yer alan bir bölüm Geç Artuklu (XIII. yüzyıl) ve onun üstünde yer alan bosajlı/rustik teknikle yapılan duvarlar Dulkadirli Dönemine (XIV. yüzyıl) aittir. Üçgen bölümün batısında yer alan ara duvar Geç Artuklu ve devamındaki yarım daire payanda Erken Artuklu Dönemine (XII. yüzyıl) aitken; üçgen bölümün bitiminde doğu uçta yer alan "Büyük Burç" ise, Erken Artuklu Dönemine aittir (Resim: 1). Bu dönem malzemesi yer yer üçgen duvarın doğu ucunda da kalmıştır. Büyük Burç'tan güneydoğuya yönelen sur duvarları Geç Artuklu Dönemine ait olup bu duvarların ardında yer alan ve ancak kale üstü platformda fark edilebilen arka 1. kullanım duvarları ise, Bizans Dönemine aittir.

Bütün bu veriler göstermektedir ki; kuzey sur duvarlarında yer yer Bizans malzemesi korunurken, devamında gerek bu duvarların önüne ve gerekse üstüne yeni duvar ve eklemeler yapılarak yeni formlar yaratılmıştır.

TİLEK KALESİ

Harput'un güneybatısında, bugünkü Elazığ kent merkezinin batısında, Kuzova adlı bölgede, Elazığ-Keban karayolunun 18. km.sinde Poyraz nahiye merkezinden Beşikköy'e giden yolun 2. km.sinde, yakın hemen batısındaki yaklaşık 50 m. çapında 10 m. yüksekliğinde bir höyük üstüne kurulu bulunan kale; çeşitli kaynaklarda Poyraz Kalesi[4] ve Buryaz Kalesi[5] olarak anılsa da, höyüğün arazi olarak bağlı bulunduğu Sünköy'de yaptığımız araştırmalarda, kalenin bulunduğu höyük "Tilek Tepesi" olarak anıldığından, Tilek Kalesi olarak isimlendirilmiştir. Bu bağlamda kaleyi Sayf ad-Davla'nın 938 yılında sefer yaptığı[6], ancak yeri bugüne kadar saptanamayan At-Tall Kalesi ile ilişkilendirmekteyiz. Bu yaklaşım nedeniyle yine kaynaklarda yer alan Poyraz Höyük adının da "Tilek Tepe Höyük" ya da "At-Tall Höyük" olarak düzeltilmesi gerekir. Ancak, 1/25.000'lik haritalarda belirtilen "Koruşanharabe Tepe" adının anlamı ise çözülememiştir.

Kalenin kurulu bulunduğu höyükte rastlanan Roma ve Ortaçağ seramikleri ile Veli Sevin, Hasan Bahar ve M.Beşir Aşan'ın belirttiği İlk Tunç ve Erken Demir seramikleri[7], yerleşim iskânını kale yapımından önceye götürmektedir. Yapı malzemesi ve tekniği ile Geç Roma Dönemine tarihlendirebileceğimiz kalenin, garnizon amaçlı olarak Bizans ve devamında Türk Döneminde de kullanıldığını düşünmek gerekir.

Küçük ölçekli bir höyük üstüne, höyüğün topografik yapısına uygun olarak yapılan ve Dadim Kalesi'nde olduğu gibi dairesel bir form gösteren kalenin kule ve sur duvarları, tamamen tahrip olmuş olup, temel düzeyinde ve kısmen höyük eteklerinde 1-1.5 m. yükseklikte izlenebilmektedir (Resim: 5). Mevcut izler kale duvarlarının kesmetaş arası dolgu tekniği ile yapıldığını göstermekte olup kısmen sağlam duran güneydoğudaki bir sur duvarında görülen, bir sıra eğik bir sıra düz örgünün (Resim: 6) tüm sur duvarlarında, en azından belirli bir yüksekliğe kadar uygulandığı düşünülmektedir.

Yaklaşık dairesel planlı kale ile ilgili olarak yaptığımız rölöve ve restitüsyon planlarından (Çizim: 3), kalenin 12 kule/payanda ile desteklenen sur duvarlarından oluştuğu ve girişinin güneybatıdan iki kule/payanda ile desteklenen bir kapıdan (Resim: 5) yapıldığı anlaşılmaktadır. Kale sur duvarlarının aşırı tahrip olmuş olması, kale içindeki olası diğer yapıların niteliğinin belirlenebilmesini engellemekte olup yapılacak bilimsel kazılar ile durum netleşebilir.

DADİM KALESİ

Harput ve Elazığ kent merkezinin 13 km. güneyinde, Uluova olarak anılan geniş ve verimli toprakların güneydoğusunda bulunan bugünkü Tadım[8] Köyü'nün merkezin-

4 Aşan 1989a:533, Aşan 1989b:76; Ünal 1989:56
5 Ünal 1989:56
6 Honigman 1970:70
7 Aşan 1989a:533; Aşan 1989:76; Bahar1989:504; Sevin 1989:455
8 Tadım Köyü, XIII. yüzyılda yapılan ilk Osmanlı tahrirlerinde de aynı isimle anılmakta olup gayrımüslim yerleşimi olarak gösterilmekledir (Ünal 1989:83)

de, yaklaşık 70-80 m. çapında, 20-25 m. yüksekliğinde bir höyük üstüne kurulu bulunan kale (Resim: 7); çeşitli kaynaklarda Tadım[9], Tadem[10], Dadima[11] ve Dadiman[12] olarak anılsa da, S.Mitchel ve Honigman'da da anıldığı gibi[13] Dadim olarak ele almaktayız.

Kalenin üzerinde kurulu bulunduğu höyükte Erken Demir, İlk Tunç[14] ve Ortaçağ seramik buluntularına rastlanırken, 938 yılında Sayf ad-Davla'nın sefer yaptığı kalelerden biri olması[15], kalenin ilk yapılışını X. yüzyıl öncesine götürmektedir. Şüphesiz Bizans Döneminde kullanılan kale, Çubukoğulları ve Artukoğulları dönemlerinde de askeri garnizon olarak kullanılmış olmalıdır.

Orta boy bir höyüğün eteklerine kurulu olan kale duvarlarının, güneyindeki bir bölümü hariç diğer bölümleri yok olmuştur. Mevcut üç kule ve iki kule arasındaki alçak seviyeli duvarlardaki izler (Resim: 7), kalenin kesme taş arası moloz dolgu tekniğinde, oldukça yüksek sur duvarları ile çevrili olduğunu göstermektedir Temel düzeyinde kısmen kalan ana yapı malzemesi (Resim: 8) ile harç izleri, Geç Roma/Erken Bizans Dönemini verirken; höyüğün doğusunda *in situ* olmayan kule yıkıntılarının yapısı ve yerleri, kalenin yaklaşık aynı aralıklardaki kule ve kuleler arası sur duvarları ile çevrili olduğunu göstermektedir.

Yaptığımız rölöve ve restitüsyon planları (Çizim: 4) sonucunda ortaya çıkan ve üzerinde kurulu bulunduğu höyüğün topografik yapısına uyan kale, dairesel bir form gösterirken, kulelerin silindirik formda olduğu görülür. Höyüğün tepe noktasında, kalenin kuzeyinde yer alan ve dikdörtgen bir yapı izlenimini veren temellerin işlevi çözülemezken, kalenin giriş kapısı yeri de saptanamamıştır[16].

HULVENK KİLİSESİ

Elazığ-Keban karayolunun yaklaşık 6. km.sinde bulunan Hulvenk (bugünkü adıyla Şahinkaya) Köyü'nün[17] 1 km. kuzeydoğusunda kurulu bulunmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda Supkevork Manastırı, Sağır Manastır[18], St. George Manastırı[19] olarak anılsa da, daha çok Hulvenk Manastırı ya da Hulvenk Kilisesi (Resim: 9) olarak bilinir. Gerek yapıya ait anıt tescil fişinde, gerekse T.A.Sinclair'in çalışmasında yapı topluluğuna ait arşiv resimlerinde kilisenin iki katlı olduğu ve etrafında manastır topluluğuna ait çeşitli birimlerin kalıntıları görülmekteyken; günümüzde sadece kilise kalmış olup, yer yer görülen temellerin rölöveleri ve işlevleri için temizlik ve sondaj çalışması gerekmektedir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve üç nefli yapıya mevcut durumda güneybatıdaki kapatılmış bölüm ve kuzeydeki pastophorium hücresinde yer alan açıklıktan girilebilmekte olup, güney duvarda eksende ve eksenin hemen doğusu ile apsis merkezinde yer alan üç pencere tarafından aydınlatılmaktadır. Yapıyı üç nefe ayıran sütun sırası arasında yaklaşık eksende iki paye yer alır (Resim: 10). Doğudaki çift merkezli apsisin önünde yer alan bölüm, yüksek kasnaklı bir kubbe ile aydınlatılırken, batıya doğru sırası ile yer alan dört bölüm tekne tonoz-beşik tonoz, sıralaması ile örtülmüştür. Ortada geniş tutulan ana nefin iki yanında yer alan neflerdeki bölümler ise, doğu batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülüdür (Çizim: 5).

Prothesis ve diakonikonun hemen yanında, beden duvarında yer alan merdivenlerle çıkılan bölümler ile, kuzeydoğuda yer alan ve sonradan kapatıldığı anlaşılan açıklığın işlevi henüz netleşmemiştir.

---

9 Sumgurluoğlu 1985:48, Aşan 1989a:533; Aşan 1989b:77
10 Honigman 1970:70
11 Sinclair 1989:107
12 Aşan 1989a:533
13 Mitchell 1980:250; Honigman 1970:68
14 Honigman 1970:68
15 Bahar 1989:505
16 Ancak, bu konuda M.B.Aşan, kale kapısının doğuda olduğunu belirtmekteyse de, ne bir kaynak göstermiştir ne de yapılan rölöve ve restitüsyon planına işlenmiştir (Bkz. Aşan 1989a:533; 1989b:77, 159).
17 Köy XVI. yüzyıl başında Holvenk adıyla gösterilerek gayrımüslim köyü olarak anılmaktadır (Ünal 1989:80)
18 5.10.1983 tarihli Anıt Tescil Fişi (K.T.V.K. Genel Md. Arşivi).
19 Sinclair 1989: 105

Naosu destekleyen paye sırasının hizasında ana duvarlarda yer alan dikiş ve kademe farklılığı ile yükseklik farkı, batı bölümün ikinci bir dönemde eklendiğini düşündürürken, apsisin iki yanında yer alan kitabelerdeki 967 ve 1061 tarihleri, kilisenin ilk yapım tarihini X. yüzyıla kadar götürürken, gerçek anlamda tarihlendirme, yapı üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmalardan sonra belli olacaktır[20]. Bu nedenle yapıya ilişkin olarak gelecek yıllarda da çalışmalara devam edilecektir.

Yapıda içte yer alan ve birçoğu henüz okunamayan kitabeler ile, yine yapının çeşitli yerlerine dağılmış süsleme ve haç kazımalar dışında, yapı içinde kuzey duvarda eksenin doğusunda bir pano içinde yer alan ve oldukça tahrip edilmiş olan fresko olasılıkla St. George ait olmalıdır ki[21] yörede etkin olan St. George kültü, bu olasılığı doğrulamaktadır. Ayrıca kemerlerdeki taşlarda kimi zaman kırmızı-yeşil, kimi zaman siyah-beyaz boyama ile renkli taş almaşığı yaratılmaya çalışılmıştır. Benzer bir renk almaşığı, ana duvarlardaki sağır kemerlerde sarı-mor taşlarla denenmiştir.

HARPUT ULU CAMİİ ÇALIŞMALARI

Çalışması daha önceki yıllarda gerçekleştirilen Ulu Camii'de 1998 yılında yapılan çalışmalarda; minare tuğla istifleri, mimari plastik ve avlu vergi kitabesinin 1/1'lik belgeleme çalışmaları ile birlikte, avlu kuzey payelerinde bol sayıda taşçı işaretlerine rastlanırken, işaretlerin bulunduğu malzeme ve çizilen şekillerin, 1997 yılında İç Kale içinde saptadığımız malzeme ve şekiller ile aynı olması[22], son yıllarda geliştirilen Harput Ulu Camii yapım tarihi sorununa yeni bir katkı sağlamaktadır.

Prof.Dr. Aynur Durukan tarafından önerilen ve bu çerçevede yapımı Çubukoğulları Dönemine tarihlendirilen, Artukoğulları Döneminde ise geçirdiği onarım ve eklemeler ile bugünkü planına sahip olduğu belirtilen Ulu Cami'ye ilişkin bu öneri[23], yaptığımız çalışma ile destek bulmaktadır ki, İç Kale için XIII. yüzyılın 1. çeyreğine tarihlendirdiğimiz taşçı işaretleri, Ulu Cami avlu düzenlemesi/eklemesini aynı şekilde XIII. yüzyıl ilk çeyreğine götürmektedir. Bu durumda avlu kuzey paye kemeri üstünde bulunan vergi kitabesi, bu düzenleme/ekleme çalışmaları sırasında anılan yere devşirme olarak konmuş olmalıdır. Bu öneri ile birlikte Harput Ulu Camii minaresine ilişkin sorunların çözümüne katkı sağlanmıştır. Bu bağlamda minarenin 1. dönem yapısından bağımsız bir minare olduğu, 2. dönem ekleme/düzenleme çalışmalarında avlu duvarı içine gömülmüş olduğu tarafımızca önerilmektedir.

SONUÇ

1998 yılı çalışmalarında araştırılan Kuzova-Altınova ve Uluova bölgeleri, Harput kent merkezine kuzey hariç tüm eksenlerden gelen geçit ve yolların açılım ve ulaşım yeri olup; Dadim ve Tilek kaleleri bu bağlamda Kemah, Divriği, Malatya, Diyarbakır, Bingöl gibi hatlardan gelebilecek saldırıların, Harput'tan önce son karşılanabileceği kalelerdir. Özellikle ovalık bir alanda höyük üstüne kurulu bulunan ve höyüğün topografyasına göre şekillenen bu iki kale, Elazığ bölgesinde kurulu Harput ve Palu kent yerleşim kaleleri dışında kalan en önemli iki garnizon kaledir. Yapılacak yeni çalışmaların devamında saptanıp belgelenecek olan diğer kaleler ile birlikte, Elazığ bölgesinin Ortaçağ savunma ve yol sistemleri hakkında önemli verilere ulaşılacağı kuşkusuzdur.

---

20 Sinclair yapı ile ilgili tarihlendirmelerinde yapıyı en erken olarak VI. yüzyıla götürse de (1989:105), mevcut izlerden yola çıkıp en erken bölümlerin XV. yüzyıla ait olduğunu, ancak 1300/1 yıllarında bir restorasyon geçirdiğini, manastır eklemesi ile manastır kilisesi kuzeydoğusundaki geçiş düzenlemesinin 1882 yılında, kilisenin batı bölümünün ise XVII. yüzyılda yapıldığını söyler (1989:106). Ancak, bu görüşlerine ait kaynağı belirtmez.

21 Freskoyu tahrip olmadan gören Sinclair, bu resmin St. George'a ait olduğunu ve ejderha ile mücadele sahnesini tasvir ettiğini belirtmektedir (1989:106).

22 Anılan taşçı işaretleri ve malzemeler için bkz. Danık 1998.

23 Durukan 1999:316, 317.

KAYNAKÇA

ALTUN Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

AŞAN Muhammet Beşir, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989a, s.529-554.

AŞAN Muhammet Beşir, *Elazığ-Tunceli ve Böngöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. yüzyıllar)*, Ankara, 1989

BAHAR Hasan, "Elazığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s.501-527.

DANIK Ertuğrul, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 1998a, s.157-181.

DANIK Ertuğrul, "1995-1997 Yılı Araştırma Sonuçlarına Göre Harput Kalesi", *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, Konya, 1998b, s.89-136.

DANIK Ertuğrul, "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 1999, s.161-181.

DURUKAN Aynur, "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput* I, Elazığ, 1999, s.305-337.

HONIGMAN Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev: F. Işıltan), Ankara, 1970.

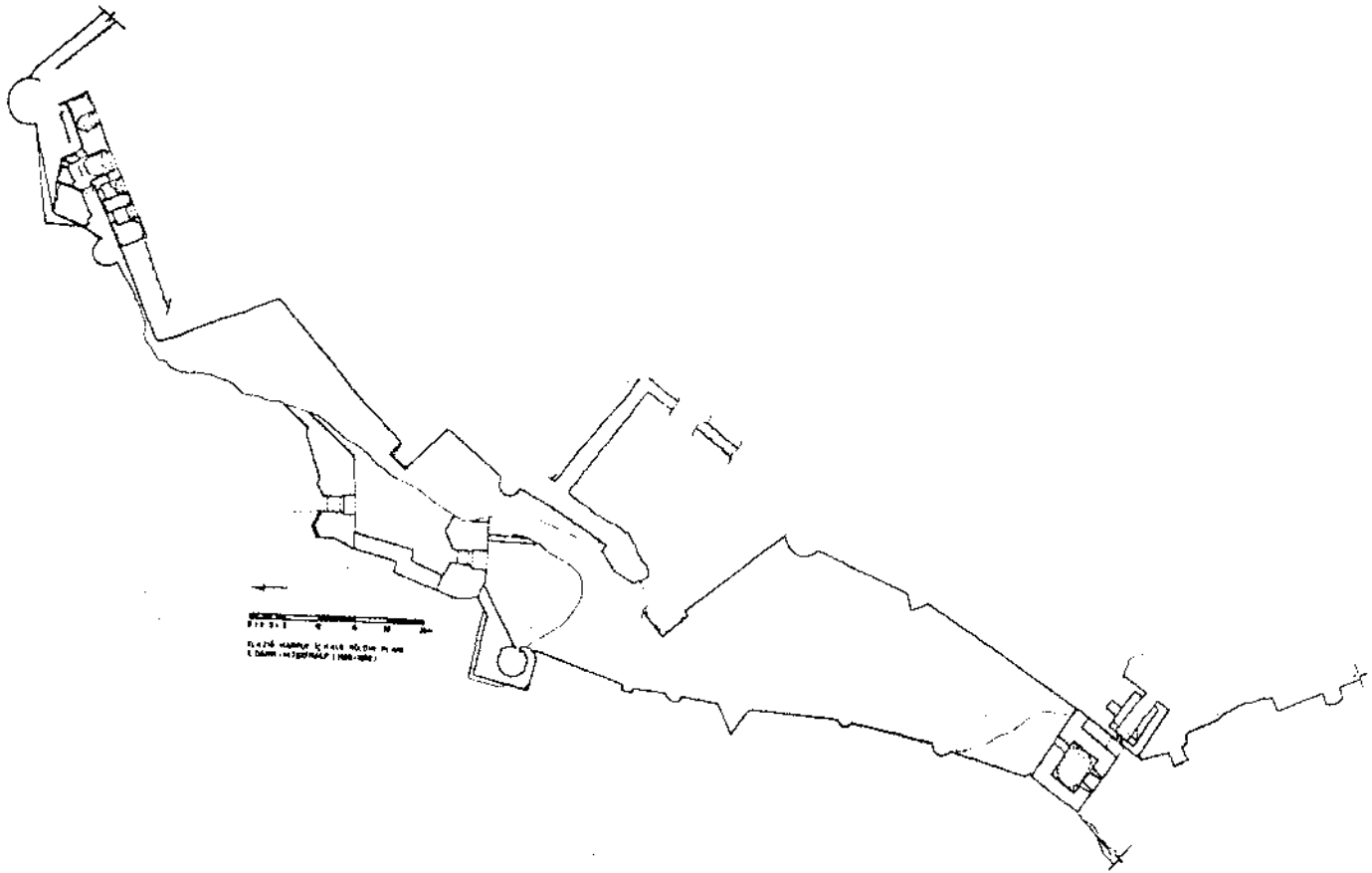
MITCHELL Stephan, *Aşvan Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia*, Oxford, 1980.

SEVİN Veli, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s.451-500.

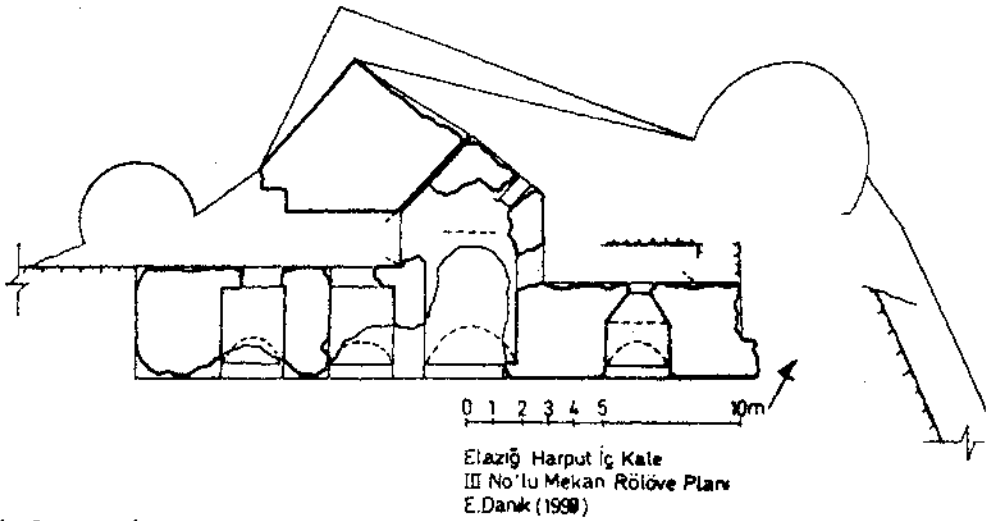
SINCLAIR Thomas Alain, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey* III, London. 1989.

SUNGUROĞLU İshak, *Harput Yollarında* I. İstanbul, 1958.

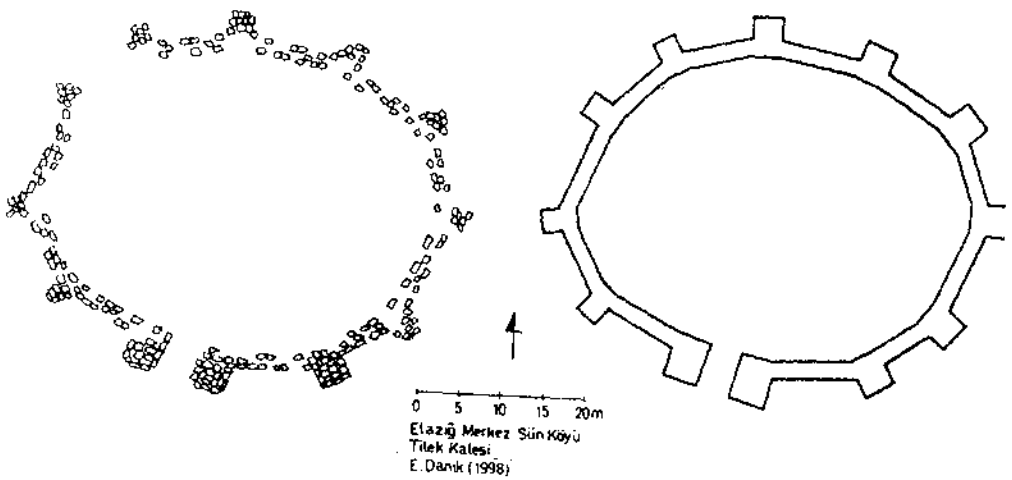
ÜNAL Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)* Ankara, 1989.

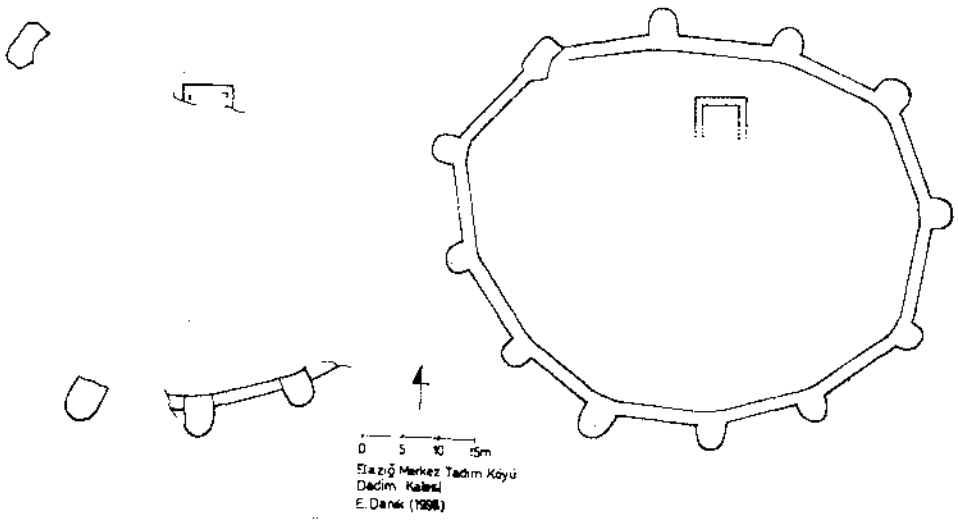
Çizim 1: Harput İç Kale 1998 yılı rölöve planı (E.Danık, M. Tekinalp)

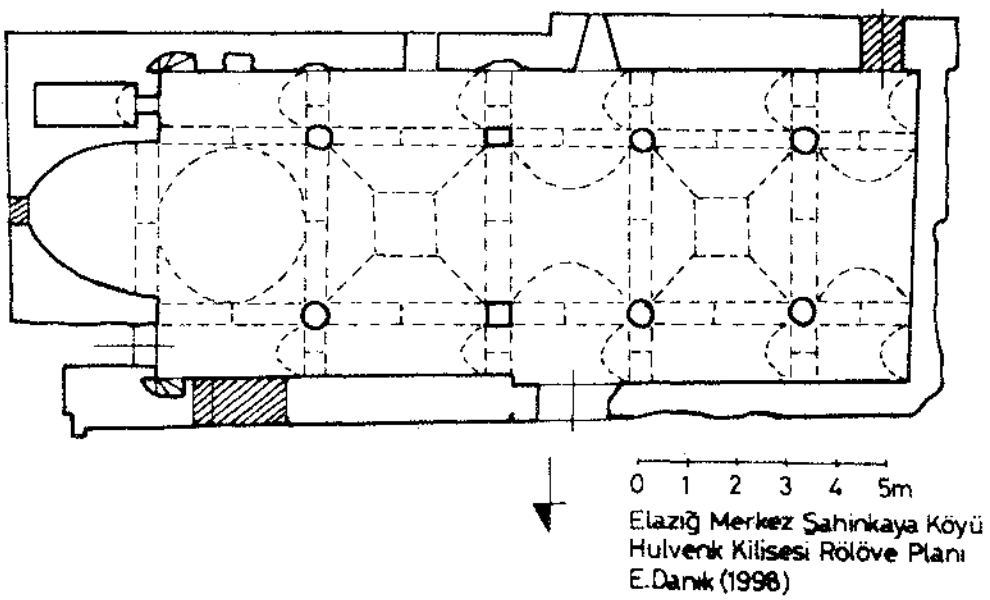
Çizim 2: Harput İç Kale III No.lu yapı (Artuklu Köşkü/Sarayı) rölöve planı

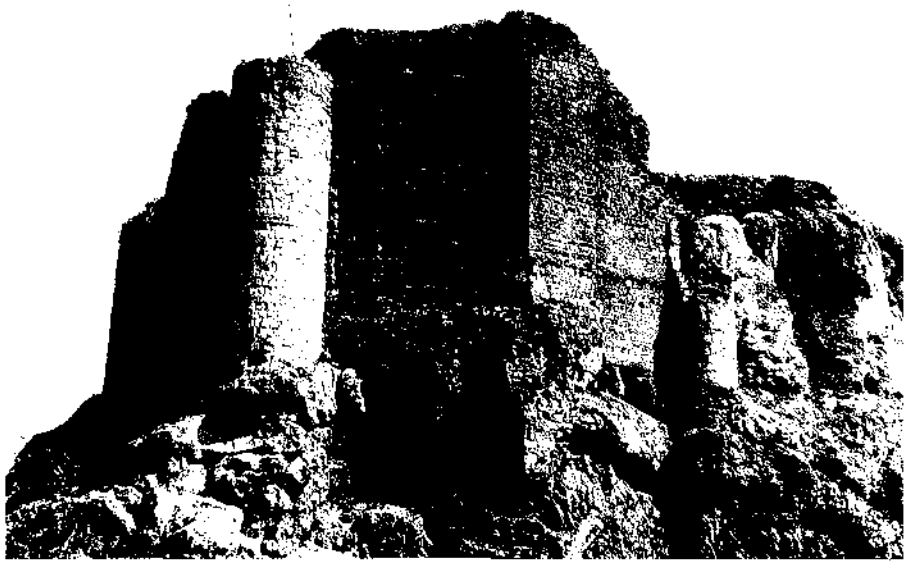
Çizim 3: Tilek Kalesi rölöve ve restitüsyon planı

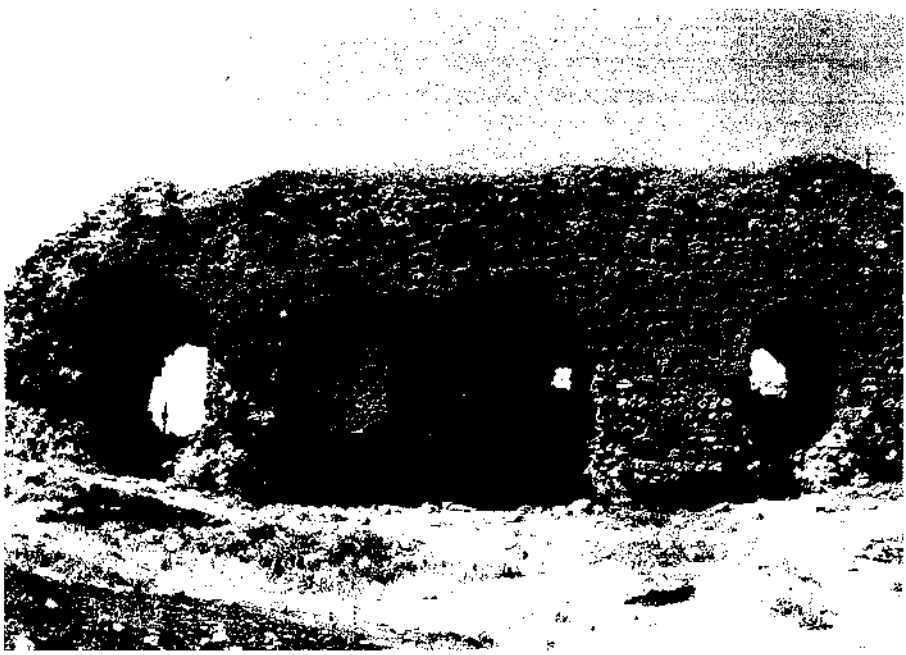
Çizim 4: Dadim Kalesi rölöve ve restitüsyon planı

Çizim 5: Hulvenk Kilisesi rölöve planı

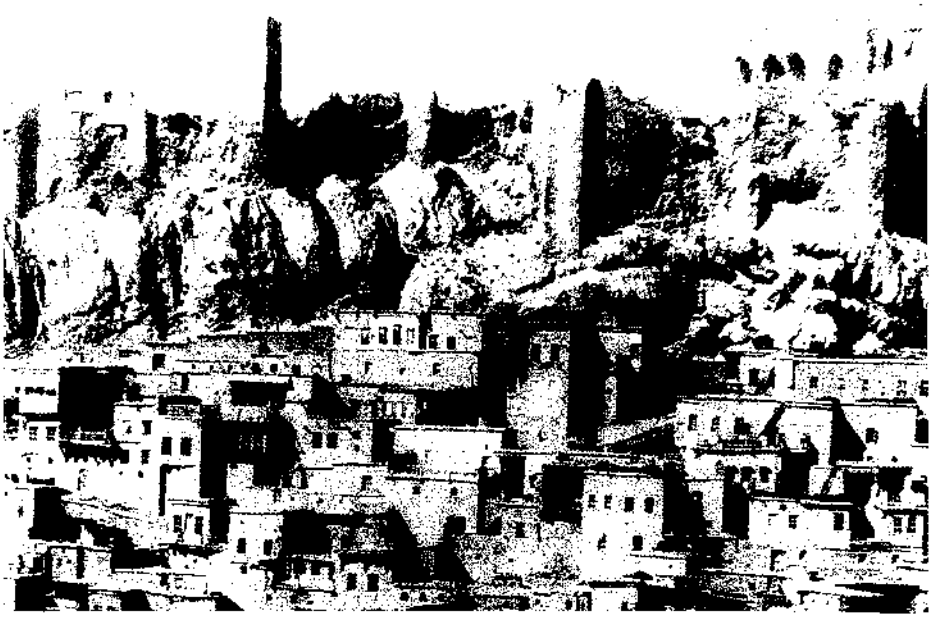
Resim 1: Harput İç Kale, kuzey cephe

Resim 2: Harput İç Kale III No.lu yapı

Resim 3: Harput İç Kale III No.lu yapı

Resim 4: Harput İç Kale doğu sur duvarı

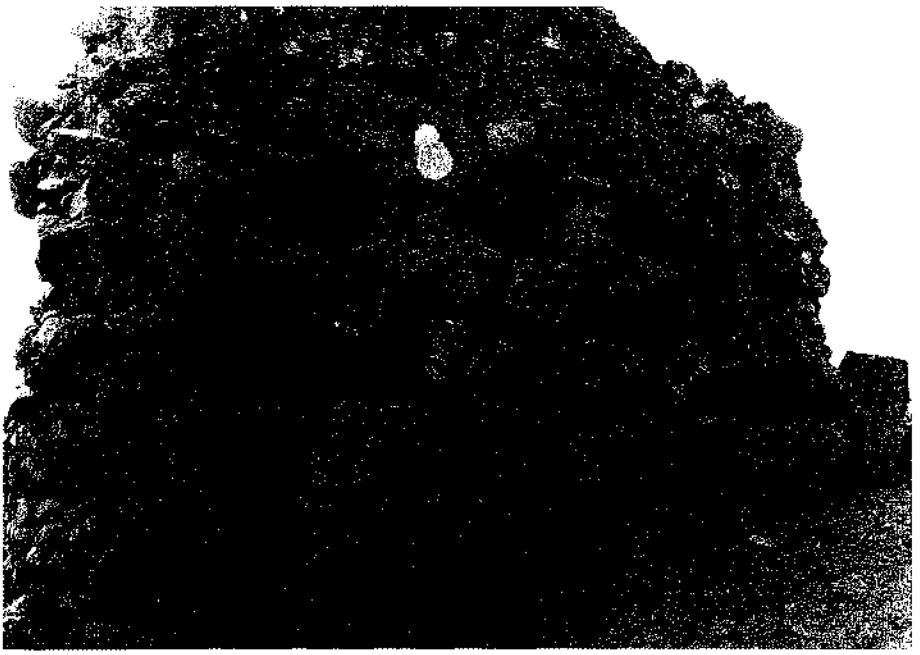
Resim 5: Tilek Kalesi giriş kapısı

Resim 6: Tilek Kalesi güneydoğu surları

Resim 7: Dadim Kalesi güneyden bakış

Resim 8: Dadim Kalesi güney büyük burç

Resim 9: Hulvenk Kilisesi kuzey cephe

Resim 10: Hulvenk Kilisesi orta nef batıya bakış

ÇORUH VADİSİ ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 1998 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Mine KADİROĞLU**
Zafer KARACA
Turgay YAZAR

1995 yılında başlatılan Ortaçağ Gürcü Mimarisi kapsamındaki kültür varlıklarımızı belgelendirme çalışmalarının dördüncüsü, 5-12 Ağustos 1998 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Yüzey araştırmalarına, Kültür Bakanlığı'ndan temsilci olarak SanatTarihçisi sayın Fahriye Bayram katılmıştır[1]. 1998 yılı yüzey araştırması, Artvin il sınırları içinde kalan Karçkal ve İmerhev Irmağı vadilerinde gerçekleştirilmiştir. Sunulan çalışma *Nuka, Sinkot* ve *Gürcan* kiliselerinin tanıtımı ile sınırlı tutulmuştur. Amaç, az bilinen ya da ilk kez tarafımızdan bulunan kiliseleri tanıtmaktır. Her üç yapının ortak özelliği ise kimlik sorunlarının çözümlenememiş olmasıdır.

Karçkal Vadisi'ndeki *Nuka* ya da *Nuka Sakdari* Kilisesi, yüzyılımızın başında Rus Filolog N. Marr tarafından "Kandzda Manastır Kilisesi" olarak yorumlanmış ve kısaca tanıtılmıştır[2]. Son yıllarda, genelde eski bilgilerden yararlanılan araştırma sonuçları, Nuka Kilisesi'nin Kandzda Manastırı olamayacağı yönündedir[3]. 1998 yılı yüzey araştırmalarımız sırasında, çevrede manastır topluluğuna ait olabilecek yapı/yapılara ait kalıntılara rastlanmamış, kitabe bulunamamıştır[4].

Günümüze oldukça iyi durumda gelebilmiş olan Nuka Kilisesi, dıştan 10.20 metre uzunluğunda, doğudan 10.30, batıda 6.85 metre genişliğinde, bazilikal planlı bir yapıdır (Çizim: 1). Kilise, yaklaşık on metre yüksekliğinde bir "alt yapıya" oturur. Güneyindeki pencere açıklıkları ve batıdaki giriş, bu alt bölümün salt bir istinat duvarı olmadığını, bir mekân olarak kullanıldığını, büyük olasılıkla da kripta olabileceğini gösterir[5].

---

* Dr. Mine KADİROLU, Sanat Tarihçisi, Mebusevleri, Önder Cad. 3/5 06580 Ankara/TÜRKİYE
Zafer KARACA M.A., Sanat Tarihçisi, TÜBİTAK, Atatürk Bulvarı Kavaklıdere Ankara/TÜRKİYE
Turgay YAZAR, M.A. H.Ü., Sanat Tarihi Bölümü, Araştırma Görevlisi, Beytepe Ankara/TÜRKİYE

1 Bakanlık temsilcimiz Sanat Tarihçisi Sayın Fahriye Bayram M.A., doktora çalışmalarına Ortaçağ Gürcü mimarisi konusunda devam etmeye karar vermiştir. Halen, "Onuncu Yüzyıla Ait Bir Gürcü Elyazması'nda Adı Geçen Artvin'deki Manastır'ların Mimarisi" adlı tezini hazırlayan Fahriye Bayram, 1999 yılından başlayarak ekip üyelerimiz arasına katılacaktır. 1998 yılı alan çalışmalarımızdaki yardımları için kendisine teşekkür ederiz. Öğrencimiz Mehmet Bayram'a da özverili çalışmaları ve katkıları için teşekkür ederiz.

2 N. Marr, "Grigol Kandzda'nın Yaşamı, Şavşat ve Klarjet Gezisi Sırasındaki Günlükten" *Ermeni-Gürcü Filolojisi Metinleri*, (Gürcüce ve Rusça) St. Petersbourg 1911, s. 124-130, özellikle s.127.

3 Amerikalı araştırmacı W. Djobadze yapının içine giremediğini açıklayarak eski yayınlara kısaca değinir ve Nuka Sakdari'nin Kandzda Manastırı olamayacağını kanıtlamaya çalışır. Bkz. W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klardjeti and Şavşeti*. Stuttgart 1992, 45-46. Viyana Üniversitesi'ne sunulmak üzere hazırlanan bir doktora çalışması sırasında yayınlanan makalede de "Nuka Kilise" eski yayınlara gönderme yapılarak tanıtılır. Bkz. B. Baumgartner, "Drei vergessene georgische Klöster in der Nordosttürkei: C'q'arostavi, Nuka Kilise, Miznazori" *Revue des Etudes géorgiennes et Caucasiennes* 8-9 (1992-1993) 193-221, Nuka Kilise: sayfa 203-209, şekil 2 (plan), fotoğraflar 7-11.

4 1998 yüzey araştırmalarımız sırasında, Rus araştırmacı N. Marr'ın gördüğünü, ancak çözümleyemediğini belirttiği Gürcüce harflerden hiçbiri bulunamamıştır. Bkz. Marr (1911), s. 128.

5 Batı bölümü çöktüğü için alt yapının içine girmek mümkün değildir. Bu nedenle, mekânın işlevi kesin olarak saptanamaz. W. Djobadze bu mekânın kripta olarak kullanılabileceğini düşünür ve Öşk Manastırı Kilisesi'nin kriptasını örnek gösterir. Bkz. Djobadze (1992), s. 45.

Kilisenin tek girişi batıdandır[6] (Resim: 1). Naosta orta nef beşik tonozla örtülüdür. Orta nef, doğusunda yarım daire planlı bir apsisle sınırlanır. Güneyinde, doğuya doğru giderek genişleyen bir nef yer alır[7]. Apsis eksedrasının güneyindeki duvar payesinde ve naosun batı duvarında, kemerlerin oturabileceği konsol ya da yastıklara ait kalıntılar, iki nef arasında olması gereken arkadların varlığını kanıtlar[8]. Orta nef, güney duvarındaki dört pencerenin yanı sıra, apsiste ve batı girişin üzerinde bulunan birer pencere ile dışa açılır. Batıdaki pencere hariç, diğer pencereler küçük boyutludur ve dışa doğru daralır (Resim: 2).

Güney nef, doğuda düzensiz dikdörtgen planlı ve doğusunda bir penceresi, kuzey duvarında dikdörtgen bir nişi bulunan yan mekâna açılır[9]. Kuzeydeki yan mekân kayaya oyulmuştur[10]. Apsisten ve orta neften yuvarlak kemerli iki açıklık ile geçilen mekânın doğusunda, dışa doğru daralan bir pencere vardır. Apsis ve iki yanındaki mekânlar, doğuda düz bir duvar ile sınırlanır.

Kilise, kaba yonu, yerel malzeme ile inşa edilmiştir. Taş boyutları değişkendir. Oldukça küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Arada harç görünecek şekilde yerleştirilen taşlarla, eş boyutlu olmayan düzensiz sıralar örülmüştür. Harç ve moloz taşlardan oluşan dolgu, duvar kalınlığının yaklaşık üçte biri kadardır[11]. İçte, duvarlar yer yer sıva kaplıdır. Ancak hiçbir yerde boya ya da fresko kalıntısına rastlanmaz[12].

Kuzeydeki kayaya oyulan bölümün bir nef olarak batıya doğru uzatılmamasına karşın, doğu cephenin görünümü kilisenin üç nefli bazilikal planlı bir yapı olduğu izlenimini verir. Aslında, orta nefin çift pahlı, güney nefin tek pahlı çatıları, güneyden de kilisenin bazilikal planlı olarak algılanmasını sağlar[13]. Nuka Kilisesi, üç nefli bir bazilika olarak yorumlanırsa, bölgedeki 1995 yılında belgelediğimiz "Parethi Manastırı" Güney Kilisesi ve 1997 yılında belgelediğimiz "Esbeki Manastırı" Kilisesi ile benzerlik gösterir[14].

Nuka Sakdari için de, Parethi ve Esbeki manastırlarının yer seçiminde olduğu gibi, esas kaygının savunma ve korunma olduğu anlaşılmaktadır. Nuka Kilisesi ve Parethi Manastırı'na sadece batı yönden ulaşılabilir. Esbeki Manastırı ise bir kale ile korunmaktadır[15]. Üç kilisede de, orta nefin yan neflere oranı, bire üçbuçuk ya da bire dörttür[16]. Diğer ortak özellik üç kilisenin de duvar dolgusu ve iki yanındaki kaplama taşlarının kalınlığının, bire üç oranında olmasıdır. Konumu, orta nef-yan nef oranı, duvar tekniği ve süslemesiz oluşu ile Nuka Kilisesi de diğer iki manastır kilisesi gibi, IX. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Sinkot Kilisesi, N. Morr tarafından araştırılmıştır[17]. İmerhev Irmağı vadisinde, 1998 yılında yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında, kilisenin çevresinde başka bir yapı kalıntısına rastlanmamış, kitabe de bulunamamıştır.

---

6 İçten yuvarlak kemerli, dıştan tek parça blok taş lentolu giriş açıklığı ca. 1.20 metre genişliktedir.

7 Güney nefin genişliği batıda 0.70 metre iken doğuda 1.45 metredir.

8 Rus araştırmacı N.Marr güney nefe iki kemerli bir açıklıktan geçildiğini, kemerlerin doğudakinin daha yüksek ve geniş olduğunu belirtir. İki kemerin doğu ve batıda duvarlardaki payelerden, ortada yuvarlak bir "sütun" dan yükseldiğini yazar. Bkz. Marr (1911), s. 128.

9 Güney yan mekân ca. 200 metre uzunluğunda, eşkenar olmayan dikdörtgen planlıdır. Batıda genişliği ca. 1.30 metre, doğuda 1.70 metredir.

10 Kuzey yan mekân ca. 3.00 metre uzunluğunda, doğuda ca. 3.20, batıda 2.10 metre genişliktedir. Nuka Kilise'nin tanıtıldığı makalede yer alan plan, özellikle kuzeydeki yan mekânın yorumlanması 1998 yüzey araştırma sonuçlarımız ile uyuşmamaktadır. Bkz. Baumgartner (1992-1993), şekil 2.

11 Duvar kalınlığı batı ve güneyde 0.90 metredir. Güney ve kuzey yan mekânların pencere içlerinden ölçülebilen doğu duvar kalınlığı ise ca. 1.00 metredir.

12 Nuka Kilisesi ile ilgili yayında, duvarlarda, özellikle apsis duvarında "siyah boya kalıntısı" görüldüğü belirtilir. Bkz. Baumgartner (1992-1993), s. 208.

13 W. Djobadze ve B. Baumgartner Nuka Kilise'yi "üç nefli bazilikal planlı" olarak tanımlarlar. Bkz. Djobadze (1992), s. 45. Baumgartner (1992-1993), s. 207.

14 Parethi Manastırı Güney Kilisesi için bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması" *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1996, s.402-403, çizim 5, resim 10-11; Esbeki Manastırı Kilisesi için bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar, "Orta Çağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzey Araştırması" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1999, s. 130-131, çizim 1-2, resim 1-5.

15 Esbeki Kalesi için bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar (1998), s. 132-133, resim 9.

16 Parethi Manastırı Güney Kilisesi'nin orta nefi 3.90 metre, yan nefleri 1.30 metre, Esbeki Manastır Kilisesi'nde orta nef 4.90 metre, yan nefler 1.30 metre genişliktedir.

17 N. Marr, *a.g.e.*, s.86-88

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı; dıştan uzunluğu 18.50 metre, genişliği 12.35 metredir. Bazilikal planlı kilise üç neflidir. Naosta, batıda ve yan nefler üstünde U-biçimli galeri dolanır (Çizim: 2). Günümüze, apsis ve iki yanındaki iki katlı mekânlar, kuzey nef ve üstündeki galeri ile güney nefin alt katının doğu kısmı gelebilmiştir. Yapının güneybatı bölümü ve örtü sistemi yıkıktır. Eldeki veriler, girişlerin kuzey, güney ve batıdan olabileceğini gösterir (Resim: 4).

Naosta nef ayrımı, kare planlı payelere oturan yuvarlak kemerlerle sağlanır. Orta nefin yan neflere oranı 1:2,3'tür[18]. Orta nefin doğusunda dikdörtgen planlı bir bema ve yarım daire planlı bir apsis yer alır. Yarım kubbe ile örtülü apsisin iki yanında, yan neflerden geçilen, kare planlı birer yan mekân vardır[19]. Bu mekânlar iki katlıdır. Alt katlar doğuda eksedralarla sonuçlanır. Apsis ve yanındaki mekânlar doğuda dışa yansımaz, düz bir duvar ile sınırlanır. Eksenlerdeki birer pencere ile dışa açılırlar (Çizim: 2).

Batıdaki payeler hizasında ve kuzey-güney yan neflerin üzerinde yer alan galeri katında ayakta kalabilen kuzey bölümün, haç tonoz ve beşik tonozla örtüldüğü görülmektedir[20] (Resim: 5, 6). Kuzey duvardaki açıklıkların pencere olması mümkündür.

Kilise, kaba yonu yerel taşlarla inşa edilmiştir. Taşlar küçük boyutludur. Cephelerde ve iç duvarlarda taşların kullanımı, arada harç görülecek şekilde ve oldukça düzgün sıralar halindedir (Resim: 7). Harç ve moloz taşlarla yapılan dolgu, yaklaşık bir metre olan duvar kalınlığının üçte biri kadardır. Galeri katının kemerlerinde tuğla kullanıldığı görülür. İçte, duvarlar yer yer sıva kaplıdır. Ancak, hiçbir yerde boya ya da fresko kalıntısına rastlanmaz.

Sinkot Kilisesi'nde günümüze gelebilen batıdaki iki çift kare planlı paye ve üzerlerindeki yuvarlak kemerler nefler arasındaki geçişler hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Öte yandan, paye ve arkad kemerlerinin sayısı yoruma açıktır. Üç nefli bazilikal planlı yapıda, batıdan doğuya doğru iki çift paye daha ve bunları bağlayan kemerler olması beklenir[21]. Oysa, galeri katındaki beşik tonozun yönü, kuzeybatıdan ikinci payenin alt kattan üst kata devam eden kademesi, doğuya ve güneye dönen kemer başlangıçları gibi veriler, orta nefin bir kubbe ile örtülmüş olabileceğini düşündürmektedir (Çizim: 3, 4).

Sinkot Kilisesi, 1995-1998 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz dört yüzey araştırması sırasında belgelendirdirilen toplam ellibir yapı kalıntısı içinde, U-biçimli galeri katının bulunduğu tek örnektir. "Kubbeli bazilika" olması ise bölgede özgün, Gürcü mimarisinde de ender bir uygulamadır. Gürcüstan'da, Kahetia, Gurdzaani Bölgesi'nde bulunan ve VIII. yüzyıla tarihlenen, "Kvela-cminda" bazilikası, galerili ve iki kubbelidir[22]. Her iki yapının boyutları birbirine yakındır[23]. Kvela-cminda Kilisesi'nde orta nefin yan neflere oranı, Sinkot Kilisesi'nden çok Nuka Sakdari Kilisesi'ne benzer[24]. Doğuda, apsis ve iki yanındaki mekânlara yan neflerden geçilmesi, bu mekânların iki katlı olması ve doğuda dışa düz bir duvar olarak yansımaları, Sinkot ve Kvela-cminda kiliselerinin ortak özellikleridir. Kafkaslar'daki bir diğer "kubbeli" ve "galerisi U-biçimli" yapı ise, T'umanyan bölgesinde bulunan ve 737 yılına tarihlenen Odzun (Uzunlar), Ermeni Kilisesi'dir[25].

---

18 Orta nef 4.40, güney nef 2.10 metre, kuzey nef 2.15 metre genişliktedir.

19 Yan mekânların alt katları, eksedralar hariç 2.80 metre uzunlukta, güney yan mekânın alt kat. 1.90 metre genişlikte, kuzeydeki ise 2.05 metre genişliktedir.

20 Günümüze gelebilen kuzeydeki galeri katının batıdan doğuya doğru, ilk iki bölümü ile doğudaki bölüm çapraz tonoz ile örtülüdür. Aradaki doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı dördüncü bölümün örtüsü ise beşik tonozdur.

21 Neflerı ayıran arkadlardan ayakta kalabilen kuzeybatıdaki iki kemerin açıklıkları batıdan doğuya sırasıyla 2.70 metre ve 1.80 metredir. Doğudaki ikinci kemeri taşıyan kademeli, kare planlı paye ile kuzey yan mekânın ve bemanın ortak duvarındaki duvar payesi arasında kalan uzaklık yaklaşık 6.00 metredir. Bu veriye göre, kuzeydeki arkada iki paye ve bunlardan yükselen üç kemer daha eklenebilir.

22 Gurdzaani Bölgesi'ndeki Kvela-cminda Kilisesi için Bkz. E. Takaişvili, *Album d'Architecture Géorgienne*. Tiflis 1924, s.69 (alt kat planı), 70 (galeri katı planı), 71 (boyuna kesit), 72 (enine kesit), 73 (doğu cephe çizimi); A.Alpago-Novello-V.Béridzé-J.Lafontaine-Dosogne. *Art and Architecture in Medieval Georgia*. Louvain-la-Neuve 1980, s. 337-342, şekil 372-378.

23 Kvela-cminda Kilisesi dıştan 21.40 metre uzunlukta, 12.40 metre genişliktedir.

24 Orta nef yaklaşık 4.00 metre, yan nefler 1.50-160 metredir.

25 Odzun/Ojun Kilisesi için Bkz. J.M. Thierry-P.Donabedian, *Les Arts Arméniens*. Paris 1987, s.70,71, 73,75, 563, resim 804-805

Sinkot Kilisesi'ni, duvar tekniklerindeki benzerlik nedeniyle, bölgede yeni tanıttığımız "Nuka Kilisesi", 1997'de belgelediğimiz "Esbeki" ve "Porta" manastırları ile aynı döneme, yani IX. yüzyıla tarihlendirebiliriz. Ayrıca, "kubbeli bazilika" ve "U-biçimi galeri" gibi özelliklerinin, VIII. yüzyıla tarihlenen "Kveta-cminda" Gürcü kilisesi ve "Odzun" Ermeni Kilisesi ile benzerlik göstermesi, bölgedeki erken tarihli yapılar arasına Sinkot Kilisesi'nin de katılmasını mümkün kılar.

Gürcan Kilisesi, ilk kez 1998 yılında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırması sırasında belgelendirilmektedir. Yazılı kaynaklarda, "Gürcan" adında bir kilise ya da yerleşim yerine rastlanmamıştır. Kilisenin, başka bir isim ile tanıtılmış olması olasılığına karşı yaptığımız araştırmalar da sonuç vermemiştir. Bu nedenle, Gürcan Kilisesi'nin kimlik sorununa çözüm getirilememiştir. Karçkal Vadisi'ndeki bir tepe üzerinde, "Yıkıklar Mevkii" adı verilen yerde bulunan kilisenin çevresinde, başka bir yapı kalıntısı ve kitabeye rastlanmamıştır.

Eldeki verilerle, "serbest haç plan" tipinde olduğu belirlenen kilisenin, kuzey ve güneyde duvar dolgusu, doğuda da apsis duvarı, yer yer tonoz dönüşlerine kadar ayaktadır (Resim: 8). Duvar kalıntıları, kuzeyde doğu-batı doğrultusunda dıştan yaklaşık 16.00 metre, kuzey-güney genişliği ise dıştan yaklaşık 15.50 metredir.

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı doğu haç kolu, yarım daire bir apsis ile sınırlanır[26]. Apsisin iki yanında, doğusunda birer eksedra ile sınırlanan, eş boyutlu yan mekânlar yer alır[27]. Kuzey yan mekânın güney duvarında, dikdörtgen bir niş görülür. Kuzey ve güney haç kollarından geçilen yan mekânlar ve apsisin eksedraları, doğuda dışa yansımaz, düz bir duvar ile sınırlanır (Resim: 9; Çizim: 5).

Kuzey haç kolunun kuzey duvarı, sadece duvar dolgusu olarak günümüze gelebilmiş, batı duvarı ise tonoz dönüşüne kadar ayakta kalabilmiştir[28]. Eldeki veriler, haç kolunun doğu-batı doğrultusunda bir tonoz ile örtülü olduğunu gösterir. Haç kolunun batısında, doğu duvarı haç kolunun batı duvarı ile ortak olan bir mekânın kuzey duvarına ait duvar dolgusu saptanmıştır[29]. Bu mekâna, doğrudan kilisenin batı haç kolundan geçiliyor olmalıdır[30].

Güney haç kolunun, güneydoğu bölümüne ait duvar dolgusuna bakarak, kuzey haç kolu ile eş boyutlu olduğu saptanabilmektedir[31]. Eldeki veriler, merkezdeki kare mekânın, duvar payelerini bağlayan kemerlere oturan bir kubbe ile örtülü olabileceğini düşündürmektedir[32] (Çizim: 6).

Gürcan Kilisesi'nde kaba yonu, yerel malzeme kullanılmıştır. Duvarlar, küçük boyutlu taş kullanımı ile, oldukça düzgün sıralar oluşturacak şekilde örülmüştür. Cephelerde ve iç duvarlarda taş aralarında derzler görülür. Harç ve moloz taşlarla yapılan dolgu, duvar kalınlığının üçte biri kadardır[33]. Hiçbir yerde boya ya da fresko kalıntısına rastlanmaz. Gürcan Kilisesi, duvar tekniği ile tarihlendirildiğinde, bölgede yeni tanıttığımız "Sinkot" ve "Nuka" kiliseleri ile çağdaştır.

"Bazilikal batı kol", Tao-Klardjeti mimarisinin ortak bir özelliğidir[34]. Oysa, eldeki veriler, Gürcan Kilisesi'nin batı haç kolunun, kuzey ve güney haç kolları ile eş boyutlu olmaları gerektiğini gösterir. Tepenin dik inen batı yamacı ile kuzey haç kolunun batı du-

---

26 Apsis, yaklaşık 4.00 metre genişlikte, 2.85 metre derinliktedir.

27 Kuzey ve güney yan mekânlar eksedraları ile birlikte yaklaşık 3.50 metre uzunluktadır. Her iki mekânın genişliği, yaklaşık 2.00 metredir.

28 Kuzey haç kolu, dıştan doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 7.50 metre, kuzey-güney doğrultusunda 3.50 metredir.

29 Duvar dolgusunun doğudan batıya doğru 3.10 metre uzandığı ve güneye 1.45 metre döndüğü saptanır.

30 Kuzeybatıdaki mekânın doğrudan kiliseye açılması bölgede sık rastlanan bir özelliktir. Örneğin 1995 yılı araştırmalarımız sırasında belgelediğimiz Parethi Manastırı Kuzey Kilisesi kuzey ek mekânı, Şarbet Şehri'ndeki kilisenin kuzeyindeki mekân ya da İşhan Manastır Kilisesi'nin sonradan batısına bir kapı açılan kuzeybatı ek mekânı. Bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar (1996), sırasıyla, s.402, çizim 5; s. 404, çizim 9 ve s. 399, çizim 1.

31 Duvar dolgusu kalınlığı doğudan-batıya yaklaşık 0.30 metre, güneydən-kuzeye 1.70 metre uzanır.

32 Apsis ve kuzeyindeki yan mekânın ortak duvarının batıya doğru uzanan bölümü, kademeli bir duvar payesidir.

33 Duvar kalınlığı 0.90-1.00 metredir.

34 Tao-Klardjeti bölgesi mimarisi hakkında Bkz. W. Béridzé, *Monuments de Tao-Klardjetie dans l'histoire de l'Architecture Géorgienne.* Tiflis 1981 (Rusça ve Fransızca); W.Djobadze (1992).

varı arasında kalan düz alan, "bazilikal batı kol" için elverişli değildir[35]. Kilisenin doğusunda ise yeteri kadar inşaat alanı vardır. Yapının şimdiki konumda olması, bu uygulamanın yer sorunundan kaynaklanmadığını, batı kolun uzatılmasının baştan beri planlanmadığını düşündürür.

Bölgedeki kiliseler arasında, batı kolu Gürcan Kilisesi'ndeki örneğe benzeyen, Kağızman Çengelli Köyü'ndeki "Çangli" Kilisesi, bu yıl belgelendirmeyi umduğumuz yapılar arasında yer almaktadır. Ancak, oldukça ayrıntılı araştırılmış olan ve X. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bu kilisenin, planı dışında Gürcan Kilisesi ile benzerlik göstermediği de belirtilmelidir[36].

Gürcü mimarisinde, Gürcan Kilisesi'ne, sadece yayınlardan tanıdığımız iki benzer örnek gösterilebilir. Bunlardan biri olan, Ahmeta bölgesindeki "Erelaat Sakdari" Kilisesi küçük boyutlu bir yapıdır[37]. Plan özellikleri ve yapı tekniği ile Gürcan Kilisesi'ne benzer. Yapının tanıtıldığı yayında, kubbeye geçiş elemanı olarak tromp kullanıldığı, duvarlarda fresko izlerinin bulunduğu ve "Asomtavruli" harflere rastlandığı belirtilir. "Erelaat Sakdari" Kilisesi, boyutları, planı ve diğer verilerin yardımıyla, araştırmacılar tarafından V.-VI. yüzyıla tarihlendirilir[38].

Gürcan Kilisesi ile plan açısından benzerlik gösteren diğer bir örnek, Kaheti bölgesindeki "Kunturi Sakdari" Kilisesi'dir. Vaftizci Yahya'ya adandığı sanılan kilisenin, örtü sistemi tümüyle yıkılmıştır. Araştırmacılar iki yapım evresi olduğunu, ilkinin XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmesi gerektiğini belirtir. Yapının cephelerinin yeniden kaplandığı sanılan, ikinci yapım dönemi ise 1587 tarihli bir kitabe ile kesinlik kazanır[39].

Hıristiyanlığın ilk yıllarından beri, Kafkaslar'da küçük boyutlu, serbest haç planlı ibadet yapılarına rastlanır. Sunduğumuz üç örnek ise farklı yüzyıllara aittir. Bu nedenle, Gürcan Kilisesi, benzer plan tipindeki yapılar ile karşılaştırılarak tarihlendirilememektedir. Bir diğer özellik, "Erlaat Sakdari" Kilisesi'nde geçiş elemanı olarak tromp kullanılmasıdır. Bilindiği gibi, Gürcü mimarisinde tromp bir erken dönem özelliğidir. Tao-Klardjeti bölgesinde, kubbesi günümüze gelebilmiş yapılarda tromp görüntüsü verilmiş pandantifler kullanılmıştır. Gürcan Kilisesi'nde, kubbeyi taşıyan kemerler, geçiş elemanları ve örtü sistemi tümüyle yıkıktır.

Bu mimari özelliklerin değerlendirilmesi sonucunda, her üç kilisenin de tarihlendirilmesi konumları ve duvar teknikleri ile mümkün olabilmektedir. Üç yapının da duvar dolgusu ve iki yanındaki kaplamaları bire üç oranındadır. Bilindiği gibi, bölge yapılarında duvar dolgusu erken dönemde incedir, giderek kalınlaşır. Bu veriden yola çıkıldığında, bire üç oranındaki ince duvar dolguları ile her üç yapı da erken döneme, yani VIII. yüzyıl sonu, IX.yüzyıl başı ya da ortasına tarihlenebilir.

Kiliselerde duvar tekniği ile tarihlendirme yapılırken, bölgedeki bani portreleri, kitabeleri ya da yazılı kaynaklar yardımıyla, kesin olarak X. yüzyılın ikinci yarısı ve XI. yüzyılın başına tarihlenmiş kiliselerden farklı olan diğer bir özelliği de hatırlatmalıyız. Tanıttığımız her üç yapının cephelerinde duvar örgüleri ve taşlar arasında derzler vardır; ya da harç görülmektedir. Oysa, geç dönem yapılarının duvarları, aradaki harç dışa yansıtılmadan örülmüştür[40].

Ayrıca, bölgedeki kiliselerde, cephelerin çok renkli görünmesine özen gösterilmesi, bitkisel motifler ve figürler ile bezenmesi ya da kademeli kör kemerlerle hareket-

---

35 Balıda inşaat yapılabilecek yaklaşık yedi metrelik bir alan vardır.

36 Çangli ya da Çengelli Kilise için bkz. E. Takaişvili (1924), şekil 32 (planı), 33 (boyuna kesit), 34 (enine kesit), 35 (batı cephe çizimi); N.-M., Thierry, "A propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (Turquie). *Révues des Etudes Arméniennes* 8 (1971), s. 189-213.

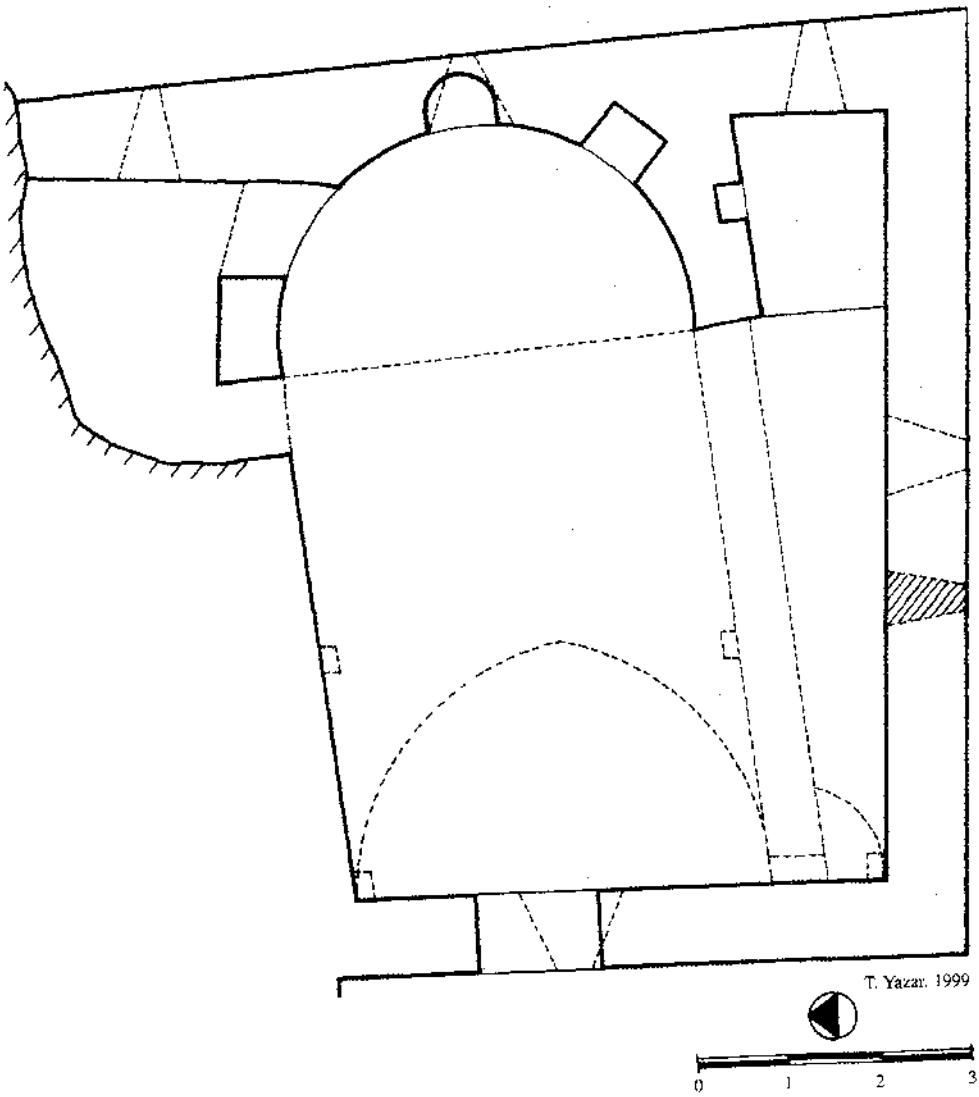
37 Kilise 7.20 X 720 metre boyutlarındadır.

38 Bkz. A.Alpago-Novello ve diğerleri (1980), s. 262, p. 269 (plan ve kesit).

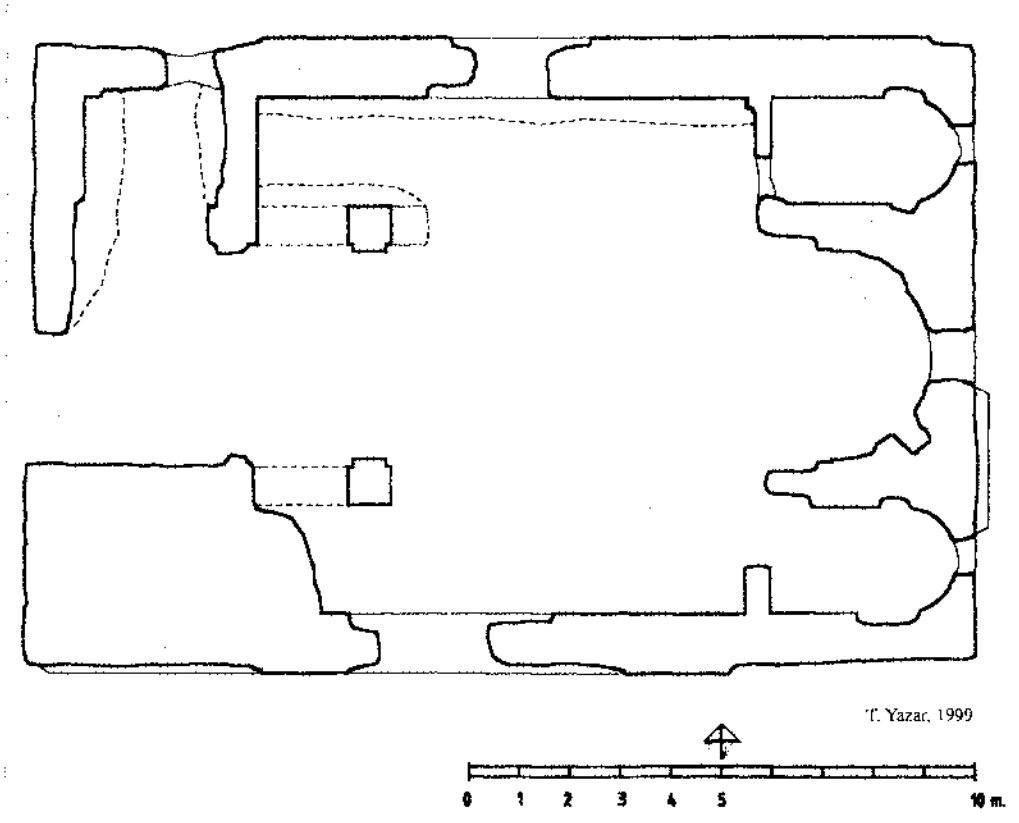
39 Bkz. A.Alpago-Novello ve diğerleri (1980), s.451, (plan ve kesit).

40 1995 ve 1996 yüzey araştırmalarımız sırasında belgelendirilen İşhan Manastırı Kilisesi (son onarım tarihi 1032) ve Güneybatı Şapel (1006), Parhal Manastırı Kilisesi (970 sonrası), Öşk Manastırı Vaftizci Yahya Kilisesi (963-973), Haho Manastırı Meryem Ana Kilisesi (X. yüzyıl ikinci yarısı), Dolishan Kilisesi (958) Eni-Rabat Kilisesi (ilk yapım evresi X. yüzyılın ikinci yarısı) ilk akla gelen örneklerdir. Duvar tekniği özellikleri için bkz. Kadiroğlu-Karaca-Yazar (1996), s. 398-400, resim 1-6 ve (1998), s. 97-100,103-105, resim 1-4, 9-12. Ayrıca Béridzé (1981) ve Djobadze (1992).

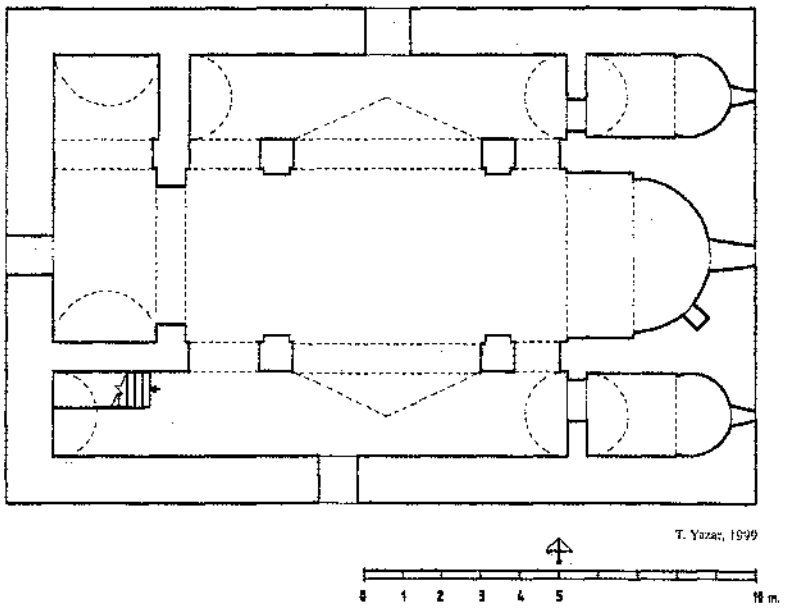
lendirilmesi, kiliselerin içinin freskolarla resimlenmesi gibi uygulamalar, daha çok geç dönemde bölgede yaygındır. Bu verileri değerlendirerek, konumları savunma ve korunma amaçlı görülen "Nuka", "Sinkot" ve "Gürcan" kiliselerinin, Tao-Klardjetie bölgesindeki erken dönem yapıları arasında değerlendirilmesi mümkün görülmektedir.

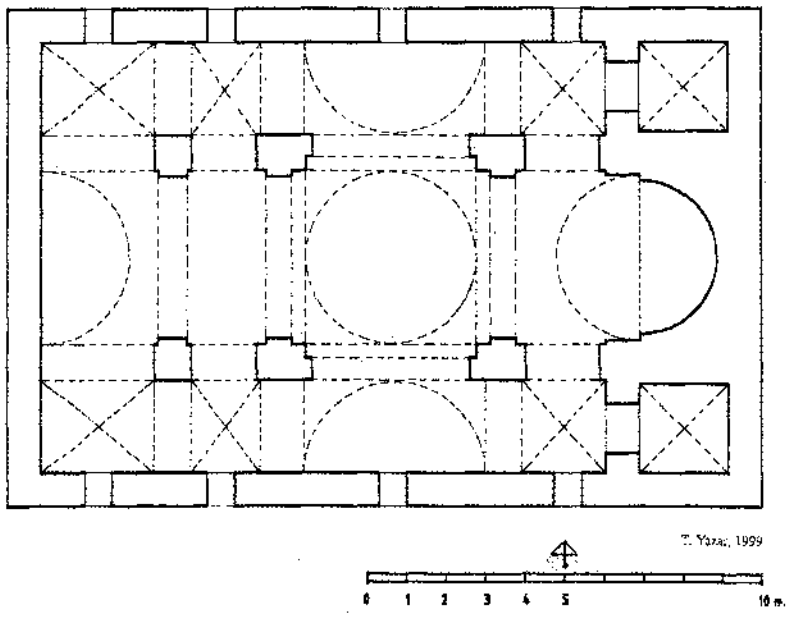
Çizim 1: Nuka Sakdari Kilisesi

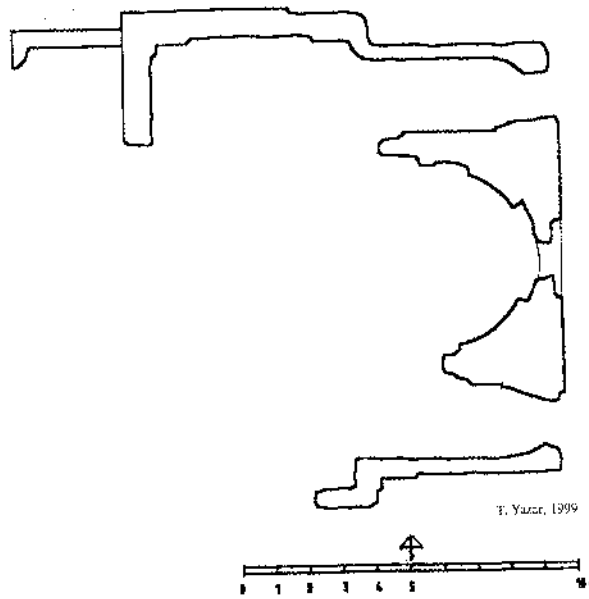
Çizim 2: Sinkot Kilisesi, plan

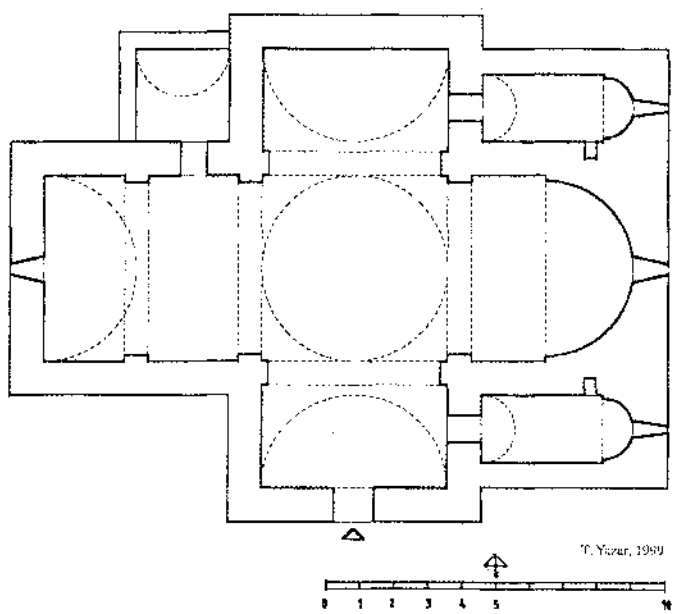
Çizim 3: Sinkot Kilisesi, alt kat restitüsyon planı

Çizim 4: Sinkot Kilisesi, üst kat restitüsyon planı

Çizim 5: Gürcan Kilisesi, rölöve planı

Çizim 6: Gürcan Kilisesi, restütisyon planı

Resim 1: Nuka Kilisesi, batıdan genel

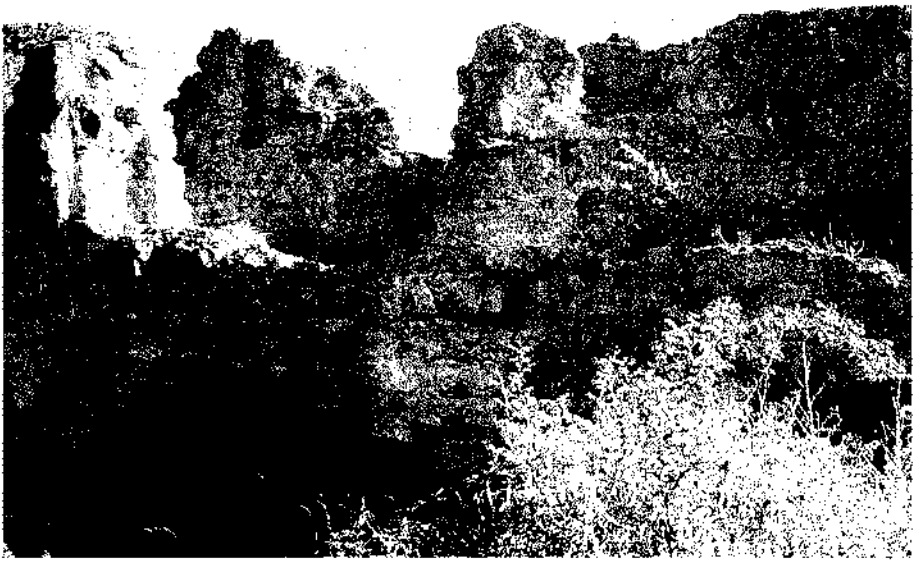
Resim 2: Nuka Kilisesi, naosun doğusu

Resim 3: Nuka Kilisesi, güney-doğu yan mekân

Resim 4: Sinkot Kilisesi, kuzeyden genel

Resim 5: Sinkot Kilisesi, naosun kuzeybatısı

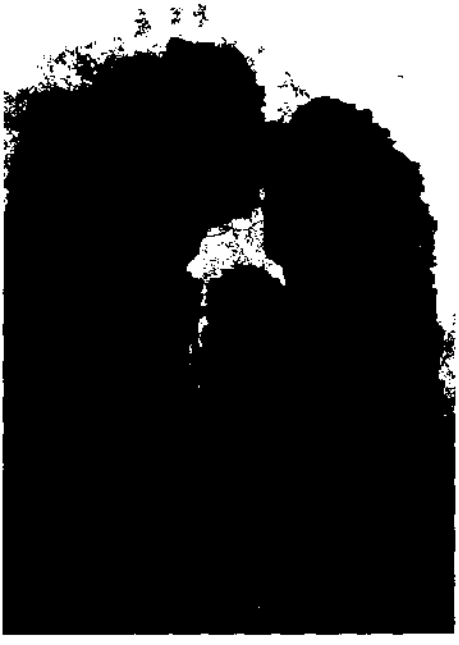
Resim 6: Sinkot Kilisesi, galerinin güneybatısı

Resim 7: Sinkot Kilisesi, naosta güney yan nefin güney duvarı

Resim 8: Gürcan Kilisesi, güneyden genel

Resim 8: Gürcan Kilisesi, doğu cephe

ARTVİN VE ÇEVRESİNDEKİ TÜRK-İSLÂM ESERLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1998

*Osman AYTEKİN**

Artvin'in tüm yerleşim birimlerindeki Türk - İslâm dönemi mimari eserlerine yönelik 1997 yılında başlattığımız yüzey araştırması çerçevesinde, 1998'deki incelemelerimiz yörenin sivil mimari örneklerinden olan tarihi evlerin tespit edilmesi yönünde olmuştur. İlk kez akademik seviyede ve kapsamlı bir biçimde yapılan bu araştırma neticesinde, literatüre ve resmi kayıtlara geçmemiş birçok ev saptanarak, yörenin ev plan tipleri ortaya çıkarılmıştır.

Söz konusu araştırma Artvin Valiliği'nin maddi destekleriyle, Bakanlık temsilcisi Ankara Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzesi'nden Yavuz Açıkbaş, Üniversitemiz elemanlarından Arş.Gör.Ayben Durmuş ve öğrencilerimizden Nurcihan Yıldırım ile Erkan Koç'un katılımlarıyla 18 - 28 Ağustos 1998 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir[1].

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en doğu ucunda yer alan Artvin; Rize, Erzurum ve Ardahan illeriyle çevrili, Gürcistan'a komşu illerimizdendir (Çizim: 1). Arhavi ve Hopa Karadeniz kıyısında olmak üzere, Borçka, Murgul, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli'nden oluşan yedi ilçesi bulunmaktadır.

Kafkasya-Anadolu güzergâhında bulunmasıyla dikkat çeken yörenin tarihi geçmişi eski çağlara kadar gitse de, günümüze ulaşan mimari kalıntılar Ortaçağ ve sonrasına aittir[2]. Artvin'in Türk-İslâm eserleriyle tanışması XVI. yüzyılın ortalarında gerçekleşen Osmanlı egemenliği ile olmuştur. Bölgenin 1878'de Ruslara terk edilmesi sonucu, siyasi manada olduğu kadar mimari açıdan da 1921'e kadar süren içe kapanık ve istikrarsız bir dönem yaşanmıştır[3].

Artvin"deki tarihi evlerin ilgili resmi birimlerce belirlenerek tescillenmesi, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca 1982 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde tümü Artvin şehir merkezinde olmak üzere konut (17 Ad.) ve idari binadan (10 Ad.) oluşan toplam 27 adet yapının kültür varlığı özelliği taşıdığı saptanmıştır[4]. Yine ikinci bir çalışma da Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nca

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Kampüs - Van/TÜRKİYE

1 Sn. Valimiz Ömer Büyükkent başta olmak üzere, araştırma esnasında yakın ilgi ve desteklerini gördüğüm, Artvin Valiliği'ne, İl Özel İdare Müdürlüğü'ne, İl Kültür Müdürlüğü'ne, İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne, Arhavi Belediye Başkanlığı'na, Hopa Belediye Başkanlığı'na, Arhavi Kütüphane Müdürü Ali İmdat Özçakmak'a, İbrikli Köyü Muhtarlığı'na, Cevizli Köyü eski muhtarı Süleyman Altunal'a, Yukarı Şehitlik Köyü'nden Mehmet Yazgül'e, Artvin Ticaret Lisesi Müdürü Şahmerdan Bey'e, Öğretmen Halit Özdemir'e, Demirkent Köyü'nden Ömer ve Mehmet Özder kardeşlere, öğrencilerimizden Fatih Karaca ve İsa Yılmaz'a, evlerine bizi kabul edip araştırma kolaylığını gösteren tüm konut sahiplerine, özverili ve hızlı bir tempoyla çalışmadan sıkılmayan ekip arkadaşlarıma, tatil yapmadan ve mesai gözetmeden ulaşımımızı sağlayan Engin Çelik'e şükranlarımı sunarım.

2 O. Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara, *1999. M. Kadiroğlu, Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları - İşhan Manastırı* (Basılmamış Hacettepe Üniv. Sosyal Bilim. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 1989)

3 F. Başar, "Kurtuluş Günlerinde Artvin", *Livane Dergisi*, Sayı: 11-12, Ocak-Şubat 1998, s. 5-8

4 Bkz. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın A-3301. 6.2.1982 Karar No. ve tarihli karar tutanağı.

1987 yılında yapılmıştır[5]. Daha sonra yöreyle Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ilgilenmiştir. Ancak, bizim ulaşabildiğimiz resmi kayıtlara göre, Artvin şehir merkezi dışında tescilli ev bulunmamaktadır[6].

Üniversiteler bünyesinde yörenin konut mimarisine ilişkinin ilk yayın ODTÜ'den Orhan Özgüner tarafından 1970 yılında yapılmıştır. Burada, Doğu Karadeniz'in köy evleri incelenirken, Artvin örneklerine de yer verilmiştir[7]. Daha sonra, DGSA'den Cengiz Eruzun "Artvin ve Çevresindeki Halk Mimarisi", konulu makalesini 1972 yılında yayımlamıştır. Makalede, Artvin (Merkez), Hopa, Savşat ve Ardanuç köylerindeki ev tipleri tanıtılmıştır[8]. Yine, C. Eruzun, "Doğu Karadeniz'de Dolma Tipi Evler" adlı 1981 yılına ait makalesinde Artvin şehir merkezindeki ev örneklerine yer vermiştir[9]. Bu kez KTÜ'den M. Reşat Sümerkan, Doğu Karadeniz'in kırsal kesimine ait evlere ilişkin 1990 yılında tamamlamış olduğu doktora tezinde Artvin yöresi de kısmen değerlendirilmiştir[10]. Bu arada çeşitli makale bazındaki yayınlardan sonra[11] KTÜ bünyesinde Zehra Kantar tarafından 1998'de hazırlanan yüksek lisans tezinde Artvin köylerindeki kırsal yerleşmeleri irdelenmiştir[12]. Görüleceği üzere yukarıda bir bölümü tanıtılan yayınların tümü mimarlar tarafından yapılmış araştırmalara dayanmaktadır.

Bu yılki araştırmalarımız esnasında Artvin ve ilçelerine ait tarihi değeri bulunan ev örnekleri baz alınarak bir bölümü kırsal kesimde bulunan toplam 20 adet konut incelenmiştir. Bunlardan 13 tanesinin planları çizilmiş, birinin sadece cephe çizimi yapılmıştır. Ayrıca tümü dia ve fotoğraflarla belgelenmiştir. Araştırması yapılan evlerden sadece biri tescillidir. Ayrıca; Artvin (Merkez) Fatma Elçin ve Ali Rıza Demiröz evleri, Ardanuç (merkez) Ardanuç Lisesi binası, Hopa (merkez) Aslan Balmumcu ve Cahit Büyüklü - Yüksel Büyüklü evleri, Şavşat - Cevizli Köyü Binali Yücel evi, Yusufeli - Demirkent Köyü Keerl - Heinz Schefler evi araştırılmış olmasına rağmen, yayın kurallarından dolayı burada tanıtılamamıştır.

Artvin Merkez İlçesi'nde

Fuat Ersöz Evi

Orta Mahallesi Sakıp Sabancı Sokak No: 35 adresinde bulunan yapı 11.00 x 9.00 m. ölçülerindeki bodrum üzerine yükselen iki kattan oluşmaktadır (Çizim: 2). Bodrum ve arka beden duvarları düzgün olmayan taş, yan duvarları ahşap arası taş dolma, diğer kısımları ise ahşapla inşa edilmiştir. Asıl vurgu ön cephesinde olan evin üstü alaturka kiremitle kaplı, arka bedeninde ikişerli olarak düzenlenmiş, tuğladan ongen formlu dört bacaya sahip dört omuz tipindeki çatıyla sonlanmaktadır. Üst katın odasına ait ocağında bulunan kitabesine göre ev, H. 1215 (M. 1810) tarihinde Pizânzâde Yahya Ağa tarafından yaptırılmıştır. Bodrum katı eski işlevini kaybetmiştir. Ancak, arka duvarındaki ocak ve yanındaki dolap nişi dikkat çekmektedir. Birbiriyle içten de irtibatlanan her iki katın düzenlenişi genel olarak birbirine uymaktadır. Zemin katta odalar arasını hol ayırırken, üstte hol kaldırılarak önü ve yanları açık çardak ve köşk mekânı büyütülmüştür. Yapıda dikkat çeken bir başka birim de, zemin kat holu ile irtibatlandırılan tuvaletidir. Hiç kuşkusuz bu evi anlamlı kılan mimari dokusuyla birlikte üst kat çardak ve korkulukları, köşk

---

5 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 3512- 17.7.1987 Karar No. ve tarihli, kararına göre; 1982'de tescil yapılan 2 konut tescilden düşülmüş ve yeni 2 konut tescillenmiştir.

6 Yaptığım tespitlere göre, tümü Artvin şehir merkezinde olmak üzere 14 tanesi konut, 8 tanesi de idari bina olmak üzere toplum 22 adet yapı tescilli durumdadır. Bunlardan bir kaçının da tescil kaydı kaldırılması yönünde müracaatları bulunmaktadır.

7 O. Özgüner, *Köyde Mimari Doğu Karadeniz*, Ankara, 1970.

8 C. Eruzun, "Doğu Karadeniz ve Çevresindeki Halk Mimarisi" *Mimarlık*, Sayı : 6, Temmuz 1972, s. 51-58.

9 C. Eruzun, "Doğu Karadeniz'de Dolma Tipi Evler", *Türk Folkloru Araştırmaları 1981/1*, Ankara, 1982, s. 11-39.

10 M. Reşat Sümerkan, *Biçimlendirilen Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Tipleri*, (Basılmamış KTÜ Fen Bilimleri Enst. Doktora Tezi , Trabzon, 1990).

11 M.R. Sümerkan, "Doğu Karadeniz Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı", *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri 5-7 Mart 1990 Konya*, Ankara, 1991, s. 173-184.

12 Z. Kantar, *Kırsal Yerleşmelerde Dış Mekan Organizasyonu Artvin İli Köyleri*, (Basılmamış KTÜ Fen Bilimleri Enst. Y. Lisans Tezi, Trabzon, 1998).

tavanı, köşk karşısındaki odanın kapı pervazları ve ocağında bulunan; ağaç oyma, boya ve alçı üzeri zengin bitkisel ve geometrik süslemelere sahip oluşudur[13] (Resim: 1).

Ali Rıza Demiröz Evi

Çarşı Mahallesi Konak Sokak No: 30'da bulunan yapı, 10.10x8.85m. ölçülerindeki bodrum üzerine yükselen iki kattan oluşmaktadır (Çizim: 3). Üzeri sıvalı ve badanalı olan evin bodrum ve arka beden duvarı taş, ara bölmeler tuğla, iç aksam ise ahşaptan inşa edilmiş olup alaturka kiremitle kaplı çatısı dört omuzlu tipdedir. Yapıya ait kitabe bulunmamaktadır. Ancak, XIX. yüzyılın sonlarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Üst katın ön cephesinde boydan boya balkonu dikkat çekmektedir. Üç kat da içten birbirine irtibatlandırılmıştır. Süsleme açısından sade olan yapısının dikkat çeken bir yönü de zemin katta küçük de olsa ocaklara yer verilmiş olmasıdır. Ayrıca, üst katta üç mekânı ısıtacak şekilde yerleştirilen "Peçko"su ve haremlik - selamlığa elverişli olmayan plan düzeni, Artvin'deki Rus dönemi yapılaşmasını anımsatmaktadır. Konut sağlam ve kullanılmaktadır (Resim: 2).

Emin Özgün Evi

Dere Mahallesi Ahmet Çavuş Sokak No: 17'de bulunan yapı, 9.50x4.50 m. ölçülerindeki bodrum üzerine iki katlı olarak inşa edilmiştir. Dar tutulmuş bodrumdan farklı olarak asıl katlar 11.15x9.50 m. ölçülerindedir. Her iki katın da düzenlenişi aynıdır. Önlerinde büyükçe çardak, arkada ikişer oda vardır. Bodrum tümüyle, zemin kat yarısına kadar ve arka beden duvarı tümüyle taş; diğer kısımları tümüyle ahşaptır. Kırma çatı alaturka kiremitle kaplanmıştır. Kitabesi bulunmayan yapının XIX. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Süsleme açısından sadedir. Ocak bacaları yıkılmıştır. Bodrum dışındaki iki katı kiracı tarafından kullanılmaktadır (Resim: 3).

Mehmet Yazgül Evi

Yukarı Şehitlik Köyü'nde bulunan yapı, 7.50x4.25 m. ölçülerindeki bodrum üzerine tek kattan oluşmaktadır. Asıl kat ise, 9.25x7.50 m. ölçülerindedir. Bodrumu tuğla örgüye sahiptir. Üst katın önü açık, yan duvarları çakatura (Bağdadi), arka beden duvarı ise taştandır. Semerdam çatı alaturka kiremitle kaplıdır. Üst katın arkasında iki oda, önde çardak, soldan çardağa bitişik olarak ahşaptan ambar bulunmaktadır. Giriş yönünde yapıya bitişik ocaklı mutfak dikkat çekmektedir. Süsleme açısından oldukça sade olan evin, XX. yüzyılın başlarında inşa edildiği ev sahiplerince bilinmektedir.

Ali Özden Evi

Sarıbudak Köyü İmliyet Mahallesi'nde bulunan yapı, 12.00x11.65 m. ölçülerindeki zemin katla birlikte iki kattan oluşmaktadır (Çizim: 4). 15 yıldır tümüyle terk edilen yapının daha önce üç ailece kullanıldığı öğrenilmiştir. Bu yüzden ev planı biraz daha geliştirilmiştir. Her iki kat plan açısından özde aynıdır. Sadece üst katın hol kısmına ahşap bir ambar eklenmiştir. Ayrıca, zemin kat ambarının arka kısmı iki farklı odaya açılan kiler durumuna getirilmiştir. Zemin katın önü hariç, diğer duvarları ile üst katın arka duvarı taşla örülmüştür. Diğer kısımlar ahşaptır. Sadece üst katın ön kısmında bulunan ocak ve çevresi ahşap arası taş dolmaya sahiptir. Kırma çatı alaturka kiremitle kaplanmıştır. Tuğla ve kerpiçten yapılan ocak bacaları kısmen ayaktadır. Süsleme açısından sadedir. Üst kat ön sağdaki ocak üzerinde bulunan kitabesine göre evin H. 1243 (M. 1828) yılında yaptırılmış olduğunun tespiti önemlidir (Resim: 4).

Ardanuç İlçesi'nde
Eski Kuran Kursu Binası

Ortaçağda ve Osmanlı Döneminde yörenin idari merkezi durumundaki Adakale Mahallesi'nde bulunan yapı, 11.75x5.75 m. ölçülerindeki bodrum üzerine iki kattan

13 Günümüzde sadece zemin katı kiracı tarafından konut olarak kullanılan yapı, Trabzon - Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca 17.08.1991 - 1150 Karar Tarih ve No.lu kararıyla tescillenmiştir. Araştırılanların içinde tek tescilli konut budur.

oluşmaktadır. Zemin katı ise 14.25x11.75 m. ölçüye sahiptir. Günümüzde kullanılmayan ve yıllardır terk edilen yapının özellikle bodrum ve zemin kat planlarında bozulmalar ve değişmeler olmuştur. Ancak zemin katta yerleştirilen ahşap ambar ve ocakların varlığı buranın günlük işlevlere tahsis edildiğini doğrulamaktadır. Üst kat planı ise tamamen farklıdır. Her iki katın ortak özelliği, önde boydan boya çardağa yer verilmesidir. Ayrıca üst kat çardağı, ikisi yanda olmak üzere dokuz gözden oluşan kaş kemerlerle vurgulanmıştır. Malzeme olarak, bodrum ve zemin kat duvarları ile üst katın arka beden duvarında düzgün taş, diğer beden duvarı Bağdadi, iç aksamlarında ise ahşap kullanılmıştır. Kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülüdür. Süsleme açısından sadedir. Muhtemelen XIX. yüzyıl yapılarındandır (Resim: 5).

Arhavi İlçesi'nde
Kamil Özkazanç Evi

Musazade Mahallesi'nde bulunan yapı, 11.25x7.00 m. ölçüsündeki bodrum üzerine tek kattan oluşmaktadır. 13.10x11.20 m. ölçülerindeki üst kat gelişmiş bir plan örneği göstermektedir (Çizim: 5). Kısmi değişiklikle birlikte yöresel ev geleneğini yaşatmaktadır. Evin üst katı uzunlamasına ikiye ayrılmıştır. Günlük işlevlerin sürdürüldüğü "hayat"ın bulunduğu bölüm kışlık; birbirinden bir holle ayrılan ve ortada salon ve buraya açılan yan odalardan oluşan kısım ise yazlık olarak düzenlenmiştir. Tuvalet konutun dışında olmak üzere ortadaki holle irtibatlandırılmıştır. Bodrum tümüyle taş, üst katın cepheleri ise göz dolması şeklinde inşa edilmiştir. İç aksamı ahşaptır. Üç omuzlu tipindeki çatısı alaturka kiremitle kaplıdır. Bahçesinde orijinal su kuyusu ve nalyası (serender) bulunmaktadır. Kitabesi olmamasına rağmen 1840'lı yıllarda yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Sahiplerince konut olarak kullanılmaktadır.

Borçka İlçesi'nde
Selver Turan Evi

İbrikli Köyü Esentepe Mahahallesi No: 18'de bulunan yapı, 11.10x5.00 m. ölçülerindeki zemin kat üstüne tek kattan oluşmaktadır. Ön tarafında sundurmalı çardağı olan zemin kat kışlık olarak kullanıldığı anlaşılan yan yana iki odadan meydana gelmektedir. Üst katın plan düzenlemesi farklıdır. Ortada genişçe hol, bir yanda iki, bir yanda da tek oda ve çardağı bulunmaktadır. Ayrıca ön ve yanlarda balkonlara yer verilmiştir. Bodrum taş, üst kat tümüyle ahşaptır. Semerdam çatısı alaturka kiremitle kaplıdır. Yaklaşık on yıldır terk edilen yapı yıkılmak üzeredir. Tipik köy evidir. Muhtemelen XIX. yüzyıl sonlarında yaptırılmıştır.

Hopa İlçesi'nde
Rıza Uğral Evi (Molla Osmanoğlu Evi)

Orta Hopa Mahallesi Liman Caddesi'nde bulunan yapı, 10.25x6.35 m. ölçülerindeki zemin kat üstüne tek kattan oluşmaktadır. Zemin kat günümüzde orijinal durumunu kaybetmiştir. Ancak, kullanımda olmayan üst kat, yöre mimarisinin en belirgin plan özelliğini yansıtması açısından önemlidir. Planı biraz daha sade olsa da özde Arhavi'deki Kamil Özkazanç evine benzemektedir. Ayrıca "hayat" toprak zeminli şeklini korumaktadır. Bir de hayat kısmının dış arka köşesine ahşap ambar eklenmiştir. Zemin kat taş, üst kat göz dolma şeklinde inşa edilmiştir. İç aksamı ahşaptır. Üç omuzlu çatısı alaturka kiremitle kaplanmıştır. Yapının dikkat çeken bir başka özelliği de, üst katın yazlık bölümündeki büyük odanın kapı kemeri, tavan göbeği ve ocak yüzeyindeki süslemeleridir. Süslemeli ocağın üzerinde bulunan kitabesine göre ev, H. 1266 (M. 1850) yılında yaptırılmıştır (Resim: 6).

Murgul İlçesi'nde
Kazım Durmuş Evi (Konağı)

Yukarı Koruculer Köyü'nde bulunan yapı, 11.70x11.50 m. ölçülerindeki bodrum üzerine iki katlı olarak düzenlenmiştir (Çizim: 6). Bodrum katının ön bölümü kışlık oda

olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Plan açısından birbirine benzeyen zemin ve üst kata ortada hol, her iki yanlara da ikişer oda yerleştirilmiştir. Zemin kat günlük işlevlerin yapıldığı, üst kat ise yatma yeri olarak kullanılmaktadır. Ayrıca üst katın yola bakan yüzüne ana holle bağlantılı içten dört köşeli, dıştan yarım yuvarlak camekânlı cumba yerleştirilmiştir. Zemin kattan üst kata çıkış sağlayan merdivenler yapıdan dışa taşırılmış ayrı bir mekânla sağlanmıştır. Simetriğindeki diğer cephesinde buna benzer uygulama sonradan değiştirilmiştir. Bodrum taş, diğer katların cepheleri göz dolma şeklinde inşa edilmiştir. İç aksam, iyi işçilikli ahşaptır. Kırma çatısı alaturka kiremitle örtülüdür. Zemin kat ocağı üzerinde bulunan kitabesine göre ev H. 1314 (M. 1896) yılında yaptırılmıştır. Sahiplerince konut olarak kullanılmaktadır.

Şavşat İlçesi'nde
Züfer Temiz Evi

Cevizli Köyü Edehemhoca Mahallesi'nde bulunan yapı, 13.80x9.00 m. ölçülerinde zemin kat üstüne tek kattan oluşmaktadır. Birbirinden uzunca bir holle ayrılan zemin katın ön bölümünde sığırların barınma yeri, arka kısımda ise kışlık iki oda bulunmaktadır. Üst katın düzenlenişi farklıdır. Ortada büyükçe sofa, arka tarafta yan yana iki oda, diğer tarafta da bir yanda ambar, bir yanda da küçük bir oda yer almaktadır. Yapının arka duvarı hariç diğer tüm yerleri çam ağacından ve çantı tekniği ile inşa edilmiştir. Üç yönde balkon çıkıntısının yanı sıra, önde köşk olarak nitelenen çıkması bulunmaktadır. Semerdam çatı sonradan sacla kaplanmıştır. Ambar üzerindeki tam olarak okunamayan kitabesine göre ev, H. 1210 (M. 1795) yılında inşa edilmiştir. Sahiplerince kullanılan konut tipik "Şavşat evi" özelliğini taşımaktadır (Resim: 7).

Yusufeli İlçesi'nde
Osman Kılıç Evi

Demirkent Köyü Serinsu Mahallesi'nde bulunan yapı, 7.00x6.75 m. ölçülerinde tek kattan oluşmaktadır. Yörede "Karnakuş evi" diye bilinen konut, kareye yakın planında ve giriş kapısı hariç dışa kapalıdır (Çizim: 7). Bir yönünde ocak, iki yönde ise ahşap sekileri bulunmaktadır. Yapının en dikkat çeken yönü, kırlangıç kuyruğu şeklindeki ahşap tavan örtüsüdür. Cepheleri düzgün olmayan taş, üst örtü ise toprak düz damdır. Tarihi kesin olmamakla birlikte, yörenin en eski evlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Kullanılacak durumda değildir.

Mehmet ve Aslan Uğur Evi

Demirkent Köyü Çarşı Mahallesi'nde bulunan yapı 12.25x9.55 m. ölçülerinde bodrum üstüne iki kattan oluşmaktadır. Zemin kat ve üst katın düzenlenişi birbirine benzememektedir. Zemin kat; ortada genişçe hayat, bir köşesinde ambar, diğer yanda iki oda yer almaktadır. Üst kat; önde büyükçe çardak, arka tarafta ortada ambar yanda birer oda bulunmaktadır. Bodrum tümüyle taş, zemin kat cepheleri kerpiç, üst kat ise Bağdadi malzemeye sahiptir. İç bölmeler ahşaptır. Dört omuzlu çatısı alaturka kiremitle örtülmüştür. Zemin katın ambarı üzerinde bulunan kitabesine göre ev, H. 1211 (M. 1797) yılında yaptırılmıştır. Zemin katın bir odasında tavan göbek süsü bulunmaktadır. Sahiplerince kullanılmaktadır (Resim: 8).

Değerlendirme ve Sonuç

Araştırmamızın sonucu göstermiştir ki, Artvin Merkez ve diğer ilçelerindeki tarihi evler XVIII-XX. yüzyıllardan kalma yapılardır.

Plan açısından yöre evleri; genellikle en altta bodrum, üstte bir veya iki kat bulunan zemin katları günlük işlevler için, üstte ise yatak odaları yer alan, her bir katta iki veya üç oda ve bir ambarı bulunan "dış sofalı ve iç sofalı" tipler olarak tanımlanabilir. Ayrıca, Yusufeli'nde tek mekândan oluşan "Karnakuş evi" modeline de rastlanmaktadır.

Kırsal kesimde zemin katlar ahır ve kışlık yaşama biçiminde düzenlenmiştir. Coğrafi şartlardan dolayı konutlar birbirinden uzak ve adeta meyve ağaçlarının arasında gizlenmiştir.

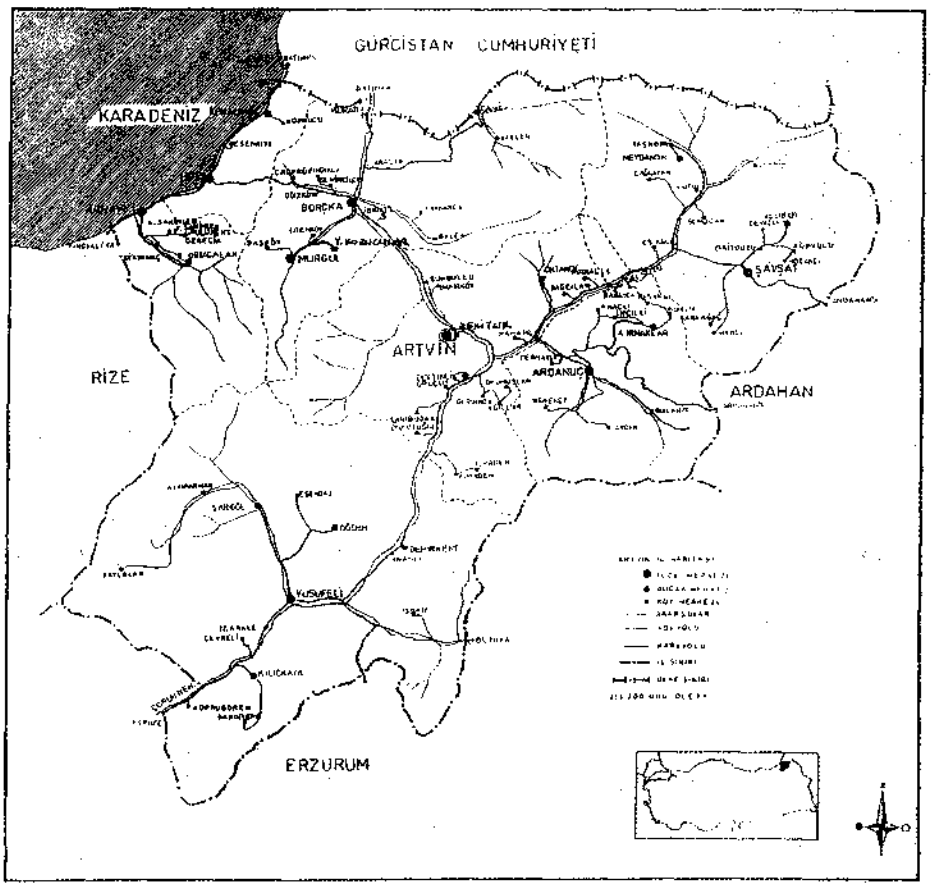
Dış cephelerinin bodrum ve arka beden duvarları tümünde taştır. Yanlar ise, yöredc *çakatura* olarak adlandırılan Bağdadi ve göz dolması şeklindedir. Evler, semerdam ve kırma çatılarla örtülmüştür. Örtü malzemesi olarak alaturka kiremit (oluklu) ile *hartama* (bedevra) kullanılmıştır. Saçaklar cephelerden taşıntılıdır. Pencereler zemin katlarda az ve küçük olmak üzere, yan ve ön cephelere yerleştirilmiştir. Az da olsa cumbalı ve köşkü konutlara rastlanmaktadır.

İç yapı elemanları açısından birbirine benzerdir. Ana giriş zemin kattan ve her iki cepheden sağlanmaktadır. Bodrum dahil tüm katlar içten de birbiriyle irtibatlıdır. Ön cephe yönünde etrafı açık geniş çardaklara yer verilmiştir. Oda girişlerinin karşısındaki duvarlarında ortada ocak, yanlarda gömme dolap veya gömme banyolar dikkat çekmektedir. Oturma ve yatma için bir veya iki yönlü ahşap sekilere yer verilmiştir.

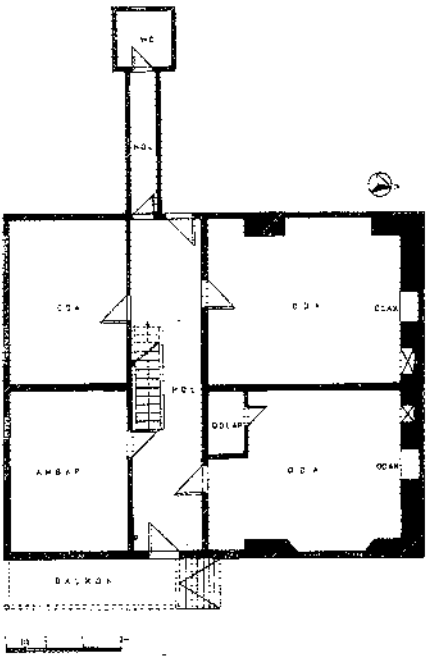
Konut mimarisinde ana malzeme taş ve ahşaptır. Tuğla kısmen, kerpiç ise çok az kullanılmıştır.

Süsleme açısından dış cepheler sade iken, iç mekânın kapıları, tavanları, kirişleri, dikmeleri ile ocak yüzeyleri zengin ağaç oyma ve alçı üzeri, geometrik ve bitkisel motiflerle hareketlendirilmiştir.

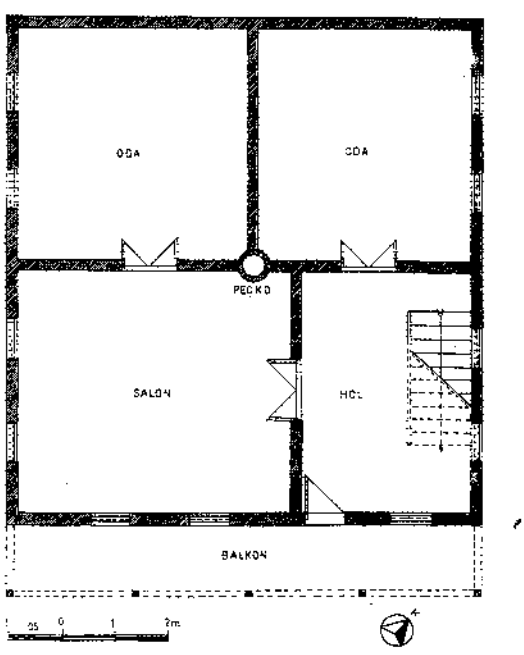
Sonuç olarak; yerli ustaların ürünü olan Artvin'deki konutlar, geleneksel Türk evine benzemekle birlikte, tarihsel geçmişini ve bölgesel özelliklerini de yansıtması açısından önemlidir. Şehir merkezlerindeki başta olmak üzere, günden güne yok olan bu kültür varlıklarımızın korunmasına yönelik sorunlar, ulusal problemimiz olarak orta yerde durmaktadır.

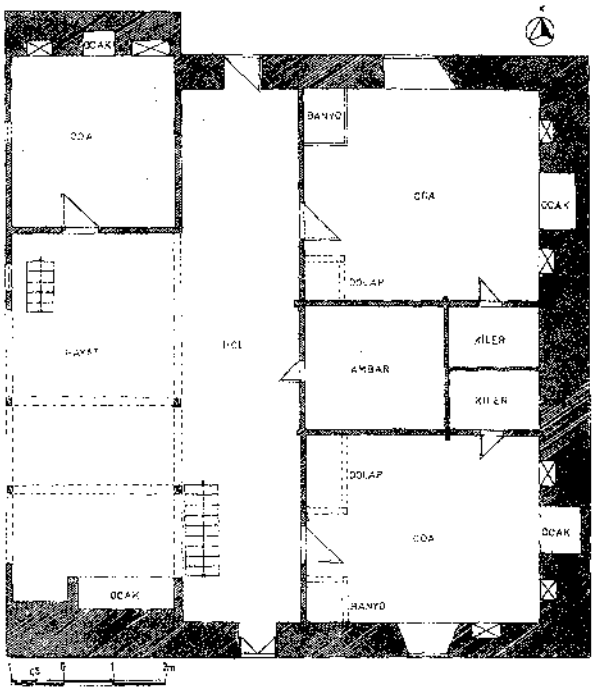
Çizim 1: Artvin il haritası

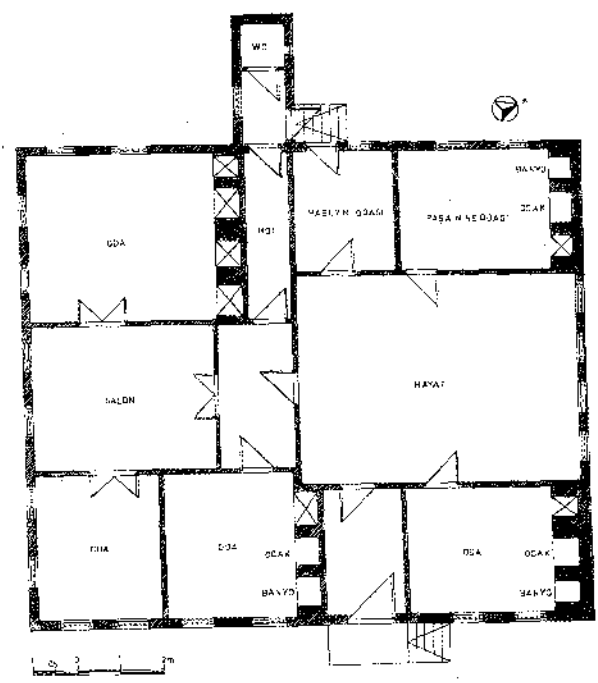
Çizim 2: Artvin (Merkez)- Fuat Ersöz evi zemin kat planı (O.A.-E.K. 98)

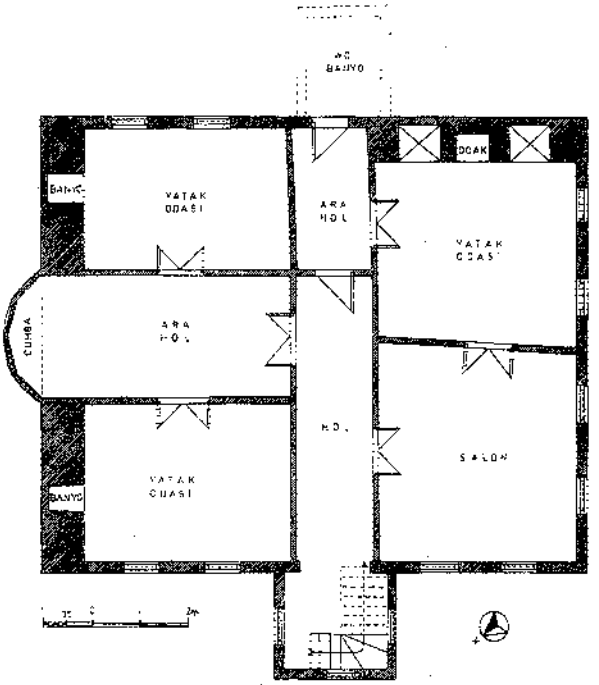
Çizim 3: Artvin (Merkez)- Ali Demiröz evi üst kat planı (O.A.-E.K. 98)

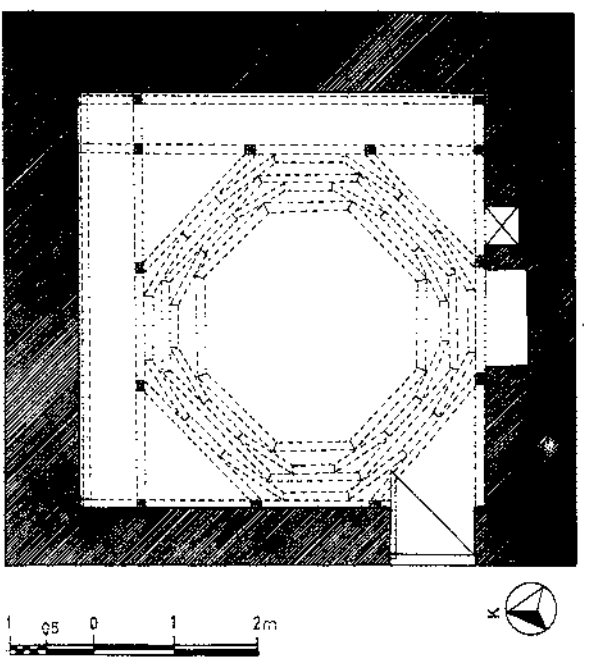
Çizim 4: Artvin-Sarıbudak Köyü Ali Özden evi zemin kat planı (O.A.-E.K. 98)

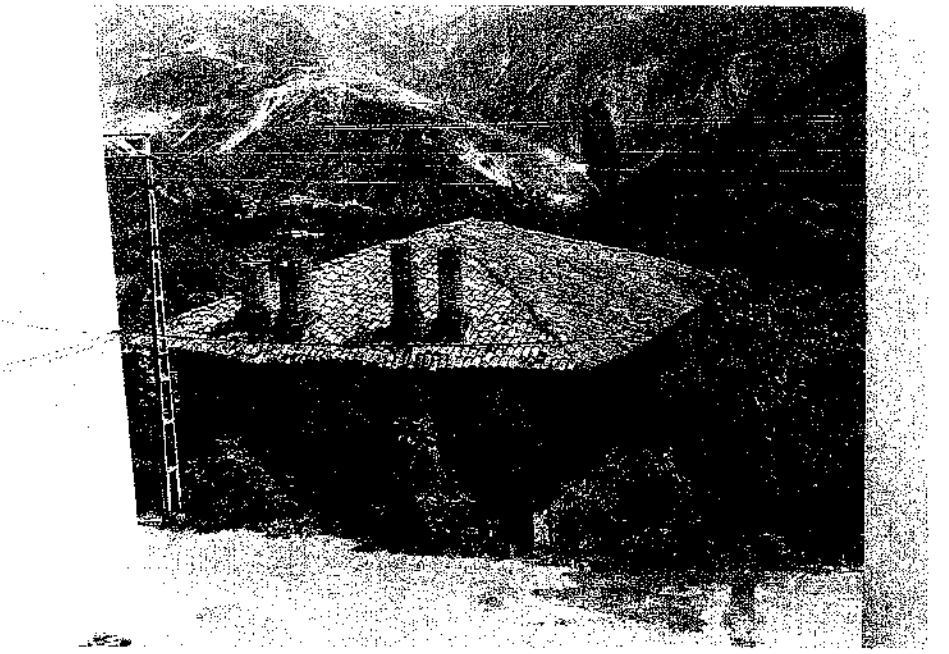
Çizim 5: Arhavi (Merkez) - Kamil Özkazanç evi üst kat planı (O.A.-E.K. 98)

Çizim 6: Murgul-Y.Kurucular Köyü Kazım Durmuş evi üst kat planı (O.A.-E.K. 98)

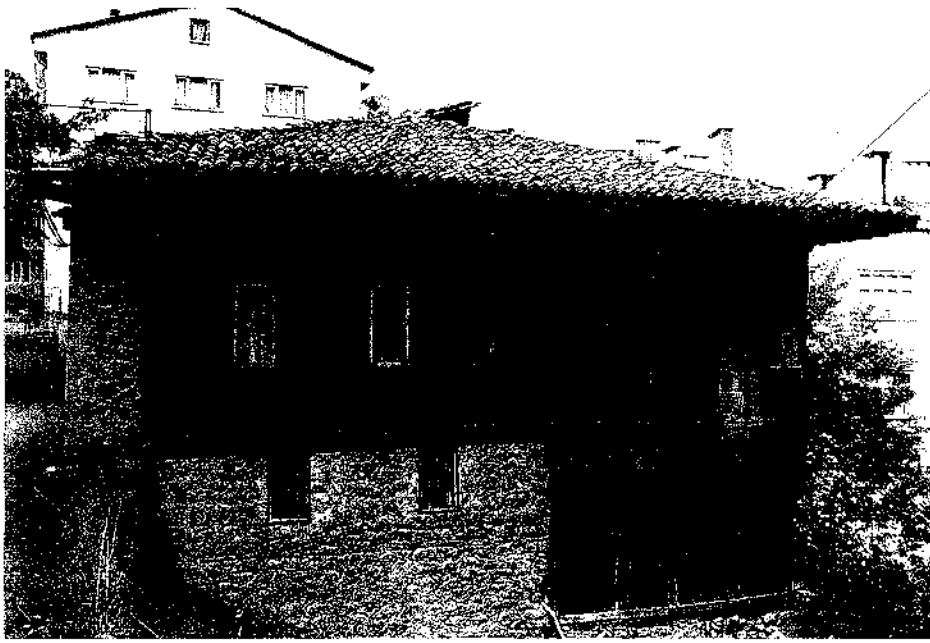
Çizim 7: Yusufeli - Demirkent Köyü Osman Kılıç evi planı (O.A.-E.K. 98)

Resim 1: Artvin (Merkez) Fuat Ersöz evi, arka ve yan cepheden

Resim 2: Artvin (Merkez) Ali Rıza Demiröz evi, ön cepheden

Resim 3: Artvin (Merkez) Emin Özgün evi, yan cepheden

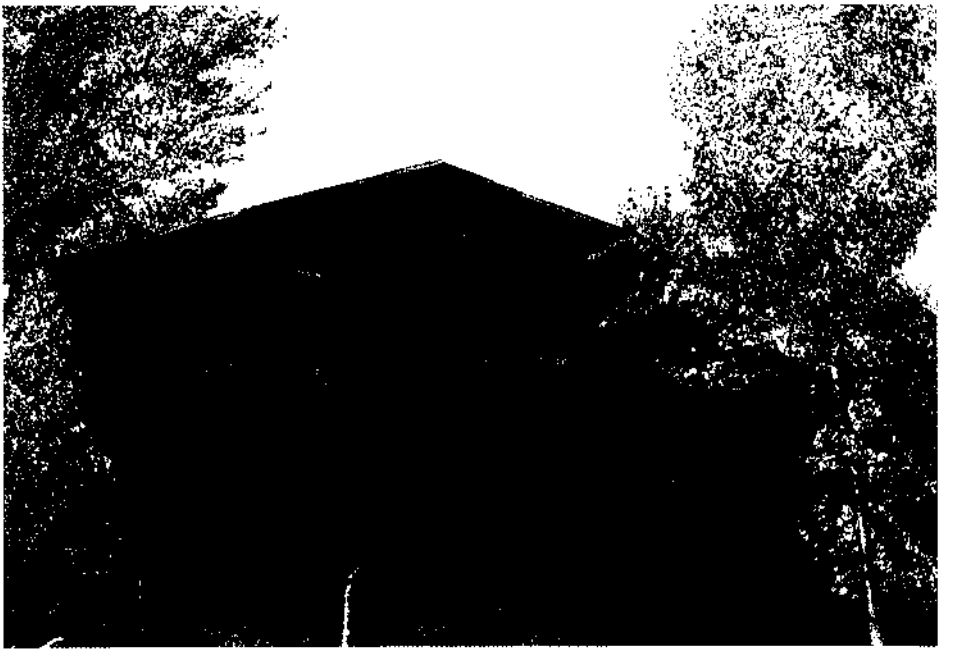
Resim 4: Artvin Sarıbudak Köyü Ali Özden evi, ön ve yan cepheden

Resim 5: Ardanuç-Adakale Mahallesi eski Kur'an kursu binası, ön cepheden

Resim 6: Hopa - Orta Hopa Mahallesi Rıza Uğral evi, yan cephe

Resim 7: Şavşat Cevizli Köyü, Züfer Temiz evi, ön cepheden

Resim 8: Yusufeli-Demirkent Köyü Mehmet-Aslan Uğur evi, giriş cephesi

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI: 1998 REPORT

*Maria ANDALORO**

The 1998 survey, for the third year, took place in the church at the summit of Küçük Tavşan Adası[1].

Departing point of the 1996 campaign had been the study of the wall-painting decoration inside the building. Furtherly we had to widen our research analyzing the architectonic context as well as the various typologies of manufactures and materials (marble, mosaic floor, painted plaster fragments and lateritious materials) spread on the actual ground of the interior and in the neighborhood outside of the church.

The Aim of This Survey is Trifold

1) to recuperate the original asset (VI century) of the edifice and its history (until modern age), following, mainly the chronological sequence offered by the superimposition of different painted plasters of the existing wall-decoration

2) to single out and interpretate of each pictorial phase figural programs[2]

3) to apply an integrated system of visual and micro-chemical analysis in the field of wall-paintings that will allow us:

a- to recuperate the original decoration system of each painted plaster layer

b- to analyze the materials which constitute the pictorial layers and the plasters

c) to analyze the execution techniques

Therefore the 1998 works can be summarized in the following points

- the study of the wall-painting decoration remains and the reconstruction of the original iconographic plan by visual analysis, graphic reliefs and photographic documentation

- the retrieval and the study of various materials recovered during the cleaning of internal space of the church and during the investigations on the field outside

- the classification and recording of the plaster and painted plaster fragments recovered during the cleaning of internal space of the church

* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Byzantine Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of cultural Heritage Conservation, via Camillo de Lellis, 01100-Viterbo, ITALYA

1 M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası 1996 the Wall-paintings: Chronological Sequence, Technique and Materials. in "*The XIXth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*", (Ankara, 26-30 May 1997) Ankara 1998, pp. 183-200; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report, in "*The XXth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*", (Tarsus, 25-29 May 1998) Ankara 1999, pp. 183-201.

2 M. Andaloro, La decorazione pittorica: sequenza cronologica, aspetti iconografici e qualche osservazione, in " Küçük Tavşan Adası. Riflessioni e spunti dalle campagne di studio 1996 e 1997 condotte in Turchia (Byzantine Art History Seminar token place in the Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, on 13th -15th January 1998); Eadem, Fra Oriente e Occidente: tracciati di pittura iconica e aniconica fino all'iconoclastia, in "*Le Vie del Medioevo*". (Convegno Internazionale di studi, Parma 28 settembre - 1 ottobre 1998) forthcoming; Eadem, Ricerca italiana a Küçük Tavşan Ada, nel golfo di Mandalya (Mandalya Körfezi'ndeki Küçük Tavşan Adada İtalyan Araştırmaları), in *La Voce. Rivista periodica trimestrale del Centro Culturale "Carlo Goldoni"* (İtalyan Kültür Merkezi "Carlo Goldoni" nin üç aylık periyodik bülteni)", İzmir Marzo 1999 (Mart 1999), pp. 10-11; Eadem, Da Küçük Tavşan Adası ad Assisi: studio e ricomposizione degli affreschi, Conference token place in İzmir on 21st May 1999.

- the application of an integrated system of visual and microchemical analysis
- the analysis and study of the Iasos wall-paintings within the project: "Wall-paintings and mosaics in Asia Minor (IV-XIV century): images, materials and techniques".

First Path: Study of the Wall-painting Decoration Remains and Reconstruction of the Original Iconographic Plan

In the wall-painting decoration we can single out four different phases ranging from VI to XII century, whose chronological sequence is complete and legible in the northeast corner of the nave[3], as is shown in the photo (Fig. 1). In the 1998 northeast corner graph (Fig. 2) the four superimposed plasters sequence is emphasized:

The letter D indicates the most recent layer, with the angel of the Annunciation; the letter C corresponds to the third layer; the letter B instead indicates the second layer, with St. Theodore and lastly the letter A corresponds to the most adherent layer to the walling, and thus, the most ancient.

The chronology of the four painted layers dates back between the first half of the sixth and the second half of the twelfth century.

The plaster superimposition of the northeast corner allows us to individuate and map, using scaffolding, each painted plaster fragments still on the walls with the following scheme:

- to the forth layer (XII century; letter D) belong: the angel Gabriel and the Virgin, placed on the walls of the apsidal arch and also the fragmentary image, which presumably represents the Theotokos with Child, on the north wall of the nave, between the third and the fourth arcade
- to the third layer (VIII century; letter C) are connected the paintings placed on the apse and on the apsidal arch (in the northeast corner, north wall). This is an aniconic decoration made by the iconoclasts
- to the second layer (end of VI century; letter B) in the nave are assigned: St. Theodore placed on the left side wall of the apsidal arch; an head with halo on the lower zone of the apse; several remains of two others heads nearby the first one; some traces of another head with halo on the conch apse. In the south aisle the following three iconic panels: St. Peter and a female saint; Christ and St. John the Baptist; St. Abaciro, St. Theodore and St. George; in the conch apse a fragment of bluish painted plaster. All the wall decoration pertaining to the second layer is covered by a more or less preserved scialbo, which was used by the iconoclastes to erase the human images, besides the figural decoration of the nave apse was later covered by the third layer aniconic painting
- finally, we attribute to the first layer (beginning of VI century; letter A), the most ancient: the several plaster remains with shrubs with flowers and crosses, on the north and south nave walls; the intrados arcade decoration; the surviving painted plaster on the low partition walls, existing between the nave and the aisles; the large portion of plasters on the walls and on the apse of the south aisle.

Starting from the architectonic relief of the church we made a computer graphic elaboration to scale of the plaster mapping, showing the four layers extent, their location and superimposition.

On the north wall survived remains of each layers (Fig. 3), while there are only remains of two layers on the south wall.

---

3 M. Andaloro, *Küçük Tavşan Adası 1996...*, pp.185-186,196 fig. 14; Eadem, *Küçük Tavşan Adası: 1997 Report...*, pp. 183-184, 191 fig. 3. The 1998 campaign updating (compared to the 1996 and 1997 graphs) mainly concerns the second and third layers. The presence of the *scialbo* overlaying the second layer is confirmed, see M. Andaloro, *Küçük Tavşan Adası 1996..., p.* 188; Eadem, *Küçük Tavşan Adası: 1997 Report...*, pp. 184, 189.

In the graphic relief of the apse and the apsidal arch walls you can see each of the four layers characterized by a higher rate of figural decoration (Fig. 4).

We intend to apply this model documentation to every surface of the church.

During the 1998 campaign, thanks to a new plaster analysis, we were able to draw up a more complete reconstruction of the first and second phases.

The New Elements of the Second Layer Are the Following

- the south aisle icon panels and the human figures placed in the main apse belong to the same phase and they were painted by the same painters, as we discovered that the two St. Theodore figures, the one in the south aisle and the other on the nave apsidal arch wall (Figs. 5-6), present an identical shape (*antibola*)[4] (Fig. 7)

originally the St. Theodore, placed on the nave apsidal arch wall, was not a half-length figure, as it is today, but it was a full-length standing figure, as it is shown in the graph (Fig. 8).

In terms of general over-all arrangement, the idea of a second phase of the Tavşan church decoration characterized by a marked iconic dimension, in total contrast with the first aniconic phase asset, takes increasingly ground.

The First Layer Presents

South aisle

- a fragmentary cross with *pendilia* in the middle of the apse (Fig. 9)
- remains of a shrub on the apsidal arch south wall
- several remains of a shoots and flowers decoration on white ground displayed on the south wall nearby the threshold.

Nave, south wall

- fragments of a cross in the area between the first and the second arcade, symmetrical to the cross with *pendilia* on the north wall[5].
- traces of painted plaster in the area between the second and the third arcade. One might read them as a cross within wreath symmetrical to the other one placed on the north wall
- remains of a three-side frame and a corner ornament pattern like a sun slice, placed under the impost cornice.

Nave, north wall

- fragments of a small medallion at the crown of the second arcade
- remains of a three-side frame and a corner ornamental pattern like a sun slice, placed over the impost cornice.

According to the old and more recent discoveries we can reconstruct the over-all iconographic plan of the original decoration in this way[6]:

South aisle

- a cross in the apse; shrubs on the apsidal arch walls; shoots and flowers decoration inside a three-side frame running along the south and north walls.

Nave

- a three-side frame running along the arched lintels and continuing into their intrados
- a corner ornamental pattern, over and under the impost cornice

4 Regarding these *criteria* and methods of images construction see M. Andaloro, I mosaici del Sancta Sanctorum, in *"Sancta Sanctorum"*, Milano s.d. (but 1995), pp. 156-169, 178-179 graph 1; while for the use of *antibola* in the Tavşan wall-painted decoration see Eadem, *Küçük Tavşan Adası 1996...*, pp. 186-187, 200 fig. 20.

5 See Eadem, *Küçük Tavşan Adası: 1997 Report...*, p. 195 figs. 10-11.

6 Until the 1998 survey the analysis concern the nave and the south aisle plasters. The very bad conditions of the north aisle, where most of the plasters are fallen and the remains are in bad state, do not allow any mapping.

- shrubs with flower decoration symmetrically repeated at the four arcade sides
- the presence of three crosses
- the existence of small medallion on the arcade crown
- red painted plaster on the low partition walls between the arcades.

The main apse is likely to contain originally a cross in analogy with the south aisle apse. The ideal reconstruction of the first phase on the nave walls (Fig. 10) reveals a rigorously aniconic thematic choice, witnessed by the existence of the cross and the phytomorphic patterns, opposed to the iconic choice of the second phase.

Second Path: Retrieval and Study of Various Materials Recovered During the Cleaning of Internal Space of the Church and During the Investigations on the Field Outside

a) MARBLES

The white marble pieces recovered since 1996 are 174; 71 of them discovered during the 1998 survey.

We found them on the ground during the cleaning of the church and in the neighborhood outside. The study and the assembling of these pieces allowed their classification in: architectural sculpture fragments, liturgical furniture fragments and *spolia.*

Architectural sculpture fragments of the edifice

This type includes: 14 oval section coupled columns fragments (with their capital, shaft and base); 2 impost capitals; 4 architrave and 3 impost cornice segments.

The great number of coupled columns fragments, partially reassembled, and the careful analysis of what survived of the western wall allowed to hypothesize the original asset of the facade. It was covered in its lower part by a tile roofed narthex (the square holes holding the beams are still visible); instead, in its upper part the wall was shielded by a series of small arch windows articulated by the coupled columns, like the windows of the three apses.

Liturgical furniture fragments

This type includes: 28 marble *plutei* fragments; 3 sanctuary carved slab fragments; 2 small square pillar and perhaps an altar segment.

Probably this series of fragments belonged to the iconostasis, of which embedding traces on the nave walls, between the third and the fourth arcade survived.

Spolia

This type includes: 3 architrave segments; 6 column shafts and bases longitudinally cut to be re-used. At this moment we can not hypothesize their originally location. Another example of re-used *spolia* still *in situ* are the two-impost capitals holding the main apse conch, originally segments of an architrave.

A marble fragment has been found in the south apse, whose Greek inscription is rather worn out (Fig. 11). At preliminary analysis it does not seem to belong to the same inscription discovered in the 1997 campaign[7].

b) CERAMIC MATERIALS

During the 1998 we started the study and the classification of the ceramic materials discovered inside the church on 1996 and 1997 campaigns.

The preliminary study of this material reveals a predominant presence of late Roman typology (Çandarlı ware, late Roman, African slip ware).

7 M. Ardaloro, *Küçük Tavşan Adası: 1997 Report...*, pp. 185-186, 198 fig. 17.

Other painted pottery fragments belong to a later date, between VIII and IX century, while a group of glazed material and several *graffito* wares account for a renewed around the XIII-XIV century.

The more recent ceramic material is rather sporadic referring to the XVI century.

Five pieces of a precious epigraph engraved on a curvilinear *terra cotta* slab were discovered during the cleaning of the north apse area, the study of these is still in progress (Fig.12).

A preliminary investigation on the field outside the church led us to recognize in a collapsed building, placed on the top of the island, several late Hellenistic ceramic materials and fragments referring to the I century a.C.. Among them there are Rhodian amphorae with stamp, double handles fragments with stamp and Dressel 25 bottom pointers.

Third Path: Classification and Recording of the Plaster and Painted Plaster Fragments Recovered During the Cleaning of Internal Space of the Church.

The plaster and the painted plaster fragments, found on the ground of the church between the 1996 and the 1998 campaigns, have been collected, classified and documented according to the following parameters: place of invention and plaster typology. The former was recognized and showed by the coordinates of a squared-grid superimposed on the scale plan of the church[8]. The latter allowed us to analyze the morphology of the different plaster layers of the church wall-painting decoration and to establish a comparison among them. Assembling tentatively some fragments of the second layer we were able to reconstruct part of an halo and two letter of a Greek inscription (H and A), most likely belonging to the panel with Christ and St. John[9].

All the fragments have been put in wooden boxes, on the basis of their classification. The boxes have been got in the Bodrum Museum of Underwater Archaeology store.

Fourth Path: Materials Analytical Investigation

The micro-chemical and mineralogical analysis were carried out in relation to the results obtained last year. So, we selected a limited number of samples, in particular we chose to analyze the mortars of the different layers and some materials (marble and stones) used for sculpture and mosaic. The specimens used for analysis are referred to samplings from the plasters and to fragments collected from the ground of the church.The points of sampling were photographed and transferred on 1:1 graphs. The micro-chemical and mineralogical analysis are summarized in the tables A, B.

The results of percentage of filler unsoluble in Hcl show that the plasters can be grouped in four classes. The first class is characterized by a percentage between 5,5 and 16,5 % and frequence 8; the second class by a percentage between 21,8 and 37,4 % and frequence 6; the third class by a percentage between 44,7 and 56,6% and frequence 5; the fourth class by a percentage of 86,3% and frequence 1. Referring to the superimposition of the plaster we can say that the samples of the second and the fourth layers are included in single classes, whereas those of the first and the third layers are more variable.

The colorimetric analysis of iron contents in mortars, taken from wandering fragments (frame o6, b6, i5 and h7), shows the presence of different concentrations. In particular the values range from 2 to 50 %, this results indicates two possibilities: 1) the ferrous minerals are used in different quantities; 2) the original limestone used for prepare lime, contained different concentrations of clayey materials. The porosity of these samples (calculate from water absorption by full immersion) show values ranging from 11 to 21%. The sample taken from the frame h7 certainly belongs to a different class.

The Fourier Tranform Infrared analysis (Fig.13) on the same specimens put in evidence the presence of organic materials (proteins, characterized by the amidic bound CONH) with a percentage of about 5% in the sample taken from the frame h7,

8 Ibidem, p.186, 199 fig. 19.

9 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası 1996..., p. 196 fig. 13.

whereas in the sample taken from the frame b6 the proteins are present in traces. The microchemical spot test showed on table B, put in evidence the presence of proteinaceous materials, added to all the examined mortars. The presence of organic binders associated with red fillers constituted by limonite conglomerates together with few clayey minerals, suggests that the additives caused a delay in setting regularizing the carbonation and reducing the plastic shrimkage. The FTIR spectra of different layers of sample o6 allow to distinguish between the II layer and the III (range 1672-1574 cm-1), III layer and white layer have the same pattern.

The mosaic mortar contains two different types of red-brown fillers: one constituted by limonite and clayey compounds without any cooking; the other constituted by materials submitted to a thermal process. The limonite filler of the mosaic mortar are compatible with the plaster mortar of the I layer.

The cross section of the plaster mortars, sampled during the 1998 campaign, have been examined under the light microscope and classified according filler distribution and roundness.

On the basis this microscopical analysis, we found four classes of plaster:

1) a plaster with few or no fillers (I layer on unit C8, I layer on unit C4, I layer on unit (b, I layer on unit (a upper part, IV layer, the mortar inside chiselling on unit C9). This plaster is characterized by some red-brown and yellow rounded particles with high sphericity.

2) a plaster with filler lower than 20% (I layer on unit C5, I layer on unit (10, I layer on unit (16, I layer on unit (a lower part, III layer on unit (a lower part). This plaster is characterized by scarsely classed particles with color ranging from pale yellow to dark brown. In general the grains are rounded or subrounded with medium sphericity.

3) a plaster with filler ranging from 21 to 40% (II and layer on unit A6, II and III layer on unit (b, II and III layer on unit (a). This plaster is characterized by scarsely classed particles with color ranging from yellow to dark brown. In general the grains are rounded or subrounded with medium sphericity.

4) a plaster with filler ranging from 41 to 60% (II layer on unit C8). This plaster is characterized by scarsely classed particles with color ranging from yellow to dark brown. In general the grains are rounded or subrounded with medium sphericity.

SAMPLE	FILLER PERCENTAGE
I layer frame i6	21,8
I layer Unit A6	30,6
I layer found on the apse	24,8
I layer Unit αa lower part	37,4
I layer Unit C8	6,0
I layer Unit αa upper part	5,5
II layer frame m6	48,5
II layer Unit A6	44,7
II layer Unit αa lower part	86,3
II layer Unit C4	50,2
II layer Unit αb	56,6
III layer Unit A6	30,8
III layer Unit A6	34,1
III layer Unit αa	16,5
IV layer frame o11	13,6
IV layer frame o11	15,6
IV layer Unit A5	12,6
Frame g-h13 inside chiselling	15,8
Unit C5 incrostazione	14,4

TAB.A- Determination of the fillers percentage unsoluble in HCl

SAMPLE	DETERMINATION
I layer n° 2 Unit C8	Yes
I layer n° 1 Unit A6	Yes
I layer n° 5 Unit αa	Yes
I layer n° 2 Unit C9	Yes
I layer n° 4 Unit αa	Yes
I layer n° 2 Unit αa	Yes
I layer Unit αb near syntronon	No
I layer n° 1 Unit δ20	Yes
Unit C5 incrostazione	Yes
II layer n°1 Unit αb	No
II layer frame h6	Yes
II layer frame m6	Yes
II layer frame i8	Yes
II layer frame o6	Yes
II layer n° 2 frame A6	Yes
III layer n° 6 Unit αb	Yes
III layer Unit A6	Yes
IV layer frame o11	Yes
IV layer frame o6	Yes

TAB. B- Microhemical tests for determination of proteins in the plasters

Fifth Path: Analysis and Study of the Iasos Wall-paintings

During the 1998 survey another study campaign took place in Iasos[10].

Our research was aimed to the wall-paintings placed in the small church founded in the medieval period in the agora Justinianic Basilica[11].

The painted plasters which survived in the apse and along the walls, for a maximum high of 1.50 meters, represent decorative patterns and panels, most likely aniconic.

We went through the following phases:

- Collection of plaster and painted plaster fragments found on the ground according to a strictly topographical *criteria* (Fig. 14)
- colors over-all classification and analysis using macro photos
- image analizer acquisitions with video-microscope[12] and microchemical analysis.

We are able to draw a link between Iasos painted plasters and the Tavşan fourth layer painting decoration.

Common patterns are the existence of few inorganic fillers, traces of organic materials and of small red fillers constituted by ferrous minerals. The pictorial film is in both instances very thin and scarcely bound to the plaster, as the cross section of Iasos painted plaster and the cross section of Tavşan fourth layer show (Fig. 15).

Both in Iasos and Tavşan color red is composed by red ochre and green by terre-verte mixed with yellow ochre.

10 We would like to express our gratitude to Dr. Fede Berti director of the Italian archeological expedition and to the team which always showed great interest in our work.

11 See L. Laviosa, La campagne de Iasos au 1983, in "*VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (17 İzmir 1984), Ankara 1985, pp. 283-288;F. Berti, Iasos di Caria, in "Asletepe, Hierapolis, Iasos, Kyme. Scavi Archeologici Italiani in Turchia", Venezia 1993, pp. 189-247 (241-247).

12 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report..., pp. 186-189, 200 fig. 22

The integrated system of visual and micro-chemical analysis in the field of wall-painting and marble already implemented in Tavşan and Iasos, aims to the construction of a Data bank of the Asia minor wall-painting and mosaic materials and techniques between IV and XIV century[13].

The Tuscia University of Viterbo curries the survey forward in co-operation with the I.C.R.

(The Central Institute of Restoration). The members of research team of the 1998 campaign were: Prof. Dr. Maria Andaloro (Director of the survey), Dr. Claudia Pelosi (chemist of the Tuscia University of Viterbo), Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the I.C.R. and professor at the Tuscia University of Viterbo); Dr. Giulia Bordi, Dr. Raffaella Pascucci, Stefano Marson, Francesca Romana Moretti, Dr. Simone Piazza, Dr. Paola Pogliani, Dr. Maria Donatella Raneri, Dr. Manuela Viscontini and Domenico Ventura (students and graduateds of the Tuscia University of Viterbo); Dr. Claudia Guastella (University of Catania), Arch. Mario Gramuglia. The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic, who always showed great interest in our research, was Dr. Aliye Usta (Ankara, General Direction of the Turkish Cultural Ministry). Our gratitude goes to the Director Dr. Oğuz Alpözen and to the Assistant Dr. M. Aykut Özet of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology and their staff.

Photos, image analysis acquisitions and graphs are made by the students and graduateds of the Tuscia University of Viterbo; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by The Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo; plans and computer graphic elaborations to scale were made by Arch. Mario Gramuglia.

13 In September 1998 (between the 4th - 6th) it has been possible to perform some analysis on the Christian *ipogeum* of Iznik wall-paintings, which are presently restored by M.me A. Barbet (C.N.R.F.). See A. Barbet-S. Şener, Conservation work at Iznik: Elbeyli Tomb painting, in "*The XXth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*". (Tarsus, 25-29 May 1998) Ankara 1999. pp. 203-223. We have now acquired a series of video-microscope images, whose data are about to be elaborated by the Diagnostics Laboratory for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo, thanks to M.me Alix Barbet we are particularly grateful to.

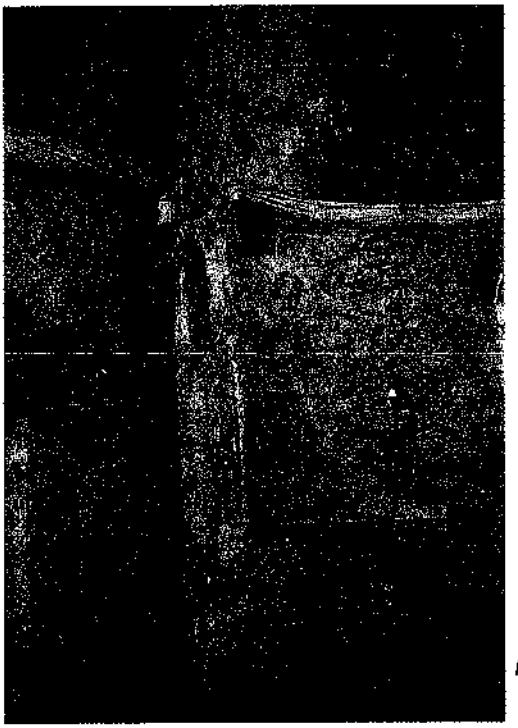

Fig. 1: Northeast corner between the apse and nave. Overlapping layers of the wall-paintings

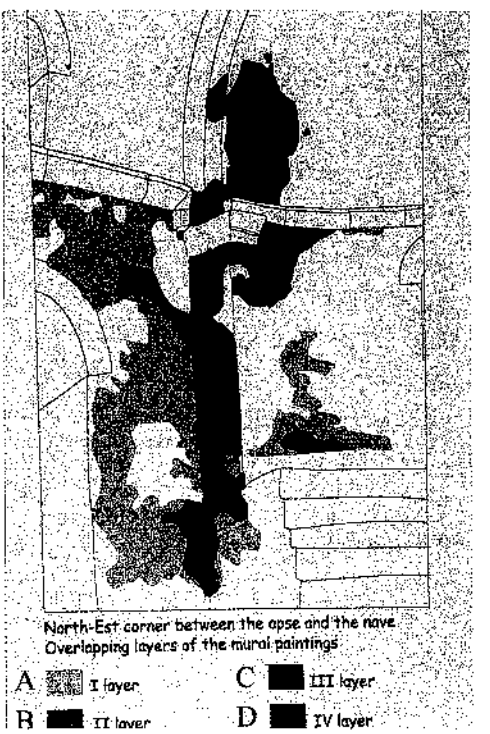

Fig. 2: Northeast corner between the apse and nave. Overlapping layers of the wall-paintings. Graph

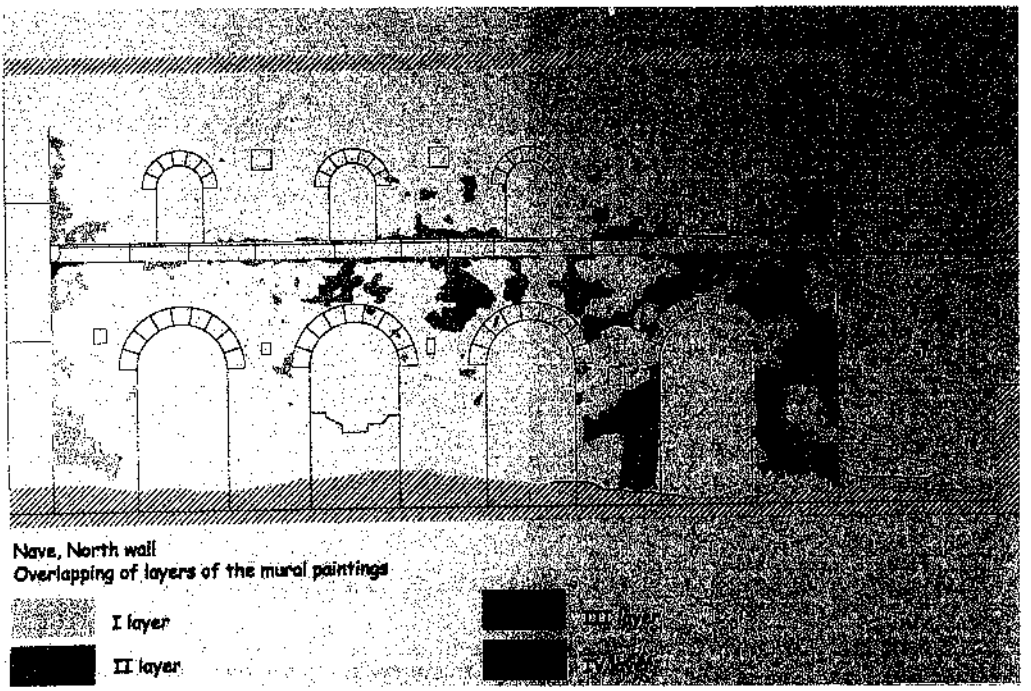

Fig. 3: Nave, north wall. Overlapping of layers of the wall-paintings. Graph

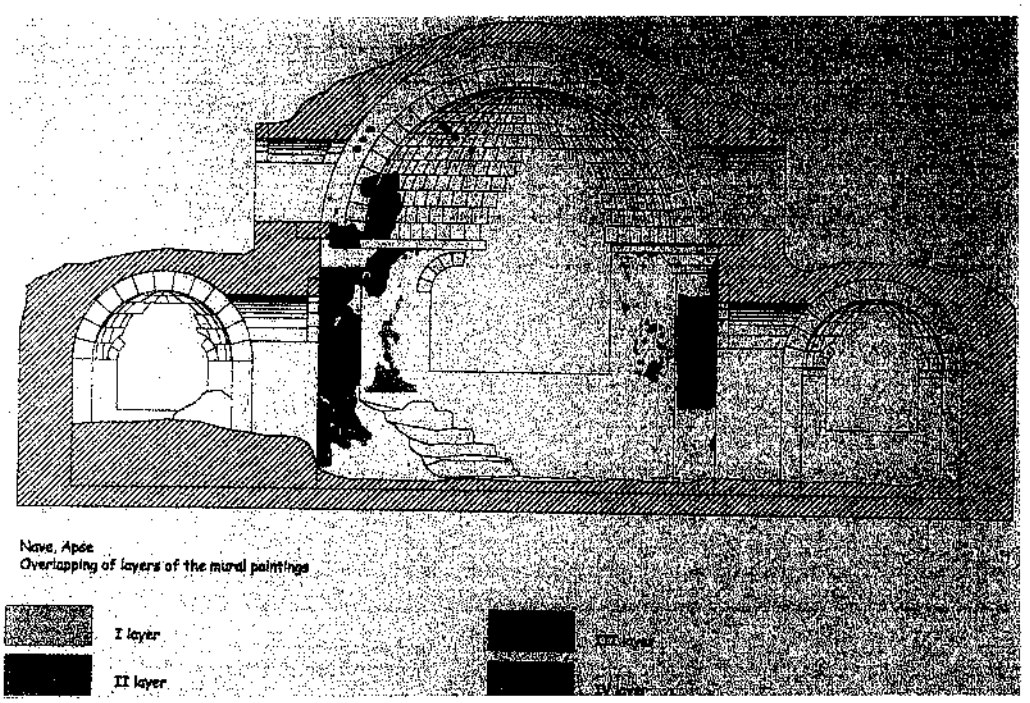

Fig. 4: Nave, apse. Overlapping of layers of the wall-paintings. Graph

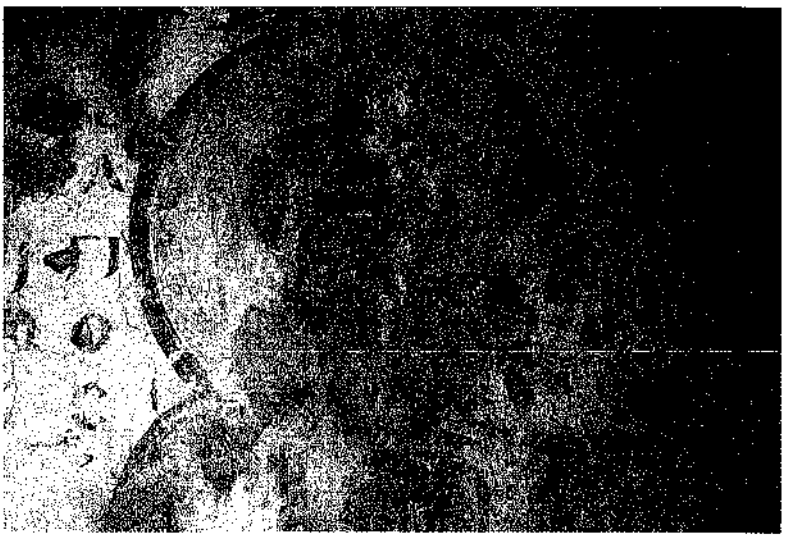

Fig. 5: South aisle. Panel showing three saints. Detail of St. Theodore

Fig. 6: Nave, east wall. Detail of St. Theodore

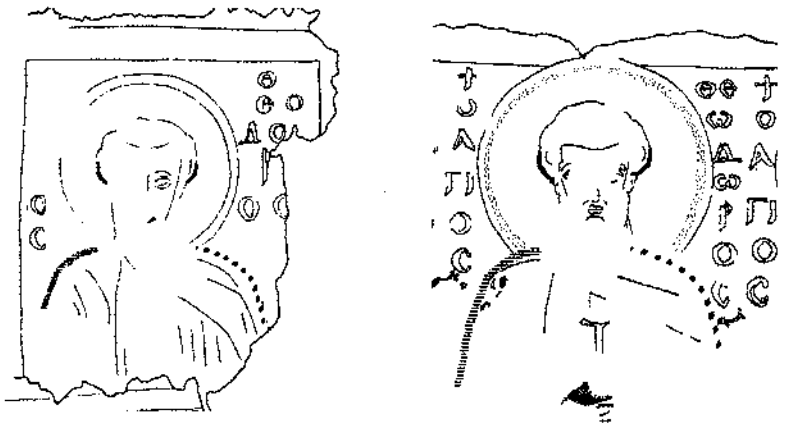

Fig. 7: Grahp showing the *antibola* discovered in the two figures of St. Theodore, the one on the nave east wall, the other on the south aisle

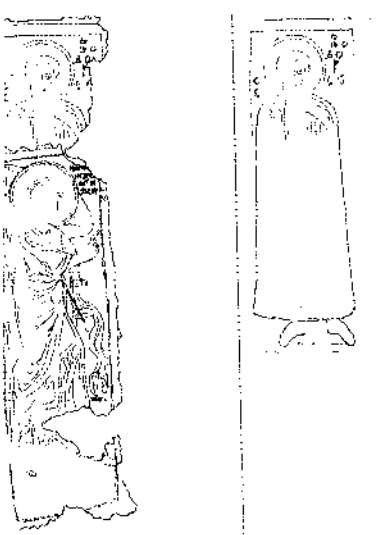

Fig. 8: St. Theodore placed on the nave east wall. Reconstruction graph

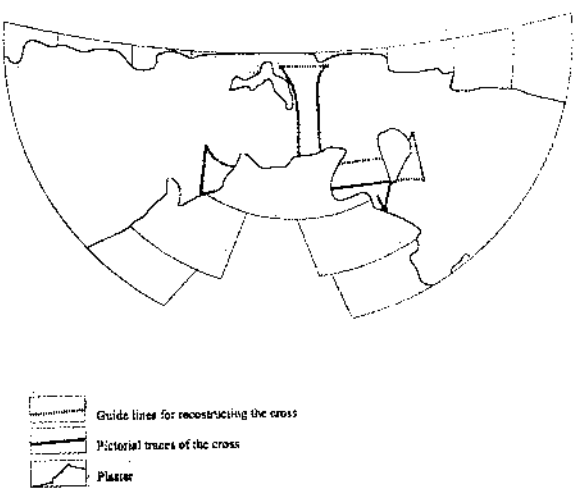

Fig. 8: South aisle, apse. Painted decoration of the first layer. Reconstruction graph of cross

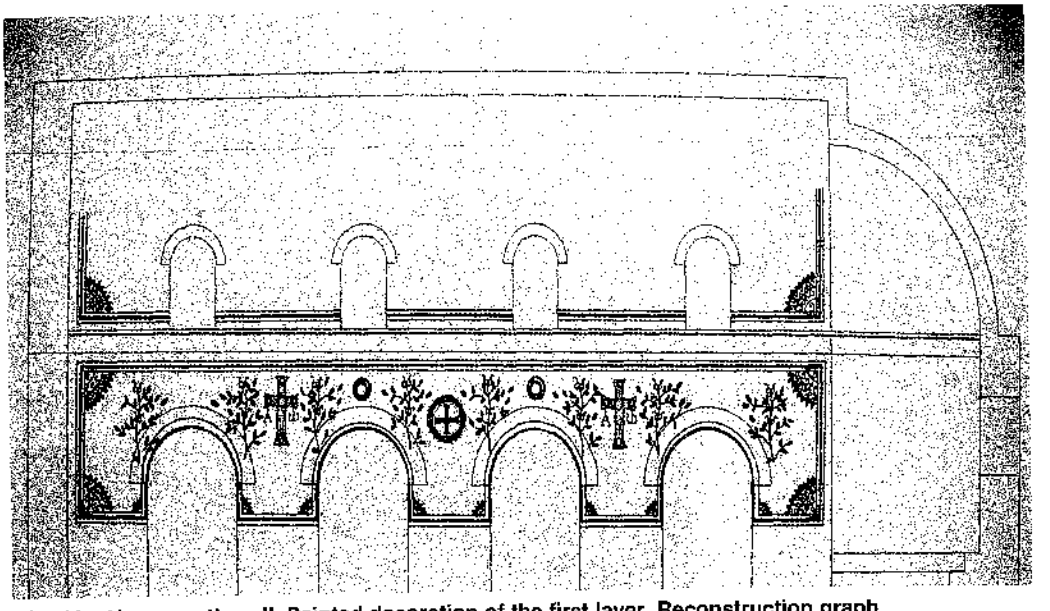

Fig. 10: Nave, north wall. Painted decoration of the first layer. Reconstruction graph

Fig. 11: Marble slab with a Greek inscription

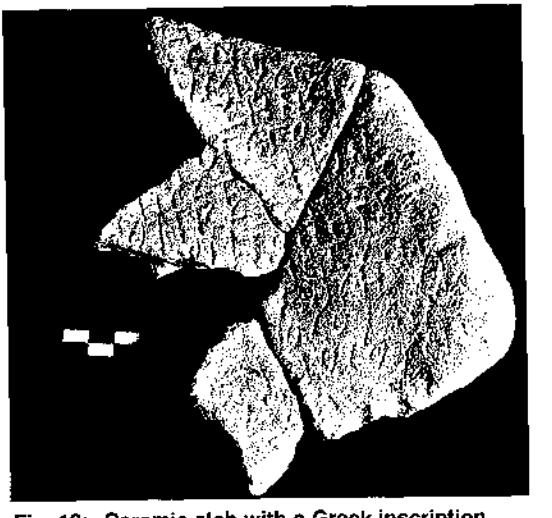

Fig. 12: Ceramic slab with a Greek inscription

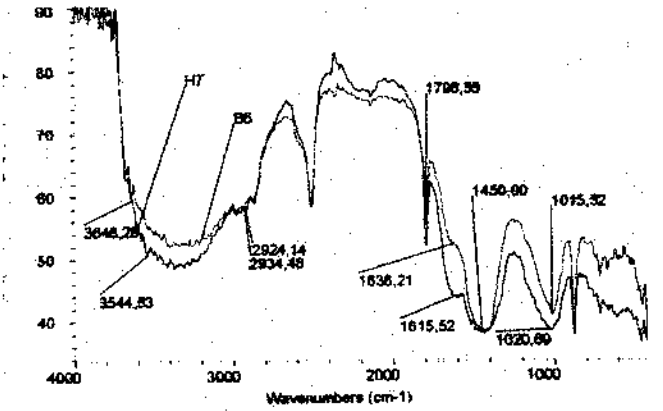

Fig. 13: Fourier Transorm Infrared spectra of sample h7 and b6

Fig. 14: Iasos, Agora Justinianic Basilica. Squared-grid system to collect plaster fragments on the ground

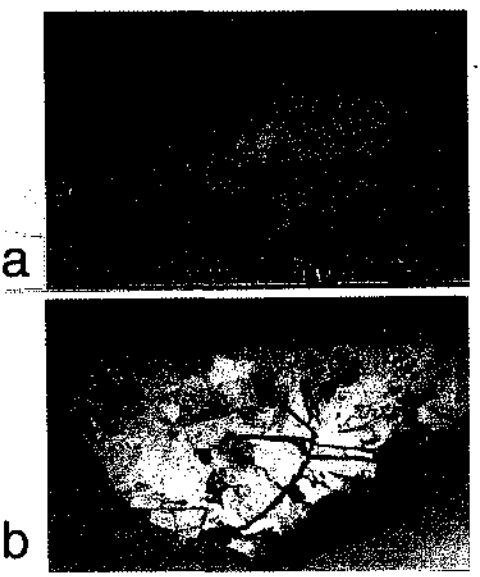

Fig. 15: Cross-sections of Iasos painted plaster (a) and Tavşan fourth layer (b)

IMBROS/GÖKÇEADA 1998

*Robert OUSTERHOUT**
Winfried HELD

Die dritte, abschließende Kampagne des Surveys der antiken und byzantinischen Monumente auf der Insel Imbros/Gökçeada fand vom 1. bis 14. August 1998 statt. Wir danken der türkischen Antikenbehörde für die Genehmigung unserer Arbeiten sowie dem Vertreter des Kulturministeriums, Herrn Mehmet Demir, der unser Projekt in jeder Hinsicht unterstützte. Für die Finanzierung der Kampagne schulden wir dem DAI Istanbul Dank. Gülin und Hüseyin Ayanlar stellten uns dankenswerterweise ihr Haus zur Verfügung. Für die Arbeiten in Kaleköy war uns die unbürokratische Unterstützung durch die Mitarbeiter des Katasteramts von Gökçeada eine große Hilfe.

Im Gegensatz zu den ersten beiden Kampagnen, die der Bestandsaufnahme und der Erstellung eines Katalogs der antiken und byzantinischen Monumente von Imbros gewidmet waren[1], konnten dieses Jahr mit Hilfe des Geodäten Matthias Westphal (FH Würzburg) von allen noch *in situ* erhaltenen Befunden (s. Abb. 1) Pläne angefertigt werden.

Der Schwerpunkt lag in der antiken Stadt Imbros, die seit dem 5. Jh. v. Chr. als Klerouchie Teil des athenischen Staates war und wegen ihrer Lage vor den Dardanellen stets von wirtschaftlicher und strategischer Bedeutung war[2]. Sie lag an der Stelle des modernen Dorfes Kaleköy (Abb. 7). Außer der vergleichsweise gut erhaltenen spätbyzantinischen Festung wurden alle sichtbaren Mauern sowie Felsbettungen heute verlorener antiker Häuser und Mauern vermessen (Abb. 2). Trotz der nur sehr spärlichen Überreste gelang es dabei vor allem, den Umfang der Stadtmauer und damit der antiken Stadt weitgehend zu rekonstruieren (Abb. 3). Zwar ist von ihr in aufgehendem Mauerwerk nur ein kleiner Abschnitt im Osten der Stadt sichtbar, an verschiedenen Stellen sind jedoch Abarbeitungen in den Felsen erhalten, anhand derer sich der Verlauf der Mauer rekonstruieren läßt. Das Stadtgebiet reichte demnach erheblich weiter nach Südwesten als bisher angenommen. Es zeigte sich leider auch, daß die Neubausiedlung der "Kooperatif evleri" zum größten Teil eindeutig innerhalb der antiken Stadt liegt, was auch durch antike Stadtmauerquader im Bauschutt rund um diese Feriensiedlung bestätigt wird.

Weiterhin konnten die Mauern von Roxado (Abb. 4) vermessen werden, einem Baukomplex in einem Bachtal südwestlich von Kaleköy, der bisher fälschlich als antiker Staudamm galt[3]. Diese monumentale Anlage ist vielmehr mit dem aus Inschriften

* Prof. Dr. Robert OUSTERHOUT, University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture, 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921, USA
Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Seminar für Klassische Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg

1 Vorberichte über diese Kampagnen: R. Ousterhout W.Held, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XIV-2, 1996, 55 ff.; dies., *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XVI, 1998 (im Druck).

2 s. Ousterhout -eld *a. O.* (1996).

3 nach C. Fredrich, *Imbros, AM* 33, 1908, 96 ff. Abb. 5-6; M. Daumas, *Cabiriaca* (1998) 266 versucht, die schiffsförmige Felsklippe "Kavari" an der Küste in einen Zusammenhang mit dem Kabirenkult von Imbroszu bringen (abgebildet bei S. Meletzis - H. Almatidou-Argyriou, *Imbros* [1997] 146).

und antiken Quellen bekannten, jedoch bisher nicht lokalisierten Heiligtum der Großen Götter zu identifizieren, dem antiken Hauptheiligtum der Insel[4]. Die erhaltenen Terrassenmauern dürften aus spätklassischer bis frühhellenistischer Zeit stammen, den weitaus größten Teil der Befunde hat jedoch der vorbeifließende Bach zerstört und fortgeschwemmt, weshalb auch Oberflächenfunde fast völlig fehlen. Die Reste lassen auf eine große Heiligtumsterrasse am Rand des Baches schließen, die hangseitig durch eine weitere Stützmauer gesichert war. Eine kleinere, sich im Osten anschließende Stützmauer kann als Befestigung des antiken Zugangs zum Heiligtum von der Ebene her gedeutet werden. Zwei weitere kleine Mauerfragmente gehörten zu Anlagen des Heiligtums, deren Funktion sich nicht mehr bestimmen läßt.

Untersucht wurde auch das im Vorjahr entdeckte antike Gehöft bei der Kirche Panagia ste Gerakia im Südwesten der Insel (Abb. 5). Es besteht im Kern aus zwei unregelmäßigen, von 80-140 cm. breiten Bruchsteinmauern eingefaßten Bezirken, die an einer Ecke beinahe zusammenstoßen. Zu den Hangseiten hin fungieren die Mauern zugleich als Terrassierungen. Eine weitere Mauer verbindet diese Bezirke so, daß zwischen ihnen ein dritter ummauerter Bereich entsteht. Zusätzliche angebaute Bruchsteinmauern und eine antik gefaßte Quelle ergänzen dieses zentrale Areal. Reste von Innenbauten waren nicht festzustellen, ein Gebäude aus Stein könnte sich allenfalls an der Stelle der späteren Kirche befunden haben. Die antike Entstehung dieses Gehöfts kann angesichts der primitiven Bauweise nur durch die Oberflächenkeramik erwiesen werden, die überwiegend aus dem 4. Jh. v. Chr. und der hellenistischen Zeit stammt. Zu deuten sind die verschiedenen Teile wohl folgendermaßen: Der Bezirk um die Kirche als Wohnbereich; der zweite Bezirk und die Verbindung beider als Pferch für Tiere, wobei an die hier besonders starken Mauern Schattendächer aus Holz und Stroh angebaut gewesen sein könnten; die im Westen und Süden anschließenden Mauern als Begrenzung und Terrassierung von Gartenland.

Die unregelmäßig gekurvten, sehr einfachen Mauern haben ihre engsten Parallelen in den sogenannten "Compound-Gehöften" der degenerierten Form, die vor allem aus den lelegischen Siedlungsgebieten, jedoch auch aus anderen Teilen Kleinasiens bekannt sind[5]. Gerade im Raum der Nordostägäis sind solche Anlagen noch heute verbreitet, für die bereits W. Radt zu Recht antike, vorgriechische Vorläufer vermutete. In Imbros läßt sich ganz konkret ein Bezug zu der vor Gründung der attischen Klerouchie ansässigen Urbevölkerung herstellen, die als Thyrrhener oder Pelasger bezeichnet werden. Es zeigt sich damit ein deutlicher Unterschied zu den ganz überwiegend attisch geprägten Monumenten der antiken Stadt, so daß sich ein Gegensatz zwischen der Stadtbevölkerung der aus Athen eingewanderten Siedler der Klerouchie[6] und einer der alten einheimischen Kultur verhafteten Landbevölkerung feststellen läßt.

For the Byzantine period, our work was devoted primarily to surveying the fortifications. The largest and most complex of those surviving is the Late Byzantine castle at Kaleköy, which lies on the site of the ancient city (Figs. 2. 6. 7)[7]. Built of mortared rubble with numerous *spolia*, the walls enclose a roughly trapezoidal area, that slopes downward to the north, dropping away steeply to the sea. Here the wall was either unnecessary, or else it has fallen into the sea. The other three sides of the enclosure are lined with towers in a variety of shapes. The west wall has a series of internal arches (Fig. 8). As commonly occurs in fortification construction, joints appear between sections of walls and towers, apparently to allow them to settle without cracking. An

4 Vgl. B. Hemberg, *Die Kabiren* (1950) 37 ff.; für eine ausführliche Begründung der Deutung als Heiligtum der Großen Götter s. Custerhout - Held a. O. (1998)

5 s. W. Radt, Lelegische Compounds und heutige verwandte Anlagen, in: *Studien zum antiken Kleinasien II*, Asia-Minor-Studien 8 (1992) 1 ff. Vergleichbare antike Gehöfte in dieser Region sind mir nicht bekannt, was aber an der mangelnden Beachtung dieser unspektakulären Denkmälergruppe liegen dürfte. Zu den vollkommen unterschiedlichen attischen Gehöften vgl. H. Lohmann, *Atene* (1993) bes. 136 ff.

6 zur kulturellen Bindung von Imbros an Athen s. die in Anm. 1 zitierten Vorberichte.

7 Custerhout - Held, *loc. cit.* (1996), 59-60.

entrance was probably located at the break in the west wall. At the projecting triangular tower on the east side was a bent entrance, allowing access between the tower and the stretch of wall behind it. A small postern gate was located in the northeast. There are several remains of terrace walls within the fortress. Some traces of building survive on the south side, on the uppermost terrace.

Known in the Late Byzantine period as Palaiopolis[8], in the early fifteenth century John Eugenikos referred to Kaleköy as one of two well-fortified cities (*poleis*) on the island[9]. Based on the recorded inscriptions, the walls were restored by George Dromokates Palaiologos in 1390, by Isaak Palaiologos Urales in 1439, by Manuel Asanes Laskares in 1441-47, and by John Laskares Rontakenos in 1455/6[10]. The inscription of Manuel survives in the seven-sided tower at the southeast corner of the fortress; that of John is now kept at the library in Merkez. Cyriacus of Ancona visited Palaiopolis in the company of Kritoboulos in 1444 and noted the reconstruction of of the acropolis by Manuel, as well as the stretches of ruined ancient walls and use of spolia.

A second fortress known as Palaiokastro is situated inland, an hour's walk above the village of Dereköy, built into the rock on a hilltop (Fig. 9-10). The oval-shaped tower and part of the adjacent wall at the northeast are constructed of mortared rubble. Other parts of the fortification, as well as the buildings inside, were built of unmortared rubble, and there has been much collapse, although the lines of the fortification walls can still be determined. A gate can be located on the south side, as well as a postern on the west side. The numerous buildings inside the fortress have been reduced to provocative piles of rubble. The remains of a post-Byzantine chapel survive on one of the north terraces. The area within the fortress must have been quite crowded in the Late Byzantine period, filled with building organized onto irregular terraces around the rocky outcroppings. Additional rubble remains, including windmills and a cemetery, were observed on the ridge to the northwest of the fortress.

Although his directions do not quite correspond, Palaiokastro may be the second of the cities mentioned by John Eugenikos, who wrote that the island is "twice secured, to the north and east, by two cites ... with inpenetrable walls built in the midst of the air."[12] In the sixteenth century the fortress is called Iskinet by Piri Reis[13], apparently the Ottoman version of the Greek name Schoinoudi, which later was applied to the village of Dereköy. About five kilometers to the south is the harbor and late medieval tower of Pyrgos[14].

Two other small mountaintop fortresses were surveyed at Arassia and at Palaiokastraki. Both were almost entirely formed by unmortared rubble walls connecting to the natural rock outcroppings. Arassia included one rectangular tower facing north that was constructed with mortar, as well as a small mortared cistern (Fig. 11). There is also a post-Byzantine chapel on the upper terrace. In John Eugenikos' description of Imbros, he refers to the two fortified cities as standing "like brave eyes", with a lesser town "like the finest nose" in the middle of the island[15]. It is a curious image, but this might be a reference to Arassia.

The smaller fortress at Palaiokastraki is similar, with one tower of mortared rubble at the east end, and a mortared cistern (Fig. 12). Organized in terraces, the eastern terraces preserve remanants of buildings. There might have also been a settlement beneath Palaiokastraki, as the ruins of three windmills survive on the ridge to the north.

8 J. Koder, Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis), *Tabula Imperii Byzantini,* 10 (Wien, 1998), 250.

9 J. F. Boissonade, ed., *Anecdota Nova* (Paris, 1844), 329-31.

10 See most recently, C. Asdracha, "Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique," *Archaiologikon Deltion* 43 (1995), 270-85; Koder, *loc. cit.*, 250.

11 E. Bodnar and C. Mitchell, eds., Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean 1444-1445, *Memoirs of the American Philosophical Society,* 112 (Philadelphia, 1976), 35-37.

12 Boissonade, *loc. cit.*, 331.

13 Koder, *loc. cit.*, 276; E. Zekai Ökte, ed., *Kitab-ı Bahriye Piri Reis* (Istanbul, 1988), 221-223.

14 Ousterhout-Held, *loc. cit.* (1998).

15 Boissonade, *loc. cit.*, 331.

The fortresses at Arassia and Palaiokastraki were probably part of a chain of lookout stations extending from the north to the south of the island. Arassia is visible from Kaleköy, from which Palaiokastro and Palaiokastraki are both visible. From Palaiokastro, one can see Arassia, Palaiokastraki, as well as Pyrgos on the south coast. The system would allow signals to be passed quickly from one side of the island to the other. Neither of the smaller fortresses is clearly identified in the historical texts; however, a document of 1437 lists, in addition to the main town, five kastra and twenty villages[16]. John Eugenikos also notes numerous monks living in the deserted areas of the island[17].

Our initial survey of Imbros/Gökçeada is now completed. In collaboration with Mustafa Hamdi Sayar, we are now preparing a dossier of the Ancient and Byzantine sites and inscriptions on the island, to be published under the auspices of the German Archaeological Institute-Istanbul. We conclude with the words of John Eugenikos, whose sentiments we share, that Imbros is "a most graceful island and the best of the islands in the Aegean."[18]

16 Koder, *loc. cit.*, 177-79; S. Lambros, *Hypomnemata peri ton ellenikon choron kai ekklesion kata ton dekaton pemp-ton aiona* (Athens, 1910), 363.
17 Boissonade, *loc. cit.*, 331.
18 Ibid.

İMBROS/GÖKÇEADA 1998

*Robert OUSTERHOUT**
Winfried HELD

İmbros/Gökçeada antik ve Bizans eserleri yüzey araştırmasının üçüncü ve son kampanyası 1-14 Ağustos 1998 tarihleri arasında yapıldı. Çalışmalara izin veren T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve bu makamı temsil edip projemizi her bakımdan destekleyen Sayın Mehmet Demir'e teşekkür ediyoruz. Kampanyayı finanse eden İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne ve Gökçeada'daki evinde bizi misafir eden Gülin ve Hüseyin Ayanlar'a da teşekkür borçluyuz. Ayrıca Gökçeada Tapu Kadastro memurlarının Kaleköy'deki çalışmalarımıza gösterdikleri kolaylık için teşekkür ederiz.

İlk iki kampanyada büyük ölçüde antik ve Bizans eserlerin bir kataloğunu oluşturmaya çalıştıktan sonra[1], bu sene topografçı Matthias Westphal'in (FH Würzburg) yardımıyle *in situ* olan tüm anıtların (Resim: 1) planlarını çıkarmayı başardık.

Bu şekilde, adanın en önemli tarihi yerini bugünkü Kaleköy'de yer alan antik İmbros şehrini inceledik (Resim: 7). İmbros M. Ö. 5. yüzyıldan beri *klerukhia* olarak Atina devletinin bir parçası idi. Çanakkale Boğazı'na yakın olmasından dolayı da, her zaman ticari ve siyasal bir önemi vardı[2]. Nispeten iyi korunan Geç Bizans kalesi yanında bütün yüzeyde görünen antik duvar ile bugüne kadar yok olmuş ev ve duvarların kaya oyuklularını ölçtük (Resim: 2). Yüzeyde çok az kalıntı olmasına rağmen, özellikle surların ve bunlarla şehrin ebatını tespit etmeyi başardık. Surun kendisinden sadece şehrin doğusunda küçük bir kısım kaldı, değişik yerlerde ise kaya oyuklukları görünüyor. Bunlardan surların gidişini belirten bir rekonstrüksiyon yapmak mümkündü (Resim: 3). Buna göre, antik şehir yerleşiminin, önceki düşünceye karşın, daha çok güneybatıya doğru uzandığı anlaşıldı. Maalesef, tatil sitesi olarak inşa edilen "kooperatif evleri"nin büyük kısmı antik şehrin içinde yer alıyor, etrafındaki molozlar arasında da antik sur blokları duruyor.

Ayrıca Roksado'nun duvarlarının planı çıkarıldı (Resim: 4). Kaleköy'ün güneybatısında bir derede bulunan harabe, Fredrich tarafından yanlışlıkla bir antik baraj olarak yorumlandı[3]. Ancak, bu tesis, antik kitabe ve kaynaklardan bilinen, adanın dinî merkezi olan "büyük tanrılar kutsal alanı"dır[4]. Korunan teras duvarları Geç Klasik veya Erken Hellenistik Dönemden olmalıdır. Teras ve mimarinin büyük bir kısmını deredeki çay gö-

* Prof. Dr. Robert OUSTERHOUT, University of Illinois at Urbana-Champaign, School of Architecture, 611 Taft Drive, Champaign, IL 61820-6921, USA.
Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Seminar für Klassische Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg, ALMANYA

1 Bu kampanyaların önraporları: R. Ousterhout-W. Held, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XIV-2, 1996, 55 vd.; aynı yazarlar, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XVI, 1998 (basımda).

2 Bkz. Ousterhout - Held age (1996).

3 C. Fredrich, İmbros, *AM* 33, 1908, 96 vd. Res. 5-6; M. Daumas, Cabiriaca (1998) 266 adanın sahilinde bulunan, gemi şeklindeki Kavari kayasından Kabirlerin kutsal alanına bir bağlantı kurmaya çalışıyor (bir resim için bkz.S. Meletzis H. Aimatidou-Argyriou, *Imbros* [1997] 146).

4 Bkz. B.Hemberg, *Die Kabiren*, (1950)37 vd.; bu özdeşlemenin daha geniş bir açıklaması için bkz.Ousterhout-Held *age* (1998).

türmüş, bundan dolayı da yüzeyde keramik pek az bulunuyor. Bu kalıntılar derenin kenarındaki büyük kutsal alan terasına aittir. Teras yamaca doğru bir üst duvar ile sağlamlaştırılmış. Doğuda eklenen küçük bir teras ovadan gelen yolun kenarı olarak yorumlanabilir. Ayrıca işlevleri bilinmeyen iki küçük duvar parçası daha tespit edildi.

Önceki kampanya sırasında adanın güneybatısında keşfedilen Panaya sti Yerakia Kilisesi yanındaki antik çiftlik de incelendi (Resim: 5). Tesisin ana kısmı, iki düzensiz 80-140 cm. genişlikte olan mıcır taş duvarlarla çevrilmiş sahadan oluşuyor. Bu sahanın bir köşesi hemen hemen birbirine bitişiyor. Aşağı tarafa doğru, bu duvarlar aynı zamanda terasları oluşturuyor. Bu sahalar, ayrı bir duvarla üçüncü bir saha oluşturacak şekilde birleştirilmiş. Bunlara eklenen değişik mıcır taş duvarlar ve bir antik kaynak kaptajı bu tesisi tamamlıyor. İç binaların kalıntıları tespit edilemedi, ancak kilisenin yerinde taştan bir ev bulunmuş olabilir. Bu çiftliğin tarihlenmesi, ilkel mimarisi düşünüldüğünde, sadece ağırlıklı olarak ele geçirilen Geç Klasik ve Hellenistik yüzey keramikleriyle mümkündür. Tesisin kısımları olasılıkla şöyle yorumlanabilir: Kilise etrafındaki saha ev bölgesi; ikinci ve aralarındaki saha hayvan için ağıl. Ağıl olarak tahmin ettiğim bu alanların özellikle geniş duvarlarının iç tarafında tahta ve samandan yapılmış gölgeliklerin var olduğu düşünülebilir. Batı ve güneyde eklenen duvarlar ise bahçelerin kenar ve terasları olarak görülebilir.

Bu ilkel ve şekilsiz yuvarlak duvarların en yakın paralelleri "compound" çiftliklerin dejenere çeşididir. Bunlar en çok Leleglerin yerleşme bölgelerinden tanınıyor, ayrıca Küçük Asya'nın değişik bölgelerinde de benzer yapılar bulunuyor[5]. Özellikle Ege Denizi'nin kuzeydoğusunda bu tür tesisler hâlen görünüyor. Haklı olarak, W. Radt bunları antik Yunan öncesi bir gelenekten kaynaklandığını tahmin etti. İmbros'ta esas olarak Atina'nın *klerukhia* kuruluşundan önceki Thyrrhenler veya Pelasglar olarak adlandırılan yerli halkla bağlantı kurabilir. Bu antik şehirdeki büyük çoğunluk Atina kültürüne yakınlık gösteren eserlerden epey farklıdır. Atina'dan gelen, *klerukhia*'nın şehir halkı[6] ve daha eski yerli kültüre bağlı olan köy halkı arasındaki fark.

Bizans Dönemi için çalışmalarımızın merkezi kalelerdi. Bunların en büyüğü ve karmaşığı, antik şehrin yerinde bulunan Geç Bizans Kaleköy Kalesi'dir (Resim: 2, 6, 7)[7]. Aralarında çok sayıda devşirme malzeme bulunan harçlı mıcır taştan inşa edilen sur, kuzeyde dik bir şekilde denize doğru inen, yaklaşık yamuk dörtgen bir bölgeyi kapsıyor. Deniz tarafında, sur ya gereksizdi ya da denize çökmüş olsa gerekir. Surun öbür üç tarafında, değişik şekiller gösteren kuleler sıralanmıştır. Batı duvarların iç tarafında kemerler yer alıyor (Resim: 8). Kale mimarisinde genel bir nitelik olan sur ve kulelerin duvarları birbirine bitişiktir, ama iç içe geçirilmeden örülmüş. Bu yöntemin amacı, muhtemel sur ve kulelerin birbirine zarar vermeden oturmasıdır. Batı surunun artık bulunmayan kısmında bir girişin olduğu düşünülmektedir. Doğu tarafında yer alan çıkıntılı üçgen kulenin yanında yamuk bir giriş vardı. Bu kapı, kule ve arkasındaki surun arasında açılıyor. Küçük bir potern kapısı kuzeydoğuda bulunuyor. Kalenin içinde değişik teras duvarların kalıntıları var. Güneydeki en üst terasın üzerinde birkaç yapı kalıntıları tespit edildi.

Geç Bizans Döneminde Palaiopolis[8] adı altında bilinen Kaleköy, erken 15. yüzyılda İoannes Eugenikos tarafından, adanın iyi tahkim edilen iki şehrinden (*poleis*) birisi olarak anlatılıyor[9]. Kitabelere göre, kale değişik tarihlerde bazı kişiler tarafından onarılmıştır: Georgios Dromokates Palaiologos (1390); İsaak Palaiologos Urales (1439); Manuel Asenes Laskares (1441-47); İoannes Laskares Rontakenos (1455/6)[10].

---

5 Bkz.W. Radt, Lelegische Compounds und heutige verwandte Anlagen, in: *Studien zum antiken Kleinasien II, Asia-Minor-Studien* 8 (1992) 1 vd. Bu bölgede benzer antik çiftlikler hakkında bilgim yoktur. Maaleset, bu fazla parlak görünmeyen eserler henüz pek az araştırıldı. Tamamen farklı olan Attika'daki çiftlikler için bkz. H. Lohmann, *Atene* (1993) özellikle 136 vd.

6 İmbros'un Atina'ya kültürel bağları için dipnot 1'deki önraporlara bakınız.

7 Ousterhout -Held *age* (1996) 59-60.

8 J. Koder, Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis), *Tabula Imperii Byzantini* 10 (Wien 1998) 250

9 J.F.Boissonade (ed.),*Anecdota Nova* (Paris 1844) 329-31.

10 Bkz. en son, C. Asdracha, "Inscriptions Byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique," *Archaiologikon Deltion* 43 (1995) 270-85; Koder age 250.

Manuel'in kitabesi hâlâ kalenin yedigen güneydoğu kulesinde bulunuyor; İoannes'inki şu anda Merkez Kütüphanesi'nde bulunuyor. Ankona'lı Kyriakos, Kritoboulos'la beraber 1444'te Palaiopolis'i ziyaret etmiştir. Kyriakos, hem Manuel tarafından yapılan kale tamiri, hem de antik duvarların kalıntıları ve devşirme malzemenin kullanımlarından söz etti[11].

Palaiokastro olarak adlandırılan ikinci bir kale adanın içinde, Dereköy'den bir saatlik yürüyüş uzaklığında ve bir tepenin kayalık zirvesinde bulunuyor (Resim: 9, 10). Kuzeydoğundaki söbe kule ve yanındaki surun bir kısmı harçlı mıcır taşlardan inşa edilmiştir. Kalenin öbür kısımları ve iç binalar harçsız mıcır taştan yapılmıştır. Bunlarda çok çöküntü olmasına rağmen, kale surların gidişi hâlâ anlaşılıyor. Güneyde bir kapı, batıda bir potern vardır. Kale içinde çok sayıdaki bina bugün şekilsiz mıcır taş yığınlarına dönüşmüştür. Kuzeydeki terasların birisinde bir Osmanlı Dönemi şapelinin kalıntıları duruyor. Geç Bizans Döneminde kalenin içinde epey büyük bir nüfusu barınmış olmalı. Çünkü düzensiz terasların üzerinde ve kayaların etrafında çok sayıda bina inşa edilmiştir. Ayrıca, aralarında yel değirmenleri ve bir mezarlık bulunan başka mıcır taş kalıntıları kalenin kuzeybatısındaki derbentte tespit edilmiştir.

Yönler tam uymamasına rağmen, Palaiokastro İoannes Eugenikos'un anlattığı şehirlerin ikincisi olmalı. Eugenikos'a göre, ada "çifte tahkim edildi, kuzeyde ve doğuda. İki şehirden ... havanın ortasına inşa edilen geçilmez surlarla"[12]. 16. yüzyılda Piri Reis bu kaleyi "İskinet" olarak adlandırıyor[13]. Bu isim, Dereköy'ün Osmanlı Dönemindeki Yunanca ismi "Schinudi"den kaynaklanmış olmalı. Güneyde yaklaşık beş kilometre uzaklıkta, Pyrgos Limanı ve Geç Ortaçağ kulesi bulunuyor[14].

Ayrıca iki tepede yer alan iki küçük kale incelendi: Arassia ile Palaiokastraki. İkisi hemen hemen tamamen doğal kaya çıkıntılarını birbirine bağlayan harçsız mıcır taştan inşa edilmiş. Arassia'da kuzeye bakan küçük bir kule ve bir sarnıç harçlı duvarlarla yapılmıştır (Resim: 11). Üst terasta ayrıca bir Osmanlı Dönemi şapeli bulunuyor. İoannes Eugenikos, İmbros tasvirinde iki tahkimli şehirleri "iki cesur göz" olarak, adanın ortasında da "en güzel burun gibi" küçük bir şehir daha anlatıyor[15]. Bu ilginç benzetmeyle Arassia ima ediliyor olabilir.

Daha küçük olan Palaiokastraki Kalesi Arassia'ya benziyor. Doğusunda bir kule ve bir sarnıç harçlı duvarlarla yapılmıştır (Resim: 12). İçi teraslarla ayırılmış durumdadır. Doğu teraslarda bina kalıntıları vardır. Ayrıca Palaiokastraki altında bir yerleşme olsa gerektir; çünkü kuzeyindeki tepede üç yel değirmenin kalıntılarını tespit ettik.

Arassia ve Palaiokastro kaleleri, olasılıkla adanın kuzeyinden güneyine kadar uzanan bir gözetleme tesisleri zincirine aittir. Kaleköy'den Arassia, Arassia'dan ise Palaiokastro ve Palaiokastraki görünüyor. Palaiokastro'dan, Arassia, Palaiokastraki ve Pyrgos'u gözetlemek mümkündür. Küçük kalelerin hiç birisinden, tarihi kaynaklarda açıkça söz edilmiyor; fakat 1437 tarihli bir kaynak başşehrin yanında daha beş kale ve yirmi köy sayıyor[16]. İoannes Eugenikos ise, adanın yerleşmesiz bölgelerinde çok sayıda rahiplerin yaşadığını anlatıyor[17].

İmbros/Gökçeada'yla ilgili yüzey araştırmamız artık sona erdi. Sayın Mustafa Hamdi Sayar ile işbirliği içinde, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından çıkarılacak antik ve Bizans eserler ve kitabelerin yayınını hazırlıyoruz. Sonunda duygularına katıldığımız, İoannes Eugenikos'un sözünü tekrarlayalım: "İmbros çok şirin ve Ege'nin adalarının en güzelidir"[18].

---

11 E. Bodnar - C. Mitchell (eds.) Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean 1444-1445, *Memoirs of the American Philosophical Society* 112 (Philadelphia, 1976) 35-37.

12 Boissonade *age* 331.

13 Koder *age* 276; E. Zekai Ökte (ed.), *Kitab-ı Bahriye Piri Reis* (İstanbul 1988) 221-223.

14 Ousterhout -Held *age* (1998).

15 Boissonade *age* 331.

16 Koder age 177-9;S. Lambros, *Hypomnemata peri ton ellenikon choron kai ekklesion kata ton dekaton pempton aiona* (Atina 1910) 363.

17 Boissonade *age* 331.

18 Boissonade *age* 331.

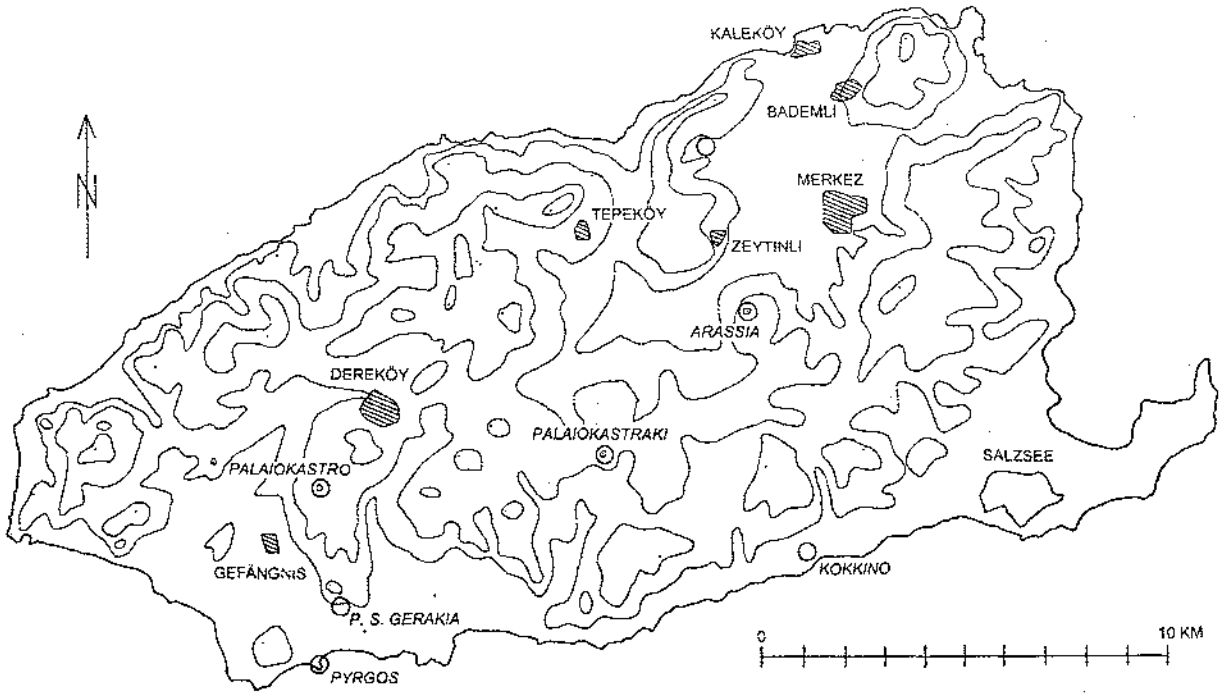

Abb. 1: İmbros/Gökçeada, Übersichtsplan mit antiken und byzantinischen Fundorten
Resim 1: İmbros/Gökçeada, antik ve Bizans kalıntılarını gösteren genel plan

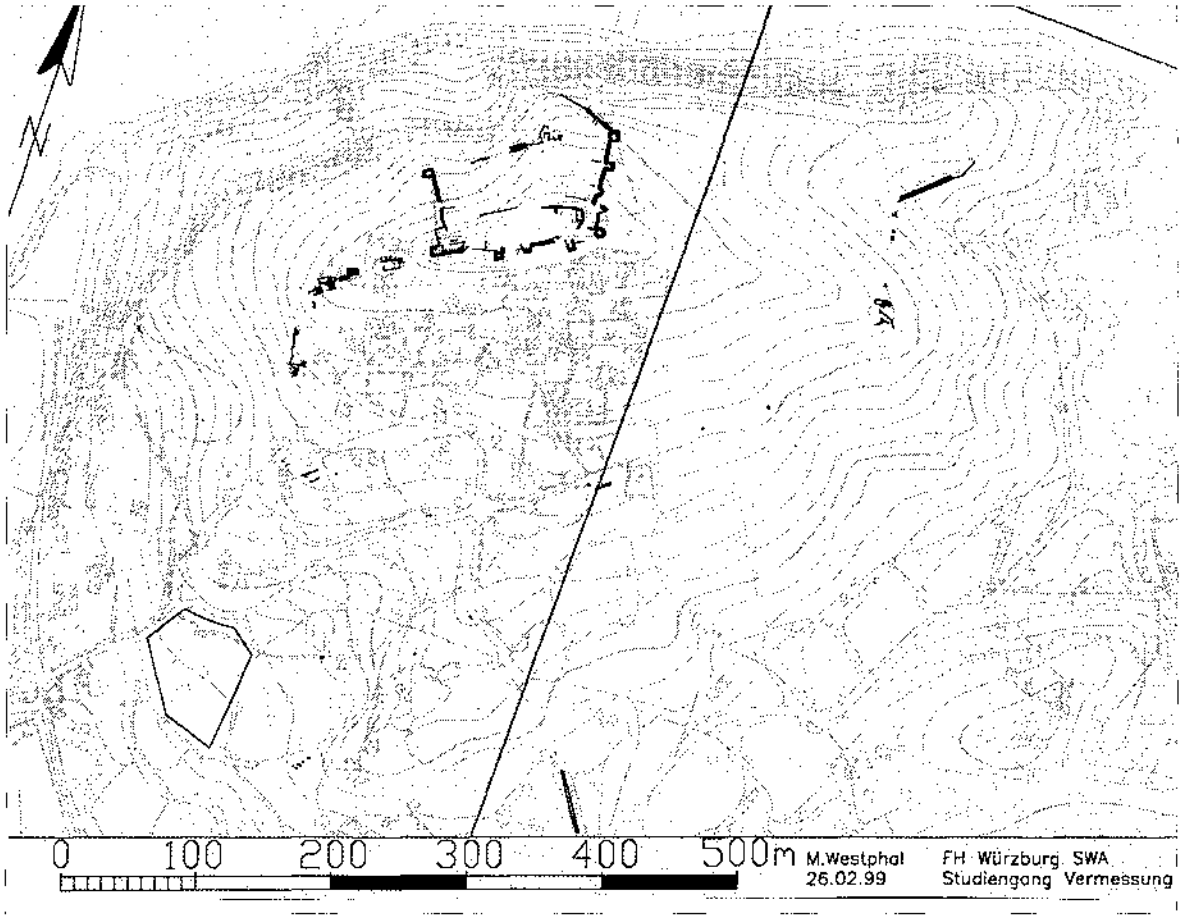

Abb. 2: Kaleköy, Plan mit Resten der antiken Stadt Imbros und byzantinischer Festung
Resim 2: Kaleköy, İmbros antik şehri ve Bizans kalesini gösteren plan

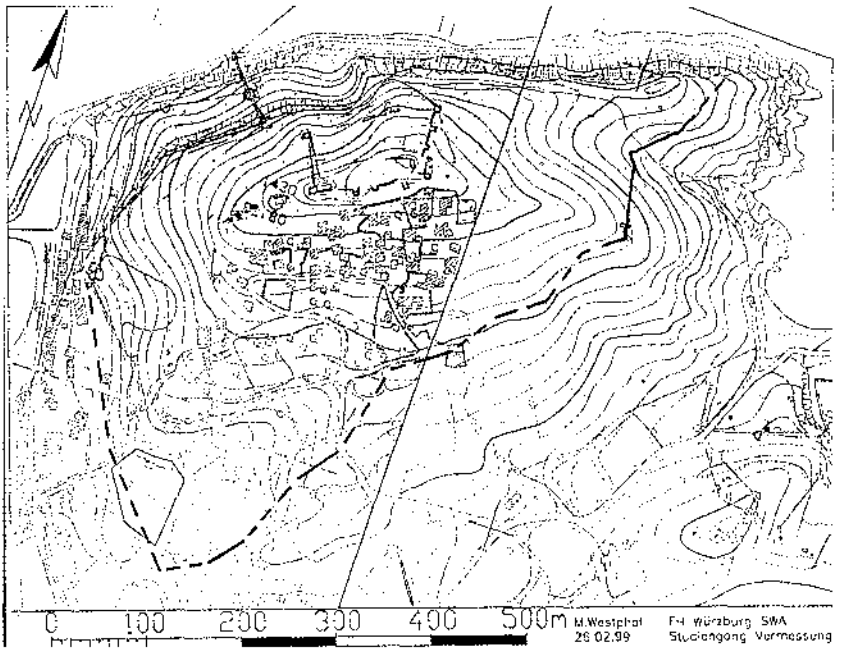

Abb. 3: Kaleköy, Plan mit rekonstruiertem Verlauf der antiken Stadtmauer
Resim 3: Kaleköy, plan ve şehir surlarının rekonstrüksiyonu

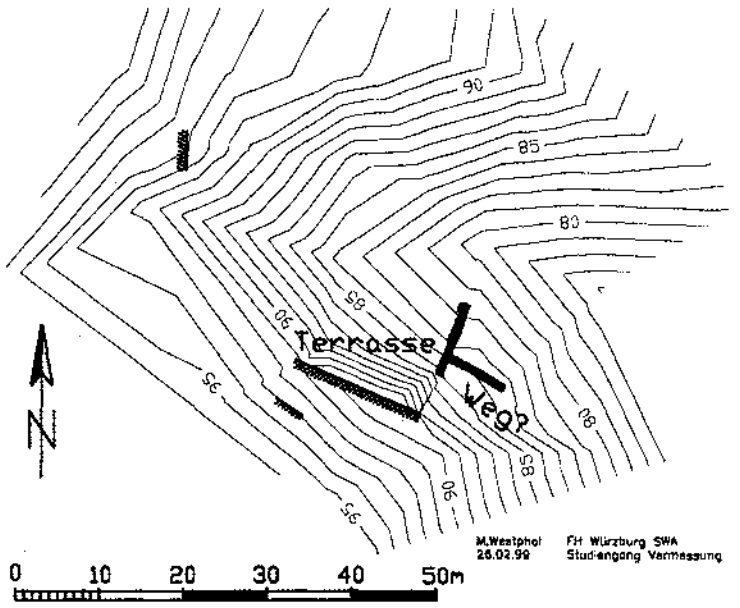

Abb. 4: Roxado, Plan des Heiligtums der Großen Götter
Resim 4: Roksado, "büyük tanrıların kutsal alanı"nın planı

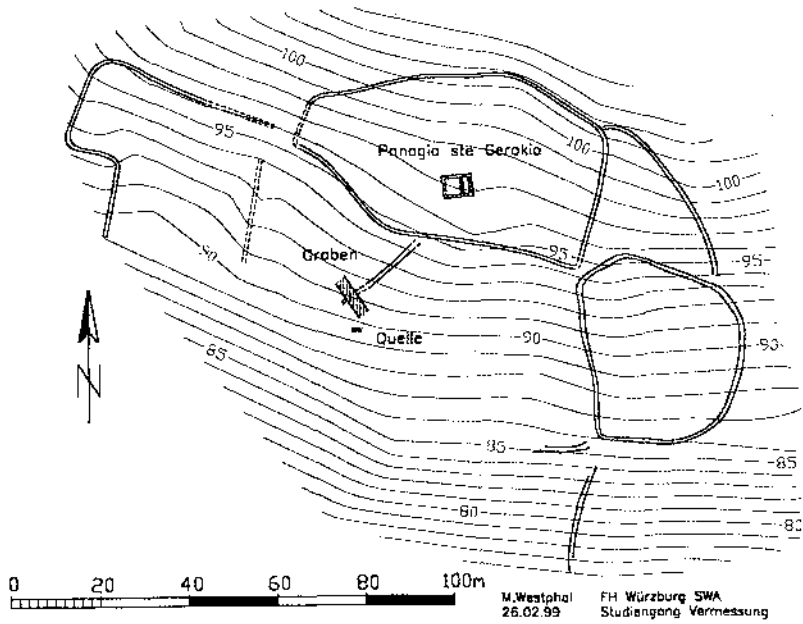

Abb. 5: Antikes Gehöft bei Panagia ste Gerakia
Resim 5: Panaya sti Yerakia'daki antik çiftlik

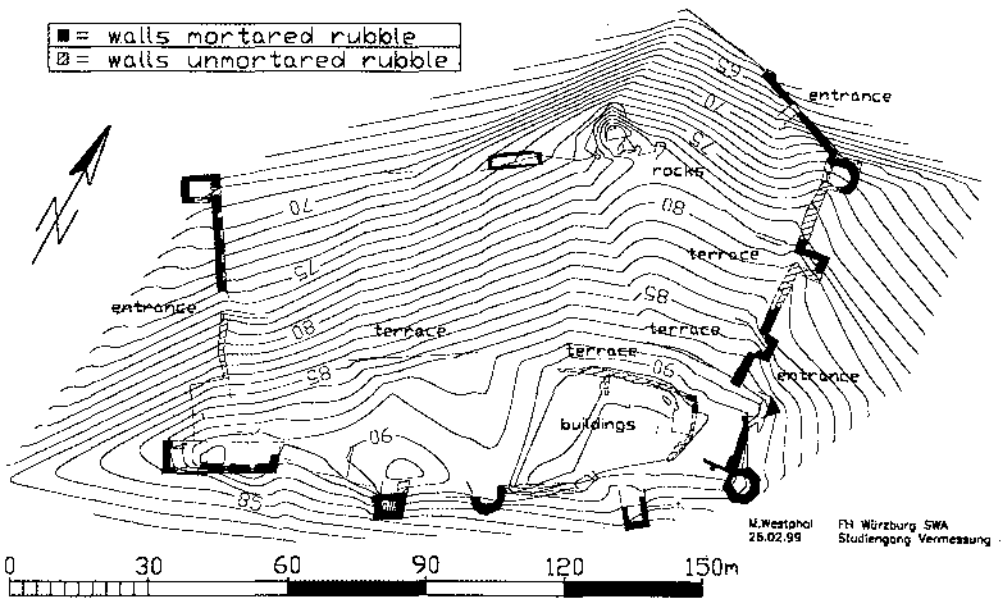

Abb. 6: Kaleköy, castle, plan
Resim 6: Kaleköy Kalesi, plan

Fig. 7: Kaleköy, general view from south
Resim 7: Kaleköy, güneyden bakış

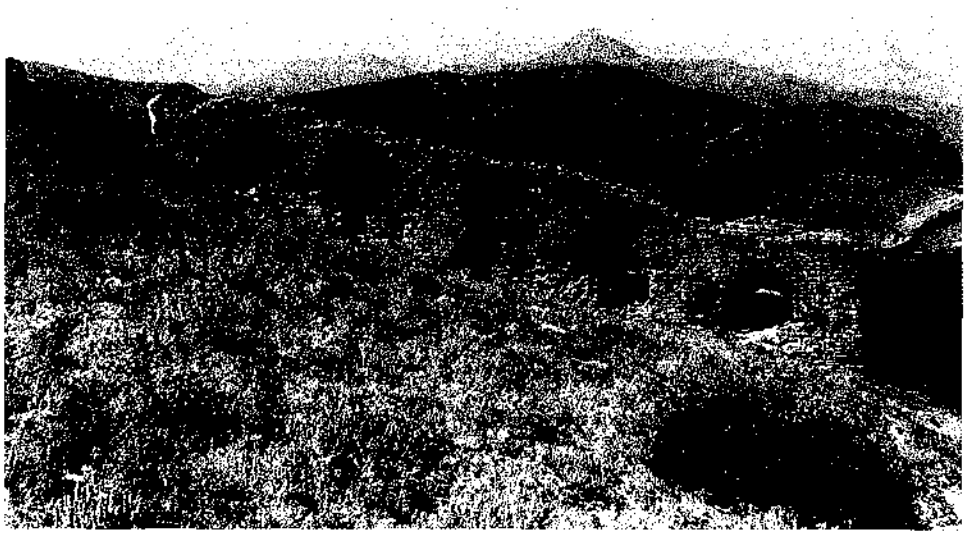

Fig. 8: Kaleköy, castle, west wall, looking west
Resim 8: Kaleköy, kale, batı suruna doğudan bakış

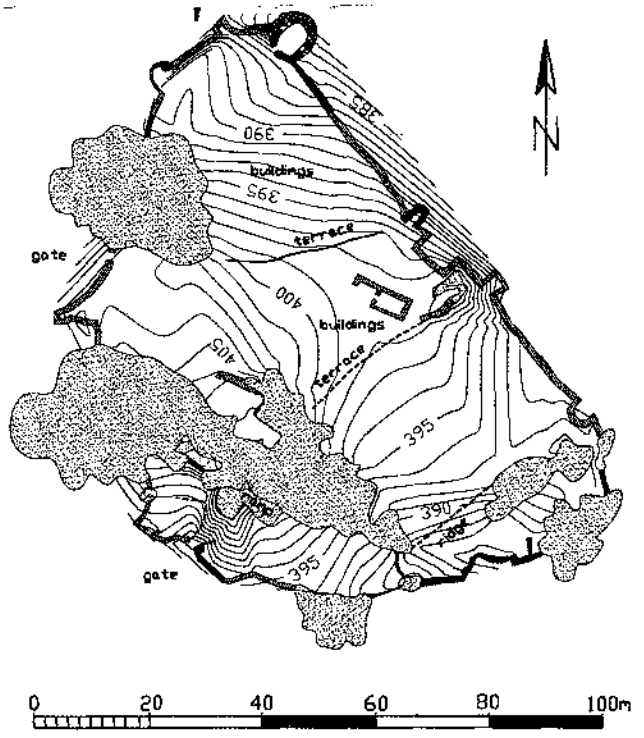

Fig. 9: Palaiokastro, plan
Resim 9: Palaiokastro, plan

Fig. 10: Palaiokastro, general view from north
Resim 10: Palaiokastro, kuzeyden bakış

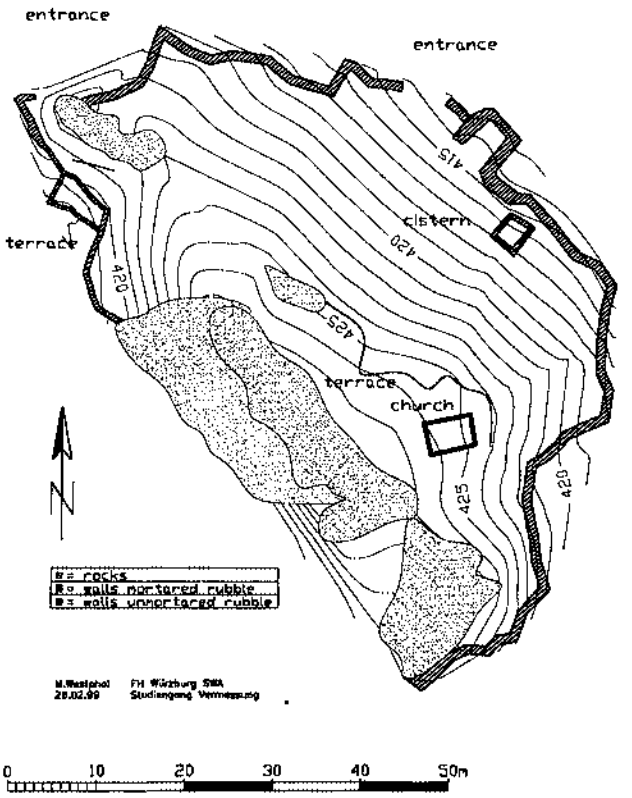

Fig. 11: Arassia, plan
Resim 11: Arassia, plan

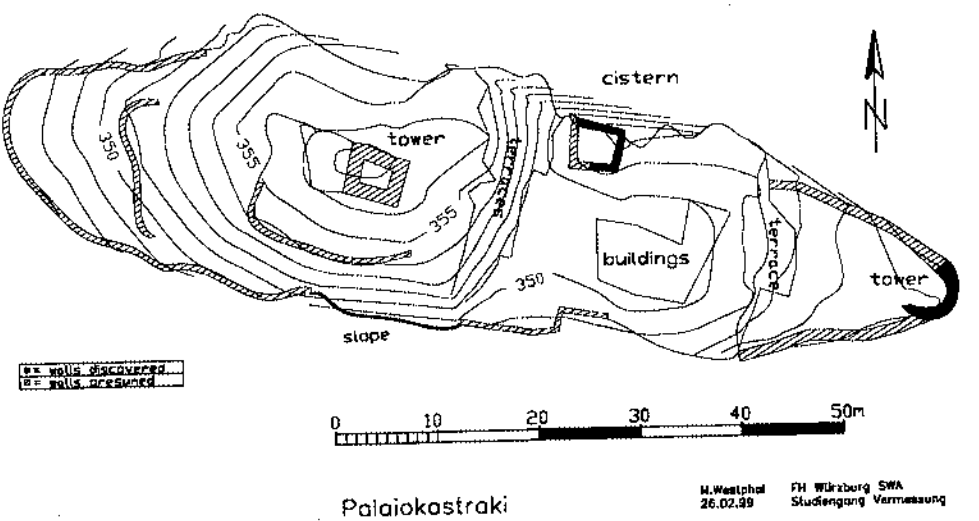

Fig. 12: Palaiokastraki, plan
Resim 12: Palaiokastraki, plan

THE SEVENTH SURVEY OF THE GREAT PALACE AREA AND THE THIRD STUDY MISSION FOR THE BOUKOLEON RESTORATION PROJECT (1998)

*E.B. RECCHI FRANCESCHINI**

Within the frame of the seventh season of the survey of the Great Palace area in İstanbul, the third season of the Boukoleon Restoration Project took place last summer between the 28 th August and the 11 th September 1998, entailing the second phase of study (Fig. 1). The association Palatina-Istanbul, Rome, was responsible for the project, in collaboration with the Italian National Institute of Research (CNR), Rome and Faenza, and with the Technical University of İstanbul (Taşkışla). Needless to say we are very grateful to our Government Representative, Dr.Filiz Kerem, for her unexhaustible help; as to Dr. Alpay Pasinli and Prof. Ülkü İzmirligil, for the constant assistance.

The Boukoleon was as we know the harbour to the south of the Imperial Palace of Costantinople. The descent to the sea existed at least since 354, when the patriach Paul was taken to the sea through the Palace[1]. But a mention of the harbour near the Palace comes in the sources only in 610, when the Blues awaited Heraklios' arrival at the harbour which was then called of Hormizdas. The surviving Parallel Structures to the west of the Landing Staircase of which I have spoken last year-in the middle, we shall recall, between the disappeared tower of Belisarios and the still surviving Lighthouse Tower- are possibly dated to this time, when the harbour was known under the name of Hormizdas[2]. The ramp I hypothesized above the Parallel Structures would have then descended from west to east.

The next staircase, if it may really been placed above the cisterns to the north of the railway, aligned with the defence-wall discovered by Prof. Tunay between the Parallel Structures and the actual Landing Staircase, would change direction radically, descending probably from north to south. As I have said on another occasion, I would propose a dating of this second staircase to the late seventh century, when the entire enceinte of the sea-walls was apparently doubled at the time of Justinian II (685-95/705-11). This would correspond with the outer sea wall perfectly identifiable on the sides of the Maritime Gate in front of the Parallel Structures, and also discovered by Corbett beneath the Sea-Pavilion which is known as the House of Justinian.

We come now to the ninth and tenth centuries, when the harbour begun to be known under the name of Boukoleon and Theophilos (827-43), Basil I (867-886), Constantinos VII Porphyrogenitos (913-59), made the main interventions. These involved the construction of the actual Landing Staircase, again from north to south, a sort of a continuation of the eventual previous staircase[3]. The east façade and the two big

* Dr. Eugenia Bolognesi RECCHI FRANCESCHINI, Corso Italia No: 29 Rome 00198 - ITALYA

1 Socr.II.16=Soz.III.9.Cfr. G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris 1974, 431-32

2 Joh.Ant. (Müller, *FHG* V.38.); cfr. Chron. Pasch. 700

3 E.Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel*, Berlin 1934, 1-29; G.U.S. Corbett, The building to the north of the Boukoleon harbour called the "House of Justinian", in *The Great Palace of the Byzantine Emperors*,

arches at the south end were the first phase of our proposal of restoration. Last year we concentrated on the area to the east of the Landing Staircase, for the second phase of study (Fig. 2). On this occasion the big marble windows in the sea-walls, the most reknowned feature of the entire area of the harbour, part of the Sea Pavilion known under the name of the House of Justinian, the walls opened by the Arched Window and the Colonnade further east, the Lighthouse Tower and the following short stretch of sea-walls as far as the wall running inland to the north, were closely re-examined.

We carried on the photogrammetric survey on the outside of the sea-walls, thanks to the CNR team composed by the architect Roberto Orazi and by the chartered surveyor Mario Mascellani, assisted by the student Andrea Marcolongo. The survey of the north side of the east sea-walls of the harbour was also carried on, with particular attention at the so-called House of Justinian, at the area of the Arched Window and of the Colonnade, at the Lighthouse Tower. Many details were drawn here by the architect Massis Gharapetian, technical director of the project, assisted by the student Francesca Capitani. Arch.İmre Özbek (Taşkışla) assisted by the archaeologists Murat Özyıldırım (Mersin University) and Cüneyt Yücel (University of İstanbul, draw in particular the plan and the sections of the Arched Windows and Colonnade on the inner north side of the sea-walls. Dr. Bruno Fabbri (CNR of Faenza) was responsible for the chemical-physical analyses of archaeological material, collected and discussed with the precious collaboration of the researchers of the Restoration department directed by Prof. İzmirligil. The architect Enzo La Bianca draw finally back in Rome the final copy of all survey drawings, basis to the second phase of the proposal of restoration, which I present here.

The Sea Pavilion resulted convincingly built in two phases: composed at the beginning by two east and west wings, opened by three-lancet windows above the sea-walls, and separated by an open terrace in the middle. The masonry shows alternated bands of bricks and small stones, with a row of brick piers introducing from the open terrace onto the northern portico.

The alternated bands of small stones and bricks are very similar to those in the Landing Staircase and in the Lighthouse Tower, confirming Corbettís view of one same building phase throughout: while the brick technique of the northern piers seems to fit well with the brick piers at the upper floor of the Parallel Structures. Possibly, since this phase came immediately after the phase of the outer (late seventh century?)sea wall, we may propose a dating to the first half of the ninth century, thus, according to the main interventions credited by the sources in this area, probably to Theophilos (827-42).

The second phase of the sea-pavilion, as observed by Corbett, is the construction of the Loggia, covering the open terrace between the two wings of the previous pavilion (Fig. 3). It was built in bricks with big marble windows made of re-employed pieces visible today on the sea walls. Again accordingly to the sources, the Loggia might have been built either by Basil I or by Constantinos Porphyrogenitos.

Further east, both Mamboury and Corbett observed that a clear break occurs in the masonry between the surviving three-lancet windows part of the east wing of the original pavilion and the adjacent Arched Window further east, if even in both cases are alternated bands of bricks and stones. A Colonnade of white marble columns, closed now by a defence wall with arrow-slits between the columns, conclude the façade in the sea-walls, after the Arched Window, as far as the Lighthouse Tower (Fig. 4). The Arched Window and the Colonnade would seem to pertain at one same building phase,

---

2nd report, ed. D. Talbot-Rice, Edinbourgh, 1958, 168-193. For more recent bibliography and a re-examination of the studies, C.Mango, *Spolia in the Great Palace, Byzantine East, Latin West. Art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, pp.648-9, Idem, The Palace of the Boukoleon, *Cahiers Archeologiques* 45 (1997), pp. 41-50. See also E. Bolognesi Recchi Franceschini, "The First year of the Boukoleon Restoration Project and the Fifth Year of the Great Palace Survey in İstanbul" (1996); The Sixth Year of the Survey of the Great Palace: the Second Year of the preparatory study for the Boukoleon Restoration Project (1997) in *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XVI, Ankara 1998, 267-286.

different with that of the winged pavilion built together with the Landing Staircase and the Lighthouse Tower. Of some importance might be that the second little niche on the east side of the Arched Window and the slits closing the Colonnade into a defence wall were surveyed, to my knowledge, for the first time. As a possibility which I have already hypotesized in the results of the preliminary survey of this area of the sea- walls, this Arched Window and Colonnade might have been part of the baths buildings recorded in the sources near the Lighthouse Tower among the constructions of Basil I. The arrow-slits were probably part of the Late Medieval phase of the Palace history, when the big arches of the Landing Staircase were closed by irregular masonry, leaving only a narrow postern man-height, also to be locked at a yet later date.

We come then to the Lighthouse Tower, which reserved us many surprises (Fig. 5). We could infact survey two further floors to add to the two known floors, at the lower and at the upper level. A middle floor is still accessible between the floor at the quai level and the floor at the level of the passsage-way above the Colonnade. This middle floor seems to correspond with the level of the columns and of the passage-way above the colonnade. This middle floor seems to correspond with the level of the columns and of later arrow-slits between them. It is now accessible through a hole in the earth paving of the passage above the colannade. No steps are left and after a precipitous descent we find ourselves in this best preserved of the Lighthouse floors, with intact Byzantine masonry in alternating bands of stones and bricks, and a small window piercing the south wall towards the sea, as in the upper floor. A further floor was then discovered on top of the upper floor, weel above the level of the passage above the colonnade (Fig. 6) This was the floor where the fire was lighted as soon as the messages came from mount St. Auksentios on the other side of the sea of Marmara, accordingly to what reported in the sources during the reign of Michael III (867-886)[4]. A receptacle in the shape of a brick spiral, hosted the fire, and this receptacle still remain on top of the tower. Access to this floor is extremely difficult and dangerous, granted today only by climing a lost staircase suspended in the air on the north wall of the Lighthouse Tower, with steps remaining on the two sides of the ruinous passage in the shape of burnt pieces of wood. I can't omit to credit here to the technical director Massis Gharapetian the discovery of both new floors, where the precarious conditions of access in the two cases make I think even more evident the absolute necessity of an urgent consolidation and restoration of the area.

As I have already said, the Lighthouse Tower was built originally in alternated bands of bricks and small stones, similar to that the Landing Staircase and of the original Sea-Pavilion with two wings. The tower was clearly built against the second sea-wall piercing the inner sea-wall, confirming thus the sequences of phases already observed in the Parallel Structures and Landing Staircase: first and second sea-wall, then the adjacent buildings of Landing Staircase and Lighthouse Tower, at the same time when also the two winged pavilion was built between them.

The buildings aligned along the ruins of the sea-walls bordering the Palatine harbour to the east of the Landing Staircase, from the so called House of Justinian, to the set of constructions connected with the Arched Window and the Colonnade, as far as the Lighthouse Tower, were part of the terrace at 10 m. a.s.l, i.e. the lower terrace of the lower Palace. Before the major rebuilding of the area took place, during the ninth and tenth century, we have nonetheless recall that an initial building phase is also recorded in the sources near the sea-walls and to the east of the upper terrace of the lower Palace, at 16 m. a.s.l., where the Throne Hall of the Chrysotriklinos and the Church of the Virgin of the Pharos were built. Below them to the east the construction of the *phiale* of the Blues -the courtyard of the circus faction inside the Palace- followed the destruction of the Church of St.Mary Metropolites. If the second hypothetical staircase leading to the harbour was in the location I propose, the courtyard of the circus

4 Cer. I. App. 508: cfr. I. App. 492. 18-23. These were the lights announcing Arab attacks, which Michael III obscurated, to go on racing (Th. Cont.198).

faction of the Blues may have been located immediately to the east of that staircase, and dated possibly to the same building phase.

As a further note before concluding, I would like to add that to the ninth century, time probably of the major re-planning of the area from the actual Landing Staircase to the Lighthouse Tower, may also be dated originally the west wall of the vaulted chamber (Fig. 7), probably Late Byzantine or early Islamic, surveyed by the Arch. İmre Özbek (Taş Kışla) assisted by the archaeologists Murat Özyıldırım (Mersin University) and Cüneyt Yücel (University of İstanbul), among the small scattered ruins in the Palace sector under examination last year, between the palatine harbour and the mosaic peristyle of Arasta Sokak. The vaulted chamber I mentioned has access through the back yard of the hotel in front of the Mosque of Kapı Ağası, at 16 m. a.s.l. below the south-west corner of the terrace-wall at the feet of the terrace at 26 m. a.s.l., where the Mosaic Peristlyle and the Apsed Hall were built. The Chamber lay probably in the place of earlier structures abutting from east and south onto the middle Byzantine wall, which faced west. A possible identification of this last fragmentary structure comes from recalling that in this area the sources speak of the offices of the Middle and Late Byzantine Palace, called under the name of Thermastra, which may be memory of the possible existence of some ancient baths in the area. This may coincide-at the level above the voulted chamber-with the existence on the west side of the Mosaic Peristyle of the plastered chamber excavated in the first mission of Walker Trust in the thirties, to be identified I think more as a bath than as a cistern, like the excavators suggest, because of the floor being at approximately the same level of the Mosaic Peristyle. The vaulted chamber, or better its predecessor, were or not part of the offices of the Middle Byzantine Palace, represents a typical example of the long history, both Byzantine and Islamic, still visible in the structures of what Mamboury called "tout court" the Boukoleon area: the name of the harbour becoming the name of the neighbourhood, while many centuries earlier it was the neighbourhood of Hormizdas to give its name to the harbour near the Palace. A further confirmation of the rising importance of the harbour in the history of the Palace and of this part of İstanbul.

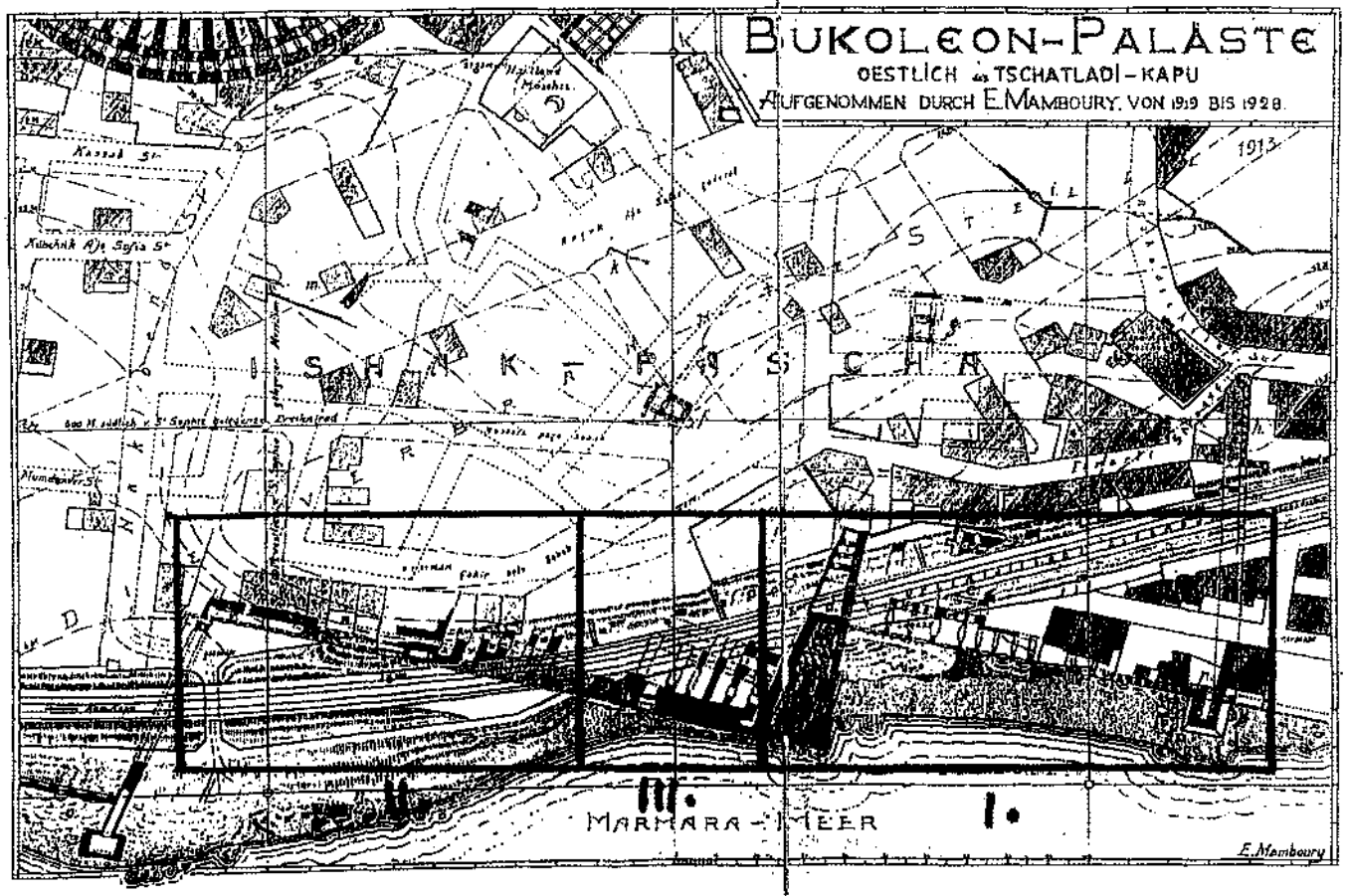

Fig. 1: Map of the Boukoleon area

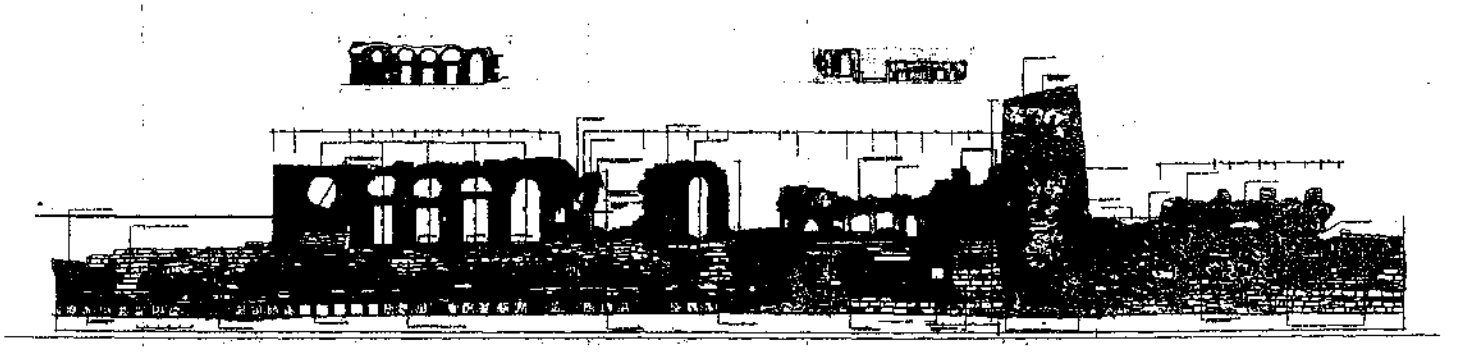

Fig. 2: Main façade

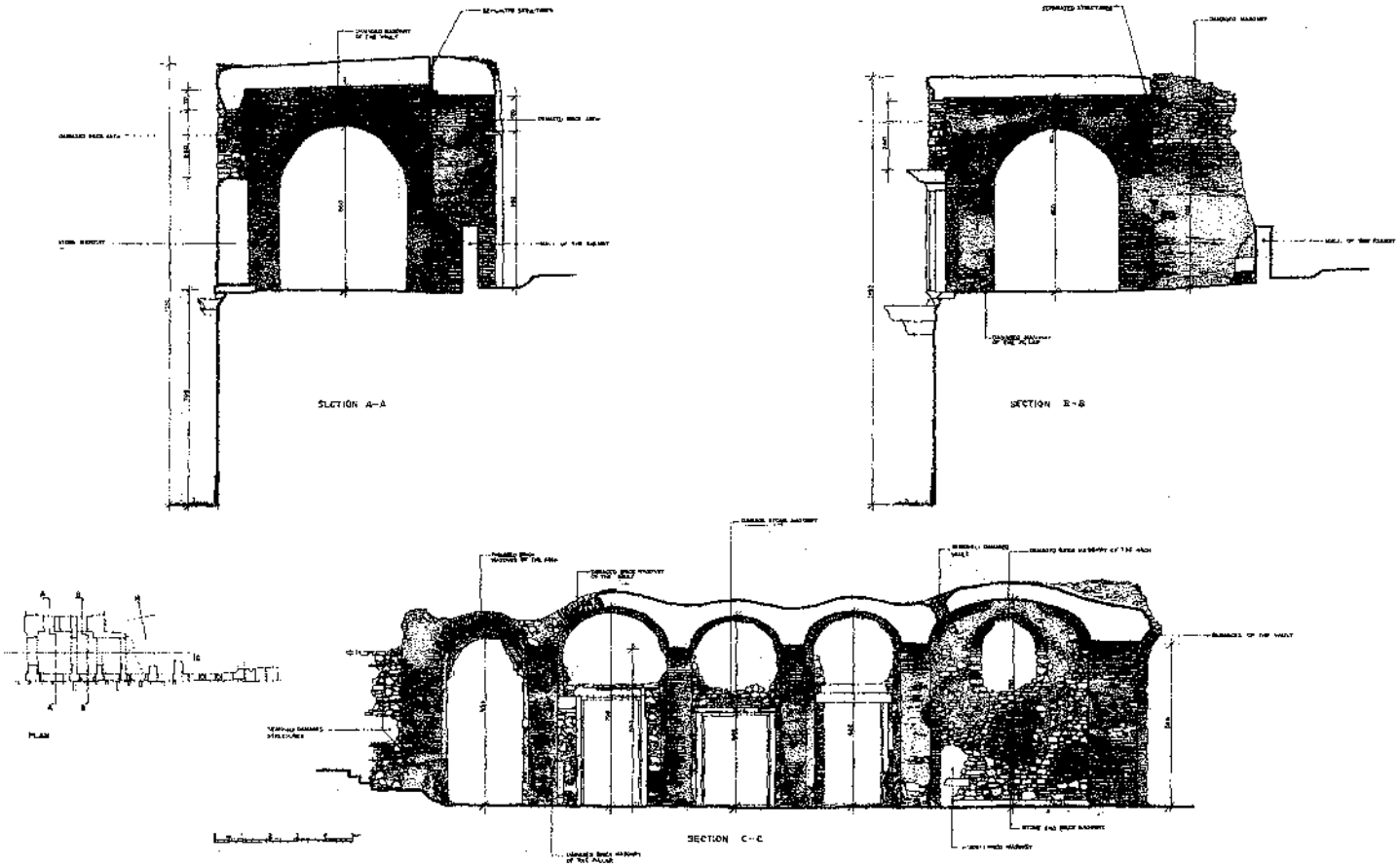

Fig. 3: Loggia section

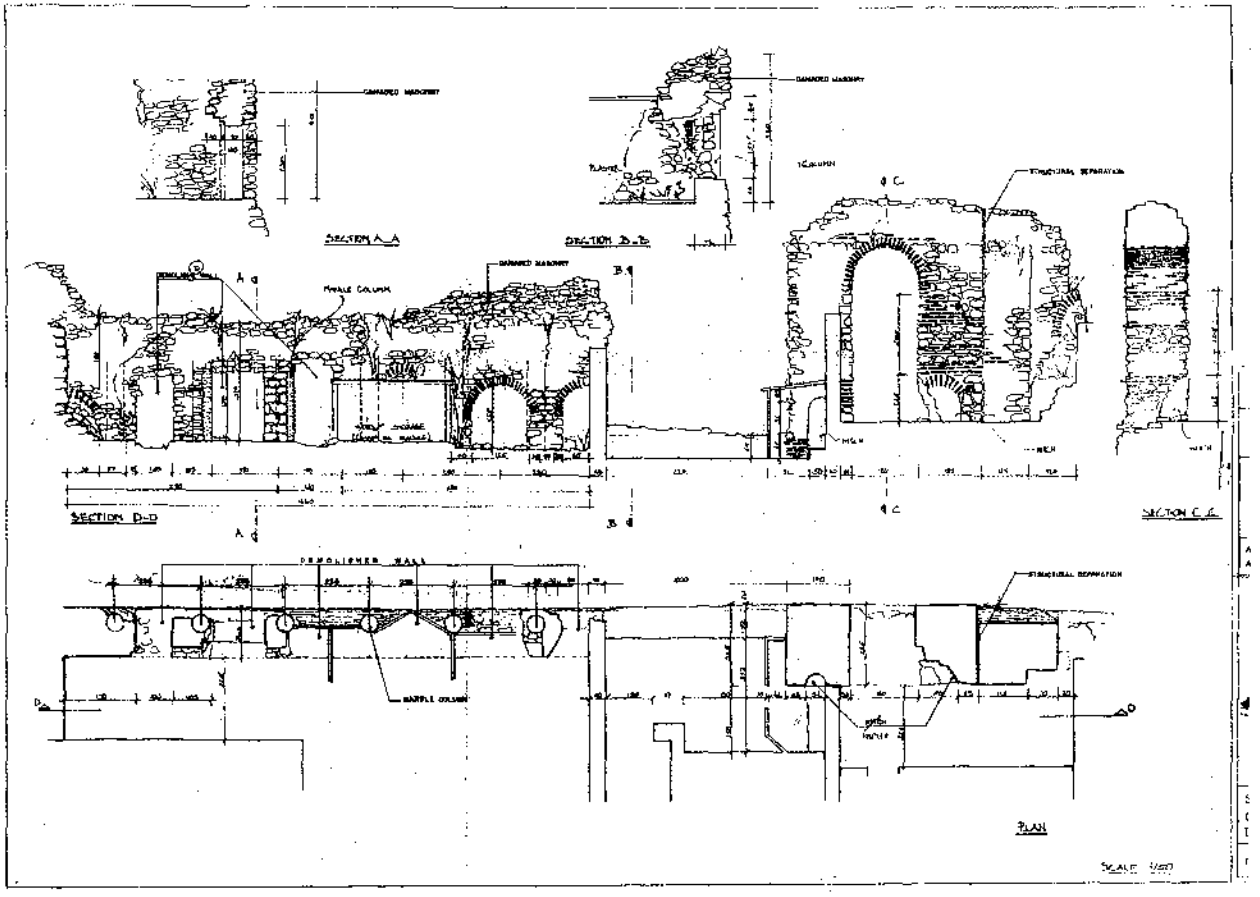

Fig. 4: Colonnade

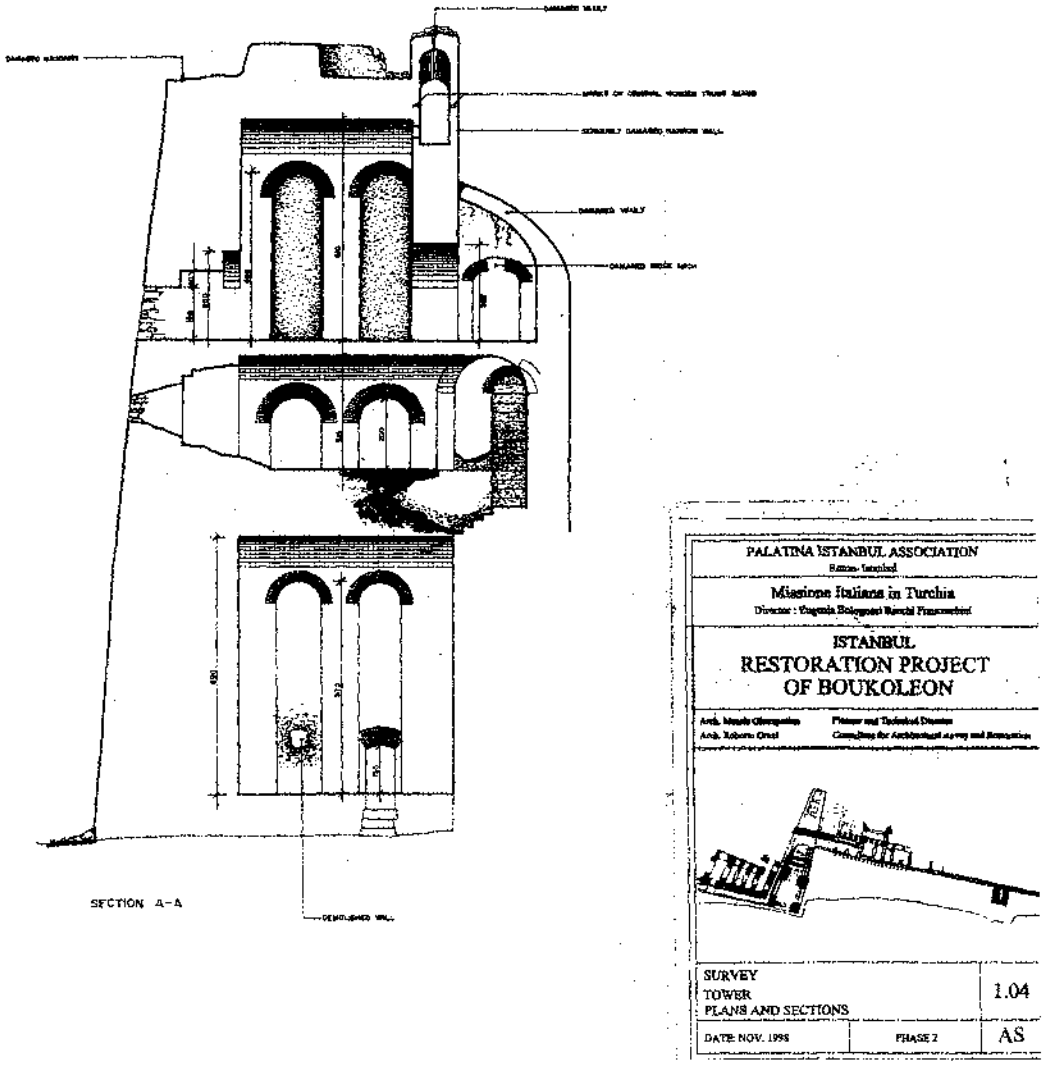

Fig. 5: Section of the lighthouse tower

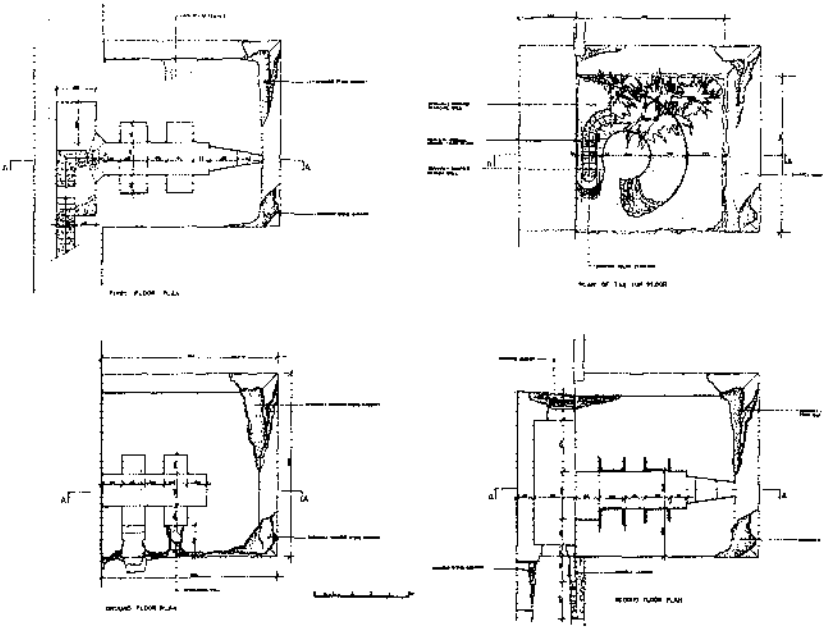

Fig. 6: Floor plans of the lighthouse tower

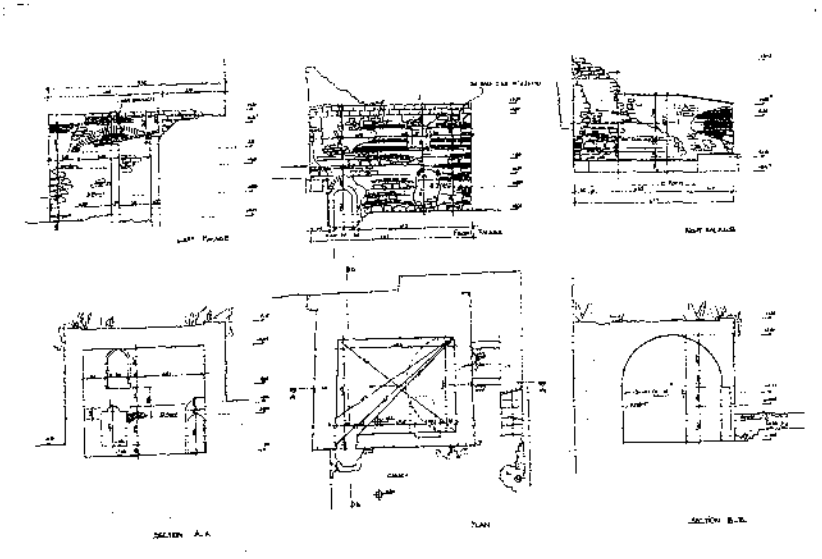

Fig. 7: Chamber near the mosque of Kapı Ağası

KINALIADA, YASSIADA VE SİVRİADA YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Erendiz ÖZBAYOĞLU**

Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün onayıyla 26-29 Haziran 1998 tarihleri arasında İstanbul İli, Adalar İlçesi'ne bağlı Kınalıada, Yassıada ve Sivriada'da, İstanbul Üniversitesi öğrencileri Murat Özyıldırım, Özgür Kahraman, İsmail Kozikoğlu, Talin Büyükkürkçüyan'dan oluşan ekiple, Bakanlık temsilcisi Yavuz Özdemir'in denetimi altında yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Sadece özel araçlarla ulaşılabilen Yassıada ve Sivriada'ya gitmek üzere, Prof. Dr. Emre Burçkin teknesini tahsis etmiş; Su Ürünleri Fakültesi öğretim üyeleri Doç. Dr. Bayram Öztürk ve Yard. Doç. Dr. Bülent Topaloğlu adı geçen adalara ulaşmamızı sağlamışlardır. Kendilerine teşekkür ederiz.

Tarihöncesi buluntuya rastlanmayan (bkz. "Heybeliada Yüzey Araştırması", *Kazı Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999) bu üç adaya ilişkin ilkçağ kaynaklarında şu bilgiler yer alır: Artemidoros (İ.Ö. II. yüzyıl sonu) günümüze ulaşmayan *Geographoumena* adlı eserinde, Pityodes, Khalkites ve Prota (Kınalıada) olan üç ada adı sayar (bkz. Stephanos Byzantios, *De Urbibus, s.v. Khalkites*). Plinius'ta (İ.S. 23-79) geçen (Naturalis Historia 5,151) Elaea, iki Rhodusae, Erebinthote, Megale, Chalcitis ve Pityodes adları arasında Elaea 'Kınalıada' olarak yorumlanmıştır (R. Janin, "Les Iles des Princes", *Echos d'Orient*, 134 (1924), s. 180).

Mart 1158 yılında çıkarılan Manuel Komnenos'a ait bir *khrysoboullon*'da, 'altın mühürlü buyruk', İzmit Körfezi içinde kalan manastırların bulunduğu yerler sıralanırken diğer adalar arasında Okseia (Sivriada), Plateia (Yassıada) ve Prote (Kınalıada) adalarının adları da verilir (*PG*, T. Balsamon, *Commentaria*, 137, col. 933).

Bizans Döneminde daha çok dinsel inziva ve sürgün yeri olan bu üç adadan sadece Kınalıada'da, doğuya bakan kıyıda küçük bir yerleşim yeri bulunmakta, diğer iki adada, hapishane işlevi de gören dinsel yapılar yer almaktaydı. Kanuni Döneminde İstanbul'a gelen Rönesans bilgini Fransız Pierre Gilles, gözlemlerini şöyle aktarır: "İstanbul ve Kadıköy yönünden gelenlerin ilk rastladıkları ada Prota'dır. Yunanlılar adayı günümüze kadar Prote olarak adlandırdılar. Adanın doğuya bakan kıyısında, limanı da olan küçük bir köy vardır. Köyün yukarısında iki yuvarlak sarnıç bulunur; bunlardan daha büyük olanı, bir Bizans hamamı kubbesi genişliğindedir. Adanın, güney ve güneybatısı arasında biri Platys diğeri Oxya adını taşıyan iki ada gözükür. Oxya, sivri tepeli, etrafı dik kayalıktır; birçok yerden tepeye çıkış yoktur. Düşey olarak ölçüldüğünde, yüksekliğinin tüm Bizans tepelerini aştığı görülür. Günümüzde de birçok sarnıç ve yapı kalıntısı barındırır. Orada, imparatorların Capri'de olduğu gibi inzivaya çekildikleri bir imparatorluk kalesi olduğunu söylerler ki bu da gerçekten uzak sayılmaz, çünkü doğal olarak çok iyi korunmuş bir yerdir. Adanın doğusundaki limanın dalgakıranı parçalanmış halde görülür. Çok sayıda defne ağacı ve çeşitli türlerde çiçek vardır ama hiçbir zaman

* Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, PTT-Fen, Vezneciler, 34459 İstanbul/TÜRKİYE

Bizans civarında, bu ada etrafındakinden daha iyi nitelikte istridye tutulmaz. Buradan uzakta olmayan Platys Adası daha alçak ve hemen hemen düzdür (*De Bosporo Thracio,* Lyon 1632, 2. bas., s. 372-373).

Kınalıada'da varlığı bilinen iki manastırdan biri, yapıldığı dönemde adanın doğu kıyısında olan Panagia Kilisesi'dir. Kaynaklarda (Theophanes, *Khronografia, PG* 108, col. 964) 803 yılında tüm Anadolu thema'ları başkomutanı olan Bardanes Turkos'un sefere çıkmadan önce dinlenmek için VIII. yüzyıl sonunda yaptırdığı anlatılan manastır eski bir tapınağın yerine yapılmıştı. Tapınağa ait sütun başlığı (Resim: 1) ve porfir yapı öğesi (Resim: 2) günümüzdeki Panagia Kilisesi'nin bahçesinde görülmektedir.

Adadaki ikinci manastır, tepedeki Metamorphosis Kilisesi'dir. Malazgirt Savaşı'nda Alpaslan'a yenildikten sonra, İstanbul'a gelirken gözlerine mil çekilen İmparator Romanos Diogenes (1068-1071) tepede yaptırdığı manastıra getirilmiş, yaralarının etkisiyle kısa bir süre sonra,1072 yılında burada ölmüştür (Skylitzes, *Historia, PG* 122, col. 433; Bryennios. *Historia, PG* 127, col. 89; Zonaras, *Annales, PG* 135, col. 276; Ioel, *Khronographia, PG* 139, col. 285; Glykas, *Annales, PG* 158, col. 609; bkz. Janin, *op. cit.* s. 190; Les èglises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie...), Paris 1975, s. 71). Yine, eski bir tapınağın yerine yapılmış olan kilisenin avlusu, bahçesi ve dış kapısı yakınlarında bu tapınağa ait İlkçağ yapı öğelerine rastlanmıştır (Resim: 3, 4). Adanın başka bir ünlü sürgünü, 813'teki Trakya bozgunundan sonra imparatorluktan düşürülen I. Mikhail Rangabe'nin, bir *patrikios* olan Bardanes'le aynı manastırda kalamayacağı ileri sürülerek Kınalıada'da üçüncü bir manastırın varlığından söz edilmekle birlikte (Skarlatos Byzantios, *Konstantinoupolis,* Atina 1862, II, s. 291; G. Schlumberger, *Les Iles des Princes,* Paris 1884, s. 21) böyle bir manastırın izine rastlanmadığı, bu nedenle Mikhail Rangabe'yle iki oğlunun tepedeki manastıra kapatıldığı, burasının daha sonra Romanos Diogenes tarafından yeniden yaptırıldığı savının (Janin, *loc. cit.*) kaynaklarda manastırın "yeni" olarak yaptırıldığı anlatısı dikkate alınarak (Glykas ve Skylitzes, *loc. cit.*) gözden geçirilmesi gerekir. Mikhail Rangabe'yi tahtından indiren V. Leon (Ermeni) (813-820), Noel günü Ayasofya'da (ya da Pharos'taki Meryemana Kilisesi'nde), ayin sırasında öldürüldükten sonra cesedinin, Rangabe'nin yaşadığı manastıra gömüldüğü bazı kaynaklarda yer alır (Janin, *loc. cit.*).

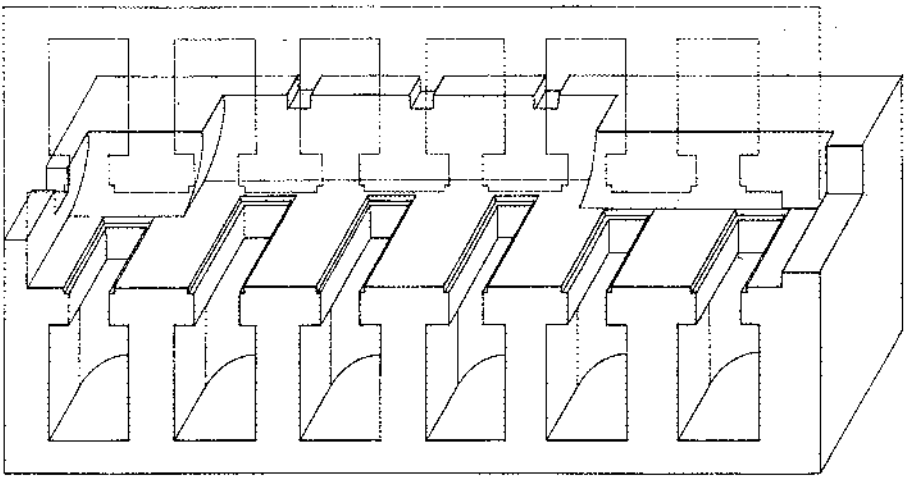
Metamorphosis Kilisesi'nin güneydoğusunda bir ayazma; kilisenin giriş kapısı önünde sarnıç izi göze çarpar. Panagia Kilisesi yakınındaki köşede, Hamam Sokağı'nda, pazarcıların depo olarak kullandıkları olasılıkla bir sarnıca ait kalıntılar görülür (Resim: 5). Adada 1964 yılında yapılan kıyıdaki caminin bahçesinde ve bahçe duvarlarında çok sayıda İlkçağ yapı malzemesine rastlanmıştır (Resim: 6); bir parça da 1958 yılındaki yıkımla ortadan kaldırılan Karaköy Mescidi'ne aittir (Resim: 7).

Yüzey araştırması yaptığımız ikinci ada, Bizans Döneminde Plate, bazen de Platcia olarak adlandırılan ve 'yassı' anlamıyla Türkçeye geçen Yassıada'dır. Adada, IX. yüzyılda, Aziz İgnatios tarafından kurulan ve "adanın ortalarında yer alan Tessarakonta, Kırk Şehitler Kilisesi"nin varlığı ve hemen yanındaki Theometeros oratoriumu'nun Rus korsanlar tarafından yıkılmasından sonra yine İgnatios tarafından yeniden yaptırıldığı kaynaklarda yer alır (Paphlagonialı Niketas, *Vita S. Ignatii, PG* 105, col. 532). Dini yapı XII. yüzyılın ortalarında etkinliğini sürdürüyor olmalıydı, çünkü I. Manuel Komnenos'un buyruğunda adı geçer; XIV. yüzyılın başında, İstanbul'un ıssız bir adasına gömülmeyi vasiyet eden Arkhidiyakonos Konstantinos Meleteniotes'in bu adaya gömülmesi (Pakhymeres, *De Andronico Palaeologo, PG* 144, col. 697) ise, bu yüzyılda Yassıada'da artık yaşanmadığını gösterir (R. Janin, "Les Iles des Princes", *Echos d'Orient,* 136 (1924), s. 431 vd.). Adaya sürgüne gönderilenler arasında XI. yüzyılın başında VIII. Konstantinos'un generallerinden Basileios, Strategos Prusianos ile Logothetes Konstantinos Dalassenos vardır (Kedrenos, PG 122, col. 215-216). İngiltere Büyükelçisi H. Bulwer XIX. yüzyılın ortasında adayı satın alarak ortasına Gotik üslupta bir şato yaptırmıştır (bkz. S. Eyice, "Marmara'da İki "İskoç" Şatosu, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 2 (1988), s. 25-34; A. Mellas, *Prote, Antigone, Ta Prinkeponesa,* Atina 1992, s. 527 vd.).

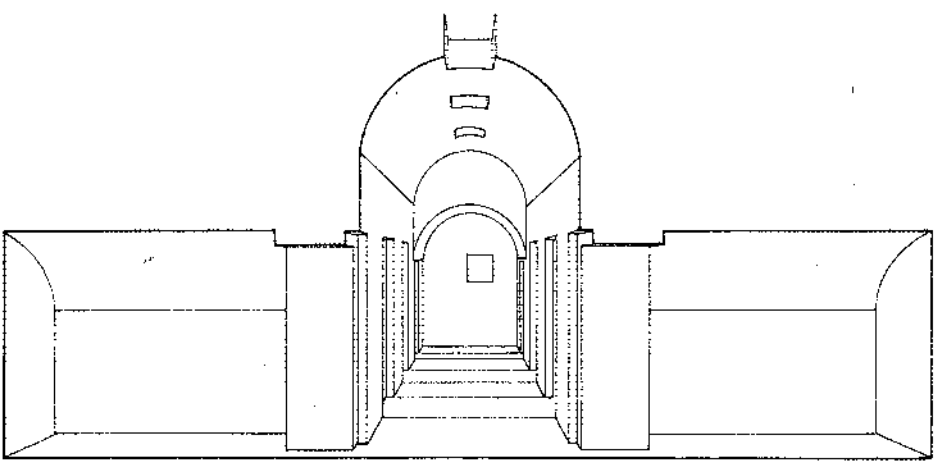
Yassıada, 1947 yılında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nca alınarak yüksek binaların ve kıyıda bir spor salonunun yapıldığı yoğun bir inşaat faaliyetine sahne olmuş, ardından, 1960'lı yılların başında Yassıada duruşmaları burada yapılmıştır. İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Su Ürünleri Fakültesi 1993 yılında adaya taşınarak var olan ve yeni yaptırılan binalara yerleşmiş, iki yıl kadar sonra alınan bir kararla adayı terk etmiştir. Araştırmamız sırasında adada artık yaşanmadığından belgeleme çalışmamız, yoğun bir bitki örtüsünün kapladığı yüzeyde güçlükle sürdürülebilmiştir, ancak adaların bir "inziva" bölgesi olmasını, yapılaşmasına tercih ettiğimiz bu durumdan şikâyetçi olmadık. H. Bulwer'in yaptırdığı malikâne, betonla kaplanıp yenilenmiş olsa da ayaktadır; kıyıdaki ağaç kütüklü rıhtım donanımı hâlâ seçilebilmektedir; yine kıyıdaki sarnıçla adanın ortasındaki sarnıçların kalıntıları gözükmektedir; ayrıca, manastıra ait olan ve yerine göre hapishane ya da çilehane olarak kullanıldığını düşündüğümüz, Su Ürünleri Fakültesi eski dekanlık binası yanındaki hücreli yapı -sadece tepedeki küçük bir pencereden ışık almaktadır- oldukça iyi durumdadır (Resim: 8; Çizim: 1, 2). Adanın kuzeye bakan sarp kıyısındaki Bizans Dönemi yapı kalıntılarını da uzaktan saptayabildik.

Yüzey araştırması yaptığımız üçüncü ada, Yunanca daki anlamı Türkçe 'Sivriada'ya yansıyan Oksela'dır. Oxya ya da Oxia yazılışına da rastlanan adadaki dinsel yaşamın varlığına, IX. yüzyılın başında Theodoros Stoudites'in, amcası Platon'un, İmparator Nikephoros tarafından *oksela nesos*'a, 'sivriada' sürgüne gönderildiğini anlattığı bölüm tanıklık eder (*PG* 99,col. 840-841). *Hegoumenos*, 'başrahip', görevini sürdüren Platon, geleneğe göre, dini yaşam bulunan bir yer olarak gönderildiği adada, Ocak 809- Ağustos 811 yılları arasında kalır. Gerek inziva yeri gerekse devlet hapishanesi işlevini üstlenen adaya 858'de Caesar Bardas tarafından Gebon; XI. yüzyılda Basileios Skleros; yine, 1027'de, VIII. Mikhail Dukas'ın yüksek görevlisi Nikephoritzes gönderildiler. Antakyalı Patrik İoannes, 1100 yıllarında adada inzivaya çekilir; Patrik II. Mikhail Kourkouas (1143-1146), daha önce hegoumenos olarak görev yaptığı adaya inzivaya gider ve orada ölür (Janin, *ibidem; Les églises..s. 65-67*). İstanbul'da Oksela adlı bir semt, Kadıköy'de de dioikesisi, 'piskoposluk görev bölgesi', içinde bir tepe bulunması nedeniyle bazen kaynaklarda manastır adları karıştırılmıştır. Örneğin Oksela'daki (Sivriada) manastırın, Aziz Mikhael'in adını taşıdığı savı (M. Gédéon, *Byzantion Eortologion*, İstanbul 1899, s. 111), Synaxarium'a dayanarak, Sivriada'nın değil semtin söz konusu olduğu belirtilerek kabul görmemiştir (Janin, *Les églises*...s. 66). Adada, biri dini törenlerin yerine getirildiği bir kilise, diğeri birkaç din şehidine adanmış bir şapel olduğu anlatılır (Janin, *EO* cit., s. 435). Yüzey araştırmamız sırasında adanın doğuya bakan ve limanın bulunduğu kıyıda bir manastıra ait kesintisiz duvar yapısı -ve ortadan kesilmiş bir sarnıç yapısı- (Resim: 9,10); batı kıyısında, olasılıkla manastırın bir bölümü ya da şapel olan ancak imparatorların ve yüksek görevlilerin inzivaya da çekildiğini düşündüğümüz kale biçiminde bir yapı (Resim: 11, 12; Çizim: 3) saptandı.

Kayalık ve kıraç görüntüsüne karşın çok çeşitli bitki örtüsüne, hatta kuzey doğusunda yüksek gövdeli ağaçlara sahip olan Sivriada'nın yakın bir tarihte, orta bölümünden, hemen hemen adanın yarısı büyüklükte kaya blokları dinamitle atılarak Haydarpaşa Limanı'nın yapımında kullanılmış, bu nedenle bu bölüm geniş bir düzlük haline gelmiştir. Adanın, bazı kaynaklarda top atış menzili olarak da kullanıldığı kaydedilir. Tüm bunlara karşın, olasılıkla, zor ulaşılabilir olması adayı daha büyük yıkımlardan korumuş ve adanın, yüzey araştırması yaptığımız adalar içinde en çok buluntu barındıran ada olmasını sağlamıştır. Bizans Dönemine ait mendirek kalıntıları, adadan koparılan büyük taş bloklarının kente taşınması amacıyla, büyük gemilerin de yanaşabileceği bir liman yapılmasına karşın hâlâ görülebilmektedir; hemen limanın yanında bulunan sarnıç günümüzde de su sağlar; kuzeydoğu yönünde, kıyıdan biraz yüksekte bir Bizans Dönemi sütun allığına rastlanmıştır; tepede, fenerin bulunduğu yerde yine Bizans Dönemine ait dört kişinin sığabileceği büyüklükte bir gözetleme kulesi vardır.

Çizim 1: Hücreli yapı, Yassıada (Çiz: Y.Mimar Şükrü Yüksel)

Çizim 2: Hücreli yapı, Yassıada (Çiz: Y.Mimar Şükrü Yüksel)

Çizim 3: Kale, Sivriada (Çiz: Y.Mimar Şükrü Yüksel)

Resim 1: Kınalıada Panaghia Kilisesi'nin bahçesindeki sütun başlığı

Resim 2: Aynı kilisenin bahçesinde porfir yapı öğesi

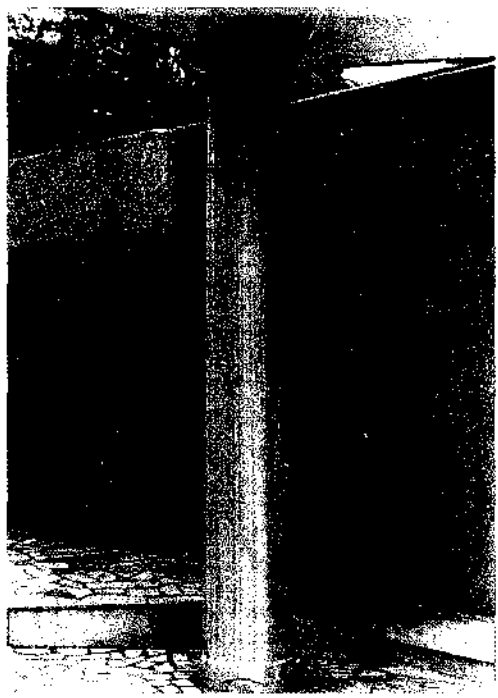
Resim 3: Kınalıada Metamorphosis Kilisesi'nin bahçesindeki İlkçağ yapı öğesi

Resim 4: Aynı kilisenin dış kapısı önündeki sütun başlığı

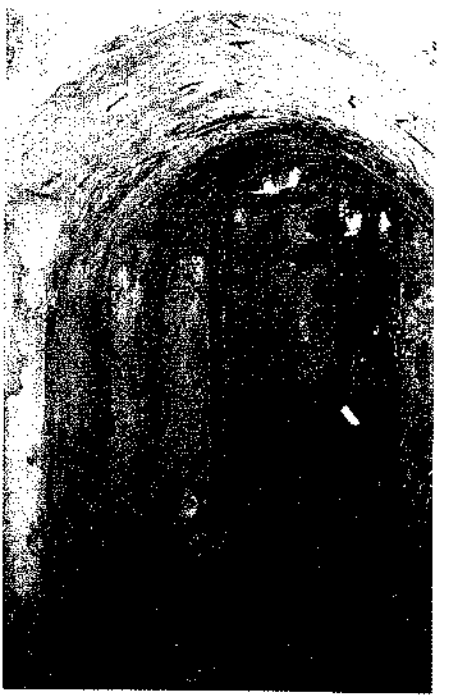
Resim 5: Kınalıada Hamam Sokak'taki sarnıç (?) kalıntısı

Resim 6: Kınalıada, cami avlusundaki sütun

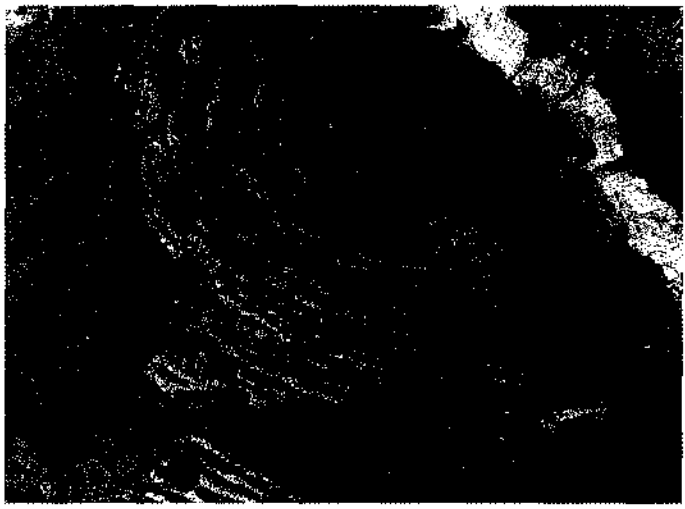
Resim 7: Aynı avluda Karaköy Mescidi'ne ait parça

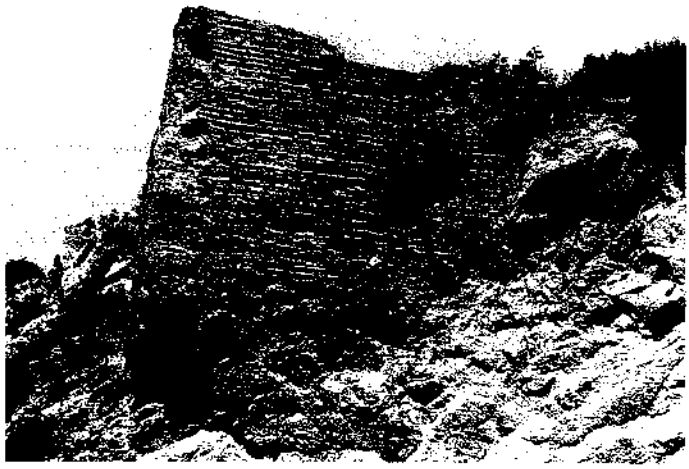
Resim 8: Yassıada, manastır kompleksine ait hücreli yapı

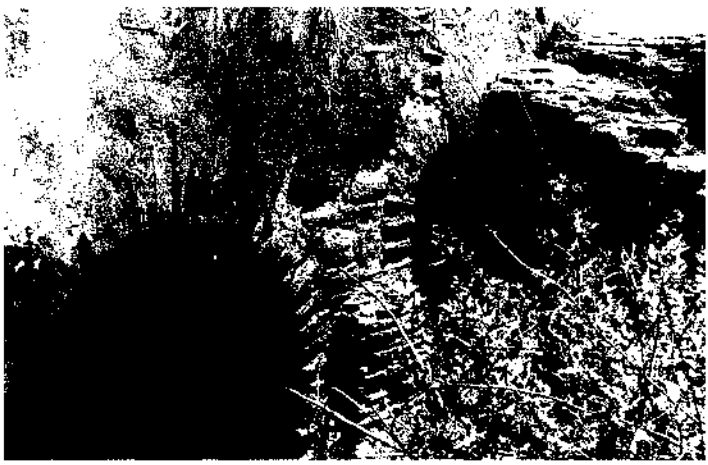
Resim 9: Sivriada, manastır kalıntısından bir bölüm

Resim 10: Sivriada, manastıra ait sarnıç tavanı

Resim 11: Sivriada, batı yönündeki kale

Resim 12: Aynı kalenin içi

THE ARCHITECTURAL SURVEY OF THE OTTOMAN FORTRESS OF SEDDÜLBAHİR (1997-1998)

*Lucienne THYS-ŞENOCAK**

The Ottoman fortress of Seddülbahir is located in the Çanakkale region on the European shore of the entrance to the Dardanelles. It was built in 1656 by Turhan Sultan, the mother of Mehmed IV for the purpose of defending the Straits during the prolonged war with Venice over the island of Crete. The following report summarizes two seasons of an architectural survey that was conducted in the summers of 1997 and 1998. The aim of the project is twofold: first to document the existing remains of the fortress by generating the first plans and elevations of the structures on the site; second, to bring together a vast array of data such as repair records (*tamirat defterleri*) from the Ottoman archives, European and Ottoman historical chronicles, drawings, engravings and archival photographs from İstanbul and European collections in order to assess the development of the structure and propose a plan for the restoration of Seddülbahir. Further documentation and investigation of the fortress will continue in the 1999 summer season as we work towards the preparation of a restoration proposal for sections of the fortress.

The project is under the direction of Lucienne Thys-Şenocak from Koç University. The surveying work was conducted by members of the Geodesic department of İstanbul Technical University, Rahmi N. Çelik, Bihter Özöner, Caner Güney, Serdar Erol, and Tevfik Özlüdemir. Dursun Şeker from the Photogrammetry department of İstanbul Technical University was responsible for the photogrammetric work conducted during the first season of the project. The project architect for both seasons was Günder Varinlioğlu from Bilkent University. Mahir Aydın from İstanbul University assisted with the Ottoman archival records. Yeşim Anadol from Koç University assisted with much of the photographic archival work and on site descriptive documentation of the fortress. We are especially grateful to our representative from the Ministry of Culture, Asuman Güngör, for her assistance with the project. Finally I would like to thank the Fiat Corporation Fund for supporting the project.

On site surveying began in the summer of 1997 and was completed in the summer season of 1998. Measurements were taken with a GPS and total station. Measuring and documentation work was concentrated in the lower southern section of the fortress and along the northern wall of the upper section of the fortress. Little remains of the south western wall of the fortress which faced the sea as this was heavily bombarded in April 1915 during the Gallipoli campaign of World War I. Sections of the northeastern wall, including the two towers at either ends of this wall are still standing but taking measurements along the central section of this proved particularly challenging because the incline separating the upper and lower sections of the fortress is more acute in this area and because a more recent war memorial had been erected in this area. The recent construction along this wall makes is particularly diffi-

* Ass.Prof. Lucienne THYS-ŞENOCAK, Koç Üniversitesi, Tarih Bölümü, Çayır Caddesi, No: 5 İstinye-İstanbul/TÜRKİYE

cult to determine what the Ottoman period plan of this section of the fortress was, but our archival information allows us to make some hypothetical reconstruction of the area. I will return to this point shortly.

Photogrammetric work was also conducted on several sections of the fortress. All sections of the fortress were photographed. A topographical map and axoometric view of the fortress, plans and elevations of the fortress walls, towers, and the two baths immediately outside the fortress were prepared by the project architect (Figs. 1,2). As Seddülbahir had been under the jurisdiction of the Turkish military since World War I, the topographical and architectural plans we have completed are the first plans of this fortress to be made. Thus the first aim of the project has been met successfully.

During the on-site survey, the archival data that had been collected previously was examined and we began to determine how we could use these historical resources to determine both the original plan of Seddülbahir and the various changes that had been made to the structure since the seventeenth century. Information related to the founding of Seddülbahir, the types of buildings that were erected in the fortress and the source of income for the building and upkeep of the structure can be found in the foundation document, or vakfiyye, now in the Süleymaniye Library of İstanbul[1]. Other archival sources which provide information related to the original expenses and construction of the fortress are in the Başbakanlık Arşivi Maliye Defterleri[2]. For repairs of Seddülbahir, the numerous repair records, or tamirat defterleri, are useful for understanding the types and origins of building materials used to repair or expand the fortress, the cost of materials and often the function of towers or rooms located in the structure[3]. Ottoman chroniclers such as Evliya Çelebi, and Naima Efendi left important accounts of the building or repairs made to the fortress; European travelers frequently made several drawings or engravings of the fortress as they passed through the Dardanelles on the journey to the Ottoman capital[4]. Finally several photographs from the archives at IRCICA in Yıldız Palace in İstanbul and the Public Records Office and the Imperial War Museum in London were collected and provide valuable visual documentation of the state of Seddülbahir both before and after the 1915 bombardment. For the remainder of this article I will discuss two examples where the rich archival evidence has been used with the on-site survey data to determine particular aspects of the Ottoman plan of Seddülbahir.

The Village Wall of the Upper Fortress

As aformentioned one of the sections of the fortress we found difficult to measure and to discern the plan of was the village wall which now serves as the main entrance to the upper section of the fortress (Fig. 3). From the engravings we have of the fortress, particularly those done by Tournefort in the eighteenth century and a Venetian engraving dating to the late seventeenth century from the Correr Museum in Venice, there appears to be a small tower which is located just behind the area where the fortress wall would have stood (Fig. 4). In the repair records from the eighteenth century this section of fortress is referred to as the Bab-ı Kebir, or the main gate; we can assume from this appellation that this gate was larger or perhaps more complex in plan than other gates of the fortress. Indeed later photographs of this section of the fortress, taken after the World War I campaign, show a much larger entrance complex

1 Hatice Turhan Sultan Vakıfnamesi, Yeni Cami (Süleymaniye Kütüphanesi N. 150)

2 Başbakanlık Arşivi, Maliye Defteri, 1372; See also L. Peirce, The Imperial Harem: Gender and Power in the Ottoman Empire 1520-1656 PhD dissertation Princeton University, 1988 p. 198

3 For repair records of Seddülbahir in the eighteenth century see BBA: MMD 3160, 3609, 3882, 7551, 9899; See also N.N Ambraseys and C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800,* İstanbul, 1995 for information related to historical records of post earthquake repairs.

4 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* trans. Z. Danışman, İstanbul, 1969 vI.8, p. 164; Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi,* trans. Z. Danışman, İstanbul, 1969, vI.6, pp. 2903-2905; J. Tournefort, *Relation d un Voyage du Levent,* Paris, MDCCXVII) is one example of a European traveler who both recorded the fortress of Seddülbahir in an engraving and in a descriptive text.

(Fig. 5). While it is impossible to determine with certainty the plan of this section of the fortress without excavation, it is important to consider that the entrance complex to Seddülbahir could have had affinities with the entrances at the nearby fortifications of Kilitbahir and Çimenlik Kalesi. Both buildings have a larger tower at the fortress entrance along with a small mosque. If we consider than Turhan Sultan had repairs made to the Kilitbahir and Çimenlik fortresses while Seddülbahir was being built, an argument for a similarity in design of entry towers is even more plausible.

The Sea Wall of the Lower Fortress

In the seventeenth century Evliya Çelebi, along with a description of Seddülbahir reported that the Grand Vizier Mehmed Köprülü had, after the initial construction of the fortress, suggested an additional exterior wall be built to extend the boundaries of the lower fortifications further into the sea[5]. Along with the fortress of Kumkale, which Turhan Sultan had erected directly across from Seddülbahir, this extended wall would have allowed for a better defense of the straits. While Evliya Çelebi's reporting is often circumspect, we decided to look just off the shore of the fortress for traces of an additional wall. We did find evidence for an additional outer wall near the sea; it is possible that this is the additional wall that Mehmed Köprülü requested for Seddülbahir (Figs. 6, 7).

Investigations of archival data and on-site survey data for Seddülbahir continues and we are organizing our data into a GIS program with the assistance of İ.T.Ü's geodesic department. We are also hoping to begin a second architectural survey of the fortress of Kumkale. As Kumkale was built by the same patron and in the same year as Seddülbahir the opportunity to compare the archival and survey data will be extremely valuable for our understanding of Ottoman military architecture and for understanding the architectural patronage of the Ottoman valide sultan, Turhan Sultan.

5 Evliya Çelebi, v.8,p.164

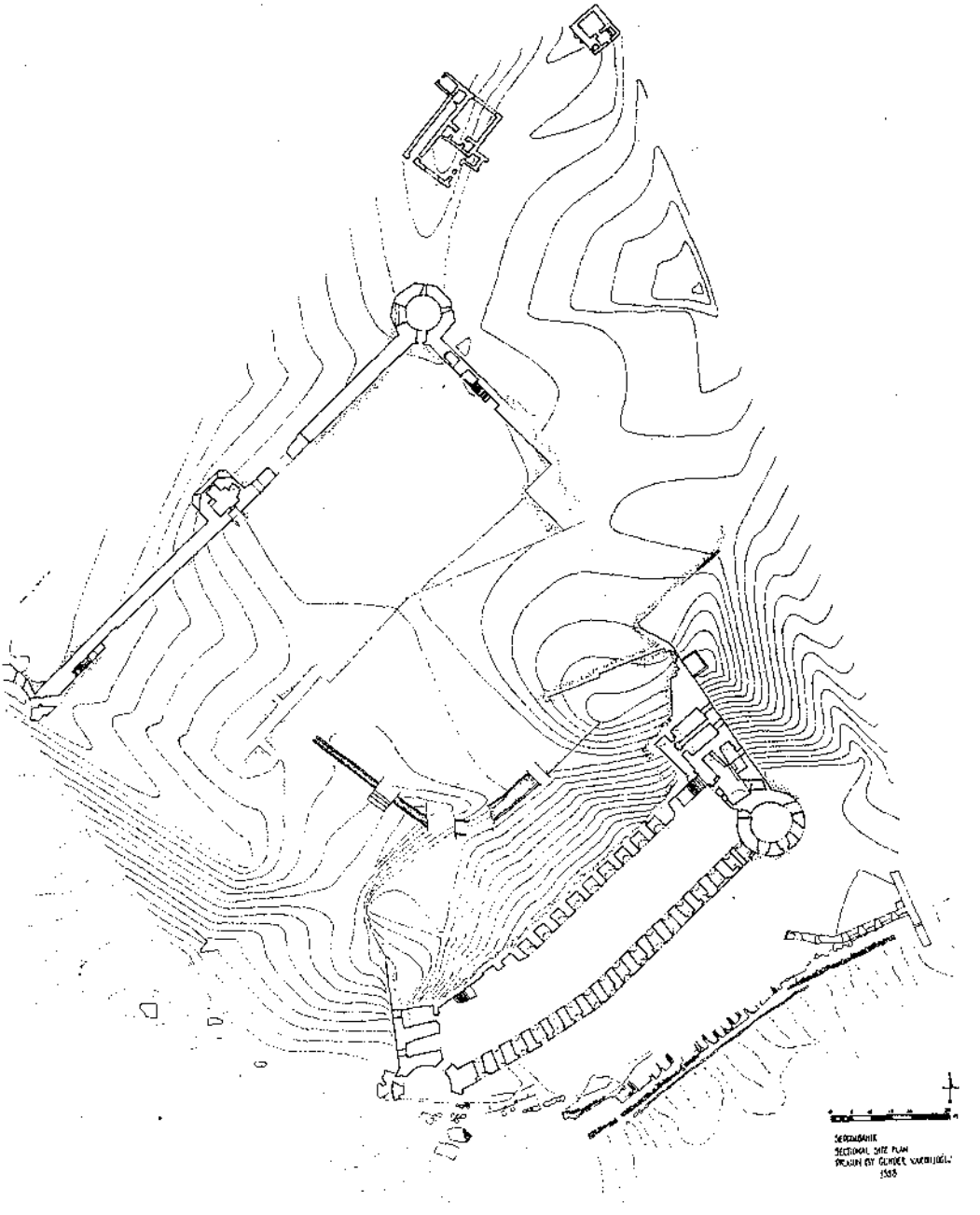

Fig.: 1

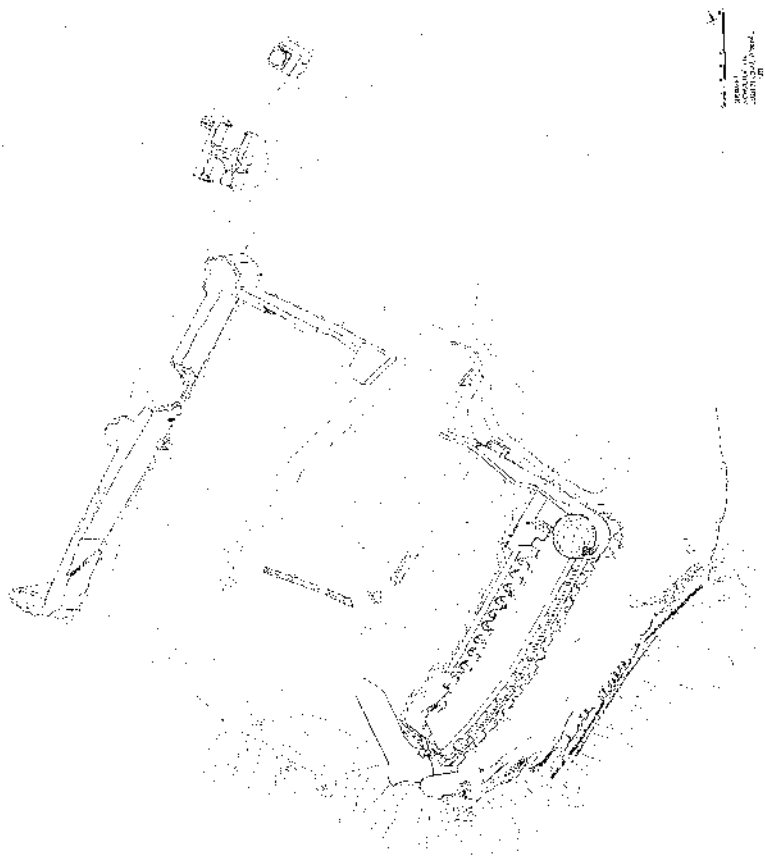

Fig.: 2

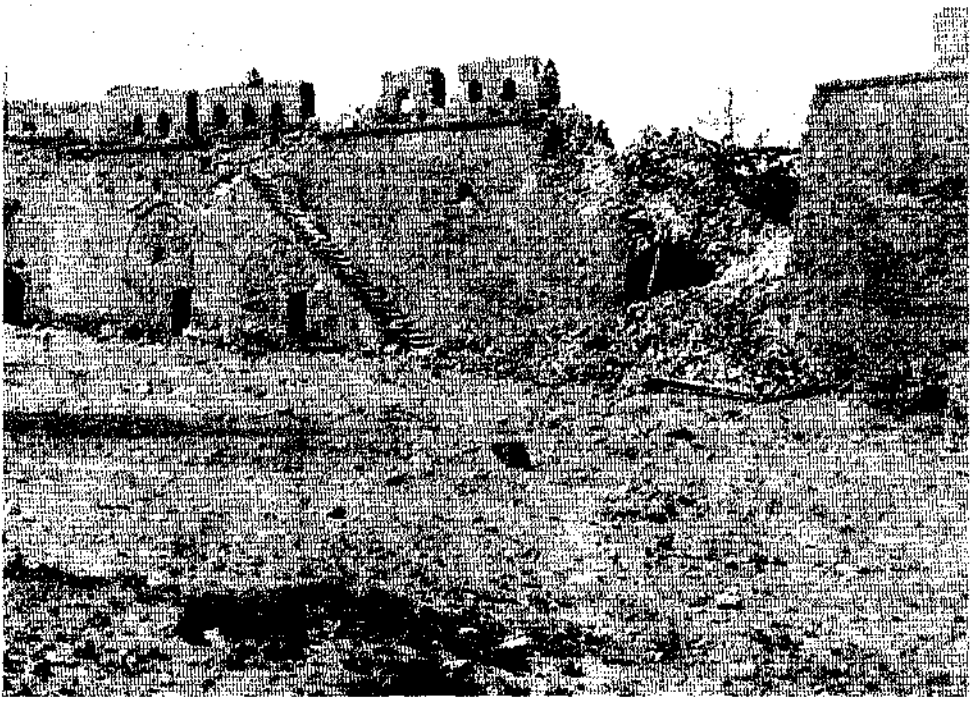

Fig.: 3

Fig.: 4

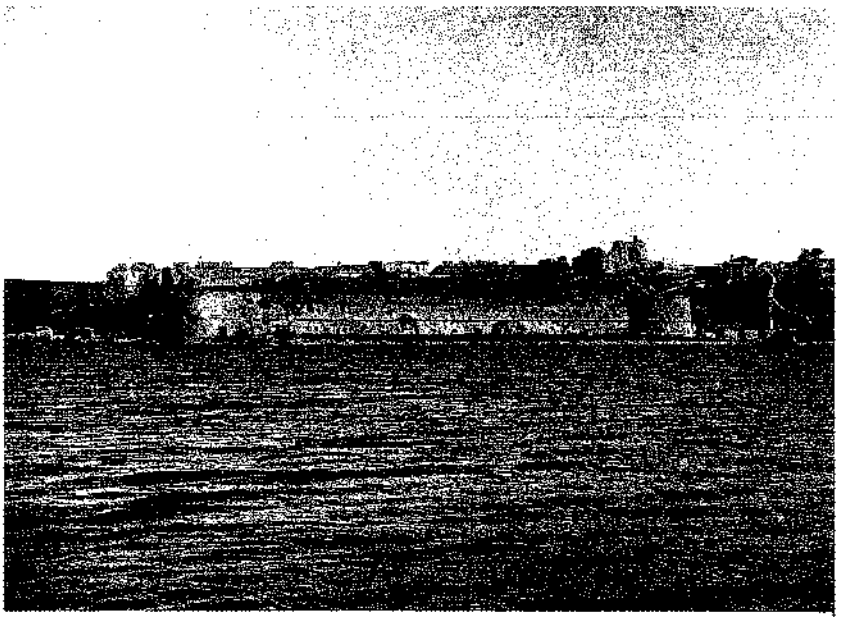

Fig.: 5

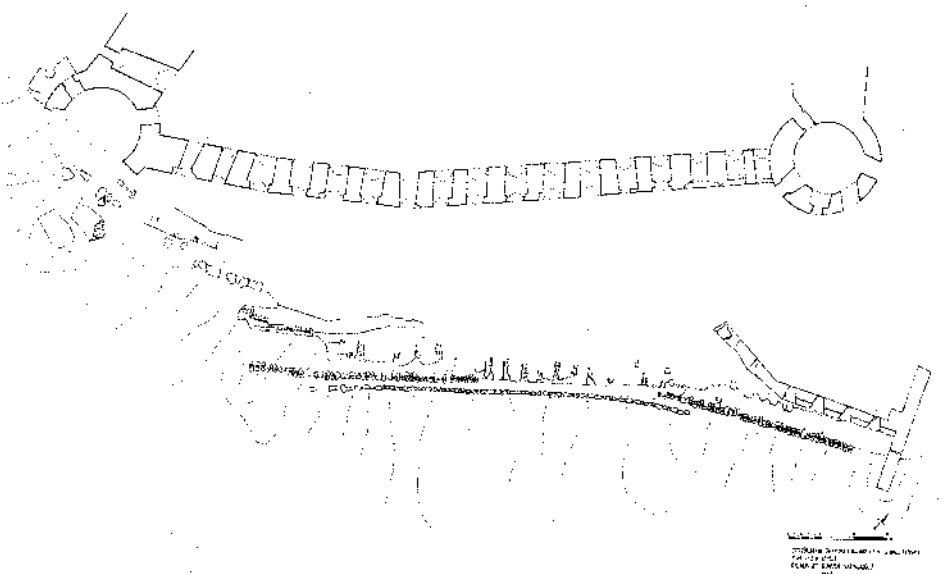

Fig.: 6a

Fig.: 6b

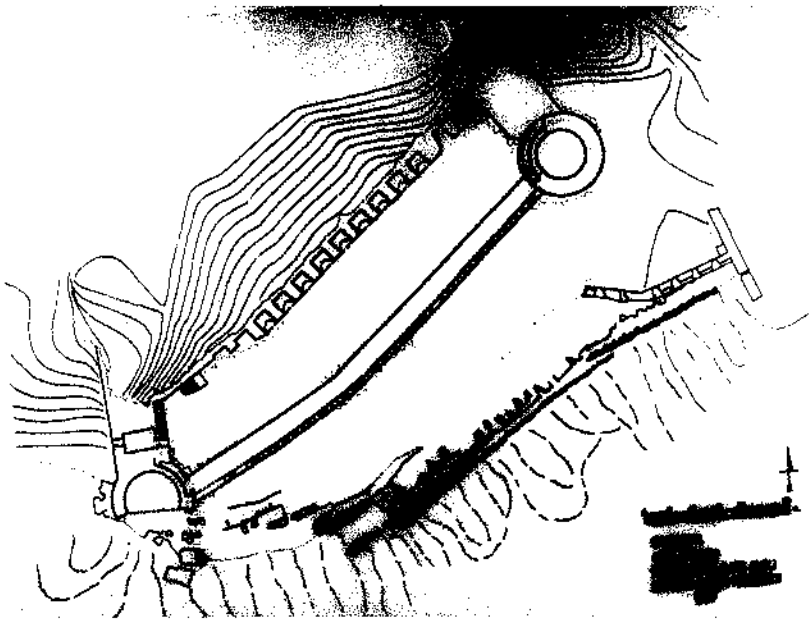

Fig.: 7

GALATİA BÖLGESİ KALELERİ/YERLEŞMELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI: ANKARA İLİ, 1998

*Levent Egemen VARDAR**
Nalan AKYÜREK VARDAR

1996 yılında başladığımız Galatia Bölgesi kaleleri/yerleşmeleri yüzey araştırmasına 1998 yılında da devam edilmiştir. Geçen yılki çalışmalarımız iki başlıkta değerlendirilebilir. İlkinde, 1996 yılında kısmen inceleyebildiğimiz Çanakçı Kalesi'nde, Total Station'la ölçümü yapılan kalıntıların planı daha ayrıntılı elde edilebilmiştir.

A I. ÇANAKÇI - Polatlı İlçesi, Çanakçı Köyü'nün 1.5 km. güneyindeki kale, özellikle batısındaki Sakarya Vadisi'ne ve kuzeyindeki Ankyra-Gordion yoluna yöneliktir. Tepenin üzerinde gerek kayanın kesilmesi ya da tıraşlanmasıyla belirlenen mekânlar, gerekse dikdörtgen bloklardan oluşan, düzgün hatlar izleyen ve dik köşeler yapan sur kalıntıları görülebilir (Çizim: 1). 1996 yılı raporunda yer alan ve kayanın kesilmesiyle düzenlenen yapı, görece daha erken evreye ait olmalıdır. Anılan yapının işlevinin saptanması, çevresinde yer alan, yüzeyden fazla anlaşılmayan kalıntıların ortaya çıkarılmasıyla sağlanabilir. Yer yer kayanın kesilmesiyle oluşturulan yataklara düzgün dikdörtgen bloklarla inşa edilen sur ise tepenin "kale" olarak adlandırılmasına yetmektedir. Yapının batı yarısı daha iyi korunmuştur. Surun güneyindeki kayalık üzerinde tek sıra blokla inşa edildiği kolaylıkla belirlenmiştir. Gene kaya üzerinde, bu surun 90 derece dönerek oluşturduğu köşe de belirgindir. Ancak yapının doğu yarısında yine de daha ayrıntılı gözlem ve çalışmalara gerek vardır.

Çalışmamızın ikinci başlığını ise yeni incelenen alanlar oluşturmaktadır. Araştırmalarda Ankara'nın 60 ile 90 km. güneyinde bir alan ele alınmıştır (Harita: 1). İncelenen tüm yeni yerleşmeler, yine 1996 yılında araştırılan Güzelcekale'nin çevresinde yer almaktadır. Böylelikle Güzelcekale'ye referansla bölgenin doğusu ve kuzeyindeki durum saptanmış olacaktır. Bölgede araştırılan kaleler ise Bezirhane, Karacaören, Gölbek, Çalış kaleleri ile Gavurkale'dir.

B I. BEZİRHANE - Gölbaşı İlçesi, Bezirhane Köyü, Ankara'ya yaklaşık 60 km. uzaklıktadır. Kale, köyün 1 km. kuzeyinde olup rakımı 1268 km.dir. Yaklaşık 100 m.lik bir tepe üzerindedir. Doğusu kayalıktır. Kalede geniş bir görüş açısı olup özellikle güney, doğu ve kuzeyini kontrol eder. Bugünkü Ankara-Konya karayolu kaleden 1 km.den biraz fazla uzaktır. Kalenin güneyinden Beyaztopraklık, kuzeyinden Hatıllıkuyuözü dereleri, doğuya, ovaya doğru akar. Sadece batısı daha yüksektir.

Tepe üzerinde tarım yapılması nedeniyle belirgin bir yapı kalıntısı saptanamamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla kalenin iç alanı, bugün üzerinde tarım yapılan bir alandan oluşmaktadır. Görülebilen mimari kalıntılar arasında doğu yanındaki kayalığa kısmen paralel olmak üzere, yaklaşık 20 m. içeride bir duvar kalıntısından söz edilebilir. Düzgün bir

* Levent Egemen VARDAR, Arkeolog, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazılar Şubesi, 06100 Ulus/Ankara/TÜRKİYE
Nalan Akyürek VARDAR, Arkeolog, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Gelibolu Yarımadası Milli Parkı Planlama ve Danışma Bürosu 06531 Ankara/TÜRKİYE
vnalan@metu.edu.tr

biçimde izlenen olası sur duvarı, yaklaşık 30 m. lik bir bölümle saptanabilmektedir. Yapısı gereği tarımdan etkilenmemesi nedeniyle şanslı olduğu söylenebilir. İri, düzgün bloklar, yüzeyde yer yer görülebilmektedir. Ancak herhangi bir yapım tekniğinden söz etmek, bu haliyle pek olası değildir. Kayalığın doğu yamacında ise kayaya oyma bazı mekânlar görülebilir. Kalıntılar, çevredeki Bizans Dönemi uygulamalarından farklı olmamalıdır.

B II. KARACAÖREN - Ankara'ya yaklaşık 75 km. uzaklıktaki Karacaören Köyü, Haymana İlçesi'ne bağlıdır. Kale, köyün 1 km. kuzeydoğusunda yer alır. Rakım 1220 m. dir. Çevresinin yaklaşık en yüksek noktasıdır. Köye ulaşımı sağlayan yolun da geçtiği batısındaki düzlükten yaklaşık 140 m. yüksekliktedir. Yapı, doğu, kuzey ve batısına egemendir. Bu yönlerde görüş, geniş ve derindir. Konya-Ankara yolunu doğusundan, Güzelcekale – Yenice – Haymana yolunu batısından kontrol eder. Güneyinde ise aynı rakımlı tepeler bulunur. Bu iki modern, belki antik yol kuzeyinde buluşur. Tepenin en üst noktasında yer yer kayalara bağlanmakla beraber, kabaca yuvarlak planlı bir yapı belirlenmiştir. İç ve dış yanlarda, uzunlukları 1 metreyi bulan iri blokların kullanıldığı duvar kavislidir. Ölçülebilen genişliği 1.20 m. kadardır. Özellikle güneyinde daha iyi korunmuştur. Çapı 15 metreyi geçmeyen yapı, bu haliyle iri bir kuleyi veya küçük bir karakolu çağrıştırmaktadır. Bu ana yapının doğusunda ise kare planlı, yaklaşık 25-30 metrekarelik bir başka mekân da belirlenmiştir. Bu yapı çiftinin çağdaşlığı ya da beraber değerlendirilip değerlendirilemeyeceği daha ayrıntılı bir çalışmayla anlaşılabilir. Görülebilen az sayıdaki seramik buluntu ise fazla bir bilgi verememektedir.

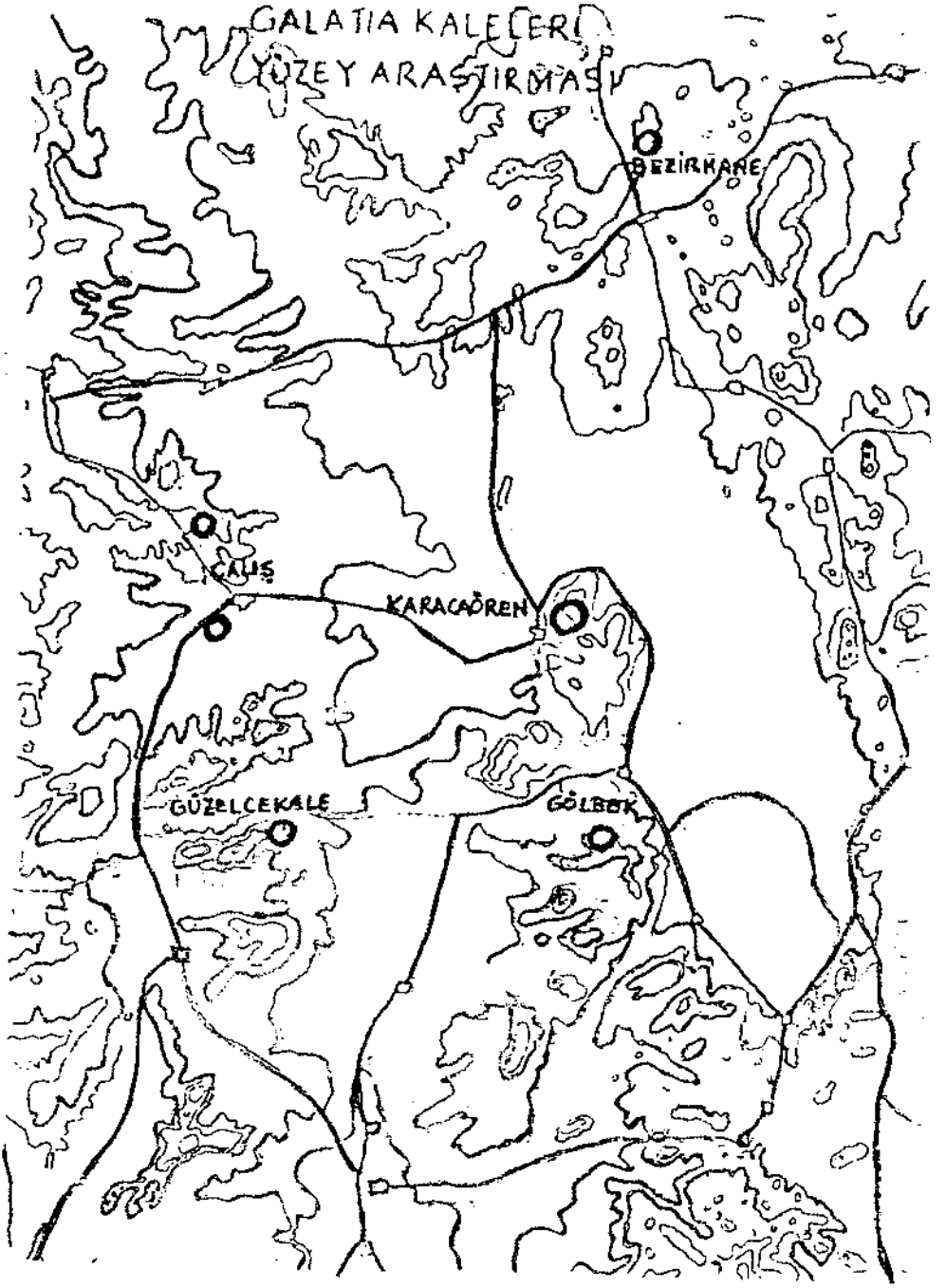
B III. ÇALIŞ - Haymana İlçesi'ne bağlı Çalış Köyü, Ankara'ya yaklaşık 85 km. uzaklıktadır. Kale, köyün 1 km. güneybatısında yer alır. Rakım 1260 metredir. Köyden yaklaşık 100 m. yükseklikte üç kayalık tepe üzerindedir. Tüm yönlerde görüş bulunmakla beraber, güneyde görüş 5 km. kadardır. Ortalama 10 km. çapında bir alanı kontrol eder. Kayalık üzerindeki mimari uygulamalar kayalarla uyumludur. Bunlar arasında kayanın tıraşlanmasıyla düzleştirilmiş, ancak işlevi anlaşılamayan mekânlar ile kayaya oyma mezarlar, sarnıçlar sayılabilir. Belirgin biçimde görülebilen diğer kalıntılar arasında ise merdivenler yer alır. Basamaklar, genişlikleri ve rahatça ilerlemeyi sağlayan "alçak" sayılabilecek yükseklikleri ile huzurlu bir yaşam çevresinin göstergesi sayılabilirler. Tüm bu kalıntıları içine alarak çevreleyen sur izleri topografyada hemen hemen aynı kottan izlenebilir. Bu özellik yer yer kayaların kesilmesiyle de sağlanmıştır. Sayılan mimari veriler bize Roma Dönemi sonrasına ait kalıntıları hatırlatır. Görülebilen seramik buluntular ise hem yapı, hem de dönem olarak çeşitlilik gösterir. Mimari kalıntıların tersine, genel olarak Roma Dönemine ait seramiklerin yoğunluğu ilgi çekebilir.

B IV. ÇALIŞ/GÂVURKALE - Yine Çalış Köyü'nün 2 km. batısındaki Gavurkale, yaklaşık 1250 m. rakımlıdır. Güneyinden Gökdere akar. Dereden yüksekliği yaklaşık 70 m. kadardır. Kuzey yamacında eğim düşüktür. Çok yüksek bir nokta olmamakla beraber özellikle doğu ve güneyini kontrol eder. Tepe üzerine yaklaştıkça kayalık yoğunlaşmaktadır. Tepenin en üst düzeyinde, doğusu görece daha yoğun kayalık olan, genel izlenimi ile yuvarlak bir yapı bulunmaktadır. Kuzeyindeki doğrusal duvarın yuvarlak yapı ile ilgisi henüz belirlenememiştir. Bütününde yuvarlağı oluşturan kavisli duvarlar güney yönde daha belirgindir. Ancak temeli görülebilen bu duvarın uzunluğu yaklaşık 18 m.dir. Yapının olası çapı ise uzunluğun biraz üzerinde olmalıdır. Genel özellikler gösteren seramik buluntular maalesef tarihlemede, en azından şimdilik, fazla bir ipucu verememektedir.

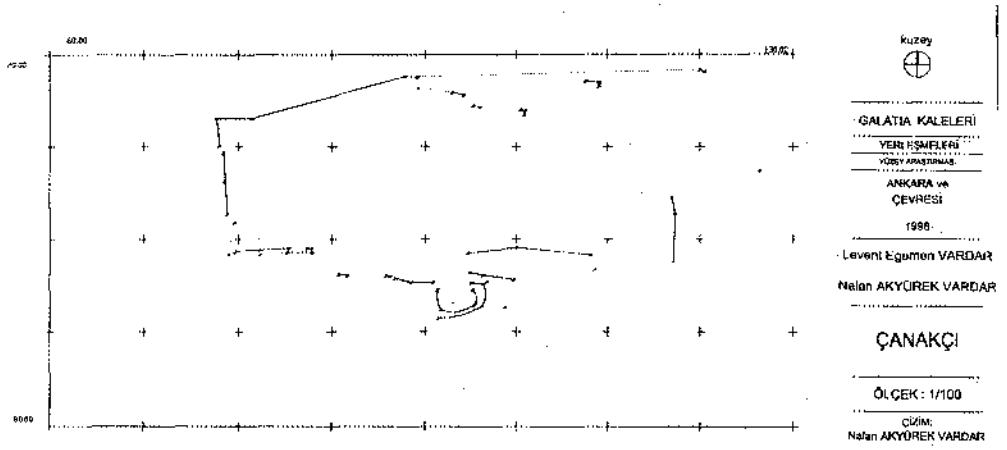
B V. GÖLBEK - Haymana İlçesi'ne bağlı Gölbek Köyü, Ankara'ya yaklaşık 90 km. uzaklıktadır. Köyün 2,5 km. güneybatısındadır. Rakımı ise 1225 m. dir. Özellikle batı ve kuzeyini, kısmen doğusunu kontrol eder. Güneyi ise aynı rakımlıdır. Kuzeyde Karacaören Kalesi, batıda Güzelcekale görüş alanındadır. Düzlükten yaklaşık 150 m. yüksekliktedir. Topografyası, batıya yönelik bir yarımadayı çağrıştırır. Ulaşımı doğudan, görece kolaydır. Güneyindeki vadide bir dere yatağı bulunur. Topografik özelliklerinin yanı sıra yapının en etkileyici özelliği oldukça iyi korunmuş olmasıdır (Resim: 1). Mimari tüm özellikler sadece saptanmayı beklemektedir. Yapı genel olarak oval planlıdır. Paralel uzun kenarların birbirine mesafesi 25 m. kadardır. İçindeki kayalığın yanı sıra doğusun-

da ve güneyinde kayalık yamaçlar bulunur. Doğudaki kayalıktan itibaren kuzey yandaki sur, yer yer kırılarak, yer yer kavisle inşa edilmiştir. Bu bölüm yaklaşık 40 m. uzunluktadır. Tüm surun yapımında oldukça iri bloklar, özellikle temelde, iç ve dış yanlara yerleştirilmiş, araları görece küçük taşlarla doldurulmuştur. Surun bu bölümünde yükseklik yer yer 1,5 m.yi aşmaktadır. Kalenin girişi kuzey yöndeki kapıdandır. Kapı genişliği 1,20 m.den az değildir. İç kısımda belki kapıyla ilgili olabilecek bazı mekânların varlığından söz edilebilir. Sur, kapıdan batıya doğru kavisle devam eder (Resim: 2). Surun en geniş bölümü batıdadır. Tıpkı Hisarlıkaya'da, benzer olarak diğer bazı bölge kalelerinde olduğu gibi çok iri, yassı bloklar, neredeyse temel olarak kullanılmıştır. Güney yanın doğu ve batı ucundaki kayalıkların arası yaklaşık 13 m. uzunluğunda bir surla birleştirilmiştir. Bu bölüm ise kuzeydeki kapının karşısına gelmektedir. Sur üzerinde şimdilik bir kule saptanamamıştır. Ancak kırılmaların ve bununla birlikte oluşan kavislerin, kule etkisi yarattığı söylenebilir.

Gölbek Kalesi tüm özellikleri ile ayrıntılı bir çalışmaya layıktır. Ancak şimdiden, sadece çevresi ya da bölgesine değil, konusundaki birçok tartışmaya da referans olmaya değer niteliktedir.

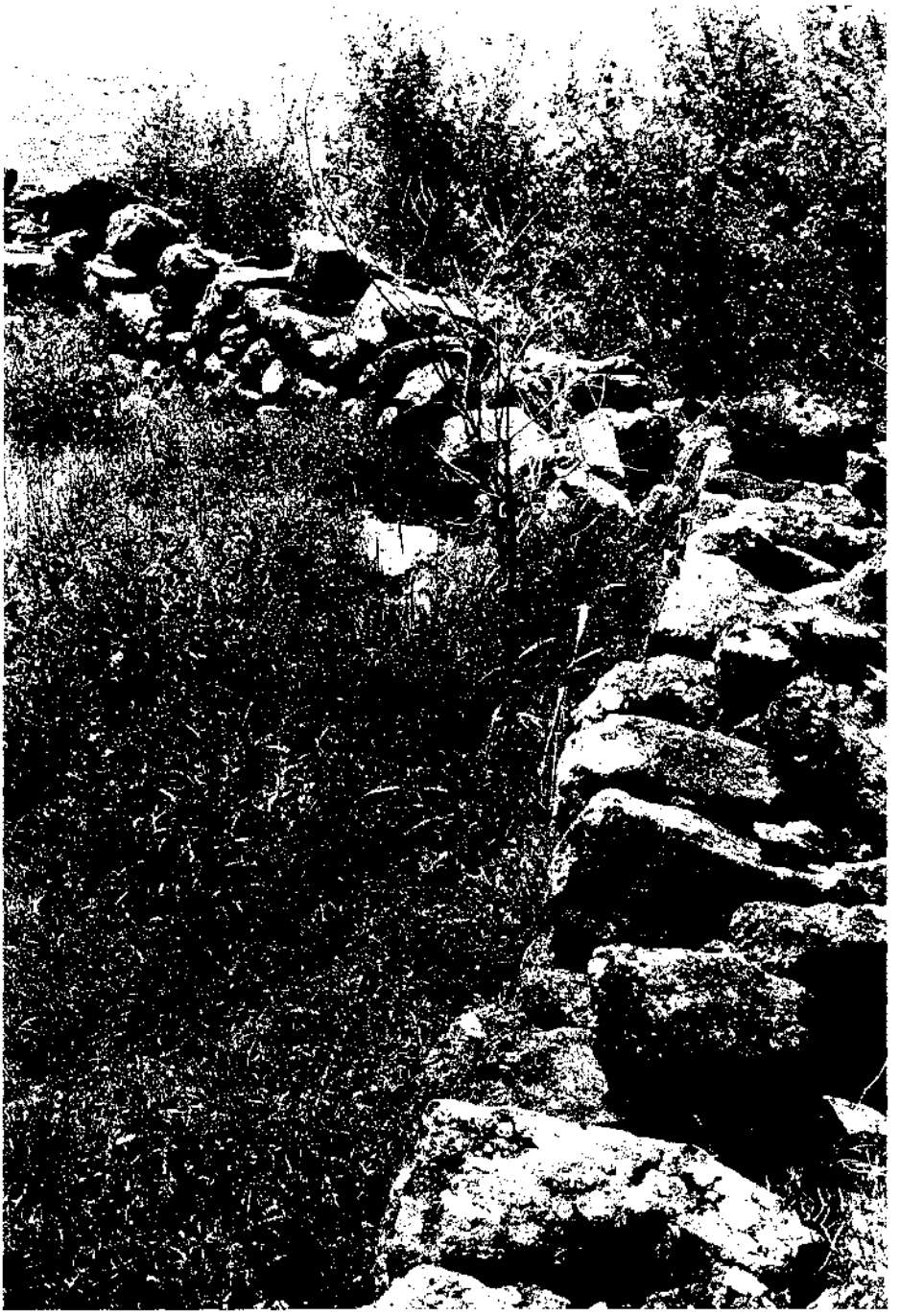
Harita 1: Çalışma alanı

Çizim 1: Çanakçı Kalesi planı

Resim 1: Gölbek Kalesi, kuzey yan, doğudan batıya görünüş

Resim 2: Gölbek Kalesi, kuzeybatı duvarı

FELDFORSCHUNGEN IN TAVIUM 1998 VORBERICHT

*Karl STROBEL**
Christoph GERBER

Im Jahr 1998 konnten dank der freundlichen Genehmigung durch die Generaldirektion für Denkmäler und Museen des Kulturministeriums der Republik Türkei die im Vorjahr begonnenen Feldforschungen in Tavium (Büyüknefes, Provinz Yozgat) fortgeführt werden. Unser Dank gilt auch dem Direktor des Museums in Yozgat, Herrn Musa Özcan, sowie dem Repräsentanten des Kulturministeriums, Herrn Dursun Çağlar vom Museum Eskişehir. Er hat in aufopferungsvollem Einsatz bei der Instandsetzung des als Grabungshaus vorgesehenen Gebäudes tatkräftig mitgeholfen. Die Arbeiten wurden durch die Unterstützung von Seiten der Handwerkskammer Trier, des Universitätsbundes Trier, der Universität Trier sowie des Projektleiters selbst ermöglicht.

Die zweite Feldkampagne fand vom 2. bis zum 27. August 1998 statt. Die Geländevermessung erfolgte durch Studenten der FH Mainz, Fachbereich Geoinformatik und Vermessung; die archäologischen Dokumentationsarbeiten wurden von Studenten der Universitäten Trier und Heidelberg durchgeführt.

Der angekündigte ausführliche Vorbericht wird erst im nächsten Jahr erscheinen, da aufgrund der Restaurationsarbeiten für das Grabungshaus und der beschränkten Teilnehmerzahl nur mit der Dokumentation der Ergebnisse des Vorjahres begonnen werden konnte. Die Geländeerkundung soll in der dritten Kampagne soweit abgeschlossen werden, daß ein ausführlicher Vorbericht vorgelegt werden kann.

Resümee der Ergebnisse 1997

In der ersten Kampagne, die 1997 erfolgte, konnte das Stadtgebiet erstmals in seiner gesamten Ausdehnung festgestellt werden. Dabei zeigte sich, daß die beiden bis dahin bekannten Tells den südlichen Abschluss der Stadtanlage bildeten. Der Stadtbereich selbst hat in seiner größten Ausdehnung eine Fläche von ca. 150 ha. Er erstreckt sich über die gesamte sog. Gartenstadt und den Hang hinauf. Hier sind noch Reste der byzantinischen Stadtmauer festzustellen. Im Zentrum des Stadtgebietes befindet sich der Zeğreg Tepe, auf dem die Hauptkultstätte zu erwarten ist. In hethitischer Zeit dürfte hier der Tempel des Tessup gestanden haben. Eine Identifizierung des Ortes mit dem hethitischen Kultort Tawinija ist schon sprachwissenschaftlich nicht zu bezweifeln. Die kontinuierliche überregionale Bedeutung dieser Gottheit ist für die hellenistische und römische Zeit durch die Verehrung als Zeus Tavianos bzw. als Jupiter Tavianus belegt. Diese kulturgeschichtliche Sonderstellung des Ortes sowie die begünstigte Lage durch zahlreiche heute noch Wasser führenden Quellen im Stadtgebiet sind Anhaltspunkte zur Klärung der Frage, weshalb der Galaterstamm der Trokmer diesen alten Siedlungsplatz als Zentralort übernommen hat.

* Prof.Dr. Karl STROBEL FB III-Alte Geschichte Universitat Trier D-54286 Trier/ALMANYA

Außerhalb des Stadtgebietes lassen sich verschiedene Nekropolen feststellen, und auf den Höhen, die die Stadt umgeben, liegen zahlreiche ausgeraubte Tumuli. Durch die Entdeckung eines Teiles des römisch-byzantinischen Straßendammes unmittelbar außerhalb des Stadtgebietes konnte die Frage nach der Einbindung der Stadt in das zentralanatolische Straßennetz zumindest teilweise geklärt werden. Tavium ist bis ins 12. Jh. hinein als Straßenknotenpunkt belegt.

Ergebnisse 1998

Topographische Vermessung

Der Schwerpunkt der topographischen Arbeiten im vergangenen Jahr lag auf der genauen Vermessung der drei Hügel im Stadtgebiet: der Büyükkale, der Küçükkale und des Zeğreg Tepe (Abb. 1). Damit ist zwar nur ein Teil des gesamten Stadtgebietes erfaßt, er bildet aber gleichzeitig auch die Grundlage für weiterführende Oberflächenuntersuchungen. Ferner sind für diesen Bereich die ersten archäologischen Sondagen geplant, sobald die Generaldirektion für Denkmäler und Museen hierzu die Genehmigung erteilt. Weiterhin läuft an der Fachhochschule Mainz das Projekt, die Pläne zu digitalisieren, um eine dreidimensionale Darstellung des Stadtgebietes zu erreichen.

Die Büyükkale ist mit einer Grundfläche von etwa 200x100 m. der größere und westliche der beiden bekannten Siedlungshügel. Er erstreckt sich in NW-SO Richtung, wobei das Plateau einen Streifen von ca. 150 m. Länge und 40 m. Breite bildet. Der Hügel erhebt sich etwa 45 m. über dem Bachbett des Kaleözü. Der Siedlungshügel liegt auf einem Felssporn, der am Südende freiliegt. Der Kulturschutt auf diesem Felsplateau ist bis zu 27 m. mächtig. Die starke Erosion des Westhanges durch den Kaleözü dürfte den Hügel hier auf mehrere Meter abgetragen haben. Die einzige erkennbare anstehende Struktur auf der Büyükkale ist der Versturz einer breiten Mauer, die gleich einem Riegel quer zur Längsachse des Hügels verläuft. In den gewachsenen Fels am Südende sind einige Zisternen sowie ein Wassergang eingetieft. Wie bereits in der ersten Kampagne festgestellt, ist die Büyükkale von der Frühbronzezeit an vermutlich durchgehend bis in byzantinische Zeit besiedelt gewesen.

Die Küçükkale dürfte eine Grundfläche von etwa 90x90 m. haben, zumindest in Höhe der heutigen Terrassenoberfläche. Über diese erhebt sie sich knapp 10 m. Da die Kuppe kaum niedriger ist als die der Büyükkale, erstreckt sich der Südosthang gut 50 m. tief bis in das Tal. Auch dieser Hügel sitzt auf einem Felssporn, zu dessen Größe und Höhe sich jedoch noch nichts näheres aussagen läßt. Auf der Küçükkale konzentrieren sich die Oberflächenfunde auf die hellenistische Zeit.

Der Zeğreg Tepe ist ein natürlicher felsiger Hügel von über 300x200 m. Grundfläche. Sein Fuß ist offenbar ringsum von der Siedlungsterrasse bedeckt. Er erhebt sich etwa 35 m. über die Terrasse und ist ebenfalls NW-SO orientiert. Am Nordosthang ragt an einigen Stellen der gewachsene Fels aus der Oberfläche. An solch einer Fläche konnten einige näpfchenartige Vertiefungen festgestellt werden. Ob sie tatsächlich künstlich sind oder ob es Naturspiele sind, kann erst durch eingehendere Untersuchungen ermittelt werden. In den Südhang wurde das antike Theater eingetieft. Das Vorhandensein eines solchen war eine große Überraschung, da es weder in antiken Texten noch in späteren Reisebeschreibungen Erwähnung fand.

Systematische Dokumentation in der sog. Gartenstadt

In der letztjährigen Kampagne wurde mit der Dokumentation der Architekturblöcke im Bereich der sog. Gartenstadt oder Mittelstadt begonnen. Die halbausgegrabenen Blöcke liegen noch in den Feldern, sofern sie nicht sofort bei der Freilegung zerstört wurden. Gelegentlich wurden sie auch an den jeweiligen Feldrand verschleppt. Die einzelnen Gartenparzellen wurden systematisch abgegangen und alle angetroffenen Steinblöcke registriert. Die ornamentierten Blöcke wurden gezeichnet und

fotografisch dokumentiert. Unter den herausragenden Fundstücken sind mehrere Kassettensteine bzw. -fragmente sowie Sockel und andere verzierte Blöcke, die in den Gärten unmittelbar nordwestlich des Zeğreg Tepe angetroffen wurden. Sie stammen offenbar von einem römischen Monumentalbau, sind aber in der Folgezeit mehrfach als Spolien verwendet worden. Ihre *in situ* Lage weist daher nur auf den letzten Verbauungszustand hin. Auffällig ist ihre Anordnung in nahezu genauer Nord-Süd Richtung an der Stelle, an der die Nord-Süd verlaufende Hauptstraßen-Achse der römischen Stadt zu vermuten ist (Abb. 2; die geschwärzten Punkte kennzeichnen diese verzierten Blöcke). Eine weitere Anhäufung von Marmorblöcken ist in den Gärten westlich des Zeğreg Tepe festzustellen. Hier deutet eine Raubgrabung auf einen großen öffentlichen Platz mit einem großen Steinplattenpflaster hin. Hier ist die Agora zu vermuten. Die restlichen Steinblöcke sind meistens einzeln in den Gärten anzutreffen. Die systematische Katalogisierung wird noch einige Zeit in Anspruch nehmen.

Die ursprünglich geplante Aufnahme der Spolien im Dorf Büyüknefes konnte aus Zeitgründen nicht mehr in Angriff genommen werden. Ihr Beginn wird Schwerpunkt der diesjährigen Kampagne sein.

Erste Untersuchungen am Theater

In Zusammenhang mit der Geländeaufnahme konnte das "Negativ" des Theaters vermessen werden. Trotz der stark verwitterten und zerstörten Felsoberfläche gelang es, an einigen Stellen noch ursprüngliche Felsstufen ausfindig zu machen. Diese wurden ebenfalls eingemessen. Eine vorläufige Auswertung dieser Daten erbrachte erste Hinweise auf dieses Bauwerk. Überraschend ist seine Größe: die Länge der Theaterfront beträgt etwa 130 m. (Abb. 3). Schon allein der Vergleich mit dem weltbekannten Theater in Ephesos mit einer Front von 145 m. deutet an, welche Bedeutung Tavium gehabt haben muß. Die Gesamthöhe der Cavea von Ephesus liegt bei 30 m., in Tavium sind es immerhin etwa 20 m. Damit dürfte das Theater mindestens 10.000 Sitzplätze aufgewiesen haben (zum Vergleich: Ephesus: 24.000, Milet: 15.000).

Auf dem topographischen Plan lassen sich drei Abschnitte unterscheiden: einen steileren mittleren sowie jeweils einen flacheren unteren und oberen. Sie deuten offenbar die drei verschiedenen Ränge an. Die Grenze zwischen dem unteren und dem mittleren Rang ist heute noch deutlich im Gelände erkennbar. Auf dieser Höhe zieht sich ein "Steingürtel" entlang, der möglicherweise eine Diazoma -einer der beiden horizontalen Umgänge- anzeigt (Abb. 4, 5). Hier sind die untersten erhaltenen Stufen erkennbar. Der untere Rang (Abb. 4) wäre demnach mindestens 4m hoch, der mittlere etwa 12 m. und der obere mindestens noch einmal 4 m. (Abb. 5). Hier ist jedoch mit einem weiteren substantiellen Aufbau zu rechnen, der das Abflachen des Hügelhanges ausgleicht. Das Halbrund der Orchestra hat einen Radius von etwa 12 m. Es ist damit zu rechnen, daß sich im Bereich der Orchestra eine bedeutende Menge Schutt befindet, so daß durchaus die Möglichkeit besteht, die Felsstufen der untersten Ränge in einem relativ unversehrten Zustand anzutreffen. Die festgestellten Stufen im Fels sind wohlgemerkt nicht die ursprünglichen Stufen des Theaters, sondern stellen den Untergrund dar, auf dem die Steinblöcke der Sitzreihen errichtet wurden.

Grabungshaus

Ein großer Teil der Arbeitszeit wurde in der Kampagne 1998 in die Instandsetzung des zukünftigen Grabungshauses investiert. Es handelt sich um Räumlichkeiten in der lokalen Gesundheitsstation. Diese Gesundheitsstation wurde Mitte der siebziger Jahre von der türkischen Regierung großzügig angelegt, da von ihr aus insgesamt 21 Dörfer versorgt werden mußten. Inzwischen verwaisen die Gesundheitsstationen allmählich. Von den 4 Wohnungen waren im Vorjahr gerade noch zwei belegt. Wir danken dem Leiter des provinzialen Gesundheitsministeriums, Herrn Dr. Erdoğan Aydın und den zuständigen Stellen im Gesundheits-Ministerium in

Ankara für die Genehmigung der Nutzung der freistehenden Wohnungen. Diese mußten zunächst einmal von Grund auf renoviert werden, was bedeutend mehr Zeit als eingeplant in Anspruch nahm.

Verschiedene Stellen der Provinz-Verwaltung Yozgat haben ein großes Interesse an der Durchführung des Projektes gezeigt. Für ihre Unterstützung möchten wir uns auch an dieser Stelle herzlich bedanken. Nach einem Treffen vor Ort mit dem Vali (Provinzgouverneur), Herrn Fuat Uğur, sowie den provinzialen Kultur- und Gesundheitsministern, deutet sich ein Transfer des größten Teiles des Geländes vom Gesundheits- zum Kulturministerium an. Dieses soll dann dem Museum übertragen werden, so daß es für archäologische Zwecke genutzt werden kann. Hier können dann das Grabungshaus, die Depoträume und der Ausstellungsgarten für das Projekt Tavium entstehen. Dies wäre mit Sicherheit ein optimaler Ausgangspunkt für die Durchführung eines längerfristigen Projektes. Erste Maßnahmen zur Umgestaltung des Geländes wurden bereits eingeleitet. Das freie Gelände im Osten wurde terrassiert, um Raum sowohl für den Scherbengarten als auch für den Steingarten zu schaffen. Hier sollen dann die geborgenen Steinblöcke aufgestellt und der Öffentlichkeit zugänglich gemacht werden.

Zielsetzung der Grabungen auf der Büyükkale

Das Projekt Tavium beinhaltet zwei Schwerpunkte: zum einen die Erforschung der Stadt Tavium von hellenistischer bzw. galatischer bis in die byzantinische Zeit. Der andere Schwerpunkt ist die Erforschung der Bedeutung dieses Ortes in vorhellenistischer Zeit. Ihr Ziel ist es, herauszuarbeiten, weshalb die Galater bei ihrer Ansiedlung in Zentralanatolien um 274/272 v. Chr. Tavium als den einen Zentralort ihres Stammesgebietes ausgewählt haben. Entscheidend dafür ist die Bedeutung, die der Ort bereits in hethitischer Zeit erlangt hatte. Zu erforschen ist hier die Entwicklung von Zentralorten in der gesamten Region seit der Frühen Bronzezeit. Antworten hierauf erwarten wir von den Untersuchungen auf der Büyükkale. Ihr Ziel ist die Erstellung einer gesicherten stratigraphischen Abfolge von hethitischer Zeit bis zu der Ankunft der Galater. Eine erste Begehung hat bereits angedeutet, daß mit einer vollständigen Schichtenabfolge seit der Frühen Bronzezeit gerechnet werden kann.

Von besonderer Bedeutung für den zentralanatolischen Raum ist der Übergang der Spätbronzezeit zur Eisenzeit, also die Ereignisse, die zum Untergang des hethitischen Großreiches führten und der darauffolgende Entwicklung in dieser Region. Die Erforschung der Eisenzeit in diesem Gebiet hat in den 90er Jahren zu einer Reihe neuer Erkenntnissen geführt. Wesentlich haben die Ergebnisse der Grabungen in Gordion, Troja, Maşat, Kaman-Kalehöyük und Boğazköy dazu beigetragen. Untersuchungen in und um Tavium/Büyüknefes bieten die Möglichkeit, dieses noch nicht systematisch erforschte Gebiet zwischen den beiden letztgenannten Orten, also am Mittellauf des antiken Kappadox (heute Delice Irmak), zu erschließen. Dabei bieten die Fragestellungen bezüglich der Kulturkreisabgrenzung der früheisenzeitlichen bemalten Keramik von Kaman-Kalehöyük Schichten IId und IIc gute Ansatzmöglichkeiten, deutet sich doch hier eine nach Osten orientierte Bemalungstradition an.

Zusammenfassung und Aussichten

Zu den wichtigsten Ergebnissen, die bisher in und zu Tavium erzielt werden konnten, zählt die Tatsache, daß Tavium als städtischer Zentralort nicht erst in römischer Zeit mit der Provinzgründung geschaffen wurde, sondern bereits in hellenistischer Zeit als überregionales Zentrum bestanden haben muß. Das Theater ist sicherlich in römischer Zeit ausgebaut und zur jetzt erkennbaren Größe erweitert worden. Die ursprüngliche Anlage dürfte jedoch in hellenistische Zeit zurückgehen. Dasselbe mag für den Teil der Stadtmauer im Bereich der Mittelstadt zutreffen. Damit ist die Vorstellung, Zentralanatolien bzw. Galatien sei in antiker Zeit vor der Erhebung zur römischen Provinz weder hellenisiert noch urbanisiert worden, hinfällig. Vermutlich

waren es die Galater -also die Kelten- selbst, die mit ihrer Seßhaftwerung den Hellenisierungsprozeß und die (antikel) Urbanisierung in Zentralanatolien eingeführt und vorangetrieben haben. Dies zu erkunden ist eine der Hauptaufgaben des Projektes Tavium.

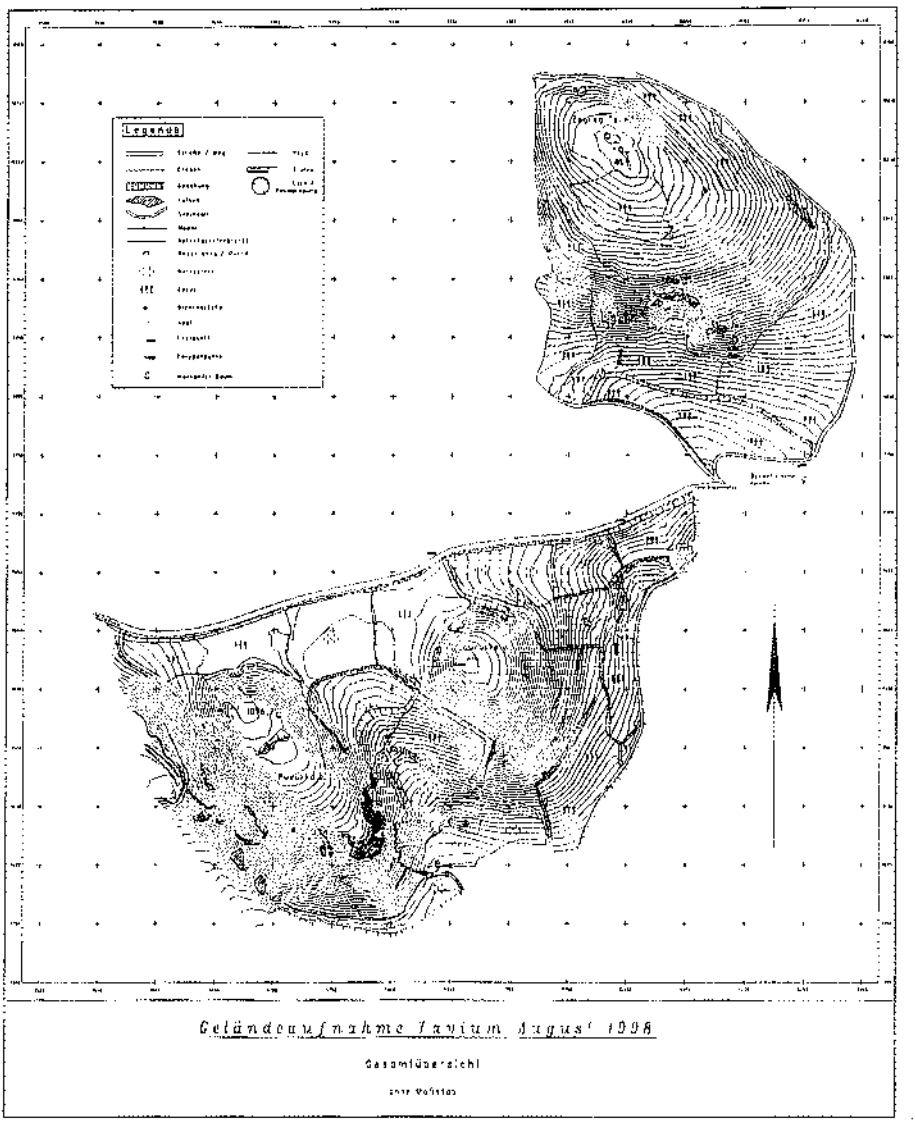
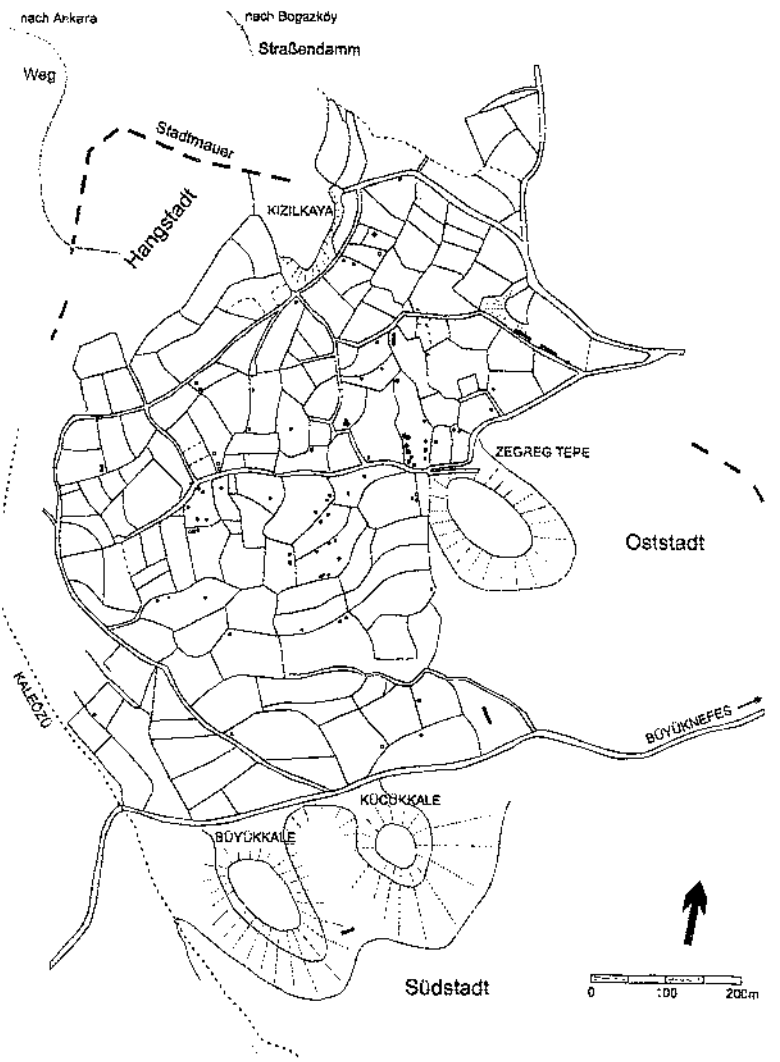

Legende
Geländeaufnahme Favium August 1998
Gesamtübersicht

Abb: 1

TAVIUM - Mittelstadt: Bearbeitete Steinblöcke

Abb: 2

Abb. 3: Ansicht des Theaters von der Küçükkale aus

Abb. 4: Theater: Unterer Raug und Orchestra

Abb. 5: Theater: Obere Ränge

GÖLLÜDAĞ

*Wulf SCHIRMER**

1992 yılında başlatılan Göllüdağ çalışmaları, 1997 yılındaki aradan sonra, 1998 yılında yeniden ele alınmıştır[1]. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce verilen yüzey araştırması izni sayesinde, 15 Ağustos-7 Eylül tarihleri arasında Göllüdağ ören ve yakın çevresini tarayarak yeni bilgiler edinebildik. Tüm yetkililere teşekkürlerimiz sonsuzdur. Bu bağlamda değerli katkılarıyla araştırmalarımızı destekleyen Niğde Müzesi Müdürü Erol Faydalı, Bakanlık temsilcimiz Sema Dayan ve Aksaray Mercedes Benz Fabrikası Müdürü Hans-Peter Heinstein'a da teşekkür borçluyuz[2].

Göllüdağ'a varışımızda, ören yerinin bazı bölümlerinin sırf zarar vermek, ya da define aramak için, sorumsuzca tahrip edildiğini gördük. Bu nedenle, 1996 yılında başlattığımız Tavşan Tepe yüzey araştırmasının yanı sıra, merkezi bina, orthostatlı oda (K-L/9-11)[3] ve binayı koruyan çevre duvar girişlerine ilişkin çalışmaları gerçekleştiremedik.

Güney şehir L-M/6-8 (Resim: 1, 2) alanı yapılarının incelenerek belgelenmesi, çalışmaların önemli bir bölümünü oluştururken belirgin bazı sonuçlara da götürdü: Merkezi bina etrafındaki yapılanmada, bir yandan örneklerini iyi bildiğimiz çiftlik evi benzeri birimler (M/9)[4], kimi öğeleriyle bu birimlerle benzeşenler (K-M/8) ya da sayıca az da olsa 1969 yılında kazılan (K-L/8-9)[5] örneğinde olduğu gibi, bu bina türüyle genel plan ve iç düzenleriyle ayrışanların yanı sıra daha güneyde belirgin bir sokak sistemine göre düzenlenmiş, kendi içinde bir bütün oluşturan yeni bir ünite saptandı.

Bu kesimde, oldukça tatlı meyilli bir arazi sırtına, kuzey-güney ekseninde yerleştirilmiş bir sokağa, diğer sokaklar dik olarak kavuşmaktadır. Bu sokakların sınırladığı parsellerin arasına, dar uzun yapı birimleri yerleştirilmiştir. Bu dar uzun yapılar, merkezi yapının (L-N/12-13)[6] kuzeydoğusunu kapatan ek binada kapsamlı biçimde incelenen odalar grubunun benzeridir: Bir avlu etrafına dizili beş mekândan biri, eyvanvari biçimde avluya açılır. 1994 yılı sondajlarında izlendiği üzere, ard arda, ya da ters simetrik dizili bu odalar, eyvanın yerleştirilişi, bitişme düzeni gibi kendi içlerinde çeşitlilik gösterir.

Göllüdağ'da izlediğimiz tarzda, sokaklar yardımıyla düzenlenmiş, birbirinin tekrarı birimlerden oluşan bir yapı düzeni, Anadolu İlk Demir Çağı mimarisine yabancı bir öğedir. Bu öğe, Göllüdağ mimarisinin yorumlanmasında da önemli bir rol oynayacaktır.

Kent surunun doğu (R/10) bölümünde, bir giriş olduğu ileri sürülmekteydi. Bu bölümde gerçekleştirilen araştırmalar ve topografik çalışmalar sonucunda arazi yapısının,

* Prof.Dr. Wulf SCHIRMER, Universität Karlsruhe D-76128 Karlsruhe, ALMANYA

1 Wulf Schirmer, "Göllüdağ 1995-96", XV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1997 (1998), 51-61; çalışmalara ait genel özet: Wulf Schirmer, "Ein richtige Bergstadt? Die Bauanlagen auf dem Göllüdağ und ihre historischen Zugangswege", Stadt und Umland (Disk. z. Archäologischen Bauforschung 7), Mainz, 1999, 129-142.

2 Bu yazıyı kaleme alanın yanı sıra Werner Schnuchel, Dietmar Kurapkat ve Markus Joachim'de araştırmalara katılmışlardır.

3 Yapı kalıntılarının konumuyla ilgili tüm topografik veriler için bkz.: Göllüdağ 1992", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993 (1994), 241.

4 Bkz.: Göllüdağ 1995-1996, *a.e.* 52, 56-57.

5 Bkz.: Burhan Tezcan, "1969 Göllüdağ Kazısı", *Türk. Ark. Derg. 30*, 1992, 13.

6 Bkz.: "Göllüdağ 1993-1994" *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995 (1996), 342-343.

çevre duvarının güney ve batı kesiminden bildiğimiz türden, büyükçe bir girişe uygun olmadığı kanısı kuvvetlendi. Burada da olsa olsa, ancak ufak türden, kuzey duvarında sıkça rastlanan kapıların bir benzeri yer alabilir. Gene de sistemli bir kazı yapmadan, kesin bir yargıya varmak olanaksızdır.

Küçük bir kale olarak tanımlanan yapı topluluğunda (F-G/13) sürdürülen çalışmalar da, yapının ilk plânı ve yerleşme alanı içindeki görevinin tanımlanması açısından yeterli olmadı. En kuzeyde, savunma duvarına doğrudan bitişen, 40 x 100 metre boyutlarında, yaklaşık dikdörtgen plânlı bu komplekste, değişik tekniklerde, bir bölümü ise son derecede özenli örülmüş çok sayıda duvar sırası göze çarpmaktadır. Krater gölüne hakim, en yüksek noktada konuşlanmış bu yapının da düzeninin bilimsel kazılar yapılmadan çözümlenemeyeceği kesindir.

1988 yüzey araştırmalarının olumlu sonuçlarından biri, Göllüdağ yolları üzerinedir. Güneyde ve batıda yer alan büyük girişlere kavuşan yolların güneybatıdan geldiği bilinirken[7], bu yolların bir uzantısı, ören yerinin batısında kalan yüksek bir düzlüğe kadar takip edilmiştir (Resim: 3). Yaz dönemlerinde otlak olarak kullanılan arazide kuyular açılıdır. Etrafında çeşitli yaylalar ve bir mezarlık bulunan düzlük, güneybatıda, yağış alan dönemlerde ortasındaki çukurlukta sığ bir göl oluşan Küçük Göllüdağ'a kadar uzanır. Buradan, vadiye inen, ulaşımı en kolay yol, batıya, Bozköy'e yönlenmektedir. Antik dönemlerde de aynı yolun kullanılmış olması gerekir. Arazi güneybatı, güney ve güneydoğu kesimlerinde, iniş çıkışı çok zorlaştıran yarlarla sonuçlanmaktadır. Eski güzergâh, ovaya kavuştuktan sonra, Tavşantepe'nin biraz üstünden geçerek, Çiftlik Kasabası'nın güneyinden Melendiz Dağları'ndaki kabartmalı bir stelin de (bir tanrı?) yer aldığı geçidi[8] aşarak güneye, Tuwana/Tyana'ya, bugünkü Kemerhisar'a inmiş olmalıdır.

1988 yılı çalışmalarıyla, Göllüdağ ve çevre araştırmaları, şimdilik sona ermiştir. Ortaya atılabilecek yeni sorulara yanıt bulmak için, her zaman detaylar irdelenebilir. Bir yüzey araştırmasının imkân verdiği ölçüde ve tüm olanaklarından yararlanarak, elden geldiğince kapsamlı yürütülen çalışmalarımız sonucunda, yerleşme dokusunun bütünü algılamaya yetecek kadar veri toplanmıştır. Şimdi yapılması gereken, yüzey araştırmalarının ışığı altında, belirlenecek kısıtlı alanlara uygulanacak kazılardır. Bu küçük alan kazıları bir yandan yapı topluluklarının daha detaylı incelenmesine, diğer yandan da olası tarihi belgelerin de gün ışığına kavuşturulmasına olanak sağlayıp, Göllüdağ'daki tesislerin hangi nedenlerle ya da kimin tarafından kurulduğu sorularına yanıt getirebilecektir. Çünkü, bu sorular, henüz açıklık kazanamamıştır. İlk dönem kazıları, mimari eserleri ve diğer buluntularıyla, Göllüdağ tesislerinin M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenmesine nasıl olanak sağlamışsa, son yılların yüzey araştırmaları ve belgeleme çalışmaları da bu tesislerin bir bölümünün büyük olasılıkla dini amaçlı yapılar olabileceği savını ortaya atmıştır. Anadolu'da bir benzerine daha rastlanmayan, Tabal bölgesi ve bu bölgeyi hakimiyeti altında tutan yöneticiyi anlamada önemli katkıda bulunabilecek Göllüdağ mimarisi, bilim gündemini hiç kuşkusuz daha uzun süre ilgilendirecektir.

---

7 Göllüdağ, 1995-1996 a.e. 55.

8 Stel kaidesi bulunduğu yerde, stel ise Niğde Müzesi'ndedir.

GÖLLÜDAĞ

*Wulf SCHIRMER**

Die im Jahr 1992 begonnenen jährlichen Arbeiten auf dem Göllüdağ wurden, nach einer Unterbrechung im Jahr 1997, auch 1998 fortgesetzt[1]. Dank der von der Generaldirektion der Antiken und Museen wiederum großzügig gewährten Survey-Genehmigung konnten wir in der Zeit zwischen dem 15. August und dem 7. September neue Beobachtungen und Untersuchungen an den Ruinenanlagen und in der Umgebung des Göllüdağ anstellen. Dabei war uns die stets freundschaftliche Unterstützung des Direktors des Museums in Niğde, Herr Erol Faydalı, der Vertreterin der Antikendirektion, Frau Sema Dayan, und des Direktors des Werkes Aksaray von Mercedes-Benz, Herr Hans-Peter Heinstein, eine große Hilfe, ohne die die Arbeiten kaum hätten erfolgreich verlaufen können[2].

Von den in unserem Arbeitsprogramm vorgesehenen Vorhaben mußten wir allerdings nicht nur auf die Fortsetzung des 1996 begonnenen Surveys auf dem Tavşantepe verzichten sondern haben auch Detailuntersuchungen im Orthostatenraum des Zentralen Gebäudekomplexes (K-L/9-11)[3] sowie zu Fragen der Zugangstüren in dessen Umfassungsmauern zurückgestellt, da wir bei unserem Eintreffen auf dem Göllüdağ hier größere, offenbar durch Raubgrabungen oder durch puren Vandalismus verursachte Zerstörungen wahrgenommen hatten.

Einen Schwerpunkt der Arbeiten bildete die weitere Untersuchung und Kartierung der Bebauung in der sog. Südstadt in den Abschnitten L-M/6-8 (Abb. 1,2) mit überraschend klaren Ergebnissen: Während sich in der direkten Nachbarschaft des Zentralen Gebäudekomplexes Bauten befinden, die dem früher bereits untersuchten und vorgestellten Typus des Gehöftes entsprechen (M/9)[4], mit diesem gewisse Gemeinsamkeiten zeigen (K-M/8) oder vereinzelt auch eine gänzlich abweichende Gestalt und innere Ordnung andeuten (L/8) - darunter auch die 1969 ausgegrabenen (K-L/8-9)[5] - folgt weiter nach Süden eine geschlossene, durch ein System von Gassen gegliederte Bebauung (L-M/6-7).

An eine hier von Norden nach Süden, etwa auf dem Kamm eines flachen Geländerückens verlaufende Gasse schließen sich wenig breitere Gassen rechtwinklig an, zwischen denen dann lange, schmale Gebäudeeinheiten liegen. In diesen

---

* Prof. Dr. Wulf Schirmer, Universität Karlsruhe, D-76128 Karlsruhe, ALMANYA

1 Vgl. Wulf Schirmer, Göllüdağ 1995-96, in: *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1997 (1998), II 51-61.- Eine Zusammenfassung unserer bisherigen Arbeiten gibt: Wulf Schirmer, Eine richtige Bergstadt? Die Bauanlagen auf dem Göllüdağ und ihre historischen Zugangswege, in: Stadt und Umland (Disk. z. Archäologischen Bauforschung, Bd. 7) Mainz 1999, 129-142.

2 An den Arbeiten waren neben dem Verfasser beteiligt Werner Schnuchel, Dietmar Kurapkat und Markus Joachim.

3 Alle Angaben zur Lage von Bauten beziehen sich auf die topographische Gesamtaufnahme, abgebildet in: Göllüdağ 1992, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993 (1994), 241.

4 Vgl. Göllüdağ 1995-96, *a.o.* 52, 56-57.

5 Vgl. Burhan Tezcan, 1969 Göllüdağ Kazısı, *Türk. Ark. Derg.* 30, Ankara 1992, 13.

Gebäudeeinheiten finden wir jenen Grundtypus einer Raumgruppe wieder, den wir zuvor schon in dem sog. Gebäuderiegel im Nordosten des Zentralen Gebäu-dekomplexes (L-N/12-13)[6] haben beobachten und genauer analysieren können: An einen Hof gliedern sich fünf Räume an, deren einer sich iwan-artig zum Hof hin öffnet. Gereiht und gespiegelt zeigen diese Raumgruppen gewisse Varianten, etwa in der Lage des Iwans oder in der möglichen Erschließung der einzelnen Räume, die sich nach den Ergebnissen der Sondagen von 1994 im genannten Gebäuderiegel leicht definieren lassen.

Mit dieser, durch ein System von Gassen geordneten und in gleichartigen Raumgruppen regelmäßig gefügten Bebauung haben wir auf dem Göllüdağ ein in Anatolien in der frühen Eisenzeit bisher unbekanntes und in einzelnen Zügen durchaus fremdes Element vor uns, das bei einer Interpretation der Gesamtanlage auf dem Göllüdağ von einigem Gewicht wird sein müssen.

Die genauere Untersuchung und Geländekartierung im Bereich eines möglichen Tores im Osten der Umfassungsmauer (R/10), dessen Existenz verschiedentlich angenommen worden war, hat nur insofern zu einem Ergebnis geführt, als daß jedenfalls eine größere Toranlage, wie sie sich im Süden und im Westen des Mauerringes befinden, schon wegen der Geländesituation nicht hat bestanden haben können. Sehr wohl aber könnte dort eine kleine Tür dergestalt existiert haben, wie wir sie zahlreich besonders im Norden der Umfassungsmauer beobachtet haben. Eine genauere Aussage jedoch ist hier ohne eine regelrechte Ausgrabung nicht möglich.

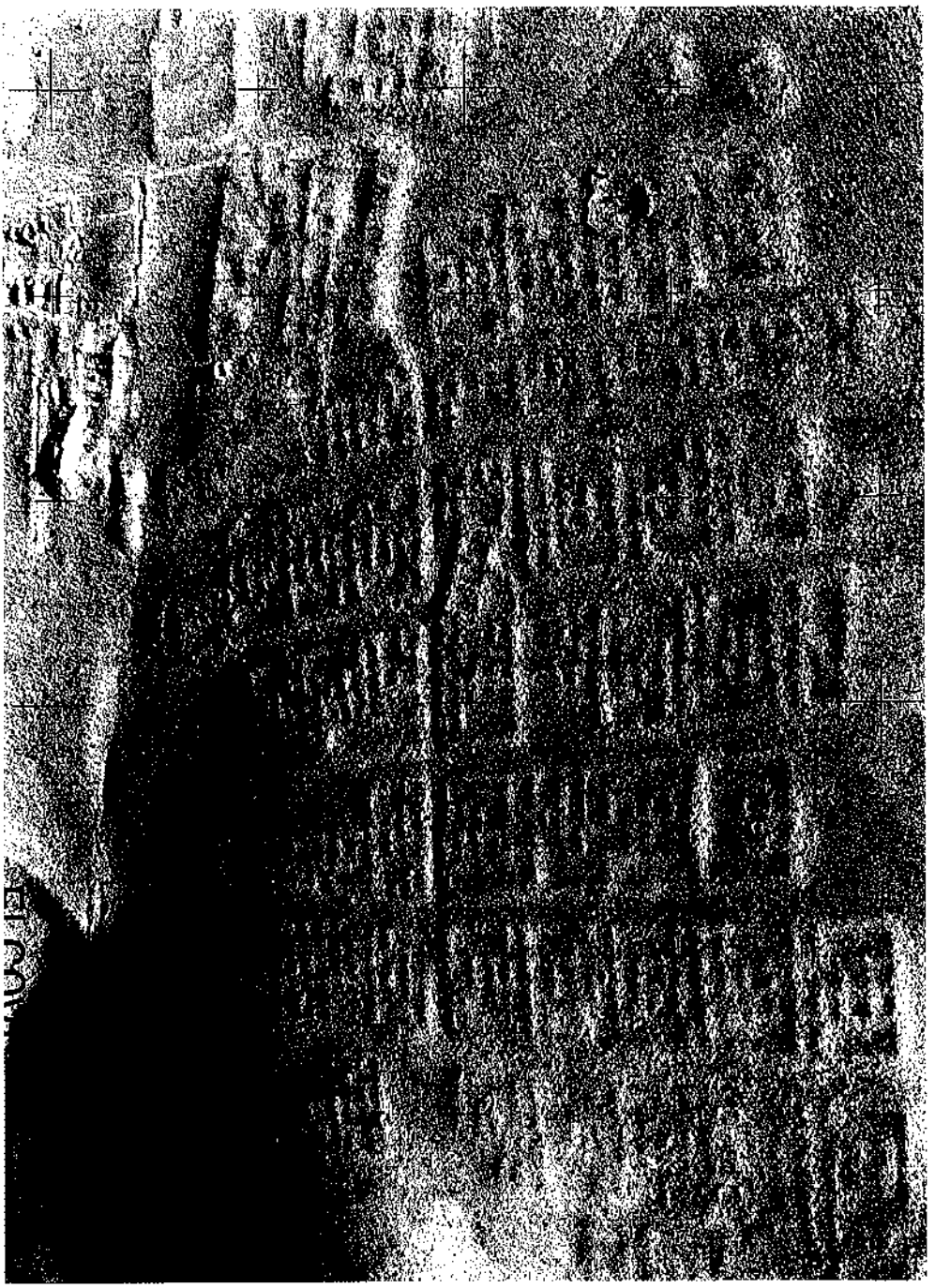
Ebenso haben unsere auf das sog. Kastell (F-G/13) gerichteten Arbeiten nicht zu einer wirklichen oder gar abschließenden Klärung von dessen ehemaliger Gestalt und Bedeutung im Gesamtzusammenhang führen können. Zwar zeigen sich in diesem ca. 40 x 100 Meter messenden, annähernd rechtwinkligen und direkt an die nördliche Umfassungsmauer anschließenden Baukomplex zahlreiche Mauerzüge, die durchaus uneinheitlich sind und von denen einige eine ausgeprägt sorgfältige Bautechnik aufweisen, doch wurde auch hier deutlich, daß ohne Ausgrabung die Entschlüsselung dieses an exponierter Stelle hoch über dem Kratersee gelegenen Bauwerks nicht möglich ist.

Gewisse Klärungen habe sich dagegen auf einem anderen Arbeitsfeld unseres Surveys des Jahres 1998 erzielen lassen. Zeigte sich bisher schon, daß die beiden Aufwege zu den großen Toranlagen im Süden und Westen der Umfassungsmauer von Südwesten her heranführen[7], so konnten diese Wege nun bis auf ein westlich des Göllüdağ gelegenes Plateau verfolgt werden (Abb. 3). Das in den Sommermonaten heute als Viehweide genutzte Land ist mit einigen Brunnen versehen sowie von mehreren Yaylas und einem Friedhof eingenommen und dehnt sich nach Südwesten bis auf den Küçük Göllüdağ aus, in dessen mittlerer Senke sich in den feuchten Monaten des Jahres das Regenwasser zu einem flachen See sammelt. Der einzige, einigermaßen unbeschwerliche, von hier in die Ebene hinabgeleitende Weg führt heute nach Westen zum Dorf Bozköy, und es ist sicher erlaubt anzunehmen, daß auch der antike Weg hier einst verlief, denn im Südwesten, Süden und Südosten endet die Hochebene jeweils in recht steilen Geländeabbrüchen, die dem Auf- und Abstieg erhebliche Hindernisse bereiten. In der Ebene muß dann die historische Wegeverbindung nach Süden zur oberhalb des Tavşantepe südlich von Çiftlik gelegenen und mit einer Bildstele (einer Gottheit?) besetzten Paßhöhe[8] in der Melendiz-Bergkette geführt haben, und weiter nach Tuwana/Tyana, dem heutigen Kemerhisar.

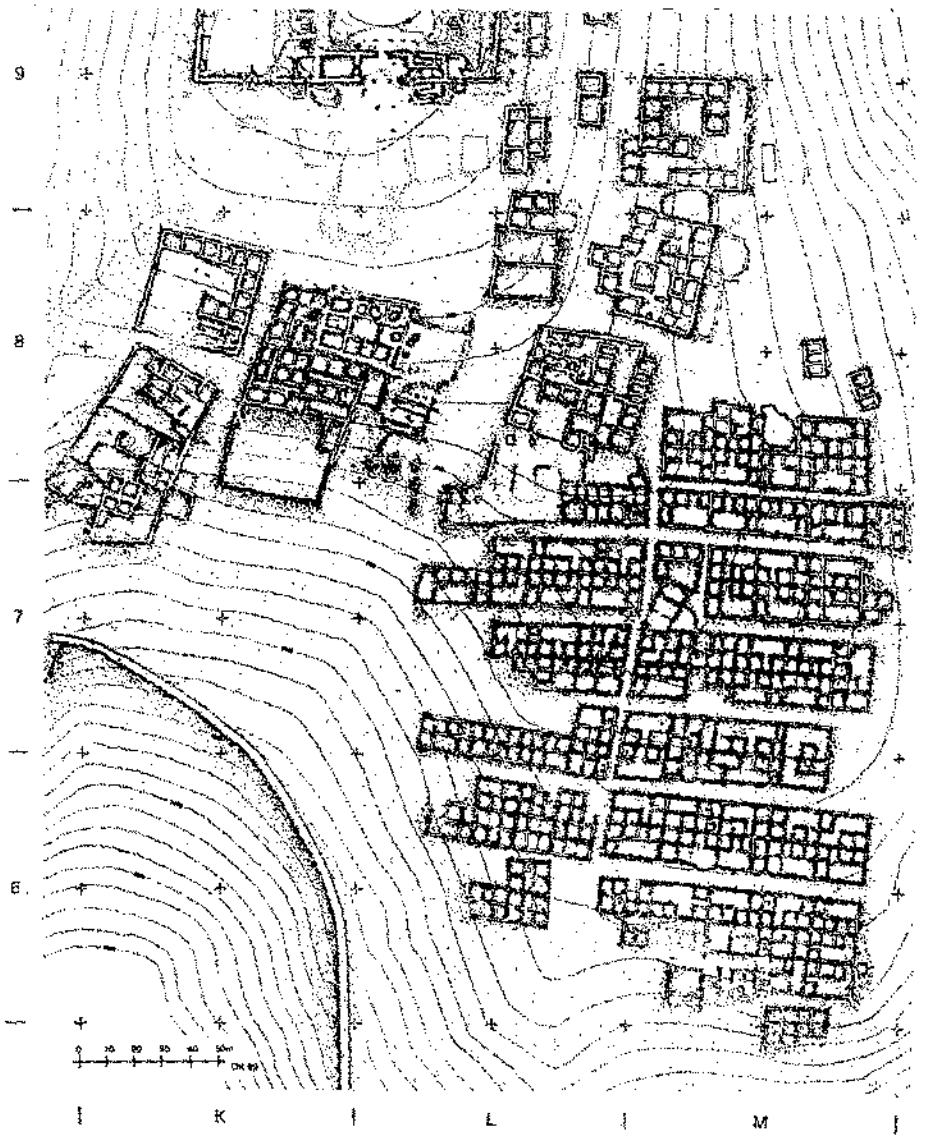
Mit den Arbeiten des Jahres 1998 ist der Survey auf dem Göllüdağ und in seiner Umgebung zunächst abgeschlossen. Natürlich könnte man einzelnen, immer wieder neu auftretenden Fragen weiterhin nachgehen, doch sind unsere Arbeiten nun soweit vorangeschritten, daß sich die Ergebnisse zu einem einigermaßen geschlossenen Bild

6 Vgl. Göllüdağ 1993-1994, *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1995 (1996), 342-343.
7 Göllüdağ 1995-96, a.o. 55.
8 Die Basis der Bildstele befindet sich noch heute am Ort, die Stele im Museum von Niğde.

der baulichen Gesamtanlage fügen, soweit das mit den Möglichkeiten eines Surveys hat erreicht werden können. Anschließen müßten sich nun Ausgrabungen in wenigen, durch die Ergebnisse des Surveys bestimmten und so in ihrem Umfang auf ein Minimum begrenzten Abschnitten. Derartige Ausgrabungen könnten dann zu weiteren Klärungen bei den baulichen Anlagen führen, bergen aber schließlich auch die Möglichkeit in sich, historische Zeugnisse zu Tage zu fördern, die entscheidende Aussagen über Bestimmung und Bedeutung sowie über den Anlaß der Errichtung und den Initiator der Gesamtanlage auf dem Göllüdağ machen oder auch nur andeuten. Denn bisher wissen wir hierüber nichts wirklich Gesichertes. Allein der Rahmen für eine Deutung wird sichtbar: Wenn die bei den früheren Ausgrabungen aufgefundene Bauplastik sowie die wenigen übrigen deutbaren Materialien die Bauanlagen auf dem Göllüdağ in das späte 8. Jahrhundert v. Chr. verwiesen haben, dann haben der Survey und die Bauuntersuchungen der letzten Jahre eine, jedenfalls teilweise, kultische Bestimmung wahrscheinlich gemacht. Die ungewöhnlichen Bauanlagen auf dem Göllüdağ, die in Anatolien bisher ohne Parallelen sind, denen man zugleich aber eine erhebliche Bedeutung in Tabal und für das Selbstverständnis seiner Herrscher zumessen muß, werden die Forschung auch weiterhin beschäftigen müssen.

Resim 1: Göllüdağ, güney şehir hava fotoğrafı 1993
Abb. 1: Göllüdağ, Südstadt, Luftaufnahme 1993.-Norden ist oben

Resim 2: Göllüdağ, güney şehir, rölöve çalışmaları 1998
Abb. 2: Göllüdağ, Südstadt, Kartierung 1998,-Norden ist oben

Resim 3: Göllüdağ ve çevresi, 1996 ve 1998 yüzey araştırmaları
Abb. 3: Göllüdağ und Umgebung, Survey 1996 u. 1998.- Historische Wege = schwarze Punkte; moderne Wege = weiße Punkte

DOLICHE 1998

*Rifat ERGEÇ**
Anke SCHÜTTE-MAISCHATZ
Engelbert WINTER

Im Rahmen eines von uns im Herbst 1997 durchgeführten Surveys in der südlichen Kommagene hatte sich Doliche, das heutige Dülük, ca. 10 km. NW von Gaziantep gelegen, als ein besonders wertvoller Fundplatz herausgestellt[1]. Insbesondere die Entdeckung eines Mithräums am Fuße des antiken Siedlungshügels von Doliche, des Keber Tepe (Abb. 1), dokumentierte nachhaltig die Bedeutung Doliches als religiöses Zentrum.

Bei dem Mithräum von Doliche handelt es sich um das erste gesicherte Mithräum im kleinasiatischen Raum sowie um eines der größten im gesamten *Imperium Romanum*. Darüber hinaus gehört das Mithräum zu den wenigen Kultstätten für diesen Gott, die in einer natürlichen Höhle angelegt wurden (Abb. 2, 3).

Angesichts des Neufundes und der 1997 deutlich gewordenen weiten Ausdehnung des Siedlungsgebietes von Doliche[2] sollte die Frage nach der topographischen Situation der antiken Siedlung und ihrer historischen Bedeutung[3] neu gestellt werden, zumal das bisherige Interesse der Forschung sich weniger auf die antike Siedlung als vielmehr auf das sich mehrere Kilometer außerhalb von Doliche befindliche Heiligtum des Iuppiter Dolichenus[4] konzentrierte. 1998 wurden deshalb die Surveyarbeiten auf dem Territorium von Doliche fortgesetzt, ebenso mit der Vermessung des antiken Siedlungshügels von Doliche sowie mit den Arbeiten im Mithräum selbst begonnen[5].

---

* Dr. R. Ergeç, Müze Müdürü, Gaziantep/ TÜRKİYE
Dr. Anke SCHÜTTE-MAISCHATZ, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Georgskommende 25, 48143 Münster, ALMANYA
Dr. Engelbert WINTER, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Georgskommende 25, 48143 Münster, ALMANYA (e-mail: ewinter@uni-muenster.de).

1 Vgl. E. Winter, Ein historisch–topographischer Survey in Kommagene 1997, in: *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1999, S. 365 ff.

2 In diesem Zusammenhang ist auch auf die weitläufigen Nekropolen mit ihren äußerst qualitätvollen Kammergräbern hinzuweisen. Vgl. R. Ergeç, *Güney Kommagene Bölgesindeki Antik Dönem Nekropol ve Mezarları*, Konya 1995 (in Druckvorbereitung). Die Arbeit erscheint demnächst in deutscher Sprache als Band der Asia Minor Studien. Vgl. zu den Gräbern der Priesternekropole auf dem Işely Tepe bereits R. Ergeç, Dülük Batı Nekropolü 1992 Kazısı. *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 26-29 Nisan 1993, Ankara 1994, S. 467 ff.

3 Vgl. zu Doliche besonders J. Wagner, Neue Denkmäler aus Doliche. Ergebnisse einer archäologischen Landesaufnahme im Ursprungsgebiet des Iupiter Dolichenus, *BJ* 182 (1982), S. 133 ff.

4 Vgl. M. Hörig/E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni* (CCID), Leiden–New York–Kobenhavn–Köln 1987 und E. Schwertheim, Iupiter Dolichenus, der Zeus von Doliche und der Kommagenische Königskult, in: *Studien zum antiken Kleinasien. F.K. Dörner zum 80. Geburtstag gewidmet*, Bonn 1991 (= Asia Minor Studien, Bd. 3), S. 29 ff.

5 Die mit finanzieller Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft durchgeführten Untersuchungen in Doliche und Umgebung fanden in der Zeit vom 20.09.1998 bis zum 20.10.1998 statt. Den beantragten Arbeiten wurde seitens der türkischen Antikendirektion mit Schreiben vom 18.05.1998 und 30.06.1998 die Erlaubnis erteilt. Teilnehmende Wissenschaftler waren Herr Hochschuldozent Dr. Engelbert Winter, Frau Dr. Anke Schütte–Maischatz, Frau Yvonne Besuden sowie der Vermessungstechniker Herr Dipl.-Ing. Peter Pahlen. Begleitender Kommissar im Rahmen der Surveytätigkeit war Şinasi Dayan vom Ethnographischen Museum in Ankara. Die Arbeiten in Doliche standen unter der Leitung des zuständigen Direktors des Museums von Gaziantep, Dr. Rifat Ergeç. Allen genannten Institutionen und Personen sei an dieser Stelle für ihre Mitarbeit und ihr Engagement gedankt.

1. Topographischer Survey

In der Zeit vom 22.09. bis 27.09.98 wurde ein topographischer Survey in Doliche und Umgebung durchgeführt. Unser Interesse galt zunächst dem bislang noch unerforschten Gebiet zwischen dem antiken Siedlungshügel und dem Dülük Baba Tepesi, dem wahrscheinlichen Standort des Zentralheiligtums des Iuppiter Dolichenus (Abb. 1). Dabei war von besonderem Interesse, ob sich Hinweise auf einen Prozessionsweg zwischen Siedlung und dem ca. 3 km. entfernten Heiligtum erkennen ließen. Wie schon R. Ergeç in seiner Dissertation vermutet hat, machen die topographischen Gegebenheiten den Verlauf einer solchen Verbindung zwischen Stadt und Heiligtum, ausgehend von den südöstlichen Ausläufern des Keber Tepe ca. 500 m. entlang der heutigen Bahnlinie und dann in einer sich deutlich im Gelände abzeichnenden Talsenke in südwestlicher Richtung auf den Dülük Baba Tepesi wahrscheinlich. Antike *in situ* befindliche Überreste ließen sich im Gelände allerdings nicht mehr ausmachen.

Als aufschlußreich für die Geschichte Doliches in der Spätantike erwies sich die Begehung des südöstlich vom Çimşit Tepe gelegenen antiken Steinbruchs von Doliche (Abb. 1) mit seinen in senkrechten Wänden anstehenden hohen Kalkformationen (Abb. 4). Dort ließen sich mehrere in den Fels geschlagene, bislang noch unentdeckte christliche Symbole erkennen (Abb. 5), Hinweise auf die Existenz einer christlichen Gemeinde in Doliche, das in der Spätantike bekanntlich Sitz eines kleinen Bistums war.

Ferner suchten wir die umliegenden Dörfer Karahüyük, Etebek, Bedirköy, Erikçe und Samköy auf (Abb. 1), in denen aufgrund der unmittelbaren Nachbarschaft und geringen Entfernung zu Dülük/Doliche antike Überreste erwartet werden konnten. Jedoch ergaben weder die Geländebegehung noch die Befragung der Dorfbewohner, die uns immer wieder auf Dülük/Doliche verwiesen, irgendwelche Hinweise. Dieser negative Befund bestätigt aber letztlich die herausragende Stellung Doliches als Siedlungszentrum im südkommagenischen Raum.

2. Vermessungsarbeiten[6]

Parallel zum Survey in Doliche und Umgebung begannen die Vermessungsarbeiten für die Erstellung eines topographischen Gesamtplanes. Aufgrund der besonderen Bedeutung des 1997 neugefundenen Mithräums von Doliche konzentrierte sich die Vermessung im Jahre 1998 auf den Westhang des Keber Tepe (Abb. 6), an dessen Fuß sich das Mithräum befindet.

Für die Vermessung wurde ein lokales nach magnetisch Nord ausgerichtetes Koordinatensystem angelegt. Als Ausgangspunkte für den daran angeschlossenen Polygonzug dienten entlang der Eisenbahntrasse zwei bereits vorhandene und dauerhaft vermarkte Punkte (PP 100: rechts 8000, hoch 12000, Höhe 900 m). Davon ausgehend konnten die weiteren Polygonpunkte durch direktes Anzielen tachymetrisch bzw. durch rückwärtiges Einschneiden bestimmt werden.

Für die topographische Geländeaufnahme wurde in regelmäßigen geneigten Geländeabschnitten in einem Raster von zehn Schritten, ansonsten von fünf Schritten Punkte dreidimensional gemessen. Die Vermessung von Kanten, Geländebrüche und Gefällwechsel erfolgte zusätzlich in einem Abstand von drei Schritten und an markanten Knick- und Bruchstellen. Aus der Oberfläche herausragende Felsen wurden schematisch aufgemessen, bearbeitete Kanten und Ecken wirklichkeitsgetreu aufgenommen (Abb. 7).

Neben den Vermessungsarbeiten auf dem Keber Tepe sollte der Hohlraum der Mithras-Höhle geometrisch erfaßt werden. Dazu wurden zusätzlich zum Grundriß (Abb. 8) ein Längsschnitt und mehrere Querschnitte eingemessen (Abb. 9). Eingebunden in den Polygonzug, wurden dazu zwei Bodenpunkte in der Höhle bestimmt, zusätzlich im Kultraum fünf und im Eingangsbereich des Mihräums drei

6 Die folgenden Angaben gehen im wesentlichen auf den Abschlußbericht des mit den Vermessungsarbeiten betrauten Dipl.-Ing. P. Pahlen zurück.

Wandpunkte bestimmt und mit Paßpunkten signalisiert. Der Grundriß wurde an markanten Felsecken in Stehhöhe erstellt. Zusätzlich konnten alle Ausarbeitungen, Überhänge, Nischen und Becken tachymetrisch aufgenommen werden.

Für den Längsschnitt wurde durch die gesamte Höhle eine einmal geknickte an die Örtlichkeit angepaßte Basislinie bestimmt (Längsprofil AB; Abb. 10). Die Querschnitte liegen rechtwinklig zu dieser Linie (Abb. 10) und orientierten sich an markanten Stellen, so daß in Kombination mit dem Grundriß eine möglichst realitätsnahe Darstellung der Höhle erreicht werden kann. Um die Querschnitte zu bestimmen, wurde ein Rotationslaser eingesetzt. Die Lage der Schnitte wurde durch jeweils zwei Punkte bestimmt, die Schnitte durch Winkelmessung und Transformation der Strahlen auf die Durchstoßebene aufgemessen.

3. Grabung im Mithräum

Neben der geometrischen Erfassung des Hohlraumes des 1997 entdeckten Mithräums wurde auch mit der Grabung im Mithräum selbst begonnen. Dabei stand die Durchführung unverzichtbarer Freilegungsarbeiten als vorbereitende Maßnahmen für die 1999 vorgesehene Grabungstätigkeit im Mittelpunkt. Insbesondere der Zugang zum Mithräum mußte aus arbeitstechnischen Gründen erweitert und tiefergelegt werden.

Gegen Ende der Kampagne konnte noch ein ca. 3 x 4 m. großer Schnitt an der NW–Ecke des Kultraumes unmittelbar vor den stufenartigen Abarbeitungen angelegt werden. Der Aushub bestand im wesentlichen aus verschieden großen Kalksteinen, Ziegelfragmenten und Fragmenten grober Gebrauchskeramik. Da sich hier keinerlei Schichtenfolge nachweisen ließ, ist von einer (beabsichtigten ?) Verschüttung des gesamten Kultraumes auszugehen. Der Grabungsschnitt wurde zum Ende der Kampagne verkleinert und auf einem Niveau von 905, 89 m. der anstehende Fels erreicht (Abb. 11).

4. Neufund eines weiteren Mithräums in Doliche

Bei den Vermessungsarbeiten im Eingangsbereich des 1997 entdeckten Mithräums erwies sich ein stark verschütteter Hohlraum als Zugang zu einem weiteren Mithräum. Der etwa 15 x 30 m. große Kultraum liegt etwa parallel zum ersten Teil der Höhle, der sich heute als langer korridorartiger Gang darstellt und zum Kultraum des 1997 gefundenen Mithräums führt. An der dem Zugang gegenüberliegenden Wand befindet sich an erhöhter Stelle in den Fels gearbeitet das etwa 2,50 x 1,80 m. große Kultrelief (Abb. 11).

Wie im 1. Mithräum[7] ist das Kultbild im oberen Teil stark beschädigt[8]. Mithras, der obere Teil des Stieres sowie die Köpfe der beiden Fackelträger wurden völlig zerstört. Jedoch sind die Umrisse des Stieres, der beiden Fackelträger sowie einiger der zur Mithraslegende gehörenden Tiere ebenso deutlich erkennbar wie die Köpfe des Sol und der Luna in den Zwickeln oberhalb des Bogens. In der Anlage des Kultbildes, insbesondere des unausgeführten Bogens, der die Stiertötungsszene umschließt, der Darstellung des sich aufbäumenden Stieres sowie in der Reduktion auf die zentralen Figuren des Mythos ähnelt das Kultbild dem im 1. Mithräum sehr.

Bemerkenswert ist vor allem die Tatsache, daß die beiden Mithräen – von denen jedes für sich schon in seiner Monumentalität beeindruckt – nebeneinander in den

---

7 Die Angabe 1. beziehungsweise 2. Mithräum bezieht sich zunächst auf die zeitliche Abfolge ihrer Entdeckungen.

8 Vgl. zum Verhältnis von Mithras–Kult und Christentum generell G. Lease, Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations, in: *ANRW* II 23.2 (1980), S. 1306 ff.; M. Clauss, Mithras und Christus, *HZ* 243 (1986), S. 265 ff.; R. Turcan, Les motivations de l' intolèrance chrétienne et la fin du Mithriacisme au IVe siècle ap. J–C., in: *Actes du VIIe congres de la International Federation des Associations d' Études classiques 1979*, Budapest 1993, S. 209 ff. und E. Sauer, The End of Paganism in the North–Western Provinces of the Roman Empire. The Example of the Mithras Cult, Oxford 1996 (= *BAR International Series* 634).

Höhlen am Fuße des Keber Tepe angelegt wurden. Eine solche Situation ist singulär und findet im gesamten *Imperium Romanum* keine Parallele.

Zum zeitlichen Verhältnis der beiden Mithräen zueinander läßt sich zum jetzigen Zeitpunkt noch keine konkrete Aussage machen. Vieles spricht dafür, daß die beiden Kultreliefs von Doliche zeitlich nicht weit auseinander liegen. Zweifelsohne war aber zu einem bestimmten Zeitpunkt die Zahl der Mithrasanhänger so groß geworden, daß man sich genötigt sah, für die wachsende Mithrasgemeinde ein weiteres Mithräum anzulegen und die benachbarte Höhle als Kultstätte auszubauen.

Mit dem Neufund eines weiteren Mithräums in Kommagene, wo die Verehrung des Gottes Mithras auf eine lange Tradition zurückblicken kann[9], darf zweifelsohne die Hoffnung verbunden werden, weiterführende Erkenntnisse zu gewinnen, die zum Verständnis dieses Mysterienkultes beitragen können. Angesichts unseres geringen Wissens sowohl über die Rituale dieses römischen Mysterienkultes als auch über dessen geographische wie zeitliche Ursprünge, sollte die einmalige Gelegenheit zur intensiven Erforschung dieser beiden Kultstätten genutzt werden. Nur so läßt sich der Frage nach einer spezifisch kleinasiatischen/ kommagenischen Ausprägung der Mithrasmysterien wie der Kultstätten für diesen Gott selbst nachgehen. Zweifelsohne werden Kommagene bzw. Doliche in Zukunft eine wichtige Rolle spielen müssen bei dem Versuch, auf die zahlreichen Fragen, die sich um den Mithras–Kult ranken[10], Antworten zu geben.

9 Vgl. E. Schwertheim, Monumente des Mithraskultes in Kommagene, *Antike Welt*, Sondernummer 6 (1975), S. 63 ff.; H. Schmeja, Iranisches und Griechisches in den Mithrasmysterien. *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 13 (1975); F.K. Dörner, Mithras in Kommagene, in: *Études Mithriaques* (Anm. 3), S. 123 ff.; J. Duchesne–Guillemin, Iran and Greece in Commagene, in: *Études Mithriaques* (Anm. 3), S. 187 ff. und ders., Iran und Griechenland in der Kommagene, Konstanz 1984 (= *Xenia* 12).

10 Vgl. aus der Vielzahl der Literatur die den Stand der Forschung spiegelnden Arbeiten von J.R. Hinnels (Hg.), Mithraic Studies. *Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 2 Bde., Manchester 1975; J. Duchesne–Guillemin (Hrsg.), Études Mithriaques, Actes du 2e congrès international. *Acta Iranica* 17. First Series. Bd. 4, Leiden 1978; R. Beck, Mithraism since Franz Cumont, *ANRW II* 17.4 (1984), S. 2002 ff.; J.R. Hinnels (Hg.), Studies in Mithraism, Roma 1994 (= *Storia delle Religioni* 9) sowie zuletzt R. Beck, The Mysteries of Mithras: A New Account of their Genesis, *JRS* 88 (1998), S. 1 ff. mit der Diskussion neuerer Thesen über die Ursprünge der Mithrasmysterien.

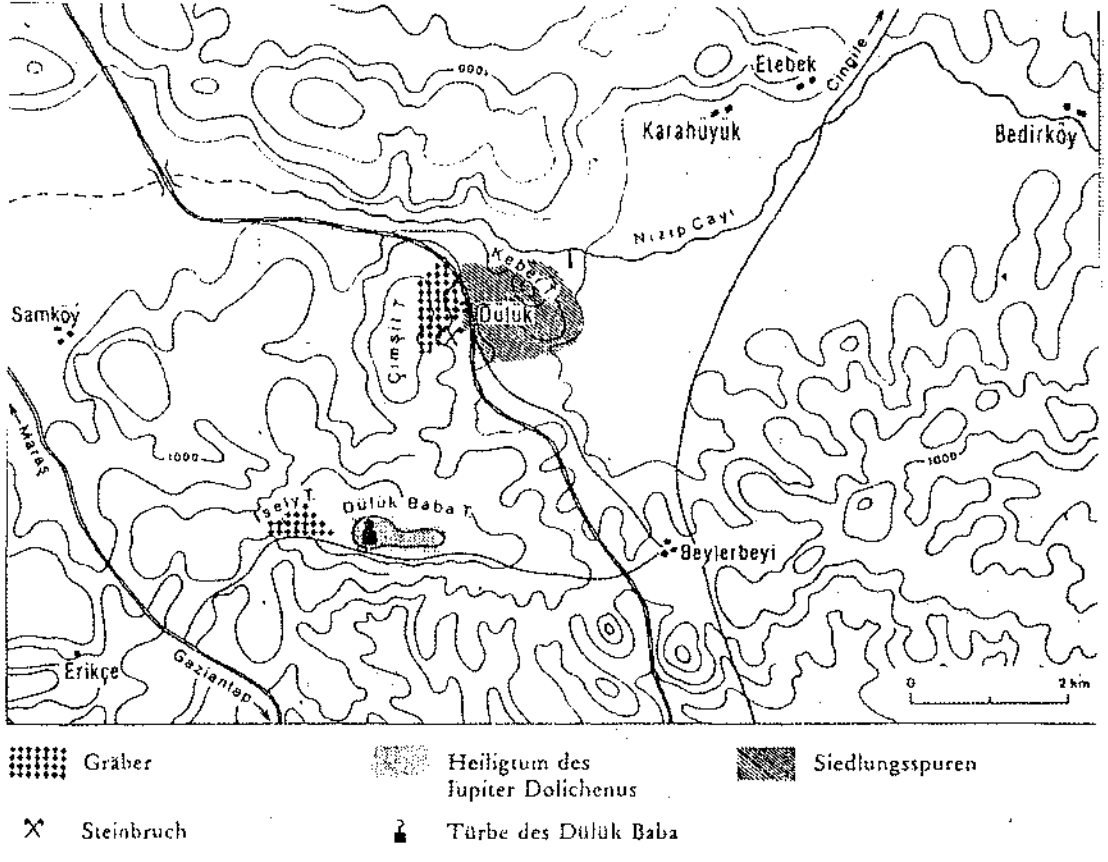

Abb. 1: Übersichtsplan von Doliche-Maßstab 1:100.000 aus: J. Wagner, BJb 182 (1982), S. 138, Abb.3

Abb. 2: Kultraum des 1. Mithräums

Abb. 3: Kultrelief des 1. Mithräums

Abb. 4: Steinbrüche von Doliche

Abb. 5: Christliches Symbol an den Felsformationen des Steinbruchs

Abb. 6: Blick auf den Westhang des Keber Tepe; Bereich unterhalb der Prähistorischen Höhlen und des Eingangs zum Mithräum

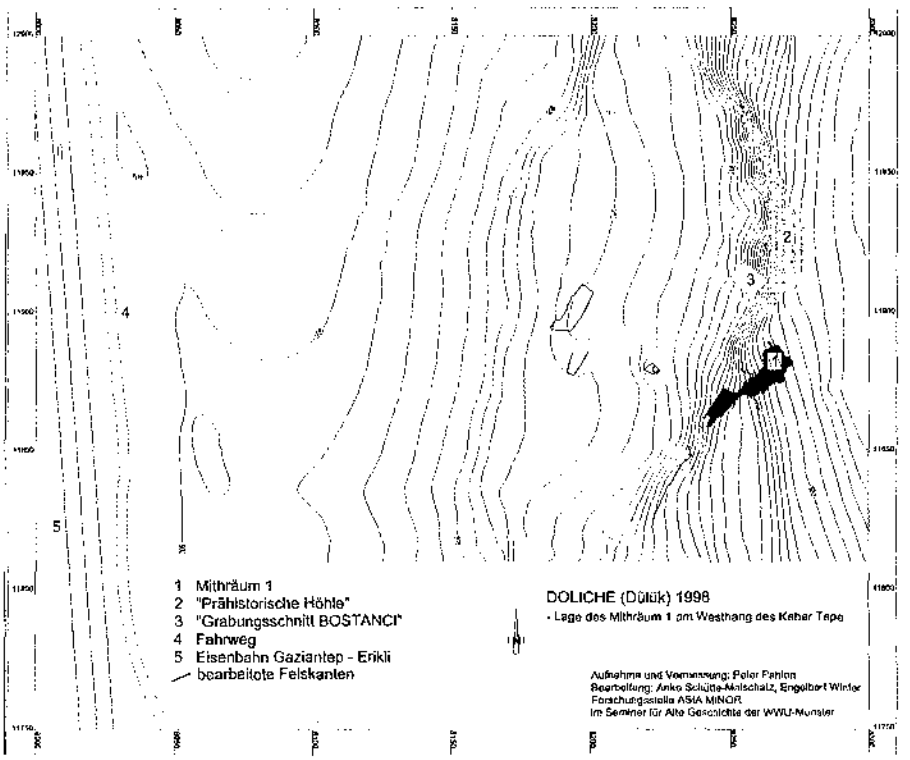

Abb.: 7

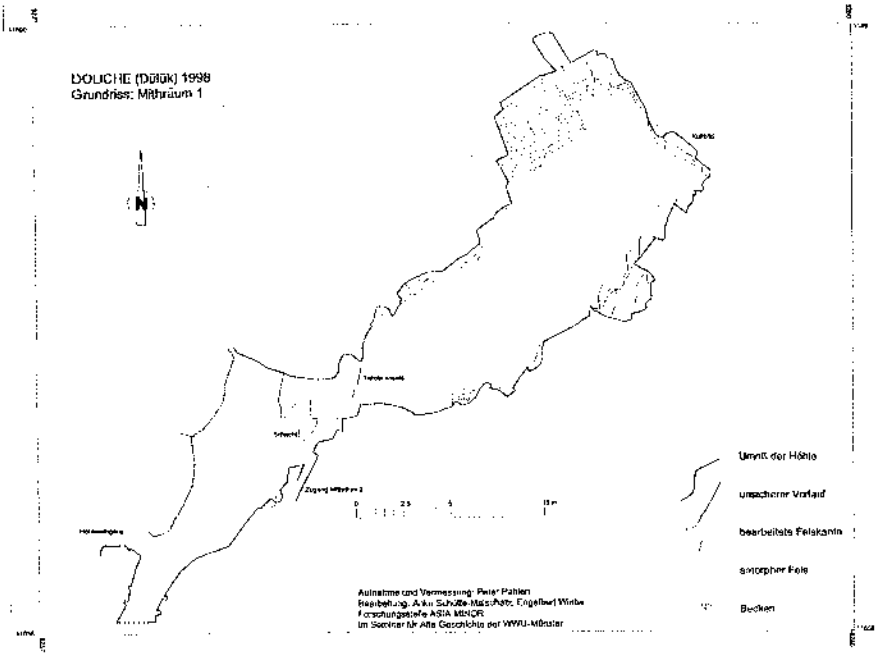

DOLICHE (Dülük) 1998
Grundriss: Mithräum 1
Umriß der Höhle
unsicherer Verlauf
bearbeitete Felskante
anstehender Fels
Becken
Aufnahme und Vermessung: Peter Pahlen
Bearbeitung: Anke Schütte-Maischatz, Engelbert Winter
Forschungsstelle ASIA MINOR
im Seminar für Alte Geschichte der WWU-Münster

Abb.: 8

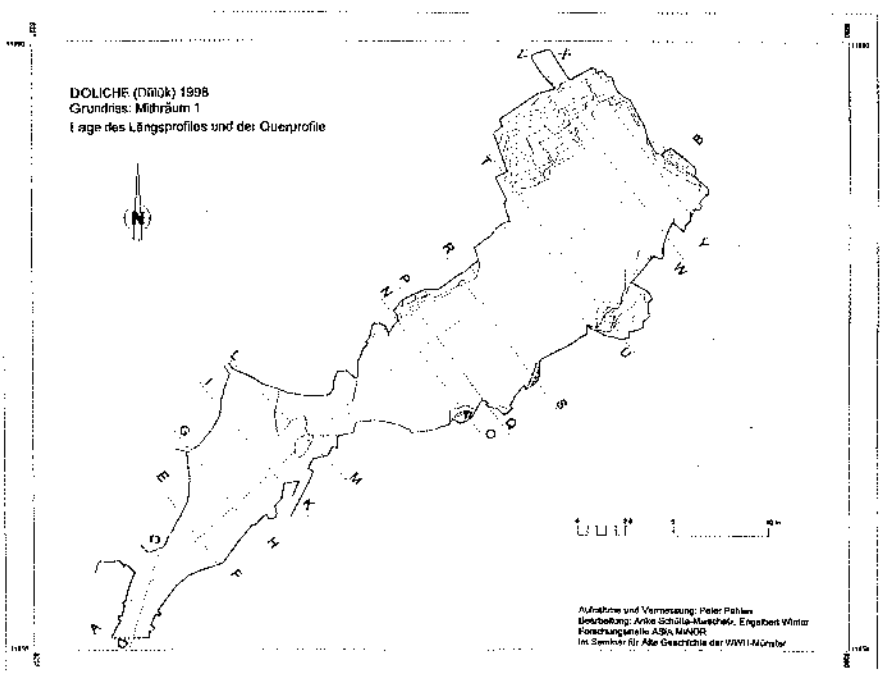

DOLICHE (Dülük) 1998
Grundriss: Mithräum 1
Lage des Längsprofiles und der Querprofile
Aufnahme und Vermessung: Peter Pahlen
Bearbeitung: Anke Schütte-Maischatz, Engelbert Winter
Forschungsstelle ASIA MINOR
im Seminar für Alte Geschichte der WWU-Münster

Abb.: 9

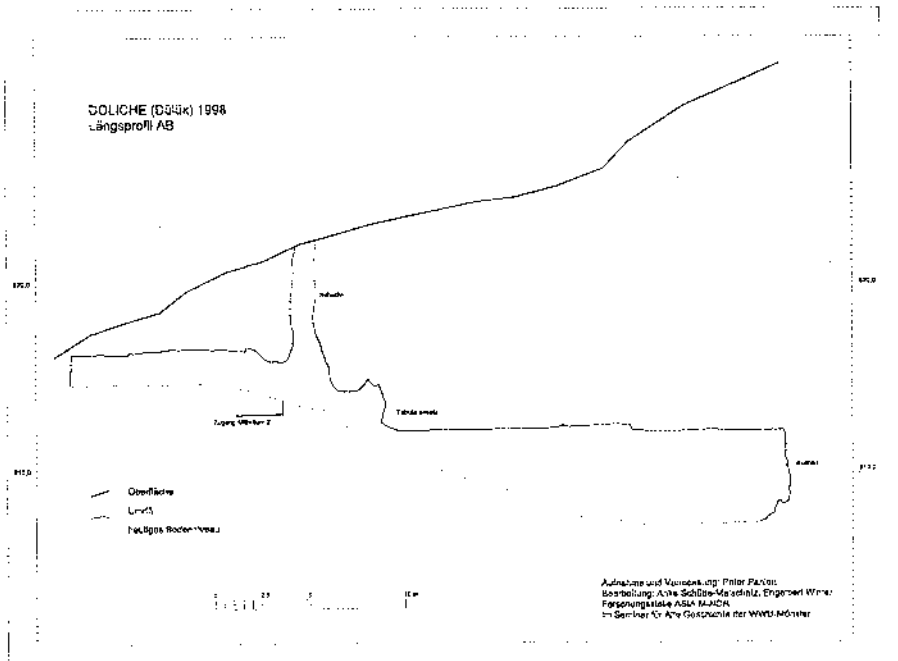

Abb.: 10

Abb. 11: Kultrelief des 2. Mithräums

ARBEITEN IN ALEXANDRIA TROAS 1998

*Elmar SCHWERTHEIM**

Die Arbeiten fanden in diesem Jahr im Gebiet der heißen Quellen von Kaplıcar außerhalb des durch die Stadtmauer eingegrenzten Stadtareal statt[1].

Die Thermalbäder in Kaplıcar werden erstmalig in einem Reisebericht des des 16. Jhs. erwähnt. Gegen Ende des 18. Jhs. versiegten die heißen Quellen infolge eines Erdbebens. In der Neuzeit konnten sie aber wieder zu einem regen Badebetrieb genutzt werden[2].

Am westlichen Rand der modernen Badeeinrichtungen fanden sich Reste größerer überwölbter Räume. Die hier liegenden Gußmauerstücke zeigen noch den Ansatz der ursprünglichen Deckenwölbung. Unmittelbar vor diesem Bereich fand sich eine fragmentierte weibliche Gewandstatue aus Marmor, die demnächst von M. Kadıoğlu in den Asia Minor Studien publiziert wird. Die gefundenen Reste deuten auf jeden Fall auf einen Badebetrieb bereits in römischer Zeit hin. Bei dem Aufbau der modernen Badeeinrichtungen wurden allerdings vorhandene Fundamentreste von Vorgängerbauten komplett überbaut, so daß Aussagen über das ursprüngliche Aussehen und die Ausmaße der antiken Badeeinrichtungen nicht mehr möglich sind.

In den Reiseberichten wird auch von zahlreichen Gräbern auf den umliegenden Hügeln berichtet, die einen Schwerpunkt der Untersuchungen im Sommer 1998 bildeten[3]. In einem Streckenabschnitt von wenig mehr als hundert Metern Länge fanden sich etwa 30 größere und mindestens ebenso viele kleinere Gräber, die vollständig ausgeraubt waren. Auf der Grundlage der Oberflächenaufnahme ergibt sich folgendes vorläufiges Bild: Die durchschnittlichen Maße der größeren Grabbauten betragen nach Ausweis der sichtbaren *opus caementitium*-Kerne mindestens 6 x 6 m. Alle Bauten liegen gestaffelt am Hang, an dessen Fuß sich die moderne Straße nach Geyikli bzw. Gülpınar befindet. Unterhalb dieser größeren Bauten liegen z. T. bis unmittelbar an die Straße heranreichend zahlreiche kleinere Gräber und Sarkophagfragmente. Zum Teil sind aufgrund sichtbarer *opus caementitium*-Strukturen am Straßenrand offenbar größere Grabanlagen durch den Bau der modernen Straße gestört worden. Denkbar ist, daß der antike Straßenverlauf etwas höher am Hang gelegen hat und die moderne Straße lediglich die südliche Randzone der Nekropole geschnitten hat. Zu dieser Beobachtung paßt, daß zwischen zwei Reihen am Hang gestaffelter größerer Grabbauten ein Freiraum von mehr als 10 m. Breite offenbar nicht mit Gräbern belegt wurde, und daß sich südlich der modernen Straße nach Geyikli Gräber erst wieder dort zeigen, wo die Straße nach Gülpınar/Ayvacık umbiegt. Auch in der Antike könnte hier die Straße zum Heiligtum des Apollon Smintheus in Gülpınar in unmittelbarer Nähe vorbeigeführt worden sein.

Bei den größeren Grabbauten sind *opus caementitium* Sockelbauten von Bauten mit tonnengewölbter Substruktion[4] zu unterscheiden. In den tonnengewölbten

* Prof. Dr. Elmar SCHWERTHEIM, Forschungsstelle Asia Minor, Münster/ALMANYA

1 Die Arbeiten wurden unter der Leitung von Dr. Thomas Maischatz durchgeführt.

2 Vgl. dazu J.M. Cook, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study* (1973) 203 f.

3 Ebenda.

4 Siehe dazu auch die Grabbauten in Elaussia Sebaste.

Kammern fanden sich eine bzw. bis zu drei Nischen, in die evtl. Urnen und in einem Fall, nach Ausweis von Dübellöchern in der Wand, vielleicht auch ein kleines Relief hineingestellt wurden. Bei den Sockelbauten ist die Aufstellung eines Sarkophags im oberen Bereich des Grabbaus denkbar. Von den ursprünglich vorhandenen Grabaufbauten hat sich hier nichts erhalten, jedoch finden sich vor dem Rundhoftor im Osten der Befestigungsanlage von Alexandria Troas im Grundriß ähnliche Sockel mit erhaltenem runden Aufbau.

Hinsichtlich der verwendeten Bautechnik sind deutliche Unterschiede festzustellen. So sind einige Bauten zumeist innen mit dem seit dem 1. Jh. n. Chr. verbreiteten *opus-reticulatum* verkleidet[5], während andere Bauten in *opus-mixtum* Technik ohne besondere Sorgfalt und unter Verwendung unterschiedlichsten Stein- und Ziegelmaterials errichtet wurden. Diese Beobachtungen lassen sich am ehesten mit einer unterschiedlichen Zeitstellung einzelner Bauten erklären, ohne daß diese auf der Grundlage der Obeflächenuntersuchung im Einzelfall zweifelsfrei festzustellen gewesen ist. Es fand sich aber östlich von Bau N ein Inschriftenfragment[6] mit den Buchstaben VSME[7], das auf der Grundlage der Buchstabenform kaiserzeitlich zu datieren ist. Hinzu kommt der Fund eines Amphoren-Spitzfußes[8], der in das 2. Jh. n. Chr. oder später datiert, sowie ein Randfragment einer Sigillata-Schale[9], das dem Sigillata-Schalentyp Meyer-Schlichtmann Sa 13b entspricht und vom 4. Viertel des 1. Jhs. v. Chr. bis zum 3. Viertel des 1. Jhs. n. Chr. zu datieren ist. Hinzu kommen Funde von 2 Bronzemünzen[10], die aber zu stark korrodiert waren, um sie genauer zu bestimmen. Man kann also vorläufig von einer Belegung der Nekropole zwischen der früheren und späteren Kaiserzeit ausgehen.

Nach den bisherigen Begehungen ist davon auszugehen, daß sich die Nekropole über mehrere Kilometer hinter dem Rundhoftor von Alexandria Troas beginnend bis zu den Kaplıcar-Quellen erstreckte.

Die Errichtung dieser z. T. ursprünglich prächtigen großen Grabbauten an der hier wahrscheinlich auch in der Antike vorhandenen Kreuzung der Straße von Alexandria Troas mit der Straße zum Heiligtum des Apollon Smintheus, läßt den Schluß zu, daß es sich bei den Grabinhabern um bedeutende Persönlichkeiten, etwa um Senatoren gehandelt hat, die evtl. diesen herausragenden Standort einem beliebigen Standort an der Straße von Alexandria Troas vorzogen.

---

5 Das *opus reticulatum* Mauerwerk wurde bereits von Ahmet Tırpan untersucht, A. Tırpan, Anadolu'da Opus Reticulatum, in: *X. Türk Tarih Kongresi* (1990) 101–111. Eine brauchbare Geländeskizze findet sich ebenda auf S. 92, Taf. 12. Siehe auch zum *opus reticulatum*: M. Spanu, L'opus reticulatum e mixtum nelle province asiatiche. L'Africa romana. *Atti dell'XI Convegno di studio* (Ozieri, 1996) 923–939.

6 AT 98 S1, L. 18 cm, B. 8 cm, H. 15 cm.

7 H. der Buchstaben 7,2 cm.

8 AT 98 Lf 3, H. 6 cm, B. 3,5 cm.

9 AT 98 Lf 1, L. 7 cm, H. 0,5 cm, B. 3,5 cm.

10 AT 98 AE 1, AT 98 AE 5 gefunden in Bau A.

Abb.: 1

Abb.: 2

DOĞU VE KUZEYDOĞU LYKİA - GÜNEYBATI PİSİDİA EPİGRAFİK - TARİHÎ COĞRAFÎ YÜZEY ARAŞTIRMALARI (1991-1998 ÇALIŞMALARI)

*Bülent İPLİKÇİOĞLU**
Güler ÇELGİN
A. Vedat ÇELGİN

Antalya il merkezinin batısında uzanan ve Antikçağda Lykia Bölgesi'nin doğu ve kuzeydoğu; Pisidia Bölgesi'ninse "Milyas" adıyla tanınan güneybatı bölümünü oluşturan dağlık-yaylalık alan, T. A. B. Spratt, E. Forbes, W. M. Ramsay, A. M. Woodward, H. A. Ormerod, R. Paribeni, P. Romanelli, E. Petersen, F. von Luschan, R. Heberdey, E. Kalinka, G. E. Bean, Ch. Naour gibi gezgin yahut bilim adamları tarafından değişik zamanlarda çeşitli araştırmalara konu edilmekle birlikte, tarih, tarihî coğrafya ve epigrafya açısından çok iyi araştırılıp gerektiği şekilde değerlendirilmemiş bir yöre olarak öteden beri ilgimizi çekmekteydi. Anılan coğrafî alanda yapılacak sistematik yüzey araştırmalarının buradaki yerleşme yerleriyle ilgili birçok soruna çözüm getireceği düşüncesinden hareketle, 1990 yılında, yörenin epigrafya ve tarihî coğrafyasını ilk kez başlı başına bir proje çerçevesinde, bütün olarak ele almak üzere girişimde bulunduk. Avusturya Bilimler Akademisi Küçükasya Komisyonu'nun etkinliği olarak tarafımızdan hazırlanan söz konusu proje, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden gerekli izinin sağlanmasıyla, aynı yıl ekibimizce uygulamaya konuldu.

1990 yılından bu yana, aynı projenin diğer bölümünü oluşturan "Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihî Coğrafî Yüzey Araştırmaları" etkinliklerine paralel olarak yürüttüğümüz bu çalışmalar, şimdi onuncu sezonuna ulaşmış bulunuyor. Başlangıcından bu yana geçen dokuz kampanyada, kararname (dekret), mektup, onur yazıtı, ölmüş kişilere ilişkin onur yazıtı, adak yazıtı, sınır yazıtı, mimari yazıt, miltaşı, liste, heykel dikme, mezar yazıtı kategorileri gibi çeşitli tür ve nitelikte, 200'e yakın, yeni ya da yayımlanmış yazıt üzerinde çalışılmıştır.

Proje kapsamındaki araştırmaların birinci yılı olan 1990 sezonunda çalışmalara Elmalı'dan başlanmış ve ilçeye bağlı köylerin önemli bir kısmının yanı sıra, Korkuteli İlçesi'nin batı kesimindeki birkaç köyle, mevki taranmıştır. Bu çalışmalar sırasında Elmalı İlçesi'ne bağlı köylerden Ovacık, Küçük Söğle, İslâmlar, Bayındır ve Gümüşyaka'yla, Yarangediği mevkiinde; ayrıca Korkuteli İlçesi'ne bağlı Büyük Ali Fahrettin Yaylası'nda toplam 17 yeni yazıt ele geçmiş olup, bunlardan 15'i, projenin finans kaynağı Avusturya Bilimler Akademisi'nin "Sitzungsberichte" serisi içinde, "*Neue Inschriften aus Nord-Lykien I*" adıyla, 1992 yılında yayımlanmıştır[1].

* Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Güler ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı, İstanbul/TÜRKİYE
Doç. Dr. A. Vedat ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE

1 B. İplikçioğlu - G. Çelgin - A. V. Çelgin, Neue Inschriften aus Nord-Lykien I (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. *Sitzungsberichte*, 584. Band = Veröffentlichungen der Kleinasiatischen Kommission, Bd. 3, Hrsg. von G. Dobesch), Wien 1992.

Avusturya Bilimler Akademisi'yle birlikte hazırladığımız program uyarınca Termessos araştırmalarına ilişkin yayın faaliyetinin öncelik kazanması dolayısıyla bu sempozyum çerçevesinde şimdiye dek sadece 1990 yılına ait bölümü hakkında bilgi sunabildiğimiz[2] söz konusu proje kapsamında gerçekleştirilen 1991 ve 1992 çalışmaları da, 1990 yılındaki buluntu durumuna göre, Elmalı İlçesi sınırları içinde yoğunlaşmıştır. İlçeye bağlı köylerin hemen hepsinin ziyaret edildiği bu çalışmalar sırasında, Avşar, Akçay, Tavullar, Yapraklı (Güğü), Macun, Hacıyusuflar köyleriyle, Yuva Beldesi yakınlarındaki Kildenli, Girdev Gölü çevresindeki Mescit ve Pazarcık mevkilerinin yanı sıra, Elmalı Belediye Binası inşaatı ve Korkuteli baraj alanından gelmek üzere toplam 18 yeni yazıt ele geçmiş olup, buluntuların çoğunluğu mezar yazıtı niteliğindedir.

1993 yılından itibaren çalışmaların ağırlık noktası, Elmalı yöresindeki araştırmaların hemen hemen tamamlanmış olması göz önünde tutularak, Korkuteli İlçesi'ne kaydırılmış ve 1996 sezonu da dahil olmak üzere, ilçe merkeziyle, bağlı köy yahut mevkilerde gerçekleştirilen dört kampanyalık çalışma sonucunda, yeni veya yayımlanmış, 70 civarında yazıt değerlendirmeye alınmıştır. Söz konusu yazıtlar ilçe merkezinden başka, incelemeye tabi tutulan birçok yerleşim biriminden Bayat, Yelten, Kozağacı, İmecik, Korucak (Bayatbademlesi Köyü), Gümüşlü (Kevzer), Küçük Ali Fahrettin Yaylası, Söğüt (Manay), Mamatlar, Çakırlı (İmrahor Köyü), Büyük Ali Fahrettin Yaylası (Kırkpınar), Nebiler Yaylası, Kızılcadağ (Piyadin), Kızılaliler, Yukarıkaraman Yaylası, Yeşiloba, Yazılar (Çıvgalar Köyü), Küçüklü, Çığlık Yaylası, Karabayır Yaylası köy yahut mahallelerinde ele geçmiş olup yazıtların büyük çoğunluğunu gene mezar yazıtları oluşturmaktadır. Ayrıca, Elmalı-Korkuteli sınırındaki Tatgediği (eski Nohutbeli) ve Korkuteli'ne bağlı Nebiler Yaylası yakınlarındaki Göçgediği mevkilerinde, doğal kayalıklar üzerinde saptanan, Balbura kentine ait iki sınır yazıtını, dikkate değer buluntular olarak zikretmemiz gerekir. Keza, Elmalı'nın 15 km. batısında, Sinanbucağı mevkiinde Prof. Dr. Machteld Mellink tarafından bulunarak Elmalı'daki müze deposuna nakledilmiş olan bir mezar yazıtı, içerdiği Ἐλβησεύς *ethnikon*'u dolayısıyla, daha önce yayımlanmış iki yazıtta[3] geçen Elbessos kasabasının lokalizasyonuna yeni bir boyut kazandırabilecek nitelikte önemli bir buluntudur: İsim benzerliği dolayısıyla, Oinoanda kentinin yaklaşık 12 km. doğusundaki Elbis Dağı bölgesinde yer aldığı tahmin edilen[4] Elbessos'un, yazıtın ele geçtiği tümülüsün yakınında bulunan ören yeri olması, buna göre de, Oinoanda teritoryumunun doğu sınırının –Sinanbucağı'nı da kapsayacak şekilde– daha doğudan geçmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır.

Yeni yazıtlar açısından oldukça verimli geçen 1994 ve 1995 kampanyalarının belirtmemiz gereken bir özelliği, birkaç yerin toplu halde buluntu vermesidir. 1994 yılında, Korkuteli İlçe'sinin 33 km. güneybatısında yer alan Mamatlar Köyü'nün 1 km. kuzeyindeki eski köy mezarlığında ve ilçe merkezinin 30 km. güneybatısındaki Kızılaliler Köyü'nün 6 km. batısında, Kapıtaş mevkiinde bulunan, Kızılaliler'le Kızılcadağ (Piyadin) köylerinin ortak mülkiyetindeki eski mezarlıkta yaptığımız gözlem ve incelemelerde Antikçağa ilişkin, yazıt kapsayan birçok taşın eski köy sakinleri tarafından yeniden kullanılmış olduğunu saptadık. İlgili köy muhtarlıkları ve köylülerle yaptığımız görüşmeler olumlu sonuç verdi; onların rızasını alarak faaliyete geçtik. Her iki mezarlıkta sistematik bir yöntemle gerçekleştirdiğimiz tespit ve belgeleme çalışmalarından sonra, bir araya topladığımız 15 yazıtı güvenlikleri açısından yerlerinde bırakmanın sakıncalı olabileceğini düşünerek, köy muhtarlarının da yapıcı yaklaşımlarıyla, traktörlere yükleyip Mamatlar Köyü Camii'nin önündeki meydanda, Kızılaliler ve Kızılcadağ (Piyadin) ilkokullarının bahçelerinde yan yana dizmek suretiyle koruma altına aldık.

1995 yılı çalışma programı, 1994 sezonundaki etkinliklerimiz sırasında belirlenen esaslar doğrultusunda uygulamaya kondu. 1994 yılında Mamatlar ve Kızılaliler-Kızılca-

2 S. Şahkioğlu - G. Çelgin - A. V. Çelgin, "Kuzey Lykia'dan Yeni Yazıtlar". IX. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27-31 Mayıs 1991 Çanakkale (T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü), Ankara 1992, 183-192.

3 G. E. Bean, Journeys in Northern Lycia 1965–1967 (*Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, Denkschriften, 104. Band = Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Bd. 4), Wien 1971, 27 v.d. no. 48; M. Wörrle, Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien (*Vestigia* 39), München 1988, 12 sat. 75. 47. 135 v.d.

4 Elbessos'un lokalizasyonu konusunda bk. G. E. Bean, *Lycian Turkey. An Archaeological Guide*, London-New York 1978, 175.

dağ'a (Piyadin) ait Kapıtaş eski mezarlıklarında yaptığımız belgeleme ve uygulamaların benzerini bu kez, gene Kızılaliler Köyü'nün 2 km. güneyinde, Bahçeyaka Köyü yolu üzerinde yer alan ve vaktiyle "Akoğlan Mezarlığı" olarak bilinen eski mezarlıkta gerçekleştirdik. Buradan elde edilen 9 yeni yazıtı, belgeleme işlemlerinden sonra topluca Kızılaliler Köyü'ne götürerek, bunların ilkokul bahçesinde güvenlik altına alınmalarını sağladık[5].

Böylece, iki sezonluk bir çalışma sonucunda, aralarında biri sonradan mezar taşı olarak kullanılmış, İmparator I. Constantinus Devrine ait iki miltaşının da bulunduğu, 24 adet yazılı taştan oluşan, orijinal ve ilginç bir buluntu topluluğu elde edilmiş oldu. 22 tanesi mezar yazıtı niteliğini taşıyan koleksiyon içinde, Kleon ve Lucius Valerius Maximus adlarında, Roma lejyonlarından emekli iki askerin (*veterani*) mezar taşları da yer almaktadır ki, bunlardan Lucius Valerius Maximus'a ait olanı, çift dilli (Lâtince ve Hellence) olarak kaleme alınmış olması dolayısıyla özellikle dikkati çekmektedir. Söz konusu mezar taşlarının, Mamatlar, Kızılaliler ve Kızılcadağ (Piyadin) köylerinin eski sakinleri tarafından, başta Tyriaion (Kozağacı) kenti nekropolü olmak üzere, yakın çevredeki antik nekropollerden devşirilerek köylerinin ilk mezarlıklarında, mezar taşı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Korkuteli ve Elmalı yörelerinde söz konusu proje etkinlikleriyle ilgili eksikliklerin giderilmesini ve son olarak bazı kontrolleri hedef alan 1996 yılı çalışmalarının amacına ulaşmasından sonra, anılan yörelerdeki tarama ve belgeleme faaliyeti büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Korkuteli ve Elmalı yörelerindeki arazi çalışmalarının hemen hemen tamamlanmış olması dolayısıyla, 1997 yılından itibaren, proje etkinliklerinin ağırlık noktası Kuzey Lykia'dan Doğu Lykia'ya, Çandır Vadisi ve çevresine kaydırılmıştır. Öncelikle, yeni araştırma alanının tanınması ve gelecek yıllardaki araştırma stratejisiyle çalışma programının hazırlanması amacına yönelik olarak gerçekleştirilen 1997 çalışmalarına, merkez ilçeye bağlı Hisarçandır Köyü'nden başlanmıştır. Adı geçen köy ve çevresinin pilot bölge olarak belirlenmesi dolayısıyla Gedeller Mahallesi havalisinde yoğunlaşan çalışmalar sırasında, önce söz konusu mahalle merkezi ve yakın çevresi taranmış; daha sonra ise, Akçaisa, Gökdere ve İncircik mahalleleri araştırmaya tabi tutulmuştur. Anılan yerleşim birimleri çevresinde yer alan Arabıntepe, Armutçuk, Arpalık, Büyükdipsiz, Cumayanı, Çatalçam, Çınarcık, Deveboynu, Dipyurt, Hantepesi, Ilıca, İçeriboğaz (Karağanıntepesi), Kızılcatepe, Küçükdipsiz, Palamutlar, Tilkilik, Zindantaşı/Kale mevkilerinin yanı sıra, Hurma Köyü'ne bağlı Kızılcapınar ve Kocaköy mevkilerinde yapılan araştırmalar oldukça verimli geçmiş; incelenen yazıtlar, yörenin özellikle mezar yazıtları, dolayısıyla mezar kültürü açısından büyük bir zenginlik ve çeşitliliğe sahip olduğunu göstermiştir.

Araştırma ekibimizin 1998 yılı çalışmaları esas itibarıyla, 1997 yılında belirlenen programa göre gerçekleştirilmiş olup, biri Saraycık yakınlarındaki Asarlık mevkiinde bulunan büyük ören yeri, diğeri Trebenna antik kenti olmak üzere iki alanda yoğunlaşmıştır.

Patara "Yol Kılavuz Anıtı'nda" (*Stadiasmus Provinciae Lyciae*)[6] zikredilen ve son zamanlarda Dr. Johannes Nollé tarafından, Hellenistik Çağa ilişkin, kıta lejandlı bir grup sikkeden[7] hareketle Saraycık Mahallesi Asarlık mevkiindeki ören yerine lokalize edilmek istenen Kitanaura adlı yerleşmenin, *Stadiasmus*'ta "Termessos'luların Kitanaura'sı" olarak geçmesi[8] Termessos kentiyle ilişkilerini gündeme getirdiğinden ve Termessos araştırmalarına ilişkin nihaî yayın faaliyetimizin de son aşamasına gelmiş olmasını göz önünde tutarak, konuya açıklık kazandırma düşüncesiyle, 1998 çalışmalarına söz konusu ören yerinden başlamayı uygun gördük.

---

5 Konunun başlangıcından itibaren bizi anlayışla karşılayıp ellerindeki her türlü olanağı seferber ederek yazıtlı mezar taşlarının köylerine naklinde çaba harcayan Mamatlar, Kızılaliler ve Kızılcadağ (Piyadin) muhtarlıklarıyla halkına; ayrıca nakli gerçekleştiren Korkuteli Sulama Birliği Başkanlığı'na burada bir kez daha teşekkür ederiz.

6 Söz konusu anıtın nihaî yayın çalışmaları Prof. Dr. Sencer Şahin tarafından sürdürülmektedir. Bu konuda ön-bilgi için bk. Sencer Şahin, "Ein Vorbericht über den Stadiasmus Provinciae Lyciae in Patara", *Lykia* I (1994), 130-137, res. 1-5.

7 Bu sikkeler için bk. J. Nollé, "Kitanaura. Münzen und Geschichte einer kleinen Stadt in den ostlykischen Bergen", *JNG* 46 (1996), 7-29; bu konuda ayrıca bk. M. Arslan - Ch. Lightfoot - C. Tibet, "A Group of Unknown Coins in Antalya Museum", *Numismatic Circular* CVI,1 (1998), 7 v.d.

8 Nollé, *a.g.e.*, 16.

Antalya'nın yaklaşık 60 km. güneybatısında, Kemer İlçesi'ne bağlı Gölcük Köyü'nün Saraycık Mahallesi yakınlarında, Asarlık adı verilen mevkide, *akropolis* olarak tanımlanabilecek bir tepe ve çevresine yayılmış durumdaki ören yeri ilk kez, 1842 yılında T. A. B. Spratt - E. Forbes ekibi tarafından keşfedilmiş[9] ve "Marmara" yahut "Apollonia" olması olasılıkları üzerinde durulmuştur[10]. Ekibin meydana getirdiği haritada yerleşmenin "Apollonia" olarak işaretlendiğini görüyoruz. Aynı tarihlerde ören yerinde incelemelerde bulunan August Julius Schönborn'sa, Diodoros'un bir pasajındaki[11] ifadeye dayanarak burayı "Marmara" olarak idantifiye etmek istemiştir[12]. Ören yeri daha sonra, 1882 yılında, Otto Benndorf tarafından da ziyaret edilmiştir. Araştırmacı, söz konusu yerleşmenin, ifade ettiği anlamla ilgili düşüncelerini de içeren bir tanımını yapmıştır[13]. geç Antikçağda Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte önem kazanarak bağımsız bir piskoposluk konumuna ulaştığı ve Hierokles'teki[14] δημου Κανανρα, piskopos listelerindeki (*Notitiae episcopatuum*) Δικτανανρα, Δικτανανρα, Αδικτανανρα ve diğer çeşitli yazılış biçimlerinden[15] dolayı adında bir deformasyonun meydana geldiği anlaşılan Kitanaura'nın, gerçekten, son zamanlarda iddia edildiği gibi Saraycık yakınlarındaki ören yeri mi olduğu[16] konusunun aydınlatılmasına öncelik vererek araştırmalarımızı bu yönde geliştirdik. Başta *akropolis* olmak üzere, yerleşim alanının çeşitli yerlerinde, ayrıca nekropol alanında on beş gün süreyle yaptığımız yoğun çalışmalar, tüm çabalarımıza karşın, yerleşmenin adının saptanması açısından sonuçsuz kaldı. İsim konusunda en küçük bir ipucu dahi elde edememekle birlikte, çalışmalar sırasında 5 yeni mezar yazıtının ele geçirilmesi, ayrıca daha önce yayımlanmış iki mezar yazıtının[17] yanlış okunduğu belirlenerek *corrigendum*'larının yapılması, tesellimiz oldu.

1998 araştırmalarının odaklaştığı ikinci çalışma alanını oluşturan Trebenna antik kenti ve teritoryumuysa, gerek yazıt sayısı ve kalitesi, gerekse bunlardan elde edilen sonuçlar bakımından oldukça verimliydi. Antalya'nın yaklaşık 30 km. batısındaki Çağlarca Köyü'nün 4 km. doğusunda, Sivridağ'ın kuzey eteklerinde, Antalya Ovası'nı batıdan çevreleyen tepelik alanda kurulmuş olan Trebenna'nın bulunduğu yer, bugün Asar mevkii adıyla anılmaktadır. Esas itibarıyla, *akropolis* fonksiyonuna sahip, Doyran Çayı Vadisi'ne ve Antalya Ovası'na hâkim bir tepenin etrafında gelişmiş olan antik kentin, dört bir yanına dağılmış nekropolleri dahil, çeşitli yerlerinde gerçekleştirdiğimiz yirmi günlük sistematik bir çalışma sonucunda 19 yeni yazıt tespit ettik. Dokümantasyonları yapılan bu 19 yazıttan biri adak, biri İmparator Hadrianus'la ilgili onur yazıtıdır; biri bir imparator mektubunun başlangıç kısmına ilişkindir. Yazıtların geri kalanıysa mezar yazıtı niteliğindedir.

Söz konusu buluntular içinde, Çağlarca Köyü'ndeki evlerden birinin duvarında yapı taşı olarak kullanılmış olan ve İmparator Marcus Aurelius tarafından Trebenna yöneticilerine veya halkına gönderildiği anlaşılan bir mektubun başlangıç kısmını taşıyan bir stel parçası özellikle zikre değer. Önemli bilgiler içerdiği konusunda şüphe bulunmayan bu yazıtın devamını ele geçirebilmek için gerek sözü edilen ev ve çevresinde yaptığımız görüşmelerden, gerekse ören yerindeki araştırmalardan, ne yazık ki, sonuç alamadık.

Öte yandan, ekibimizin çalışmalarından önce Trebenna'da arkeolojik bir yüzey araştırması yapan Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nevzat Çevik tarafından ele geçirilen ve yayımlanan yuvarlak bir *ostothek* kapağından, 1998 yılının anılmaya değer buluntularından biri olarak söz etmek istiyoruz. Şimdi Antalya Müzesi'nde koruma altında bulunan, Trebenna nekropolünde rastlanan yeni bir mezar tipinin, yuvar-

9 T. A. B. Spratt - E. Forbes - E. Th. Daniell, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis* I, London 1847, 174 v.dd.
10 *Ayn. yer.* (C. II), 203 v.dd.
11 Diod. xvii 28, 1-5.
12 Şu eserde: C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien* II, Berlin 1859, 766.
13 O. Benndorf, şu eserde: E. Petersen - F. von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratien*, Wien 1889, 151.
14 Hierok. 679, 8.
15 J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 1), Paris 1981, 1, 403; 2, 469; 3, 545; 4, 421; 7, 481; 9, 364; 10, 422; 13, 428.
16 Bununla ilgili olarak bk. Nollé, *a.g.e.*, 15 v.dd.
17 *TAM* II, 3 No. 1227, 1228.

lak kaya *ostothek*'lerinin temsilcisi durumundaki söz konusu kapak, değişik formuyla olduğu kadar, taşıdığı sekiz satırlık yazıttaki epikhorik şahıs adlarıyla da dikkati çekmektedir[18].

Trebenna 1998 çalışmaları ayrıca, daha önce, İtalyan araştırmacılar R. Paribeni-P. Romanelli tarafından yayımlanmış 5 mezar yazıtıyla[19], Avusturyalı K. Lanckoronski ekibi tarafından yayımlanmış bir mezar yazıtının[20] hatalı okunduğunu ortaya çıkarmış ve söz konusu yazıtların *corrigendum*'larının yapılmasına vesile olmuştur.

1998 kampanyasının özellikle son haftaları, gelecek yıllara ilişkin çalışma esaslarının ve programlarının belirlenmesini hedefleyen, geniş çaplı, bir bilgi toplama ve değerlendirme faaliyeti şeklinde geçmiştir. Altınyaka (Gödene) Beldesi; Hisarçandır, Yarbaşıçandırı, Üçoluk, Hacısekililer, Çitdibi, Kuzca, Söğütcuması, Ovacık, Gedelma köy ya da mahalleleriyle sınırlanan, bir ön-çalışma niteliğindeki bu araştırmalar sırasında, kısa süreli olarak, pek çok antik yerleşme yeri, nekropol alanı veya münferit mezar ziyaret edilmiştir. Bu arada, Çitdibi Köyü yakınlarındaki, "Marmara"; yahut Patara *Stadiasmus* Anıtı'ndan tanıdığımız "Typallia" kenti olması muhtemel Asardağı (Karabel) ören yerinde de gözlem ve incelemelerde bulunulmuştur. Buradaki çalışmalar sırasında Tanrı Hermes için bir adak yazıtı ele geçirilmiş; ayrıca, daha önce yayımlanmış bir mezar yazıtı[21] yeniden gözden geçirilerek gerekli düzeltmeleri (*addendum-corrigendum*) yapılmıştır.

Termessos ve egemenlik alanı yazıtlarıyla ilgili araştırma ve yayın faaliyetine ağırlık vermemiz dolayısıyla 1991 yılından bu yana hakkında sizlere bilgi sunamadığımız, buluntularının değerlendirilme aşaması devam eden, "Doğu ve Kuzeydoğu Lykia - Güneybatı Pisidia Epigrafik-Tarihî Coğrafî Yüzey Araştırmaları Projesi" kapsamındaki 1991-1998 çalışmalarını böylece özetlemiş bulunuyoruz.

Araştırma alanını oluşturan Doğu ve Kuzeydoğu Lykia - Güneybatı Pisidia (Milyas) Bölgesi, bilhassa Elmalı - Korkuteli yöreleriyle Çandır Vadisi çevresi Antikçağda kentleşmenin zayıf olduğu bir bölgedir. Yerleşmelerin daha çok kırsal yerleşmeler niteliğinde olmasından dolayı, ele geçen yazıtların da, büyük çoğunluğunu mezar yazıtları oluşturmaktadır. Söz konusu yazıtlar ilk bakışta stereotyp olarak görünebilirse de, her şeyden önce, ilk kez belgelenen, Luwi kökenli birçok epikhorik şahıs adını içermeleri dolayısıyla önemlidir.

Dokuz yıllık çalışmanın şimdiye dek elde ettiğimiz en somut sonucunu, yazıtlardan Trebenna kentiyle yakın bir ilişki içinde olduğu anlaşılan Onobara'nın lokalizasyonu oluşturmaktadır. Bilim dünyası Onobara adıyla ilk kez, Rudolf Heberdey ve Ernst Kalinka'nın çalışmaları sayesinde tanışmıştır. 1892 yılında Lykia'da yaptıkları epigrafik araştırmalar sırasında Çandır Vadisi'ni izleyerek Antalya'ya doğru ilerlerken Gedeller Köyü'nü (Mahallesi'ni) de ziyaret eden Avusturyalı iki bilim adamı, köyün hemen güneygüneydoğusunda, yaklaşık 15 dakikalık yürüyüş mesafesindeki, bugün Asarlık diye anılan mevkide keşfettikleri iki mezar yazıtında hem Onobara adını saptamışlar, hem de bu yazıtlardan (özellikle, Trebenna kentini ödenecek mezar cezasını tahsile yetkili kılan ikinci yazıttan) hareketle Onobara'nın Trebenna'ya ait olabileceğini düşünmüşlerdir[22]. Böylece, Onobara'nın, Heberdey ve Kalinka tarafından 1895 yılında bir kez daha ziyaret edilen Asarlık mevkiine lokalizasyonu gündeme gelmiştir. Nitekim, H. Kiepert haritası Adalya paftasının 1914'te yapılan yeni edisyonunda Onobara, Gedeller yakınların-

---

18 Söz konusu kapak hakkında ayrıntılı bilgi için bk. N. Çevik, "'Yuvarlak Kaya Ostothekleri' Trebenna'da Belgelenen Yeni Bir Mezar Tipi ve Onun Işığında Benzeri Çukurların Yeniden İrdelenmesi", *Adalya* II (1997), 127-150, res. 1-37; N. Çevik-İ. Kızgut-Ş. Aktaş, "1997 yılı Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları" *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 25-29 Mayıs 1998 Tarsus (T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü), Ankara 1999, 405, 416 res, 8. Bu ilginç buluntudan bizi haberdar ederek üzerinde taşıdığı yazıtın repertuvarımıza katılmasını sağlayan değerli meslektaşımız Sayın Doç. Dr. Nevzat Çevik'e burada bir kez daha teşekkür ederiz.

19 R. Paribeni - P. Romanelli, "Studii e ricerche archeologiche nell' Anatolia meridionale", *Mon. An.* 23 (1914), 212 Nr. 151; 216 Nr. 153; 220 Nr. 156; 221 Nr. 157; 223 Nr. 159.

20 K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien*, Wien 1892, 224 Nr. 186.

21 Petersen - von Luschan, *a.g.e.*, 149 Nr. 180; SEG VI, 624.

22 R. Heberdey - E. Kalinka, Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philo

da, Heberdey - Kalinka'nın ziyaret ettikleri yer olarak işaretlenmiştir[23]. Söz konusu mevkide daha sonra, İtalyan araştırmacılar C. Anti ve V. Viale tarafından, birkaç yeni mezar yazıtı daha bulunmuştur. Hepsi lâhitler üzerinde yer alan bu yazıtların iki tanesinde Onobara *ethnikon*u, Trebenna *ethnikon*uyla birlikte geçmektedir[24]; bir tanesinde Onobara *ethnikon*unun yanında muhtemelen, gene Trebenna *ethnikon*u yer almaktadır[25]; bir tanesiyse, Trebenna kentini ödenecek mezar cezasını tahsile yetkili kılmaktadır[26]. Anlaşılacağı üzere, bu belgeler de, Onobara'nın Trebenna kentine bağlılığını ve Gedeller Mahallesi civarında aranması gerektiğini göstermiştir.

Avusturyalı ve daha sonra İtalyan araştırmacılardan günümüze dek geçen süre içinde Onobara'nın lokalizasyonu konusuyla hemen hemen hiç ilgilenilmemiştir. Sadece, Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından 1977 yılında yazılmış olan ve Trebenna'yı konu alan bir makalede Onobara'ya Trebenna kentine bağlı bir kasaba olarak değinilmekte ve R. Heberdey'le E. Kalinka'nın keşiflerine atıfta bulunularak, Onobara'nın Gedeller Köyü (Mahallesi) yakınlarında yer aldığı belirtilmektedir[27]. Ladislav Zgusta da, Onobara'nın Trebenna kentinin bir *demos*u olması olasılığından söz etmekte ve aynı şekilde, bugünkü Gedeller yakınında bulunduğu görüşüne katılmaktadır[28].

Onobara'nın lokalizasyonu konusu, Akdeniz Üniversitesi Klâsik Arkeoloji Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Nevzat Çevik'in bölgedeki çalışmalarıyla yeniden gündeme gelmiştir. Dr. Çevik ve ekibinin 1994-1995 yıllarında "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi" çerçevesinde gerçekleştirdiği Konyaaltı - Arapsuyu çalışmaları sırasında Hurma Köyü'nün güneybatısında, Üzümcek (Hurma) Dağı'nın kuzey eteklerindeki, adı bugüne dek kesin olarak belirlenemeyen yerleşme yerine ait kalıntılarda da geniş kapsamlı bir yüzey araştırması yapılmış ve elde edilen sonuçlar bilim dünyasına sunulmuştur. Çevik, 1997 yılında yayımladığı iki makalesinde Hurma Köyü yakınlarındaki bu ören yerinin, birkaç çiftlik evi; onlara ilişkin, bir iki yerde kümelenmiş lâhitler; Zeus'a ait bir açık hava tapınağı; bir antik yol, bir Bizans şapeliyle, ona bağlı bazı yapı kalıntılarından ve bir lâhit atölyesinden ibaret küçük bir yerleşim olduğunu belirtmekte ve Batı Nekropolü'nde bulunan lâhitlerden birinin üzerindeki, Attaleia kentine ödenecek mezar cezasını içeren yazıttan hareket ederek, söz konusu yerleşmenin Trebenna - Attaleia yolu üzerinde, Attaleia'ya bağlı bir *demos* niteliği taşıdığını ileri sürmektedir[29]. Ancak, *Adalya* Dergisi'nde çıkan makalesinde, sözü Patara'da 1994 yılında keşfedilen Likya Eyaleti Yol Kılavuz Anıtı'na (*Stadiasmus Provinciae Lyciae*) getirerek, burada, Attaleia'dan önce zikredilmekte olan Onobara için Hurma Köyü kalıntılarını aday göstermektedir. Çevik'in hareket noktası, anılan yazıta göre Onobara'nın Trebenna'dan denize giden güzergâhta yer alması ve dağlardan (Trebenna'dan) inen yolun düzlükle buluştuğu yerdeki ilk kalıntıların Hurma Köyü'nde olmasıdır[30].

Biz, dostumuz Çevik'in bu görüşüne katılmıyoruz. Çünkü her şeyden önce, kendisinin de vurguladığı gibi, Hurma kalıntıları yerleşmenin adını vermemektedir. Gene, değerli meslektaşımızın da bizzat altını çizdiği gibi, bir mezar yazıtı[31] buranın Attaleia kentine bağlı bir yerleşme yeri (*demos* veya *kome*) olduğunu açıkça göstermektedir.

---

sophisch-historische Klasse, Bd. 45, 1, Wien 1896, 36 v.d.; ayrıca, E. Kalinka, "Zur historischen Topographie Lykiens", *Beiträge zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift für Heinrich Kiepert*, Berlin 1898, 168.

23 R. Kiepert - O. Melching, *Geographische Verlagshandlung Dietrich Reimer* (Ernst Vohsen), Berlin 1914² [Adalya paftası].

24 C. Anti, "Esplorazioni archeologiche nella Licia e nella Panfilia", *Mont. Ant.* 29 (1923 [1924], 743 Nr. 5; V. Viale, "Relazione sull'attività della Missione archeologica di Adalia nell'anno 1922", şurada: *ASAtene* 8-9 (1925-1926) [1929], 382 Nr. 32.

25 Anti, *a.g.e.*, 751 Nr. 9. Çevrede ele geçirilen tüm yazıtlarda Onobara ethnikon'undan önce daima Trebenna ethnikon'u yer aldığından, söz konusu yazıtta da iki ethnikon birlikte bulunmalıdır.

26 Anti, *a.g.e.*, 747 Nr. 7.

27 S. Eyice, "Trebenna" *T.T.O.K. Belleten'i* 58/337 (1977), 26, n. 13.

28 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (Beitrage zur Namenforschung, Beiheft 21), 439 § 936.

29 N. Çevik, "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi II: Hurma Köy Yüzey Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27-31 Mayıs 1996 Ankara (T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü), Ankara 1997, 235, 242; Aynı Yaz., "Antalya-Hurma Köyü'nde Bir Çiftlik Yerleşimi", *Lykia* II (1995 [1997]), 39, 46.

30 Çevik, "Antalya-Hurma Köyü'nde Bir Çiftlik Yerleşimi", 46 v.d.

31 *Ayn. yer.*, 44 L6; Aynı Yaz., "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi II", 239 *L6*.

Oysa Onobara, Trebenna kentine bağlı bir yerleşme birimi olup bu durum daha önce Heberdey - Kalinka, Anti ve Viale gibi araşırmacıların Gedeller çevresinde ele geçirdikleri yazıtlarla kesin olarak kanıtlanmıştır. Sayın Çevik'in, düşüncesini ortaya koyarken bu yazıtları da göz önüne alması gerekirdi. Üstelik, değerli araştırmacının, makalesinin sonunda –Gedeller ismini anmaksızın– Hisarçandır Köyü Bahçealtı mevkiinde bulunduklarını belirttiği ve resimlerini verdiği üç lâhit arasında, Heberdey ve Kalinka'nın Onobara *ethnikon*unu ilk kez tespit edip Trebenna kentine bağlı bir yerleşme olması olasılığı üzerinde durdukları iki yazıttan birini[32] taşıyan lâhit de yer almaktadır[33].

1997 ve 1998 yıllarında Hisarçandır Köyü'ne bağlı Gedeller Mahallesi ve civarında yaptığımız yoğun araştırmalar sırasında, başta R. Heberdey - E. Kalinka tarafından keşfedilen iki yazıtın bulunduğu Asarlık mevkii olmak üzere, yerleşme veya münferit mezar barındıran pek çok mevkii görme ve inceleme fırsatını elde ettik. Bu arada, Gedeller'in doğusunda, Karadağ ve Sivridağ'la, bunların güneyindeki Çamlar Dağı arasında kalan ve "Deveboynu" olarak adlandırılan, kızılçam ormanıyla kaplı mevkinin çevresinde Geç Antik-Erken Bizans dönemlerine ait bir çiftlik evine rastladık. Esas itibarıyla Karadağ'ın tepesinde yer alan bu çiftlik evinden kuzeye, Gökdere Vadisi'ne doğru devam ettiğimizde, gene aynı dönemlere ait diğer bazı kalıntılarla; doğu, yani deniz yönünde ilerlediğimizde de, bir kısmı yazıt içeren lâhitlerle karşılaştık. Fakat, daha önce köylülerden aynı istikametteki Büyükdipsiz mevkiinde bulunduğunu öğrendiğimiz lâhitlere ulaşamadık; dolayısıyla, bunların araştırılmasını önümüzdeki yıllara bıraktık.

Gedeller'e yaklaşık iki saatlik bir yürüyüş mesafesindeki Deveboynu mevkiinde gerçekleştirdiğimiz üç günlük bir çalışma sonucunda, biri onur, beşi heykel dikimi, ikisi mezar yazıtı olmak üzere, 8 yeni yazıt ele geçirdik. Keşfedilen yazıtlardan beşinde Trebenna *ethnikon*u Onobara *ethnikon*uyla birlikte (Τρεβενναται απο Ονοβαρων şeklinde) geçmekte; bir tanesindeyse, Trebenna ethnikon'u (Τρεβενναται) tek başına yer almaktadır. Deveboynu yazıt buluntuları böylece, Heberdey ve Kalinka'nın Onobara'yla ilgili düşüncelerine yeni bir boyut kazandırdığı gibi, bu yerleşmenin yeri konusundaki tereddütleri de ortadan kaldırmaktadır. Gerek Heberdey-Kalinka, Anti ve Viale'nin Gedeller çevresinde keşfettikleri, gerekse ekibimizce Deveboynu'nda ele geçirilen yazıtlardaki Τρεβενναται απο Ονοβαρων kalıp formu bizi, Trebenna'nın Onobara'yla muhtemelen bir *sympoliteia* (siyasal birlik) halinde bulunduğu sonucuna götürmektedir[34]: Onobara, söz konusu siyasal birlik çerçevesinde Trebenna topraklarına katılmış olmalıdır. Diğer taraftan, Onobara'nın Asarlık mevkiindeki ören yerine lokalizasyonuyla ilgili görüş yanlış değil, fakat eksik bir görüştür. Deveboynu yazıtlarına ve arkeolojik kalıntılarına göre, Onobara, Deveboynu mevkii merkez olmak üzere, Gedeller Mahallesi çevresindeki, Asarlık ören yeri dahil, tüm yerleşim birimlerini ve nekropol alanlarını kapsıyor olmalıydı. Nitekim, V. Viale de, buna yakın bir görüşü savunmaktadır. Güngörmez Dağı'nın kayalık yamaçlarında, Gökdere Vadisi'ne hâkim bir mevkide konumlanmış olan Gedeller'in kuzeyindeki Girevit Dağı'nda bulunan bir çiftlik eviyle çevresindeki lâhitlerin tanımını yapan Viale, Onobara adının, tek tek üretim çiftliklerinden çok, tüm vadi (Gökdere Vadisi) veya bölge için kullanıldığı düşüncesindedir. Viale'ye göre, bölgenin en önemli merkeziyse, kendisi tarafından ayrıntılı olarak tanımlanan, Girevit Dağı'ndaki çiftlik yerleşmesidir[35]. Anlaşılacağı üzere, bizim Viale'den ayrıldığımız nokta, Onobara'nın merkezi konusundadır. Viale'nin Trebenna ve Onobara *ethnikon*larını kapsayan tek yazıtına karşılık, bizim aynı *ethnikon*ları içeren 6 yazıtımız, ayrıca arkeolojik kalıntılar , ekibimizin görüşünün çok daha ağır bastığını açıkça ortaya koymaktadır. Her ne olursa olsun, Onobara, Trebenna kenti teritoryumunun güney ve güneydoğusunu oluşturan bölgeye, yani Gökdere Vadisi dolaylarına tekabül etmelidir[36].

---

32 Heberdey - Kalinka, *a.g.e.*, 37 Nr. 47.

33 Çevik, "Antalya-Hurma Köyü'nde Bir Çiftlik Yerleşimi", 61 res. 19.

34 Bu duruma Lykia'dan benzeri birçok örnek gösterilebilir: *Aperlai*'ın, Simena, Apollonia ve İsinda'yla; *Akalissos*'un, İdebessos ve Korma'yla; *Arneai*'ın, Koroa ve adı bilinmeyen daha başka yerlerle; *Myra*'nın, Trebendai'la; *Arykanda*'nın, Tragalassos'la; ayrıca, komşu Pamphylia'da *Kotenna* ve *Erymna*'yla *Kremna*'nın, Kerala'yla *sympoliteia* oluşturduğu bilinmektedir.

35 Viale, *a.g.e.*, 381 v.d.

36 Krş. W. Ruge, "Onobara", *RE* XVIII, 1 (1939), 485.

Patara *Stadiasmus* Anıtı'ndan elde edilen bilgilere göre, Doğu Lykia kentlerinden olan ve Alakır Çayı (antik Limyros) Vadisi'nde yer alan İdebessos'tan (Kozağacı) Attaleia (Antalya) istikametinde uzanan ana yol önce, Saraycık yakınlarındaki Asarlık mevkiine lokalizasyonu üzerinde durulan –hatta kesin gözüyle bakılan– Kitanaura'ya; buradan, yeri kesin olarak bilinmeyen, fakat Kozarası olması muhtemel Kosara'ya; oradan da, gene bugüne dek kesin olarak lokalize edilemeyen, ancak Çitdibi Köyü yakınlarında, Asar Dağı/Karabel mevkiindeki ören yeri olabilecek Typallia'ya ulaşıyor; daha sonra da, Trebenna (Çağlarca) ve Attaleia'ya (Antalya) doğru devam ediyordu. Söz konusu ana yolun İdebessos'tan Typallia'ya kadar olan bölümüyle ilgili olarak fazla bir sorun bulunmamaktadır. Limyra'dan (Zengerler) kuzeye doğru uzanan ve Alakır Çayı (antik Limyros) Vadisi'ni izleyerek İdebessos üzerinden Kitanaura'ya (Saraycık) ulaşan yol tırmanışına devam ederek Kosara'ya varıyor; bu noktadan sonra Kozarası Geçidi vasıtasıyla Çandır Vadisi'ne dahil oluyor ve vadiyi boylayarak aşağıya, Antalya'ya doğru iniyordu[37].

Yolun Typallia'dan sonraki güzergâhıyla ilgili bilgilerimizse çok net değildir. Fakat, bugün için, mantıksal bir tahmin yürütmek mümkündür. *Stadiasmus* Anıtı'nın sağladığı ve bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla edindiğimiz bilgilere göre, söz konusu yol Typallia'dan Trebenna'ya geliyor; buradan da, Lykia Bölgesi yol ağının doğu ana güzergâhındaki son kent olan Attaleia'ya varıyordu. Gene *Stadiasmus* Anıtı'nda Trebenna'dan, denizle bağlantılı olarak ikinci bir güzergâh verilmektedir ki, bu yol, Onobara üzerinden denize (*epi thalassan*) ulaşmaktaydı[38]. Sorun, bu ikinci yolun Trebenna çıkışından Onobara'ya ve denize ulaşıncaya dek nerelerden geçtiği ve Çandır Vadisi'ni izlediği konusunda şüphe bulunmayan Typallia - Trebenna - Attaleia ana yoluyla ilişkisindedir. Doç. Dr. Nevzat Çevik, Onobara'nın Trebenna'dan denize giden güzergâhında olduğunu ve dağlardan, yani Trebenna'dan inen yolun düzlükle buluştuğu noktadaki ilk kalıntıların Hurma Köyü'nde bulunduğunu göz önünde tutarak, söz konusu yolun Hurma üzerinden, Üzümcek Dağı bitimindeki boğazla denize ulaştığını düşünmektedir[39]. Ancak, N. Çevik'in bu görüşü, Hurma Köyü yakınlarındaki yerleşmenin Onobara olması hipotezi üzerine kuruludur. Onobara'nın yeri artık kesin olarak belirlendiğine göre, Çevik'in söz konusu hipotezi de, geçerliliğini kaybetmektedir[40]. Çevik'in Hurma Köyü bağlantılı olarak tasavvur ettiği yol, olsa olsa, *Stadiasmus* Anıtı'nda da zikredilen Trebenna - Attaleia yoludur. Zaten, değerli araştırmacı, Hurma Köyü yakınlarındaki yerleşmenin Batı Nekropolü'nde kalıntıları izlenen antik yolun, Trebenna - Atteleia yolu olması gerektiğini kendisi de belirtmektedir[41]. Gerçekten de, Trebenna'dan denize inen yol, Sayın Nevzat Çevik'in haklı bir şekilde altını çizdiği[42] gibi, zorunlu olarak Çandır Vadisi'ni takiben Hurma'ya ulaşıyor ve buradan da, Attaleia'ya bağlanıyor olmalıydı.

Bu durumda, Trebenna - Onobara üzerinden denize (*thalassa*) ulaşan yol için başka bir güzergâh düşünmemiz gerekmektedir. Kanımızca, Typallia'dan Çandır Vadisi'ni izleyerek Trebenna'ya doğru uzanan ana yoldan, bugünkü Gedeller Mahallesi yakınlarında doğuya doğru talî bir yol ayrılıyor ve bu tâli yol, Deveboynu mevkii çevresindeki ören yerini merkezi olarak kabul ettiğimiz Onobara bölgesine ulaştıktan sonra, ya Karadağ ve Sivridağ'la Çamlar Dağı arasında kalan Deveboynu'nu takiben Sıçan Adası'nın (antik Atelebusa/Lymatia) karşılarında kıyıya varıyor ya da Gökdere Boğazı'nı boylayarak kuzeydoğuya doğru ilerliyor ve bugünkü Tünektepe'nin bulunduğu tepelik alanın hemen kuzeyinde denize kavuşuyordu. Böylece, Trebenna kentiyle, aralarındaki *sympoliteia*'dan dolayı onun toprakları (teritoryumu) içinde sayılan Onobara arasında, Çandır Vadisi'ni izleyen ana yolla bağlantılı olarak iletişim sağlanıyor olmalıydı. Önümüzdeki yıllarda yapmayı plânladığımız geniş kapsamlı araştırmalarla sorunun kesin olarak çözümleneceğine inanıyoruz.

---

37 Krş. Nollé, *a.g.e.*, 18 v.d.

38 Bizi bu hususta bilgilendiren değerli meslektaşımız Sayın Prof. Dr. Sencer Şahin'e teşekkürlerimizi sunarız.

39 Çevik, "Antalya-Hurma Köyü'nde Bir Çiftlik Yerleşimi", 46 v.d.

40 Öte yandan, Hurma Köyü yakınlarındaki yerleşmenin Olbia olması olasılığı gözden uzak tutulmamalıdır.

41 Ayn. yer., 39 v.d.

42 Ayn. yer., 47.

1991-1998 yıllarına ilişkin çalışmalarımıza gösterdiği ilgiden dolayı, Kültür Bakanlığı temsilcileri Sayın Nalan Vardar, Sayın Recep Okçu, Sayın Hatice Kalkan, Sayın Nursel Uçkan, Sayın Mehmet Erdem, Sayın İsmet Aykut ve Sayın Akif Gaffaroğlu'nun şahıslarında Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü borç bilir, aramızdan ebediyen ayrılmış olan Sevgili Durmuş Kaya'nın değerli anısı önünde saygıyla eğiliriz. Ayrıca, projemizi başlangıcından bu yana maddî olarak destekleyen Avusturya Bilimler Akademisi'ne; ekibimize her yıl arazi otosunu tahsis eden Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'ne; bizi her yıl yakın bir ilgiyle karşılayan, özellikle, Elmalı'da yaptığımız çalışmalar sırasında depo binasından yararlanmamızı sağlayarak ikamet sorunumuzu çözümleyen Antalya Müzesi Müdürlüğü'ne ve yöreyi çok iyi tanıması dolayısıyla ekibimiz için mükemmel bir rehber olan müzenin eski bekçisi Sayın Mustafa Şenel'e; Korkuteli'ndeki çalışmalarımız sırasında bizden yardımlarını esirgemeyen, eski belediye başkanları Sayın Turgut Manavoğlu ve Sayın Cemal Serbest'le Orman İşletme eski müdürü Sayın Arif Yılmaz'a ve değerli dost, Sümerolog Sayın Nafiz Aydın'a; proje çalışmalarımızın son üç yılına katılarak, sağlıklı sonuçlar alabilmemiz için büyük çaba harcayan değerli yardımcılarımız, Araş. Gör. Ferit Baz (M.S.Ü.), Arkeolog-Eskiçağ Tarihçisi Ayşegül Ergene, Araş. Gör. Emre Erten (İ.Ü.), Araş. Gör. Hüseyin Sami Öztürk (M.Ü.) ve Arkeolog-Eskiçağ Tarihçisi Murat Arslan'a (M.Ü.) en içten teşekkürlerimizi sunarız.

PİSİDİA ANTİOKHEİA TİYATROSUNUN YAZITLARI

*Thomas DREW-BEAR**

Bu araştırma imkânını tanıyan Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün başta Sayın Genel Müdürü olmak üzere, tüm çalışanlarına içtenlikle teşekkür ederim.

Pisidia Antiokheia'sında yıllarca kurtarma kazısı ve çevre düzenleme çalışmalarını sürdüren Dr. Mehmet Taşlıalan birkaç anıtsal yapının yanı sıra tiyatro binasının büyük bir bölümünü gün ışığına çıkarmıştır. Özellikle 1998 yılında adı geçen yapıda elde edilen yazıtlar bizim konumuzun özünü teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi, Pisidia Antiokheia'sı Hellenistik Devirde yani Seleukid Krallığı içerisinde önemli bir kent idi. Ancak M.Ö. 25 yılında Galatia eyaleti kurulduğunda Seleukid'lerin Antiokheia isimli şehrinin yerinde Roma İmparatoru Augustus "Colonia Caesarea" adında Batı Anadolu'nun en önemli Roma kolonisini tesis etti. Bu yeni Roma şehrini oluşturan nüfusun ekseriyeti 5. legiondan, bir kısmı ise 7. legiondan emekli askerlerden, yani veteranlardan oluşmaktaydı. Tabii bunun yanısıra kent içerisinde farklı milletlere mensup insanlar da vardı: Eskiden beri bu bölgede oturan Frigler, Grekler, ve Yahudiler. Bu dönemde kent oldukça gelişmiş, parlak dönemini yaşamakta idi. Bu nedenle, şehrin birçok yerinde sivil yapılardan çeşmeler hamamlar ve tiyatro gibi önemli yapılar inşa edilmiştir.

Antiokheia tiyatrosu diğer tiyatrolardan özellikle mimari açıdan farklı bir yapıya sahip bulunmaktadır. Şöyle ki Hellenistik Dönemde bir yamaca inşa edilen 5.000 kişilik kapasiteye sahip bir tiyatro vardı. Bu tiyatronun hemen yanından doğu-batı istikametinde uzanan şehrin ana caddelerinden biri geçmekteydi (Resim: 1). Ne var ki, Antiokheia'nın tiyatrosu Roma Çağında güney yöne doğru genişletilmiştir. Yukarıda sözünü ettiğim ana cadde bu tiyatronun güney oturma sıralarının altından 60 metrelik bir tünelle geçerek Augustus tapınağına ulaşmaktadır.

Bu yapının özelliğinden kısaca bahsettikten sonra, bu tiyatronun oturma sıraları (Resim: 2) üzerinde yer alan yazıtları açıklamak istiyorum. Bu oturma yerleri, hem ön taraflarında, hem de kısmen oturma yüzeyinde yazıt taşımaktadır. Üst yüzeyinde bulunan yazıtlar, kısaltmalardan oluşmaktadır. Fakat bu oturma sıralarının ön yüzlerinde yer alan yazıtlar bize ilginç bilgiler vermektedir.

Anadolu antik tiyatrolarında böyle yazıtlara sık sık rastlanır. Genelde bu yazıtların anlamı oturma yerlerinin belirli görevliler veya kurumlara ayrılan yerleri göstermektedir. Tabii ki şehirlerin üst düzeyde olan, önemli kişileri en iyi yerlerde oturmaktaydı. Antiokheia'da da böyle idi. Örnek olarak, "rahiplerin yeri" yazıtını okuyoruz: Tek kişinin oturduğu blokta bazen ancak ikişer harfin yer alması, ayrılan yerin ne kadar geniş olduğunu açıkça göstermektedir.

Bunun yanında "sporcuların teşkilatı" yazıtını okuyoruz. Bu sporcuların cemiyeti grup halinde şehirden şehre festivalden festivale dolaşıyordu: Üyeleri spor yarışmalarına katılıp kazandıkları ile yaşamlarını sürdürüyorlardı, günümüzdeki sporcular gibi.

* Prof.Dr. Thomas DREW-BEAR, 31 ru Royale 69001 Lyon-FRANSA

Bu sporculara ait teşkilatın birçok yerde bilindiği diğer tiyatrolarda göze çarpan yazıtlardan anlaşılmaktadır. Her şehirde de önemli rahipler bulunuyordu. Ancak bunların yanı sıra Antiokheia şehrinin özelliklerinden biri de, bu tiyatroda ortaya çıkıyor: Oturma yerlerinin birçoğu, başka şehirlerin vatandaşları için ayrılmaktaydı. İşte görüyoruz, örnek olarak: "Philomelion halkı ile hemfikir olma". Bu Philomelion, şimdiki Akşehir, Antiokheia'nın komşu şehirlerinden biriydi; Sultan Dağı'nın diğer tarafında bulunmaktaydı. Yazıt "homonoia"dan yani "aynı görüşte olmak"tan bahsetmektedir. Philomelion vatandaşlarının Antiokheia'da davetli oldukarından dolayı, iki komşu şehir arasında hiçbir hudut kavgası veya anlaşmazlık olmadığını böylece öğrenmiş olmaktayız.

Fakat bunların yanında daha başka davetliler Antiokheia tiyatrosunda yer alıyorlardı. Komşu şehirlerin yanı sıra uzak kentlerden gelenler de vardı. Okuduğumuz yazıtlar bunların da daimi yerler olduğuna işaret etmektedir. Fotoğrafta görülen kısmen aşınmış olmakla beraber, tespit ettiğimiz bu yazıtta "Synnada'lıların belediye meclisine ait" sözcüklerini okumaktayız. Bu oturma yerlerinin o şehrin encümenlerine ait olduğu ortaya çıkmaktadır. Hemen ifade edelim, Synnada günümüzdeki Afyon / Şuhut İlçesi'nin eski adıdır. Yalvaç ve Şuhut arasında bahsettiğimiz Philomelion veya Akşehir, fakat Akşehir'in ilerisinde Dinar, eski ünlü Apameia şehri, bulunmaktadır. Ancak burada ilginç olay, Apameia'dan bahseden hiçbir yazıtta Antiokheia tiyatrosuna rastlayamadık. Hem de bir başka oturma sırasında görüldüğü (Resim: 3, 4) "Apollonia şehrinin vatandaşlarına ait yer" yazılmaktadır. Apollonia, Isparta / Uluborlu İlçesi'nin eski ismidir. Philomelion, Apollonia, Synnada isimleri mevcut olduktan sonra, nasıl Apameia bulunmayabilir?

Günümüzde yapının oldukça tahrip gördüğü anlaşılmaktadır (Resim: 5). Belki de Apameia halkına ait olan oturma yerlerinin kaybolan oturma sıralarının arasında olduğunu söylemek fazla hatalı olmayacaktır. Çünkü bu yüzyılın başında Yalvaç'a yakın olan Hisarardı Köyü'nde İngiliz araştırmacı William Ramsay'ın, bir ev duvarında devşirme malzemesi olarak kullanılmış bir taş üzerinde bulduğu yazıtta "(Claudio) Seleukeia'lılar ile anlaşma..." dan bahsedilmekte idi. Ancak Ramsay, bu yazıtın esas yerini tespit edememiştir. Bugün ise, Dr. Taşlıalan'ın yaptığı kazı sonrasında, bu oturma taşının, yerinde olmayan oturma sıralarına ait olduğunu saptamış bulunmaktayız.

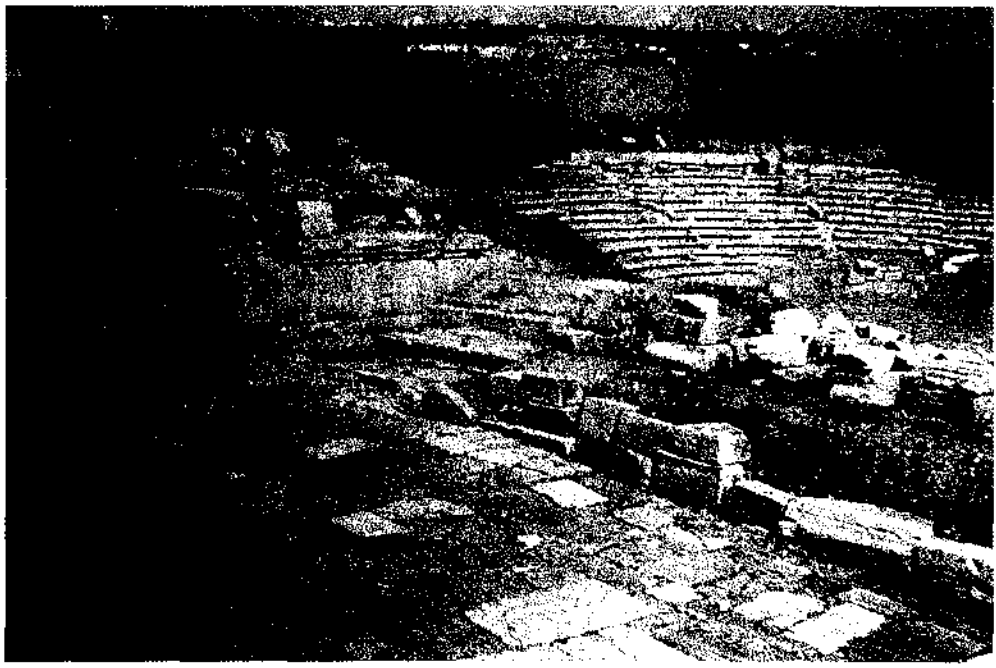
Burada görülen tiyatro yazıtlarında ortak bir noktanın varlığını tespit etmiş bulunuyoruz. Bu yazıtlarda "homonoia" (Resim: 6) yani kentler arasında yapılan anlaşmalarda tarafların hemfikir oldukları ve uyum içerisinde bir arada buldundukları anlaşılmaktadır. Aslında bu "homonoia" geleneğini sikkelerde çok açık bir biçimde görürüz. Örneğin, Antiokheia ve İkonion (Konya) adlarına basılan ortak sikkelerde her iki şehrin adı birlikte anılmaktadır.

Buna ilâveten üç yazıttan söz etmek istiyorum. Bunlardan biri William Ramsay'ın 1924 yılında yaptığı kazıda bulunmuş olup bugün Afyon Müzesi'nde korunmaktadır (Resim: 7). İkinci yazıt ise William Calder tarafından 1912 yılında yayınlanmıştır. Ancak bu yazıtın nerede olduğu bilinmemekteydi. 1997 senesinde asistanım Dr. Guy Labarre tarafından bu yazıtın yeri tespit edilmiştir. Üçüncü yazıta gelince bu, grubun en önemlisidir, bu yazıt Dr. Mehmet Taşlıalan'ın yaptığı kazılar sırasında yeniden ortaya çıkarılmıştır.

Sözünü ettiğimiz her üç yazıt yukarıda değindiğimiz gibi "homonoia" geleneğini aksettirmektedir. Birinci yazıt, Galatia eyaletinde bulunan Tavium (yani Büyüknefes) şehrinin Antiokheia kentine diktirdiği şehir tanrıçasına ait olan bir heykelin varlığına işaret etmektedir. İkinci yazıtta ise bir Roma kolonisi olan Lystra'nın (Hatunsaray) tarafından kardeş şehir olarak Pisidia Antiokheia'sına diktirilen bir heykelden söz edilmektedir. Bunlardan üçüncüsü Dr. Taşlıalan tarafından Antiokheia'nın ana giriş kapısının şehre bakan kısmında yer alan geniş meydanın kuzeybatı köşesinde ortaya çıkarılmıştır. Yazıtlı bu heykel kaidesinde diğerlerinden farklı bir durumla karşılaşıyoruz. Bu yazıtta yukarıda belirttiğimiz (Claudio) Seleukeia şehrinin Pisidia Antiokheia'sına göstermiş olduğu samimi dostluğa karşılık, Antiokheia şehrinin de bu kente bir heykel diktirdiğini öğrenmekteyiz.

Diğer iki heykel kaidelerinin aynı meydanda yer aldığını büyük bir ihtimalle söyleyebiliriz. Buna göre, Pisidia Antiokheia'sına girenlerin, ana giriş kapısından geçtikten sonra, bu meydanda ilk rastladıkları heykellerden birkaçı bunlar olmalı idi.

Sonuç olarak, Antiokheia şehrinin ne kadar önemli olduğu bu yazıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. Augustus Döneminde bir Roma kolonisi olarak kurulan Pisidia Antiokheia'sının başta bulunduğu bölge olmak üzere, diğer şehirler arasında da gerek kültürel gerekse sosyal etkinlikler bakımından önemli bir merkez olduğu ortaya çıkmakta ve bunu da sivil yapıların yoğunluğu kanıtlamaktadır.

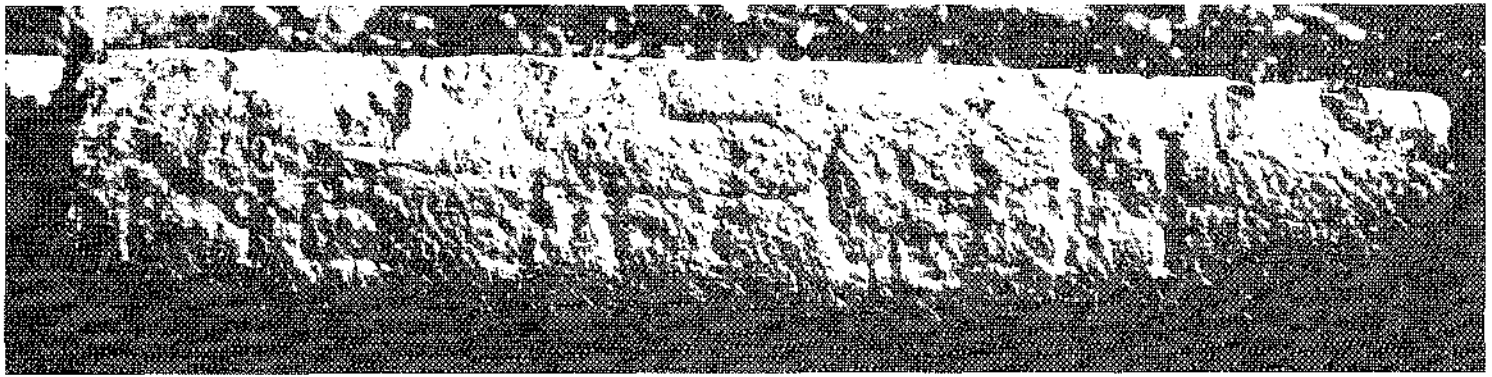
Resim: 1

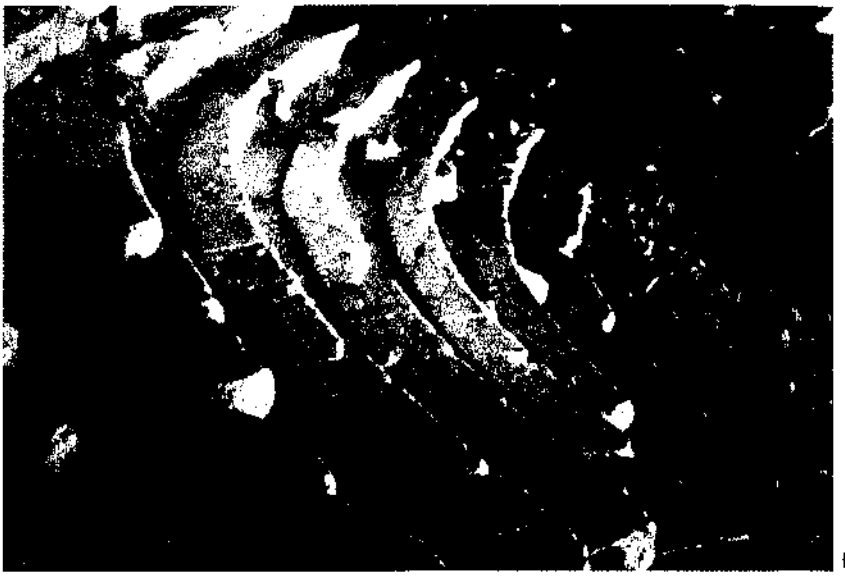
Resim: 2

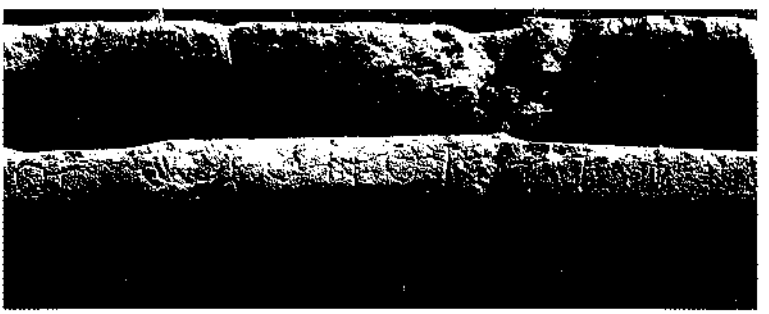
Resim: 3

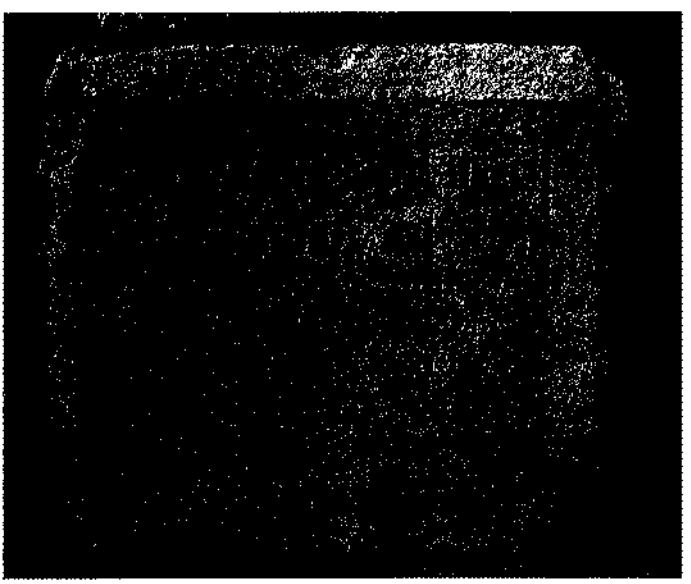
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

KIBYRA 1998

*Thomas CORSTEN**
Candan NALBANTOĞLU

1998 habe ich die im Jahre 1995 begonnene historisch-epigraphische Erforschung der Kibyratis fortgesetzt, mußte mich aber auf eine nur einwöchige Reise beschränken[1]. Dennoch konnten wieder zahlreiche neue Inschriften aufgenommen und schon bekannte revidiert werden. Besonders in Kibyra selbst und in der am Fuß der Ruinen liegenden modernen Stadt Gölhisar wurden durch die unermüdliche Energie und das Organisationstalent des Ruinenwächters Isa Eryurt eine Anzahl noch unbekannter Denkmäler ausfindig gemacht und an einen sicheren Ort zur Aufbewahrung gebracht.

Eine wichtige Aufgabe war die Revision der großen Ehreninschriften im Theater von Kibyra, da sie bisher nur in unzureichender und teilweise verwirrender Form publiziert worden sind. Es handelt sich um Ehrungen, die zwei verdienten Männern von den Phylen der Stadt zuteil wurden, nämlich dem Quintus Veranius Philagrus und dem Zeuspriester Marsyas. Die Ehreninschriften für Philagrus sind ziemlich umfangreich, und die Fassungen der einzelnen Phylen weichen an einigen Punkten voneinander ab, was bei den bisherigen Publikationen nicht deutlich wird[2]. Das Ziel der Revision war es somit, die Grundlage für eine übersichtliche und gründlich kommentierte Neu-Edition der Texte zu schaffen. Im Falle des Marsyas waren bisher drei Text bekannt und publiziert[3], ein vierter fand sich unter den Abschriften von R. Heberdey in Wien, und ein fünfter kam schließlich bei der Revision im Theater selbst zutage. Leider sind nur die Namen der Phylen in den publizierten Inschriften lesbar; es sind die φυλη Μουσαιου Καστορος, die φυλη Σιμορκου υιου Τιβεριου Σιμορκου und die φυλη Πλατωνος Καλλικλεους. Die in den beiden anderen Texten genannten Stadtviertel können nur unvollständig entziffert werden; möglicherweise kann man eine φυλη Ορεστου rekonstruieren, und vielleicht eine nach dem Kaiser Tiberius benannte φυλη Τιβεριου Καισαρος Σεβαστου, was sich gut in den historischen Zusammenhang einpassen ließe, da Tiberius der Stadt nach dem verheerenden Erdbeben des Jahres 23 n. Chr. großzügige Aufbauhilfe gewährte.

In Gölhisar nahm ich neben einigen Grabinschriften eine Ehrung durch das Volk und die Römer auf, die sich den schon bekannten Inschriften gleichen Inhalts zugesellt. Ansonsten ist aus der Stadt nur noch ein Nachtrag zu einem Fund des Jahres 1995 zu machen. Es ist eine lateinische Inschrift, die teilweise unvollständig und teil-

* Priv.-Doz. Dr. Thomas CORSTEN, Universität zu Köln, Institut für Altertumskunde, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA

1 Der Antikenverwaltung danke ich für die Forschungserlaubnis und dem Regierungsvertreter Nizamettin Kara für tatkräftige und bereitwillige Unterstützung.

2 Es seien nur einige Editionen angeführt: CIG III S. 1167 Nr. 4380 a; Ph. LeBas/W. H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure III: Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure* (Paris 1870) 1213 und 1214; E. Petersen/F. v. Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratien [Reisen im südwestlichen Kleinasien]* (Wien 1889) II 186-187 Nr. 242 und 242a; IGR IV 915.

3 Ph. LeBas/W. H. Waddington, Inscriptions 1217 (unvollständig); E. Petersen/F. v. Luschan, *Reisen* II 187 Nr. 246-248.

weise schwer zu lesen ist. Inzwischen hat sie sich als posthume Ehrung für den Vorsteher einer Station des Zollbezirks von Asia ("*quadragesima portuum Asiae*") herausgestellt, wodurch eine solche erstmalig für Kibyra bezeugt ist.

Ein weiterer Nachtrag betrifft die ländliche Gegend nördlich von Kibyra. Im letzten Jahr habe ich an dieser Stelle die Vermutung geäußert, daß der durch zwei Inschriften angeblich bezeugte antike Ort "Alastos" in Wahrheit "Alassos" geheißen habe, was weitreichende Konsequenzen hat. Zunächst kann man dann nämlich ein bei Plinius genanntes Volk mit den Bewohnern dieses Dorfes identifizieren[4], und zweitens erklärt dies den Beinamen "Alassene" einer am Ort verehrten Göttermutter[5]. Die Lesung des ersten, inzwischen verlorenen Steins (IGR IV 896) konnte aufgrund einer in Wien befindlichen alten Abschrift schon verbessert werden, und eine Überprüfung des zweiten, heute in einem Teegarten in Tefenni aufgestellten Monumentes (IGR IV 894) hat nunmehr den endgültigen Beweis erbracht, daß der Ort tatsächlich "Alassos" hieß. Zudem hat sich ergeben, daß der zu Beginn derselben Inschrift gelesene und ohnehin schwierig zu erklärende Titel απο κοιτης nicht exisitert; vielmehr hat darüber eine weitere Zeile gestanden, und der gesamte Text lautete: [Υπ] ερ σωτηριας και | προκοπης usw[6].

Bei dem etwa 2 km. südlich von Tefenni gelegenen Dorf Yuvalak befindet sich ein isolierter Felsen, der an einer Seite mit über 70 Reliefs einer Reitergottheit bedeckt ist, unter denen jeweils eine Inschrift gestanden hat. Die Reliefs und Inschriften wurden 1995 schon untersucht, doch auch wiederholte Versuche bei unterschiedlichem Sonnenstand im Jahre 1998 haben nicht dazu führen können, die stark verwitterten Inschriften auch nur teilweise zu lesen. Es ist lediglich zu sehen, daß der Gott stets auf dieselbe Art und Weise (mit wehendem Mantel nach rechts reitend) dargestellt ist, aber selbst seine Attribute sind kaum zu erkennen. Im modernen Dorf liegen zahlreiche antike Reste verstreut, aber es ist nichts dabei, das auf eine nennenswerte Ansiedlung schließen ließe; es scheint sich hauptsächlich um Teile von Gräbern zu handeln.

In der weiteren Umgebung von Kibyra wurde die Ruinnenstätte der römischen Colonia Olbasa bei dem heutigen Belenli untersucht, aber es kamen keine Inschriften zutage. Lediglich in Belenli selbst und einigen umliegenden Dörfern sind alte Steine verbaut bzw. aufgestellt, die aber zum größten Teil schon publiziert sind.

In Yassıgüme nahmen wir einen leider fragmentarischen Sarkophag mit der Darstellung des Perseus und der Gorgo nebst erklärenden Inschriften auf, und in Yarışlı, dem antiken Takina, versuchten wir, die restlichen Fragmente eines vor einigen Jahren publizierten Kaiserbriefes ausfindig zu machen; doch der hilfsbereite Bürgermeister konnte uns nur die Stelle auf einem Feld zeigen, wo man sie nach der Zerschlagung des Steins vergraben hatte.

4 Plinius, *Nat. hist.* V 147.
5 Siehe XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1997) I 65.
6 Dazu siehe demnächst ausführlich Th. Corsten/Th. Drew-Bear/M. Özsait in *Epigr. anat.* 30, 1998.

1998 KYANEAİ YÜZEY ARAŞTIRMASI SONUÇLARI

*Frank KOLB**
Andreas THOMSEN

Kyaneai yüzey araştırması 1998 kampanyası, her yıl olduğu gibi Türkiye Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün verdiği izin sayesinde gerçekleştirilebilmiştir. Antalya Müzesi'nden katılan temsilcimiz Sayın İlhan Ünlüsoy daima arkadaşça ve yardıma hazır kişiliği ve ilgisi ile çalışmalarımıza büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

1998 kampanyası sonucunda araştırma bölgemizin özellikle büyük yerleşimlerindeki çalışmalar önemli ölçüde sona erdirilmiştir (Harita: 1): Tüse'nin eksik olan topografik haritası 2 m.lik münhani eğriler ile hazırlanmış, Korba ve Trysa'da geriye kalan kontrol çalışmaları bitirilmiştir. Hoyran yerleşimi tamamen belgelenmiş ve ölçülmüştür (Çizim: 1).

Kyaneai kentinde (Çizim: 2) surların içinde kalan kent planının kontrol edilmesi yanında mimari buluntuların yaklaşık - bazı tek tek örneklerde ise kesin - bir tarihlemesini yapabilmek esas alınmıştır. Bu amaca yönelik olarak bütün akropol tepesinin ve *agora*nın kuzeyindeki büyük bir alanın yeni baştan belgelenmesinin yanında, kentin geri kalan diğer bölgelerinde de plan için gerekli tamamlamalar yapılmıştır. Kent planı şimdiki durumda son asıl haline ulaşmıştır.

Akropol tepesi üzerinde burada bulunan çok sayıdaki sarnıçlara su toplamayı sağlayan sistem araştırılmıştır. Suyun sarnıçlara büyük açık havuzlar aracılığı ile değil, bu havuzların üzerindeki çatılar vasıtasıyla ve kayaya oyulmuş kanal sistemleri aracılığıyla toplandığını, saptanan kanallar ve boru tesisatları göstermiştir.

*Agora*nın kuzey kenarındaki bir yapı, duvarın içinden bulunan bir sikke sayesinde yaklaşık M.Ö. 100 civarına tarihlenmiştir: Burada belki de bir stoa karşımıza çıkmaktadır.

*Agora*nın kuzeyinde kent planı açısından bakıldığında ilginç olan başka bir buluntu göze çarpmaktadır. 80 m. genişliğindeki bir alan üzerinde bulunan yapılar, 40 m. lik uzunluklara sahip paralel şeritler halinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, eğik bir açı oluşturarak *agora*ya birleşmektedir. Kesinlikle önceden daha uzun olan bu şerit halindeki parseller, kuzeyde ve güneyde bugün üstlerinde görülen yapı kalıntısından daha eski olmalıdır.

Bu yapıların doğrultusu Kyaneai'ın planı hakkında genel bir izlenimi doğrulamaktadır. *Agora*nın etrafında sıralanan yapılar, esasında karşılarında yer alan surlara paralel ya da dik açılı bir durumda inşa edilmiştir. Böylece *agora*yı sanki ortak merkezli bir daire halinde çevrelemektedir. Şüphesiz, bu planlama Kyaneai'ın M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmış olan kuruluşuna dayanmaktadır, ancak bu dönemden geriye kalan yapı temelleri büyük oranda Bizans ve Osmanlı Dönemi binaları ve özellikle çiftliklerle karışmıştır.

* Prof. Dr. Frank KOLB, Historisches Seminar, Abt. für Alte Geschichte der Universitat Tübingen, Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, ALMANYA
Andreas THOMSEN, Historisches Seminar, Abt. für Alte Geschichte der Universitat Tübingen, Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, ALMANYA

Söz konusu geç dönemde Kyaneai'ın birçok bölgesinde kalın ve gevşek inşa edilmiş kireç ocakları, sınır duvarları ile hayvan ağılları tarafından karakterize edilen bir yerleşim evresinin kalıntıları çıkmaktadır. Burada, Kyaneai'ın yerleşim bölgesi olarak son bulmasından hemen önceki, kısa ve geç bir evrenin söz konusu olduğu açıktır. Bunu özellikle kuzey sektördeki D kilisesinin bir hayvan ağılı olarak kullanılmaya başlanması göstermektedir.

Bunun dışında Doç. Dr. E. Öner tarafından yürütülen araştırmalar, kentin kuzeydoğusundaki tepenin itinalı bir şekilde, katmanlar halinde oluşturulduğu sonucunu vermiştir. Böylece bir kuşatma tepesi tezi ya da bir deprem sonucu oluşan moloz yığını tezi geçerliliklerini yitirmektedir. Bu durumda, burada doğu kapısı önünde yer alan üç kapılı takın temelinin atılması için oluşturulan bir dolgu ya da -belki daha olası bir tahmin olarak- çok büyük bir tümülüs söz konusudur.

Gelecek kampanyada Kyaneai'da daha ayrıntılı şekilde yapı belgelenmesi çalışmaları yürütülecek, böylece Kyaneai'ın evre planlarını çıkarmak mümkün olacaktır.

Trysa ve Hoyran çevresinde (Harita: 2, 3) gerçekleştirilen yüzey tarama çalışmaları, bölgenin Klasik Dönem sonrası Kyaneai polis teritoryumu üzerindeki hanedanlık yerleşimlerinin yakın çevrelerinin birbirleri ile karşılaştırılmasına yönelik araştırmayı sonuçlandırmıştır. Yeni arazinin toplam olarak 8 km²si sistematik olarak taranmıştır. Trysa bölgesinde km² ye 60 (3,5 km² de 212), Hoyran bölgesinde ise km² ye 49 (4,5 km² de 221) buluntu ile çok yoğun bir buluntu dağılımı tespit edildi. Bu büyük bir farkla bugüne dek saptadığımız en yoğun buluntu dağılımıdır. Tabiî ki bu buluntu sıklığına Hoyran bölgesinde her şeyden önce çok sayıdaki tarım yapıları (pres tesisleri v.s.), Trysa bölgesinde ise sarnıçlar ve pres tesisleri neden olmaktadır. Tespit edilen çiftlik yapılarının sayısı 35 ile bugüne kadar alışılanın üzerindedir; şüphesiz köy yerleşimlerinin sayısı 8 ile geçen yıllardan daha yüksektir. Bunun yanında Hoyran bölgesinde Klasik Dönem köy yerleşimlerinin mevcut olması anılmaya değer bir noktadır.

Klasik Çağ yerleşim yapısı ve politik coğrafya üzerine fikir yürütmek için erişilmesi amaçlanmış bilgilerden de önemli sonuçlar çıkarılabilir: Klasik Çağdaki hanedan yerleşimleri karşılaştırıldığında (Harita: 4) Trysa gibi Hoyran çevresinde de yerleşim sıklığı Avşar Tepesi'ndekinden düşüktür. Ama herşeyden önemlisi burada da Korba ve Tüse'nin yakın çevresinde olduğu gibi kuleli çiftlik evlerinin mevcut olmadığı görülür. Bu saptama bizim Avşar Tepesi'nin Klasik Çağda bölgeye hüküm süren yerleşim olduğuna ilişkin tezimizi doğrulamaktadır.

Hoyran ve Trysa çevresinin yerleşim yapısı Klasik Çağdan Bizans Çağına kadar kronolojik olarak oldukça düzenli bir görüntü vermektedir. Çok sayıda ve oldukça geniş alanlara yayılan ovalar yüzyıllar boyunca tarıma yönelmiş halk için burada dikkate değer bir çekiciliğe sahip olmuş olmalıdır. Bu nedenle yerleşimlerin iskânının Klasik Çağdan Bizans Çağına kadar devamlılığı sürpriz bir sonuç değildir. Yukarıda da anıldığı gibi öncelikle Hoyran çevresinde tarımsal aktivitelerin yoğunluğunu açık olarak ispatlayan küçük zirai kompleksler (bir-iki odalı yapılar, işlikler, harman yerleri v.b.) çok sayıdadır.

Bunlar dışında burada ayrıca birkaç ilginç buluntuya değinmek istiyorum: Divle Köyü'nün biraz batısında, küçük bir Klasik Çağ beylik konutu bulunmuştur (Çizim: 3) Bu konut köyün hemen üstündeki akropolisin üzerinde yer alan önemli Klasik Çağ yerleşiminin çok yakınında bulunmaktadır (Çizim: 4).

Trysa - Hoyran yolunu kontrol eden ve çekirdeği yaklaşık 100 x 100 m. genişliğindeki yerleşimin yüzölçümü nekropoller dahil edildiğinde 240 x 300 m. yi bulmaktadır. Akropolde ve bugünkü Divle Köyü'nün hemen kenarında sadece ana kayadan oyulmuş bugün hâlâ görülebilen odalar yanında, tepenin güney-güneybatı yamaçlarında Hellenistik ve Roma İmparatorluk Çağında şüphesiz değiştirilmiş ve kullanılmaya devam edilmiş olan duvar ve yapı kalıntıları korunagelmiştir.

Çok sayıdaki keramik buluntular, yerleşimin Geç Arkaik/Erken Klasik Dönemden Geç Roma Çağına kadar sürdüğünü ispat etmektedir. Birkaç pres tesisi ile Rhodos tipi amphora kulpları tarımsal ve ticari faaliyetlere delil olarak gösterilebilir.

Yerleşimin erken dönemlerine ait bazı mezarlar bulunmuştur. Yerleşimin kuzeyindeki Klasik Çağa ait keramik buluntuları vasıtasıyla tarihlenen tümülüs mezarları, güney yamaçtaki bir kaya mezar ve özellikle akropolden bir sırt aracılığı ile ayrılan, 23 kaya mezarı içeren derin ve yuvarlak bir obruk dikkat çekicidir. Son bahsedilen kaya mezarlarından yalnızca birisinin cephesi ahşap mimariyi taklit eden süsleme elemanları göstermektedir; olasılıkla bu mezar Klasik Dönem yerleşiminin en önemli ailesine hizmet etmiştir. Likya mezarları esas olarak aile mezarları olduğundan Klasik Çağ yerleşiminde yaklaşık 25 ailenin, yani en azından 100 kişilik bir nüfusun ikamet ettiği sonucu çıkarılabilir. Son olarak, elde yapılmış birkaç keramik parçası burada bir Prehistorik Dönem yerleşimi de bulunmuş olabileceğini tahmin ettirmektedir.

Bizans Döneminde Divle yerleşimi terk edilmiştir. Biraz önce sözünü ettiğim Klasik Çağ beylik konutunun hemen aşağısında, güneybatıda yer alan tarlaların kenarındaki hafif eğimli yamaçta, Geç Antik ve Bizans çağlarına tarihlenebilir, 200 x 100 m. genişliğinde ikinci bir köy yerleşimi tespit edilmiştir (Çizim: 5). Pres tesisleri ve bulunan cüruf parçaları yerleşimdeki tarımsal ve esnaf faaliyetlerine işaret etmektedir. Klasik beylik yapısından taşınan bazı blokların burada *spolie* olarak ikinci kez kullanıldığı göze çarpmaktadır. Yerleşimin ortasında bir kilise kurulmuştur.

Bu yerleşim hareketleri bölgemiz için tipik bir gelişmedir: Yerleşimler zamanla tepelerin zirvelerinden düzlüklerin kenarlarına kaymaktadır. Diğer bir tipik gelişme: Klasik ve Hellenistik Dönemin yörede dağınık bulunan çiftliklerinden Roma ve Bizans Dönemindeki köy yerleşimlerine doğru olan gelişimdir. Divle'nin hemen doğusunda başka bir köy yerleşimi daha saptanmıştır. Aynı bölgede Geç Klasik / Erken Hellenistik bir çiftlik kompleksi tespit edilmiştir (Çizim: 6). Ayrıca yine Hoyran yakınlarında bulunan, önü verandalı klasik bir çiftlik yapısı Avşar Tepesi'nde saptadığımız evlere benzer bir temel planı göstermektedir.

Bölgenin tarımsal faaliyetlerinin en önemli ürünleri üzüm ve zeytindir; bunu tespit edilen çok sayıdaki teras kompleksleri de kanıtlamaktadır.

Coğrafyacımız Dr. V. Höhfeld bölgemizin teras komplekslerinin ölçümünü yapmaktadır. Gene antik köy yerleşimlerinden birisine bağlı bu tarım alanları öncelikle, Kyaneai teritoryumunda çöküş dönemi olamayacağı, köy yerleşimleri dışında aynı dönemden büyük çiftlik yapıları ile de kanıtlanan Geç Antik Çağdaki, zeytinyağı ve şarap üretimi kapasitesinin bir dereceye kadar tam bir tahlilini yapmaya olanak sağlayabilir.

Sözü edilen teras komplekslerinden birine sahip Yurtene yerleşiminin Roma İmparatorluk ve Geç Antik Dönem kalıntıları; 2 pres tesisini, 6 sarnıcı, 6 çiftlik evini ve sınır duvarları ile çevrelenmiş tarımsal köy arazisini kapsamaktadır (Çizim: 7). Arazi kendi içinde de sınır duvarları aracılığı ile çiftliklerin sayısına eşit olan altı parçaya bölünmüştür. Teraslanmış olan bu tarlalarda kesinlikle zeytin ve üzüm yetiştirilmiştir. Ayrıca hayvancılığın da önemli olduğu şüphesizdir.

Trysa bölgesinde kampanyanın sonunda çok farklı, ancak ilginç bir buluntu saptanmıştır. Trysa Kalesi'nin birkaç yüz metre doğusunda (Harita: 2) ve iyi korunmuş bir tümülüsün sadece 15 m. uzağında bulunan, 1m. yüksekliğinde orthostatlarla çevrilmiş, 11,50 m. çapındaki yuvarlak yapı şu anda tam tarihi verilememekle birlikte, kesin erken bir çağa aittir. Gelecek kampanyada temizlenecek olan bu yapı ilk bakışta şaşırtıcı bir biçimde Mykene akropolisi'ndeki B No.lu mezar çemberini hatırlatmaktadır. Şüphesiz yapının taban seviyesi çevresini saran ova ile hemen hemen aynı seviyededir ve kısmen görünen kayalar ana kaya üzerindeki toprak tabakasının çok alçak olduğunu ve dolayısıyla bugünkü taban seviyesi altında mezarlara olanak vermeyeceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu yuvarlak alanın belki mezar kültüne bağlı bir toplantı yeri - olasılıkla bir orkhestra - olduğu akla yakındır.

Avşar Tepesi'nin batısı ve Kozakonağı Tepesi'nin güney eteklerinde (Harita: 4) birçok tümülüs ve oda mezarlarıyla bezenmiş alanda 1992 yılında saptanmış olan kalıntıların kontrol edilmesi de aynı şekilde önemli yeni sonuçlar doğurmuştur. Birinci olarak, yapılardan birkaçının bitki örtüsünden temizlenmesi, daha önce kuleli çiftlik olarak yorumlanmış bir yapının gerçekte iyi işlenmiş bloklarla inşa edilmiş olduğunu, Klasik

Çağa ait büyük bir podyum mezar olduğunu açığa çıkarmıştır. Podyumun batı tarafına bir mezar odasının yapılmış ve eskiden podyumun üzerinde duran küçük mezar payesinin yapının güney tarafına düşmüş olduğu saptanmıştır. Bulunan paye Kyaneai'daki Klasik Çağa ait Aslanlı Lahit'in yanındaki küçük mezar payesine benzemektedir. Bu küçük payelerin mezar odasına sahip olmaktan ziyade mezarları işaretlemek amacıyla dikildiği aşikârdır. Podyum mezarın birkaç metre batısında, yine yamaca inşa edilmiş, batıya bakan yüksek bir teras duvarına sahip başka bir mezar açığa çıkarılmıştır: Bunun Avşar Tepesi'ndeki Klasik Çağ yamaç mezarlarına benzeyen bir tipte olduğu kuşkusuzdur.

Avşar Tepesi kalesinin görüş alanı içine giren yaklaşık bir düzine mezara sahip Kozakonağı nekropolünün tamamından, Avşar Tepesi'nde bulunan malzemeyle karşılaştırılabilecek Arkaik ve Klasik çağlara ait keramik buluntuları yanında - tümülüs benzeri ama daha çok dörtgenimsi bir forma sahip büyük bir mezardan - konsantrik daire bezemeli (proto?)geometrik bir parça ele geçmiştir. Şüphesiz Küçük Asya'nın batı ve güneybatısında bu motifin ortaya çıkma süresi M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısına kadar uzayabilir. En azından bu parça, mezarı yaklaşık *terminus post quem non* olarak tarihlemekte ve Avşar Tepesi çevresinde, şimdiye kadar mezarlar dışında taştan yapılmış başka yapılar tespit edemediğimiz bir evrede yerleşim birimleri bulunduğunu göz önünde tutmak zorunda olduğumuzu göstermektedir.

Avşar Tepesi Likya'nın en geniş hanedan yerleşimleri arasında sayılmalıdır. Esasında sadece Likya değil, bütün Türkiye'nin en iyi korunmuş Anadolu tipi Arkaik ve Klasik Dönem yerleşimidir. 1992'de keşfettiğimiz ve bunu takip eden altı kampanya süresince araştırdığımız yerleşimin eksiksiz tam planını bugün sizlere tanıtabileceğiz. Avşar Tepesi'ndeki çalışmaları yürütmüş olan Andreas Thomsen bu önemli yerleşim üzerine yazdığı oldukça kapsamlı doktora tezini bundan on gün önce Tübingen Üniversitesi'nin Kültür Bilimleri Fakültesi'ne sunmuştur.

ARBEITEN AUF DEM AVŞAR TEPESİ 1998

*Frank KOLB**
Andreas THOMSEN

Die wichtigsten Vorgaben der Kampagne 1998 waren der Abschluß der Bauaufnahme und die Vervollständigung des Planes der oberirdisch sichtbaren Reste. Dieses Ziel wurde erreicht (Çizim: 8). In der kommenden Kampagne sind lediglich noch einige Nacharbeiten durchzuführen.

Den Forschungen innerhalb der Siedlung ging die Begehung der Nord-, Ost- und Südosthänge außerhalb der Siedlung voraus. Die herausragende Entdeckung dieser Begehung war ein 23 x 25 m. großes Gehöft, das sich nur etwa 80 m. von der Akropolis entfernt am Osthang befindet. Diese in klassische Zeit datierbare Anlage ist eines von mehreren Großgehöften im Vorfeld des Avşar Tepesi, doch aufgrund seiner Nähe zu den geschlossen bebauten Bereichen ist dieser Komplex eigentlich noch zur Siedlung selbst zu rechnen. Die hohe Zahl großer Gehöfte im Umfeld des Avşar Tepesi ist wohl darauf zurückzuführen, daß die bedeutenden Gutsbesitzer die räumliche Nähe zum Siedlungszentrum suchten, um hier auf wichtige Entscheidungsprozesse Einfluß nehmen zu können.

Einen Schwerpunkt bei den Arbeiten innerhalb der Siedlung bildeten das etwa 2 ha große Gelände um die Ostnekropole und die Umgebung des als 'AP 83' bezeichneten Hügels. Neben sehr einfachen, zumeist tumulusartigen Gräbern wurde in diesem Bereich eine Grabanlage mit Temenos entdeckt. Bei dem ehemals runden Gebilde in der Mitte des Platzes könnte es sich um die Reste eines gebauten Altares handeln. Erwähnung verdienen ferner zwei vermutliche Stallanlagen im südöstlichen Randbereich der Siedlung. Von besonderem Interesse ist dabei der unmittelbar östlich des erwähnten Grabes liegende, vielleicht als Marstall zu deutende Komplex. Er besteht aus einem mehrräumigen Wohngebäude und einem etwa 20 m. langen, wohl als Stallung dienenden Bau sowie aus einem etwas tiefer gelegenen, ungefähr 150 m^2 großen Hof, der nach allen Seiten durch Mauern begrenzt wird. Um ein herkömmliches Gehöft kann es sich bei diesem Ensemble nicht handeln. Bemerkenswert sind auch die vergleichsweise aufwendig gestalteten, aus dem Siedlungsbereich heraufführenden Wegterrassen. Das Vorkommen von Pferdeställen im Kontext lykischer Dynastenresidenzen wird durch den in lykischen Inschriften bezeugten Titel des 'Herrn der Pferde' nahegelegt.

Bei den nördlich der Akropolis, vor allem im Bereich der sogenannten Nordnekropole aufgenommenen Bauresten handelt es sich größtenteils um schlichte Tumulusgräber. In einem etwa 2500 m^2 umfassenden Areal südöstlich der Agora befinden sich schlecht erhaltene Wohnbauten. Wehrzwecken dienten sehr wahrscheinlich die am Steilhang südöstlich der Akropolis festgestellten Terrassenstaffeln. -Soweit die Ergebnisse der Kampagne 1998. Da die Oberflächenunter-

* Prof. Dr. Frank KOLB, Historisches Seminar, Abt. für Alte Geschichte der Universitat Tübingen, Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, ALMANYA
Andreas THOMSEN, Historisches Seminar, Abt. für Alte Geschichte der Universitat Tübingen, Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, ALMANYA

suchungen - wie eingangs erwähnt - weitgehend abgeschlossen sind, möchte ich im folgenden noch einige Grundthesen aus meiner kürzlich abgeschlossenen Dissertation vorstellen.

Zusammenfassung der Ergebnisse der Kampagnen 1993 - 1998

Der von Fruchtebenen umgebene Avşar Tepesi ist wie die meisten lykischen Siedlungsplätze der klassischen Zeit wegen seiner an drei Seiten steil abfallenden Hänge nur mühsam zu erreichen. Das Siedlungsbild ist gekennzeichnet durch ein deutliches Vorherrschen des freistehenden Einzelhauses. Agglutinierende Tendendenzen sind nur in wenigen Bereichen festzustellen. Aus diesem Grund ist der Avşar Tepesi -wie vermutlich die meisten lykischen Orte jener Epoche- zu den Einzelhaussiedlungen zu rechnen.

Mit seinen etwa 14 ha bebauter Fläche war der Avşar Tepesi die größte antike Siedlung im Bergland von Yavu. Er gehörte damit - ähnlich wie das 16 ha große Hızırlık bei Fethiye - in die zweite Reihe lykischer Siedlungen. Übertroffen wurde die Siedlungsfläche dieser beiden Orte lediglich von den 26 bzw. 25 ha einnehmenden Metropolen Xanthos und Limyra Überraschend hoch ist die Bebauungsdichte des Avşar Tepesi, der kaum ungenutzte Flächen aufweist.

Wie die meisten bedeutenden lykischen Orte ist die Siedlung auf dem Avşar Tepesi in eine Akropolis und eine von einer Ringmauer umgebene Wohnsiedlung untergliedert. Ungewöhnlich ist allerdings die etwa 6 ha große unbefestigte Außensiedlung. Mit ihren 0,4 ha nimmt die Akropolis des Avşar Tepesi nach Xanthos, Tüse und Limyra die 4. Stelle unter den lykischen Burgen ein. Etwa die Hälfte der Siedlungsfläche ist von Wohnbauten bedeckt. Ebenso wie die Nekropolen machen die öffentlichen Areale - also Akropolis, Agora, Heiligtümer und Heroa - etwa 11 % der Gesamtfläche aus. Vergleichbare Proportionen sind wohl auch für andere lykische Siedlungen der klassischen Zeit zu erwarten.

Unter den Wehrbauten ist die z. T. vorzüglich erhaltene, in Ober- und Unterburg aufgeteilte Akropolis an erster Stelle zu nennen (Çizim: 9). Im Gegensatz zu dieser scheint die etwa 1,1 km. lange aber sehr schlecht erhaltene Siedlungsmauer gründlich zerstört worden zu sein. Bemerkenswert ist die konsequente Eingliederung von Wohnbauten in die Befestigungslinie, wo sie als 'Turmhäuser' offenbar die Aufgaben von Wehrtürmen und Bastionen wahrnahmen. Parallelen findet dieses anscheinend für vorhellenistische Siedlungsbefestigungen in Zentrallykien charakteristische Konzept in Seyret und Tüse.

Die westlich der Akropolis gelegene Agora (Çizim: 10) nimmt unter den Platzanlagen und Freiflächen des Avşar Tepesi die in jeder Hinsicht herausragende Stellung ein. Sie wurde offenbar als Versammlungsplatz und kultisches Zentrum genutzt: Eine etw 7 m. breite, leicht gebogene, mit einem zentral gelegenen Zugang versehene Mauer am Nordende des Platzes könnte als Unterbau für hölzerne Zuschauertribünen gedient haben. Das Podium an der Südseite des Platzes dürfte einen aus Fachwerk bestehenden Kultbau getragen haben. Zwei Pfeilergräber weisen diese Platzanlage zudem als einen Ort dynastischer Selbstdarstellung aus.

Das größte Wohnquartier befindet sich am Westhang des Avşar Tepesi (Çizim: 8). Weitere Wohnviertel sind an den Steilhängen unterhalb von Agora und Akropolis, sowie im Bereich der Außensiedlung anzutreffen. Von besonderer Bedeutung scheint das Areal zwischen Akropolis und Agora gewesen zu sein, denn dort befindet sich der größte Wohnbau der Siedlung. Bei diesem könnte es sich - zumal die Akropolis keinerlei Spuren von Wohnbebauung aufweist - um die Residenz eines der führenden Männer, vielleicht sogar des Dynasten selbst, handeln.

Auf dem Avşar Tepesi konnten drei unterschiedliche, bislang unbekannte Haustypen festgestellt werden. Am klarsten faßbar ist das Verandahaus, welches das Erscheinungsbild der Siedlung offenbar seit der Mitte des 5. Jhs. bestimmte (Çizim: 11 a).

Seinen Namen verdankt der Haustyp einer dem Wohntrakt talseitig vorgelagerten verandaartigen Terrasse. Charakteristisch ist für das Verandahaus freilich ebenso die Unterteilung des Wohntraktes in zwei langrechteckige, voneinander unabhängige Segmente. Diese öffneten sich auf einen seitlich gelegenen Hof, der zugleich als Verteiler diente. Die wohl aus Fachwerk bestehenden Gebäudewände erhoben sich über einem soliden steinernen Sockel. Es deutet einiges darauf hin, daß die Verandahäuser mehrere Geschosse und dadurch ein turmartiges Aussehen besaßen.

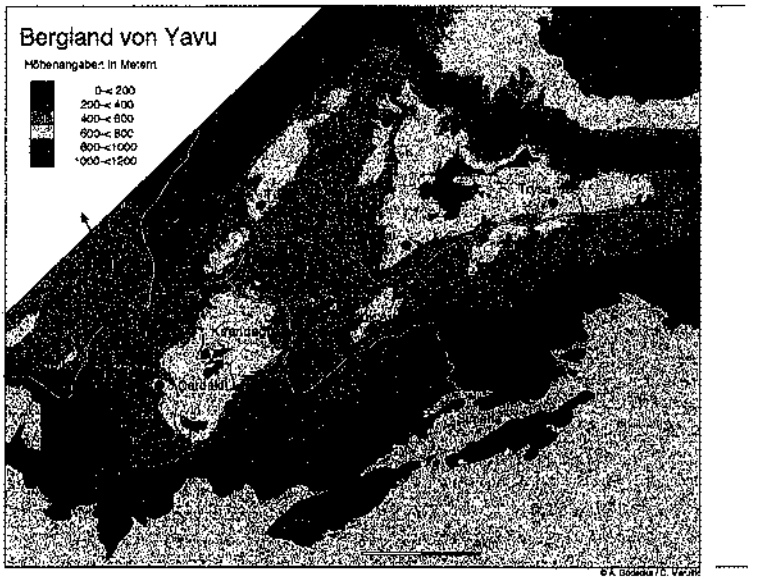
Den zweiten Haustyp, das Reihenraumhaus, zeichnet vor allem eine Folge von drei oder vier hintereinander gestaffelten Räumen und das Fehlen eines Hofes aus (Çizim: 11 b). Das Vorkommen dieser besonders solide gebauten Wohnanlagen scheint sich nach dem derzeitigen Kenntnisstand auf den Zeitraum zwischen dem späten 6. und der 1. Hälfte des 5. Jhs. zu beschränken. Für die dritte Hausform sind gebogene Mauerabschnitte und ein weitgehend unregulierter Grundriß charakteristisch (Çizim: 11 c). Er gehört offensichtlich in archaische Zeit.

Sakralbauten sind auf dem Avşar Tepesi nicht immer zweifelsfrei von profan genutzten zu unterscheiden. Sicher ist jedoch, daß Heiligtümer in zwei unterschiedlichen Erscheinungsformen auftreten. Es handelt sich entweder um tempelartige Kultbauten - z. B. das Podium auf der Agora - oder um offene Heiligtümer, die lediglich einen unter freiem Himmel stehenden Altar oder Felsthron besitzen. Interessanterweise ist jedem Grabbezirk ein eigener sakraler Bezirk zugeordnet. Möglicherweise läßt sich dieser Befund mit lykischen Grabinschriften in Verbindung bringen, in denen vom Schutz einzelner Grabbereiche durch eine Gottheit die Rede ist. Hinzu kommen einige, mit einer temenosartigen Einfriedung versehene Gräber, die wohl - wie die eingangs erwähnte Grabanlage - als Heroa anzusprechen sind.

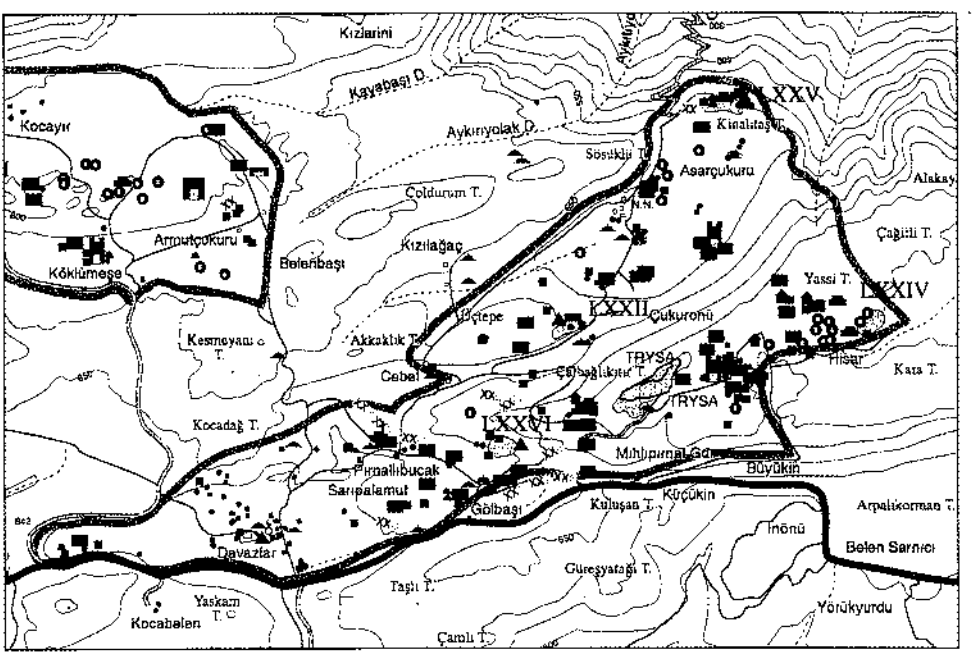
Einzelgräber wie Nekropolen finden sich sowohl innerhalb als auch außerhalb des befestigten Teils der Siedlung. Der bedeutendste Grabbezirk des Avşar Tepesi, die Südnekropole, liegt zwar in der Außensiedlung, nimmt hier jedoch eine zentrale Position am Südhang zwischen Agora und Akropolis ein. (Çizim: 8). Der dort vorherrschende Grabtypus besteht aus einem Podium mit Grabkammer über dem sich ein aus Fachwerk bestehender, 1 - 2-räumiger Oberbau erhob (Çizim: 12). Der bautypologische Zusammenhang dieser Grabanlagen mit den Wohnhäusern des Avşar Tepesi ist evident.

Ausgehend von den etwa 130 festgestellten Häusern dürfte die Bevölkerung des Avşar Tepesi im späten 5. und frühen 4. Jh. v. Chr. etwa 800 - 1000 Personen betragen haben. Über die Zusammensetzung der Bevölkerung sind keine gesicherten Aussagen möglich. Allerdings gibt es, wie ein lykischer Graffito bezeugt, auf dem von einem Gastgeschenk die Rede ist, Hinweise auf aristokratischer Lebensformen. Da zugleich Indizien für eine Dynastenherrschaft vorliegen ist von einer sicherlich vor allem aus Gutsherren bestehenden Führungsschicht auszugehen, aus deren Reihen sich auch die Gefolgschaft des jeweiligen Herrschers rekrutiert haben wird.

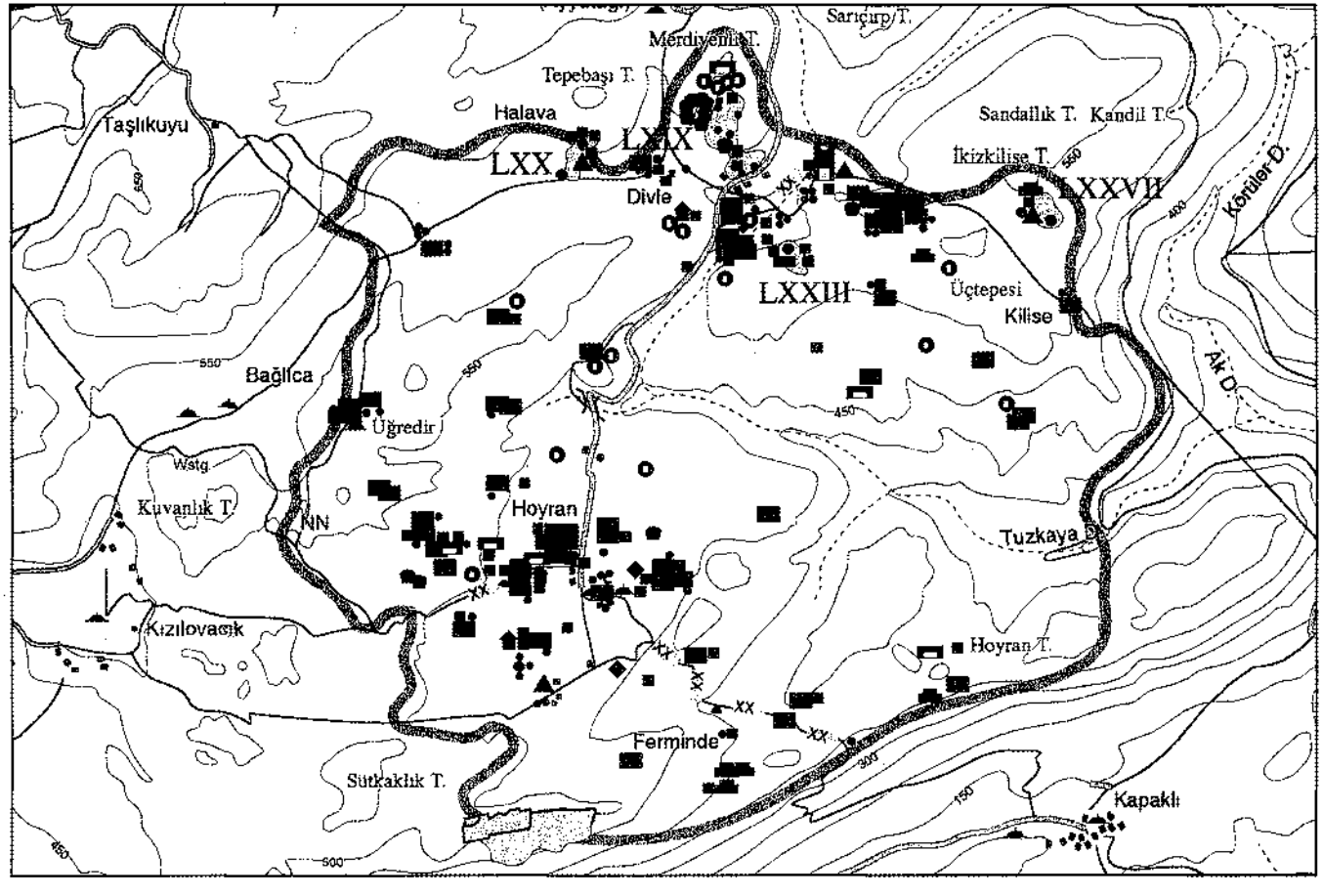
Kurz nach der Mitte des 4. Jhs. wurde die Siedlung - offenbar als Folge äußeren Zwangs - vollständig aufgelassen. Das bis dahin vergleichsweise unbedeutende Kyaneai trat die Nachfolge des Avşar Tepesi an und entwickelte sich als Zentrum einer neugegründeten Polis rasch zum Hauptort des Berglandes von Yavu.

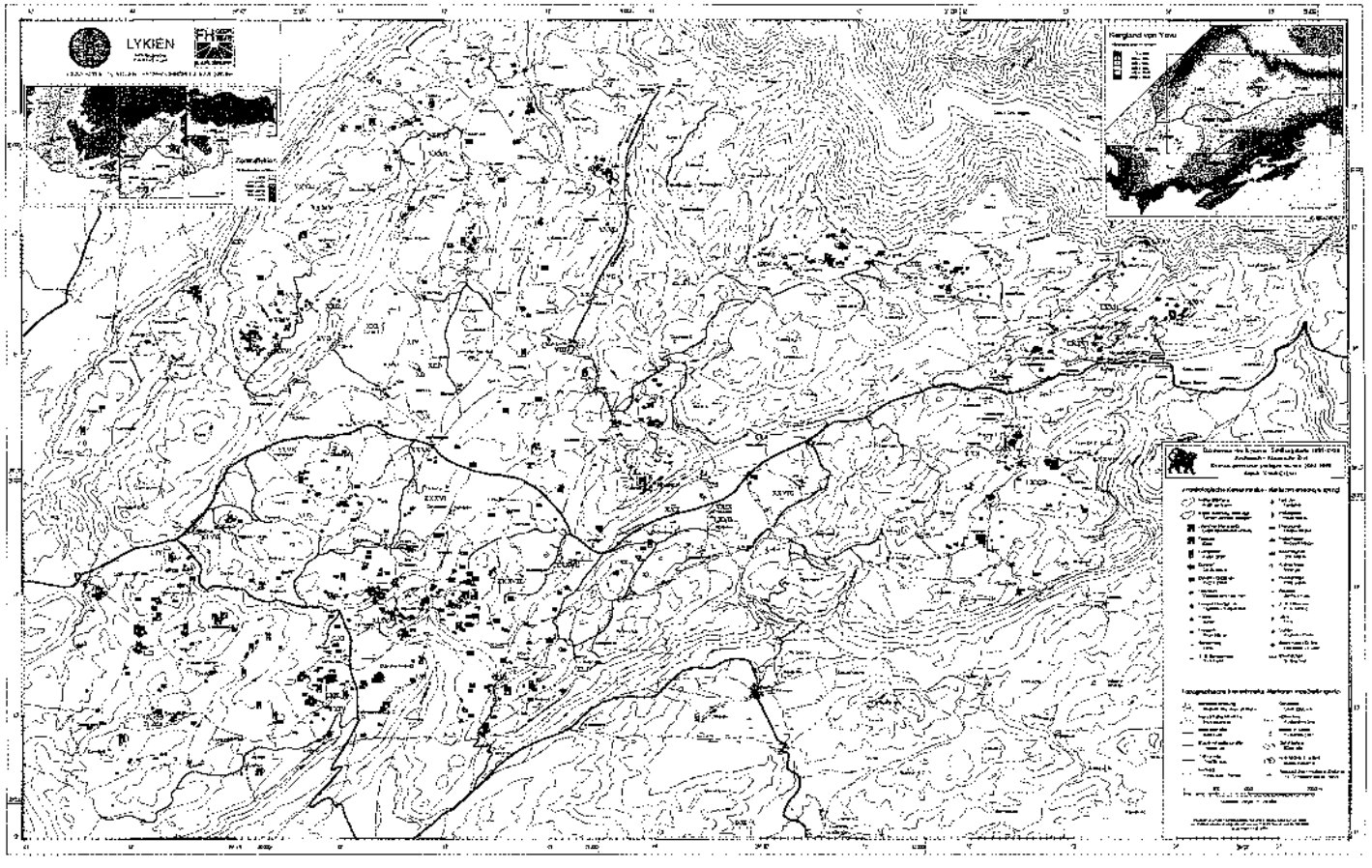
Harita 1: Kyaneai territoryumu

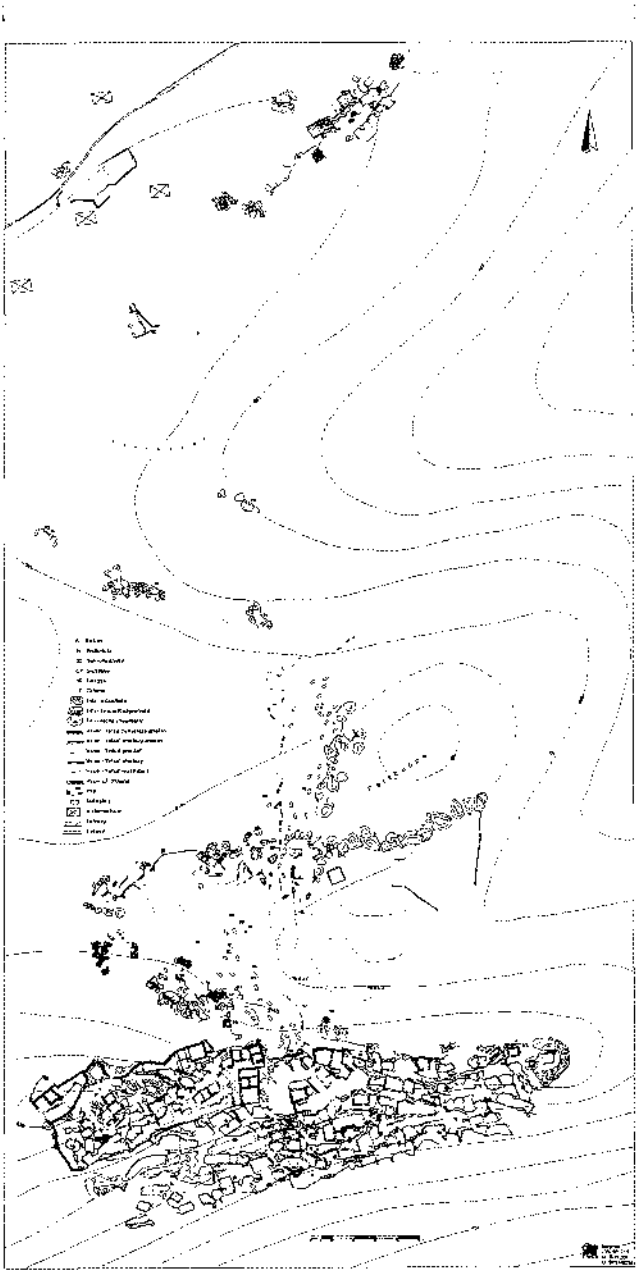
Harita 2: Trysa çevresinin yerleşim haritası

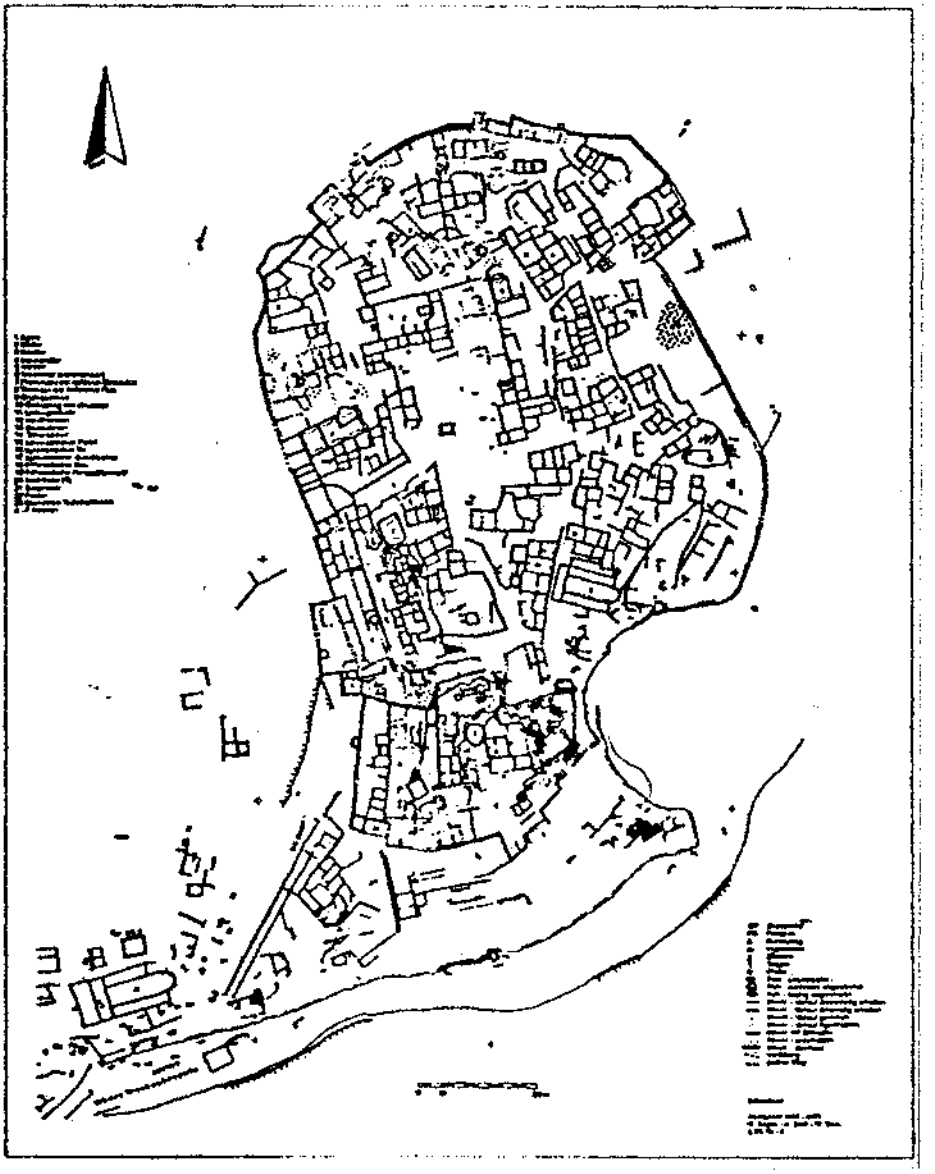
Harita 3: Hoyran çevresinin yerleşim haritası

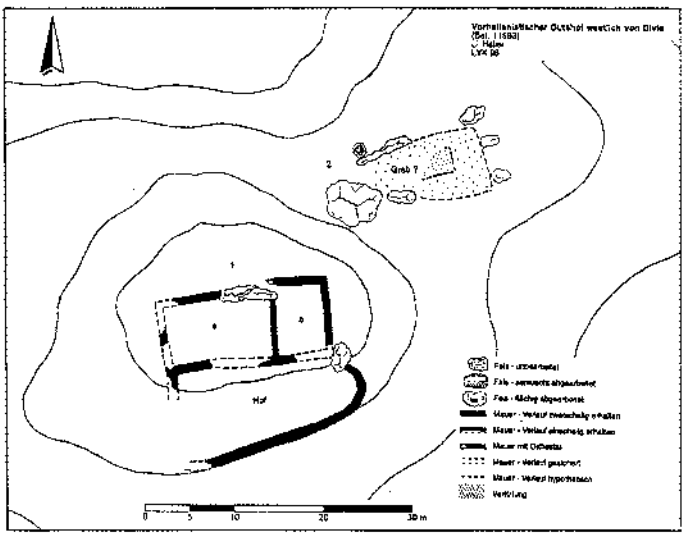
Harita 4: Kyaneai territoryumunun, Arkaik-Klasik çağların yerleşim haritası

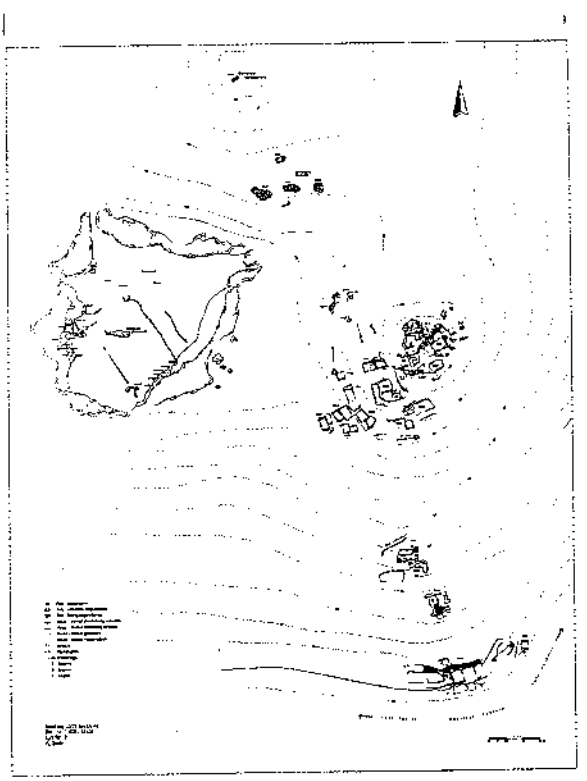
Çizim 1: Hoyran yerleşimi

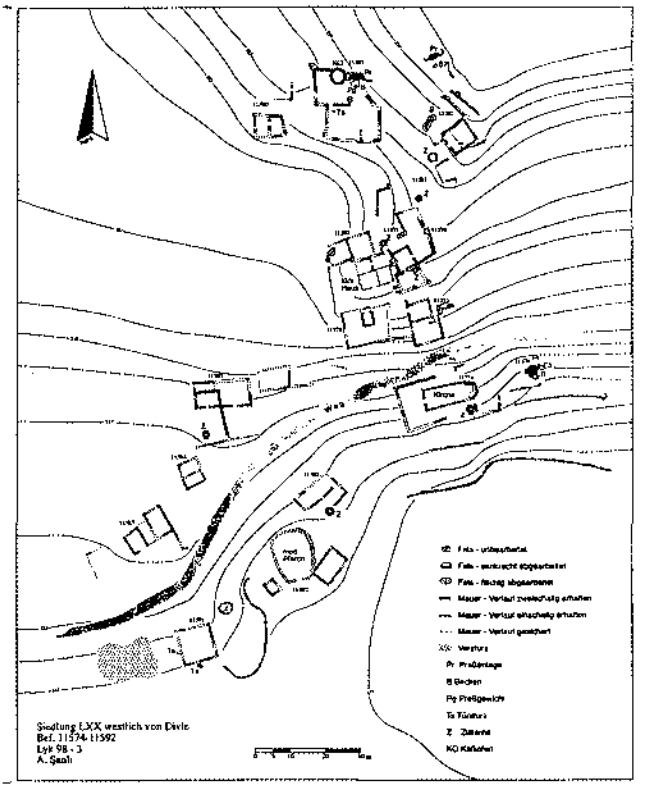
Çizim 2: Kyaneai kenti

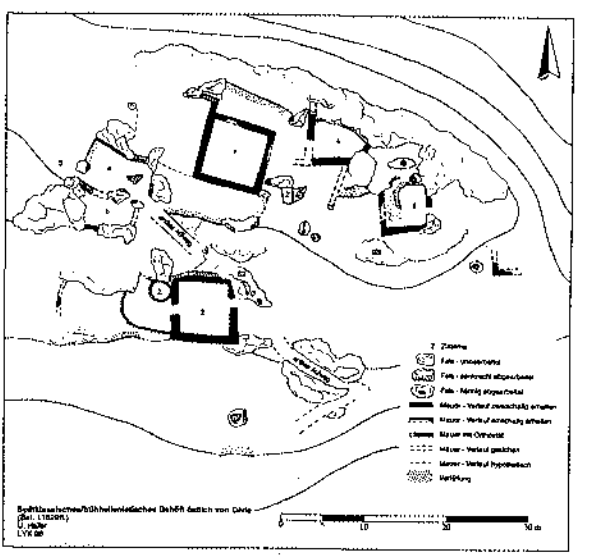
Çizim 3: Klasik Çağ beylik konutunun planı

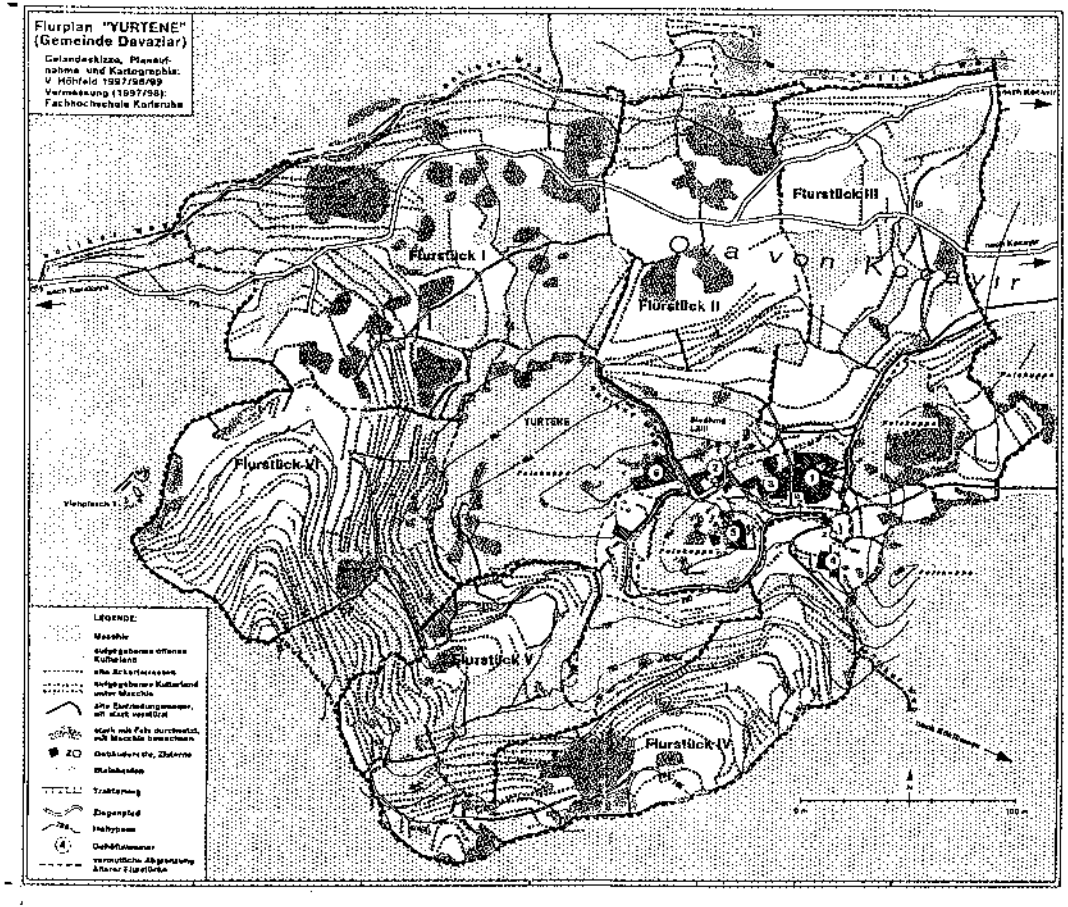
Çizim 4: Divle Köyü'nün kenarındaki Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk çağlarına ait yerleşim planı

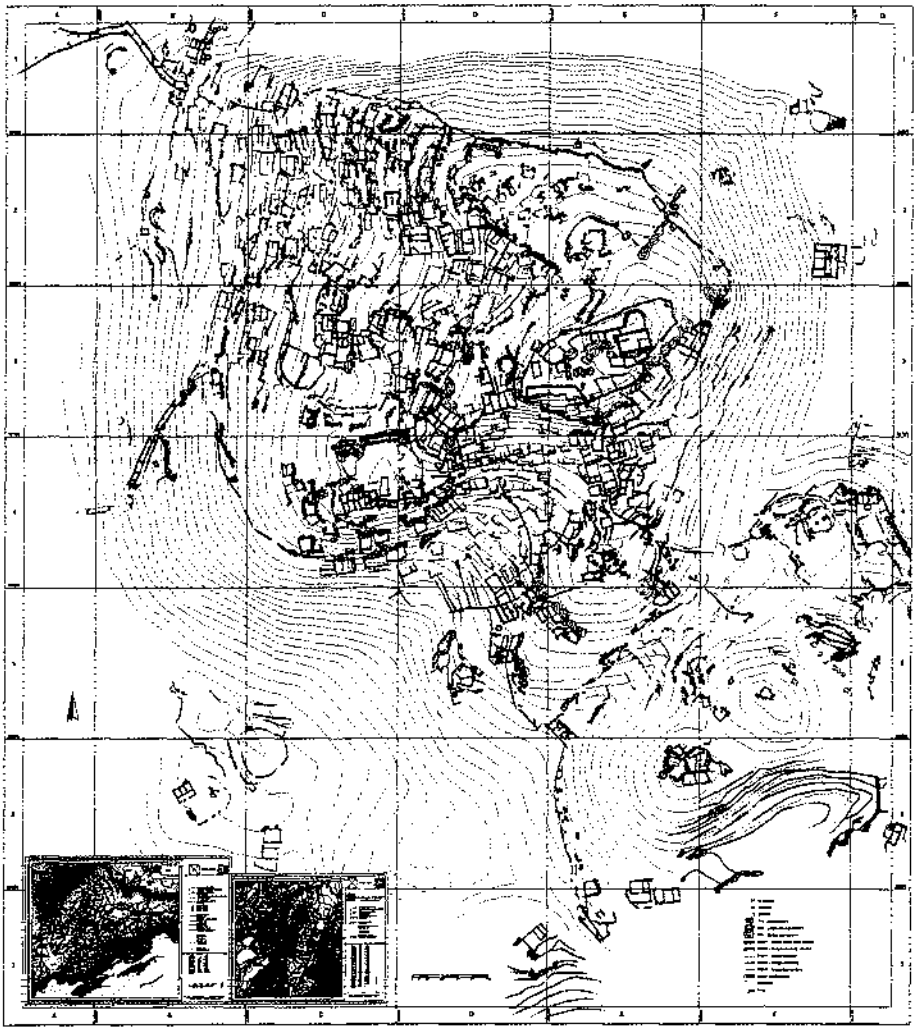
Çizim 5: Divle Köyü yakınındaki Geç Antik-Bizans yerleşiminin planı

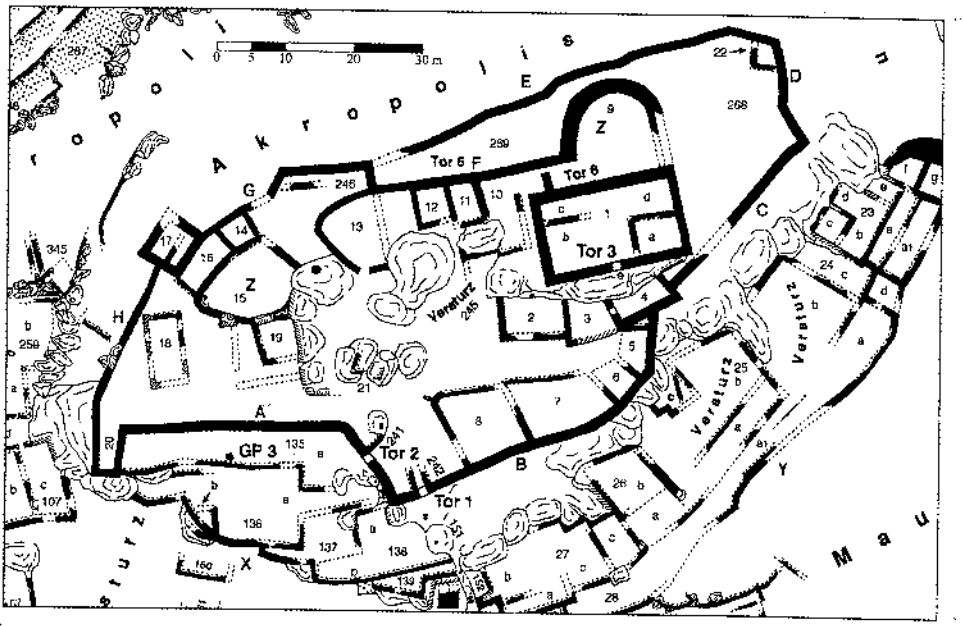
Çizim 6: Geç Klasik-Erken Hellenistik çiftlik kompleksi

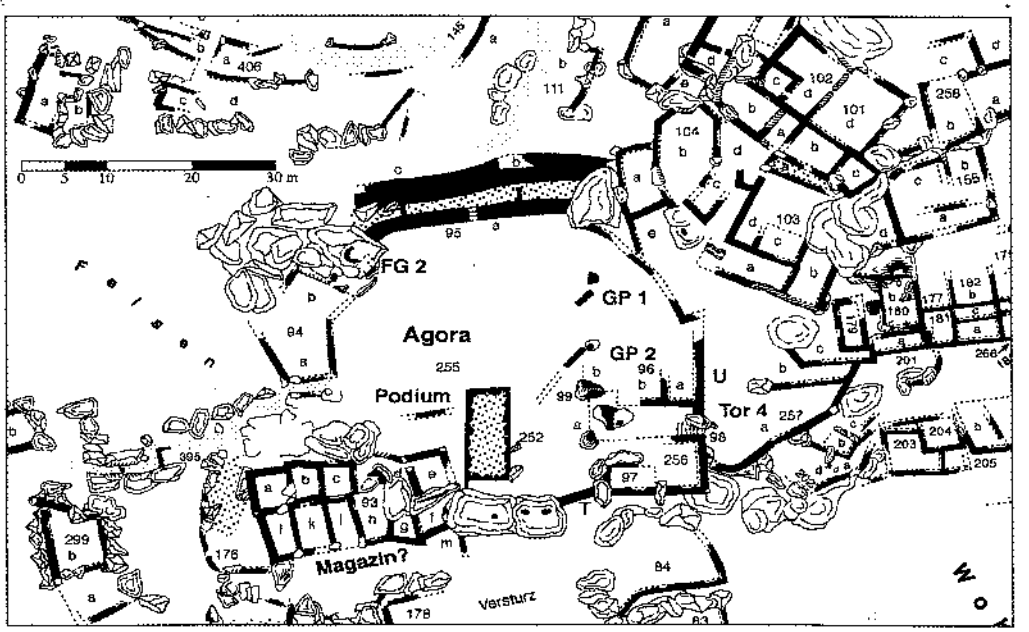
Çizim 7: Yurtene Roma İmparatorluk - Geç Antik Çağ köy ile tarama alanı

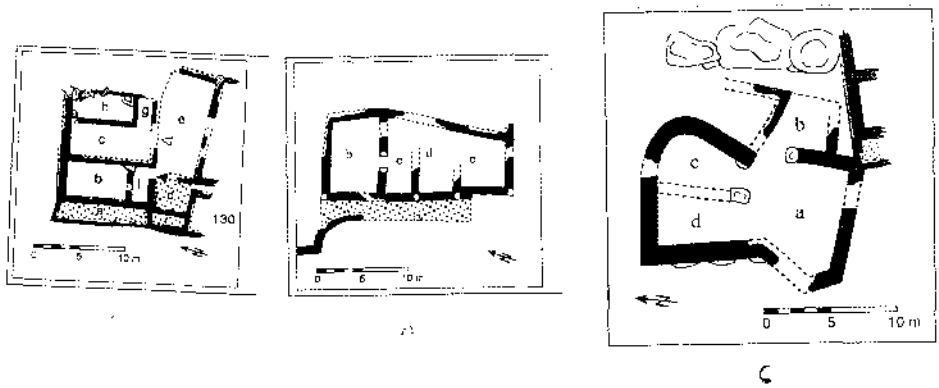
Çizim 8: Avşar Tepesi yerleşiminin planı

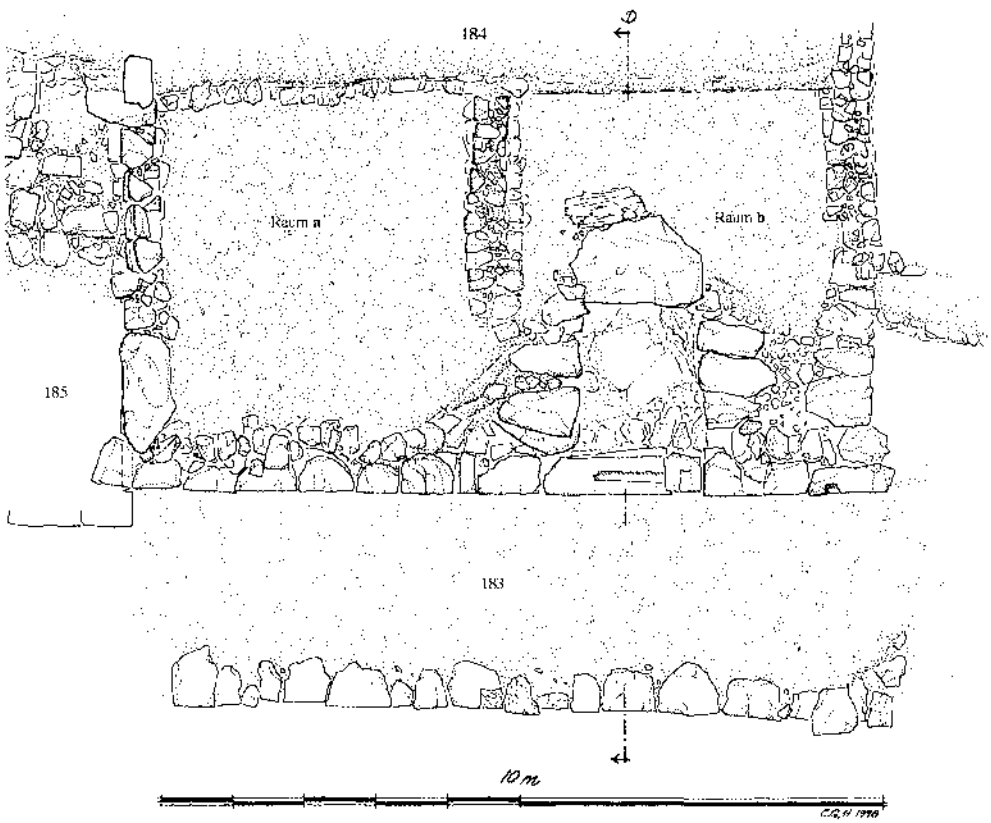
Çizim 9: Avşar Tepesi yerleşiminin akropolisi

Çizim 10: Avşar Tepesi yerleşiminin agorası

Çizim 10: Avşar Tepesi'ndeki ev tipleri

Çizim 11: Avşar Tepesi'ndeki "Hanedan mezarı"

KARİA'DA ARAŞTIRMALAR 1998

*Ender VARİNLİOĞLU**

1998 araştırma mevsiminden iki buluntuyu dikkatinize sunmak istiyorum. Birincisi, Bodrum Müzesi'ndeki miltaşıdır. Bodrum'a yaklaşık 15 km. uzaklıkta bir inşaat şirketinin deposunda, ihbar üzerine ele geçirilmiş olan taşın üzerinde, Roma İmparatorluk Döneminden iki ayrı yazıt bulunmaktadır. (Burada yazıttan beni haberdar eden müze yetkililerine teşekkür ederim).

Silindir biçiminde olan taşın üzerindeki ilk yazıtta Septimius Severus, Caracalla, Geta ve Iulia Domna'nın adları bulunmaktadır. Birlikte yönetimde oldukları dönemin hangi yılında taşın dikilmiş olduğunu saptamak, taşın sağ yanı hemen hemen tümüyle aşınmış olduğu için, olanaksızdır. Ancak sonda, 12. ve 13. satırlarda görevi ve adı belirtilen *proconsul* Lollianus Gentianus'un (Q. Hedius Rufus Lollianus Gentianus) okunması taşın tarihlenmesinde tek dayanağımızdır. Daha önce 1955 yılında Bean ile Cook'un yayımlamış oldukları Bodrum Yokuşbaşı'nda bulunmuş olan miltaşı da Severus'un *tribunicia potestas*'ını, gene aşınma nedeniyle, tam olarak vermemesi yüzünden, bu konuda bize yardımcı olmamaktadır. Ancak Eskihisar (Stratonikeia) yakınlarında Bağcılar'da (Gibye) daha sonra Germencik'te bulunmuş olan taşlarda bunun "9 (Theta)" olarak görülmesi, ayrıca her iki miltaşında 2. konsüllüğün belirtilmiş olması, Lollianus Gentianus'un prokonsüllüğünün İ.S. 201 yılına tarihlenmesini sağlamıştır. Bu nedenle, buradaki taşın metinde 4. satırın "9 (Theta)" olarak tamamlanması uygundur. Hemen alttaki satırda (5. satır) konsüllükle (hypatos) ilgili sayıda, Bağcılar ve Germencik yazıtlarına bakarak, "ikinci (to Beta)" olarak tamamlanması uygun görüldü.

Bu yazıtta 3., 7. ve 10. satırlarda "Sebasto/Sebaste to Beta"lar, Bodrum Yokuşbaşı yazıtına bakarak tamamlandı. Bu "to Beta"ların, Sebastos ve Sebaste sözcüklerinden sonra neyi gösterdiği, bildiğim kadarıyla, bilinmemektedir. Ancak Neapolis'te (Napoli) ele geçmiş bir onur yazıtında tarih verilirken, Severus'un adının yanında da "Sebastu to Beta" kullanılmaktadır. 7. satırın sonunda Beta'nın açık olarak görülmesi, 3. 7. ve 10. satırlardaki boşlukların, Bodrum Yokuşbaşı miltaşında olduğu gibi, "Sebasto/Sebaste" olarak tamamlanmasına neden olmuştur.

Taş, ikinci kez Tetrark'lar zamanında gene miltaşı olarak kullanılmıştır. Constantinus'un (Flavius Valerius Constantinus) Caesar, Galerius'un (G. Galerius Valerius Maximianus) Augustus (Sebastos) olarak görüldüğü bu taşta bir Sebastos ile bir Caesar'ın adı *damnatio memoriae* nedeniyle sonradan kazınmıştır. Adı bu nedenle kazınmış olan kişilerin biri Licinius, öteki Maximinus'tur (Dala).

Bu nedenle taşın dikilişini İ.S. 308 tarihine koyduk. Daha aşağıdaki yüksek görevlinin adına (Valerius Bataos), bildiğim kadarıyla, daha önce rastlanmamıştı. En son satırdaki uzaklık (6 mil) taşın Halicarnassus *territorium*'unda dikildiğini göstermektedir.

1998 araştırma mevsiminde elde edilen önemli bir sonuç, daha önce araştırma, ölçüm ve kazı yapmış olduğumuz, Piginda Zeus'u tapınağının bulunduğu Çamlıde-

* Prof.Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya/TÜRKİYE

re/Haydere Asarın'dan Aydın Müzesi'ne getirilmiş olan sikkelerin üzerindeki yazıların okunmasıdır. (Burada Aydın Müzesi yetkililerine teşekkür ederiz.) Bu sikkelerin üzerinde kent adı olarak açık biçimde Bargasalıların adı okunmuştur. Piginda, baştan beri kuşkuyla karşıladığımız gibi, kent adı değildi. Kazılarda kanıtladığımız gibi, eski bir Kar yerleşmesinin üzerinde kurulmuş olması gereken kentin adının bilinmesi gerekiyordu. Ele geçirdiğimiz yazıtlarda kentin adına rastlamamıştık. Stephnanos Byzantios'ta Piginda adı da Karia'da bir *demos* olarak geçiyor, yeri belirtilmiyordu. Araştırmalarımız sonucunda Piginda'nın yeri saptanmıştı. Kentin adı konusunda L. Robert, Aydın pazarında ele geçirilen, satın alınan sikkelerden yola çıkarak, Haydere Asarın'daki kenti gösteriyordu. Payton ise, gene çevrede bulunan Kavaklı'daki yıkıntıların Bargasa olduğunu söylüyordu. Çamlıdere/Haydere'de ele geçirilen sikkelerin üzerinde Bargasabalıların adının okunması, büyük bir olasılıkla sikkelerin çıkış yerinin burası olduğunu göstermektedir.

1998 araştırma mevsiminde zamanımızın büyük bölümünü Orthosia'daki kazılara ayırmamız sonucunda, yüzey araştırmaları bu kadar buluntuyla sınırlı kalmıştır. Muğla Müzesi'nde okumuş olduğumuz birkaç yeni yazıtla (müze yetkililerine teşekkür ederim).

Bodrum Müzesi'nde bulunan miltaşı yakın bir gelecekte, hep yapageldiğim gibi, yayımlanacaktır.

Αὐτοκράτορι Καίσα[ρι] Α[υκίῳ]
Σεπτιμίῳ Σε[ουήρῳ Εὐσεβεῖ]
Περτίνακι Σεβαρ[τῷ τὸ β' (?) ἀρχιερεῖ]
μεγίστῳ δημαρχι[κῆς ἐξουσίας τὸ θ']
πατρὶ πατρίδος [ὑπάτῳ τὸ β' κ]αὶ
Αὐτοκράτορι Κ[αίσα]ρι Μ. Αὐρηλ[ίῳ
Ἀντωνείνῳ Εὐσε[βεῖ Σεβαστῷ τὸ] β' (?)
ἀρχιερεῖ μεγίστῳ [[καὶ Λουκίῳ]] ya da [[καὶ Πουβλίῳ]]
[[Σεπτιμίῳ Γέτᾳ ἐπιφαν(εστάτῳ) Καίσαρι]]
καὶ Ἰουλίᾳ Δόμνῃ [Σεβαστῇ τὸ β' (?)]
μητρὶ κάστρων· αἱ ὁ[δοὶ ἀποκατεστά]-
θησαν ἐπὶ ἀνθυπά[του Λολλιανοῦ]
Γεντιανοῦ.

μί(λια)

τοῖς κυρίοις ἡμῶ[ν]
Οὐαλ(ερίῳ) Μαξιμιανῷ καὶ
[[Οὐαλ(ερίῳ) Λικινιανῷ Λικιν(ίῳ)]]
ἀνεικ[ή]τοις Σεβαστοῖς καὶ
[[Γ(αλερίῳ) Οὐαλ(ερίῳ) Μαξιμίνῳ καὶ]]
Φλ(αουίῳ) Οὐαλ(ερίῳ) Κωνσταντείνῳ τοῖς
ἐπιφανεστάτοις Καίσαρσιν

Ἡγεμονεύοντος Οὐαλ(ερίου)
Βατιαοῦ τοῦ διασημο(τάτου)

μί(λια) ς'

KİLİKYA'DA EPİGRAFİ VE TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1998

*Mustafa Hamdi SAYAR**

1998 yılı epigrafik ve tarihi-coğrafik yüzey araştırmaları Adana, Osmaniye, İçel ve Antalya illerindeki antik kentler ve çevrelerindeki antik köy ve çiftlik yerleşmelerinde sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sırasında 71'i arazide, 4'ü de müzelerde olmak üzere 75 adet henüz yayınlanmamış olan epigrafik ve arkeolojik nitelikte taşınır kültür varlığı saptanmıştır[1]. Bunlardan üçü Hellenistik, 68'i Roma İmparatorluk ve dördü Bizans Devrine tarihlenmektedir. Ayrıca iki adet antik köy yerleşmesi belirlenmiştir.

Adana İli Çalışmaları

1998 yılı araştırmasının ilk aşamasında Adana Müzesi ve Adana İli'ndeki antik kentler ve çevrelerinde Çukurova antik kentlerinin yazıtlar kataloglarını hazırlamaya yönelik epigrafik ve tarihi-coğrafik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında Çukurova'daki *Anazarbos* (=Dilekkaya; Kozan), *Aigeai* (=Yumurtalık), *Mallos* (=Kızıltahta), *Magarsos* (= Dörtdirek, Karataş) ve *Mopsuhestia* (= Misis, Yakapınar-Havraniye) antik kentleri ile bu kentlerin arazilerinde incelemeler yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında toplam 42 adet antik yazıt saptanmıştır.

Özellikle M. S. 3. yüzyıl başlarından itibaren Çukurova'nın başkenti konumunda olan *Anazarbos* antik kenti (Harita) ve çevresinde yaptığımız incelemeler sırasında, Latince yazıtlı bir mil taşı, bir mozaik yazıtı, iki adak yazıtı, bir kiliseye ait yazıtlı bir balustrat ve 37 adet mezar yazıtı bulunmuştur. Bu yazıtlardan antik kent bölgesinde bulunanlar daha önceki yıllarda bulunanlarla birlikte bu yıl sonunda yayınlanacaktır. Anazarbos antik kenti yazıtlar kataloğunun 1. cildini oluşuran bu kitap antik kent içi ve yakın çevresinde bulunan 660 yazıtı kapsamaktadır. Anazarbos'un Çukurova'nın büyük bölümünü kapsayan arazisinde 1999 yılına kadar bulunmuş olanlar ise önümüzdeki yıl baskıya verilmesi öngörülen ve yaklaşık 350 yazıtı kapsayan ikinci ciltte yayınlanacaklardır.

Anazarbos antik kenti içinde geçen yıl yaptığımız çalışmalar sırasında bu kent ve çevresinde tapınımları oldukça yaygın olan *Zeus Olybris* ve *Aphrodite Kasalitis* isimli dağ tanrı ve tanrıçasının kült törenleri kapsamında önemli rol oynadığını sandığımız kayalara oyulmuş merdivenlerin tiyatro *cavea*sının hemen kuzeyinde başlayıp Anazarbos'a adını veren dağın zirvesine doğru yönelen güzergâhında incelemelerde bulunduk. Merdivenlerin başladığı yerde kayalara oyulmuş dört köşe bir oyuk bulunmaktadır. Bunun hemen birkaç metre doğusunda kesme taşlardan yapılmış bir yapının kalıntısı görülmektedir. Dağın zirvesine yönelen merdivenlerin güzergâhında kayalara oyulmuş sunaklar üzerinde Aphrodite Kasalitis'e adanmış yazıtlar görülmektedir.

Anazarbos'a adını veren dağın üzerinde bulunan Ortaçağ kalesinde çok sayıda antik yapı elemanlarının devşirme malzeme olarak kullanılmış olduğu görülmüştür (Resim: 1).

---

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln, Albertus Magnus Platz. D-50923 Köln/ALMANYA.

1 1998 yılı araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Bakanlık temsilcisi Dürdane Çayır'a teşekkür ederim.

Anazarbos'un 1,5 km. kadar güneybatısındaki Kurudere Höyüğü'nde son yıllarda Roma imparatorları *Macrinus, Elagabal* ve *Severus Alexander* dönemlerinde, şehrin 1 mil güneybatısında Mopsuhestia'ya giden antik yolun üzerinde diktirilmiş olan üç mil taşı bulunmuştu. Anazarbos'a 1 mil uzaklığı belirtmek üzere çeşitli dönemlerde mil taşlarının dikildiği anlaşılan bu mevkide, 1998 yılında bir mil taşı daha bulundu. Yeni bulunan mil taşının üzerinde iki adet Latince yazıt metni görülmektedir. Taşın üst kısmında daha büyük harflerle yazılmış olan metnin ilk satırında, 286 yılında birinci *tetrarchia*nın düzenlemesine göre Augustus olan ve imparatorluğun batısının yönetiminden sorumlu olan *Maximianus*'un adı geçmektedir. Maximianus 305 yılında dörtlü yönetimin (=*tetrarchia*) kurucusu Diocletianus ile birlikte zorunlu olarak çekilmek zorunda kaldı. Ancak 306 yılının Ekim ayında tekrar politikaya döndü. Fakat 308 yılı Kasım ayında Diocletianus'un baskısıyla yeniden aktif politikaya veda etmek zorunda kaldıysa da 310 yılında tekrar yönetimde aktif rol almak istedi. Ancak bu kez dönüşünden kısa süre sonra tutuklandı ve intihar etti.

Bu yazıtın ikinci satırındaki diğer Maximianus ise 305 yılından beri doğunun Augustus'u olan Galerius olmalıydı. Aynı yazıtın 3. satırında ise 305 yılından itibaren doğu eyaletlerinin yönetiminde Galerius ile birlike söz sahibi olan Maximinus Daia'nın adı geçmektedir. 4. satırda ise I. Constantinus'un, adını okumaktayız. 306 yılında Caesar olarak batı eyaletlerinin yönetiminde söz sahibi olan Constantinus 307 yılında Augustus rütbesine yükselmişti. Bu bilgilerin ışığında mil taşının üzerindeki ilk metin 307 yılı sonu ile 308 yılı Kasım ayı arasındaki döneme tarihlenebilmektedir.

Mil taşının alt kısmında daha küçük harflerle yazılmış olan ikinci Latince metnin ikinci satırında Constantinus Chlorus'un oğlu Crispus'un üçüncü ve dördüncü satırlarda Licinius ile Constantinus'un adları okunmaktadır. Licinius 308 yılında Carnuntum'da yapılan konferansta batı eyaletlerinin yönetimini üstlendi. Crispus ise 317 yılında Caesar oldu, 326 yılında Adriyatik kıyısındaki Pola Limanı'nda idam edildi. Licinius ise 324'te Chrysopolis'te (Üsküdar) Constantinus'a yenildi ve bir yıl sonra öldürüldü. Bu tarihi olaylara göre ikinci metnin Crispus'un Caesar olduğu 317 yılı ile Licinius'un yenilgiye uğradığı 324 yılları arasına tarihlenmesi mümkün görülmektedir.

Mil taşının üzerindeki bir mil ifadesinden bunun buluntu yerinin Anazarbos'tan bir mil uzakta dikili olduğu anlaşılmaktadır ki, bu da yukarıda değinildiği gibi, buluntu yeri olan Kurudere'nin Anazarbos'a olan uzaklığına eşittir.

Anazarbos civarındaki incelemelerimiz sırasında kentin batısındaki bir çiftlik evinde bulunan çok sayıdaki eser arasında kireçtaşından dikdörtgen bir levha üzerinde bir tiyatro maskesi kabartması ile mermerden yarım sütun üzerinde iki adet kargı kabartması dikkati çekmektedir. Burada Anazarbos nekropollerinden daha önce birçok örneklerini tanıdığımız farklı tipolojik özellikler gösteren mezar stellerinden, iki değişik grubun özelliklerini yansıtan iki yeni buluntuyu daha inceleme olanağını da bulduk.

Anazarbos'un arazisinin kuzey yönündeki yayılma alanını saptamak amacıyla yaptığımız incelemeler sırasında, Çukurköprü[2] kavşağında bulunan bir depoda bir kiliseye ait yazıtlı bir balustrat dikkatimizi çekti. Bu eserin buluntu yeri daha önceki yıllarda incelediğimiz Pekmezci Köyü (Harita) civarındaki höyükte yer alan kilise kalıntısıydı[3]. Balustratın yazıtından, bu mimari elemanın, kullanıldığı kilise mekânına orada görevli bir rahip tarafından vakfedildiğini öğrenmekteyiz. Aynı depoda bulunan mermerden bir lahit parçasının üzerinde ise Medusa başı, Eros ve girland kabartması görülmektedir (Resim: 2). Anazarbos'un kuzeyinde bulunan köy yerleşmelerinin nekropollerinden de buraya getirilmiş olan çok sayıda mezar buluntusunu (Resim: 3), yazıtlı mezar stelini ve yuvarlak mezar sunağını inceledik.

Anazarbos'un kuzeyindeki çalışmalarımız sırasında daha önceki yıllarda incelediğimiz Çamurdan Kilise mevkiinde tarla sürülürken bulunmuş olan bir blok üzerindeki yazıttan bu eserin İmparator Claudius Döneminde bir dernek tarafından, *iyi tanrıya* dik-

2 Çukurköprü'de incelediğimiz diğer yazıtların buluntu haberi hakkında bkz. M. H. Sayar, Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1992. *XI. Arahtırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1994, 139.

3 Bu köyde yaptığımız arahtırmalar hakkında bkz. M. H. Sayar, Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1992. *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1993, 179.

tirilmiş olan bir sunak olduğu anlaşılmaktadır. Bu tanrıya adanmış olan iki yazıt, daha önce çevredeki Yassıçalı ve Yüksekören köylerinde bulunmuştu[4]. Bu yazıt Anazarbos çevresinde bugüne kadar bulduğumuz en erken döneme tarihlenen adak yazıtı olma özelliğini de taşımaktadır.

Anazarbos'un kuzeyindeki araştırmalarımız sırasında Kozan İlçesi'ne bağlı Mantaş Köyü arazisinde bulunan *Gavurdamı* ya da *Gavurgediği* olarak anılan mevkide üç yıl önce incelediğimiz ören yerinde[5] kaçak kazılar sonunda ortaya çıkan ve bir kiliseye ait olduğunu tahmin ettiğimiz yazıtlı bir mozaik taban döşemesi saptadık. Mozaik yazıtının sağ yarısı kaçak kazıları yapanlarca tahrip edilmiş olup, diğer yarısı da kaçak kazıların devamı halinde tamamen yok olma tehdidi altındadır. Anazarbos çevresinde birçok benzerlerini gördüğümüz Roma ve Erken Bizans dönemleri antik köylerinin yeni bir örneği olan bu ören kilisesinin, yapı yazıtı olduğu anlaşılan bu epigrafik buluntu sayesinde, Gorpiaios ayında "Diakon" ünvanını taşıyan bir rahip tarafından yaptırıldığını öğrenmekteyiz. Yazıtın Anazarbos takvimine göre verilen yıl sayısına göre tarihlenmesi, tam yılı belirleyen, harflerin bulunduğu yerin tahrip olması nedeniyle mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte, yazıtın üst satırlarında bir imparatorun hüküm sürdüğü senelere göre verilen tarihleme okunmakta, ancak bunun hangi imparator olduğu anlaşılamamaktadır.

Gavurdamı mevkiinin 10 km. kadar kuzeyinde Karabucak Köyü'ne bağlı *Direkli* mevkiinde Roma Devrinden kalma mezar yapılarının yanı sıra bir kilise kalıntısı saptanmıştır (Resim: 4).

Anazarbos'un kuzeyindeki araştırmalarımız sırasında Kadirli İlçesi'ne bağlı Sıtır Köyü'nün kuzeyinde, *Köseli Köyü'nün eski yeri* olarak tanımlanan mevkide, Roma İmparatorluk Devrine ait bir nekropolün kalıntılarını inceledik. Çok sayıda yapı kalıntısı ve yazıtın bulunduğu bu ören yerinde bir mezar anıtına ait yazıtlı bir blok dikkati çekmektedir. Ortasında bir hayvan kabartması olan yazıtlı alan oldukça aşınmıştır. Aynı ören yerinde bulunarak civardaki bir yayla evine getirilmiş olan bir başka blok üzerinde ise bir önceki eserde olduğu gibi çok aşınmış bir mezar yazıtı bulunmaktadır.

Yumurtalık ilçe merkezinde lokalize edilen Aigeai antik kenti (Harita) civarında yaptığımız incelemeler sırasında, antik kent civarında yapılan su kanalı kazı çalışmaları sırasında, çok geniş bir alana yayılan nekropol alanları içerisinde bazı mezar buluntularının ortaya çıktığı görülmüştür. Çalışmaları sürdüren DSİ Bölge Müdürlüğü şantiyesi görevlileri tarafından Aigeai'ın kuzeyindeki nekropol alanında bulunan Hellenistik Devre ait siyah sırlı bir tabak (Resim: 5) Adana Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Karataş İlçesi'nin batısındaki Karataş burnundaki Dört Direk mevkiinde lokalize edilen Magarsos (Harita) ören yerinde bulunan tonozlu yapı kalıntıları incelendi. Burada bulunduğu tahmin edilen *Athena Magarsia* tapınağının yerinin saptanması amacıyla incelenen tonoz kalıntılarının, büyük bir yapının zemin katı olduğu ve bu bölgedeki arazinin sürekli olarak sürülmesi nedeniyle bir süre sonra tamamen yok olma tehdidi altında olduğu görülmüştür.

Osmaniye İli Çalışmaları

Ovalık Kilikya çalışmalarına Osmaniye İli, Bahçe Köyü yakınlarındaki *Kastabala-Hierapolis* antik kenti (Harita) ve çevresindeki araştırmalarla devam edildi. Bu çalışmalar sırasında Bahçe Köyü'ne Kastabala'nın kuzey nekropolünden getirilmiş olan yuvarlak bir mezar sunağı ile yine aynı köyde güneş tanrısına adanmış bir sunak ile imparator kültü ile ilgili iki sunak incelenmiştir.

Osmaniye İli'ndeki araştırmalarımız sırasında, merkez ilçeye bağlı Dereli Köyü civarındaki bir nekropolde yapılan kaçak kazılar sırasında bulunduktan sonra, Osma-

4 Bu adak yazıtlarının buluntu haberleri hakkında bkz. M. H. Sayar, Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1992. *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, 139; ay. yaz., Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994. *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt. Ankara 1996, 58 vd.

5 Bu ören yerinde yaptığımız incelemeler hakkında bkz. M. H. Sayar, Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994. *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt. Ankara 1997, 117.

niye İl Jandarma Alay Komutanlığı tarafından müsadere edilerek, Osmaniye il merkezine getirilen Roma İmparatorluk Devrine ait iki adet yazıtlı yuvarlak mezar sunağı incelendi.

Osmaniye il merkezinde yaptığımız çalışmalar sırasında, Kastabala antik kenti tiyatrosundan 7 Ocak İlköğretim Okulu bahçesine getirilmiş olan bir arşitrav parçasını inceledik.

Çukurova'nın kuzeydoğu bölgesinde kalan *Flaviopolis* antik kentinin (Harita) lokalize edildiği Kadirli ilçe merkezine çevredeki bir köyden getirilmiş olan bir mezar steli parçasını inceledik.

İçel İli Çalışmaları

Araştırmalarımızın daha sonraki bölümünde Roma İmparatorluk Devri Kilikya eyaletinin başşehri olan *Tarsos* antik kenti (Harita) ve çevresinde bu antik kentin yazıtlar kataloğunun hazırlanması amacıyla incelemeler yaptık. Bu çalışmalar kapsamında Tarsus Müzesi'ne Şelale civarındaki Roma nekropolünden getirilmiş olan bir mezar yazıtını inceledik. Ön yüzünde bir mezar yazıtı metni olan bu blok Bizans Devrinde iki şahsın arazisinin sınırlarının belirlenmesi amacıyla yeniden kadastro taşı olarak kullanılmıştır.

Tarsus ilçe merkezindeki çalışmalarımız sırasında bir evde bulunan iki adet yazıtlı Erken Bizans Devri mimari parça ile Geç Roma Devrine tarihlenen bir yazıt parçasını inceledik.

Araştırmalarımızın daha sonraki bölümünü Orta Dağlık Kilikya'da yaptığımız incelemeler oluşturdu. Bu çalışmalar kapsamında *Klaudiopolis* antik kentinin (Harita) lokalize edildiği Mut civarından Mersin Müzesi'ne getirilmiş olan kabartmalı ve yazıtlı bir mezar steli parçası incelendi.

İçel İli çalışmalarının daha sonraki aşamasında Taşucu'nda bir evde bulunan Güneş Tanrısı Helios'a adanmış olan bir sunak incelendi. Yan yüzünde üzüm salkımı kabartması olan bu sunağın kesin buluntu yeri bilinmemekle birlikte, Mut İlçesi civarından getirildiği tahmin edilmektedir.

İçel İli çalışmalarının son bölümünü Anamur Müzesi'ne 1985 yılında Silifke'den devredilmiş olan iki adet adak sunağı incelendi. Biri Zeus'a adanmış olduğu anlaşılan bu sunakların kesin buluntu yerleri bilinmemektedir. Zeus'a adanmış olan sunağın ön yüzünde tanrının kabartması, yan yüzlerde kartal ve öküz başı kabartmaları görülmektedir.

Antalya İli Çalışmaları

Araştırmalarımızın son bölümünü Gazipaşa İlçesi sınırları içinde bulunan *Selinus* antik kentinde (Harita) yapılan incelemeler oluşturdu. Bu çalışmalar sırasında Selçuklu av köşkü olarak kullanılmış olan antik yapının, burada ölen Roma İmparatoru Traianus'un anısına M. S. 2. yüzyıl başlarında yapılmış olan boş bir mezarın (kenotaph) yerine yapılmış olma olasılığına, bu bölgede çalışan birçok araştırmacı tarafından değinilmiştir. Hem yapıda kullanılan devşirme mimari parçalar (Resim: 6) ve zırhlı bir imparator heykelinin parçası (Resim: 7) hem de çevresindeki duvar kalıntıları bu varsayımı kuvvetlendirmektedir.

Selinus antik kenti araştırmaları sırasında ayrıca çok sayıda Roma İmparatorluk Devrine ait mezar evinin girişlerinde bulunan mezar yazıtları da incelenmiştir.

Gazipaşa İlçesi sınırları içindeki araştırmalarımızın son aşamasını Bıçkıcı Manastırı'nda yapılan incelemeler oluşturmuştur.

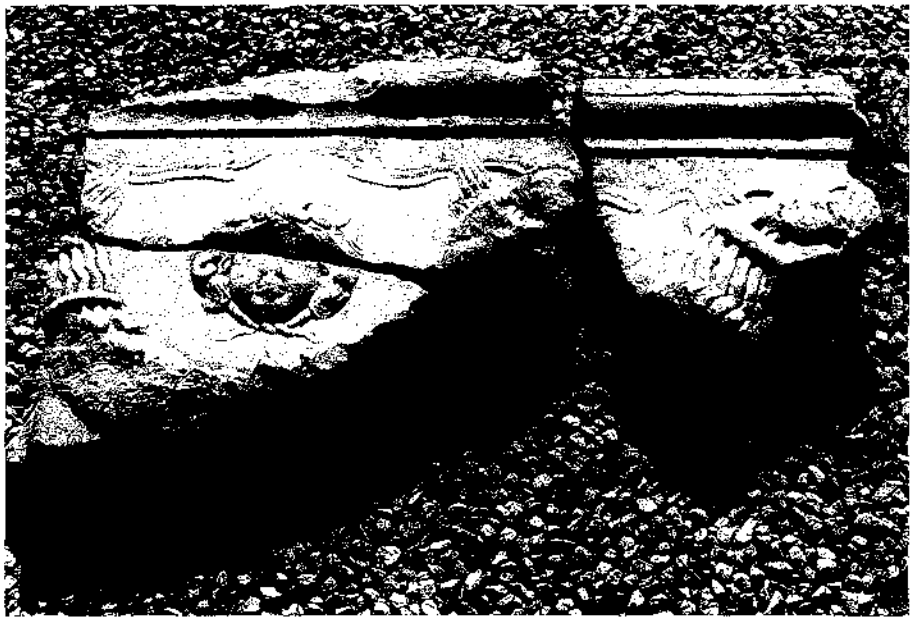
1998 yılı Kilikya çalışmaları sayesinde bölgenin tarihi-coğrafyasına yönelik yeni saptamalar yapılabilmiş ve özellikle Roma İmparatorluk Devri sosyal ve siyasi tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunabilecek epigrafik buluntuların incelenmesiyle bölgedeki antik kentler ile kırsal kesim yerleşimleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi mümkün olmuş ve böylece bölgedeki antik kentlerin yazıt kataloglarının hazırlanması çalışmalarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

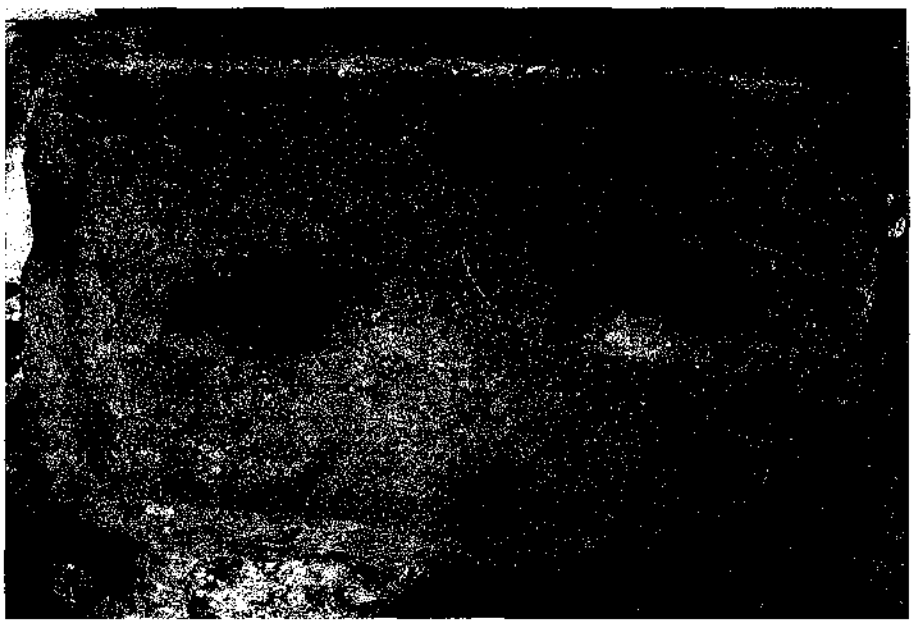
Harita: Buluntu yerleri

Resim 1: Devşirme malzeme olarak kullanılan mimari elemanların Anazarbos yukarı kale sur bedeninideki görüntüsü

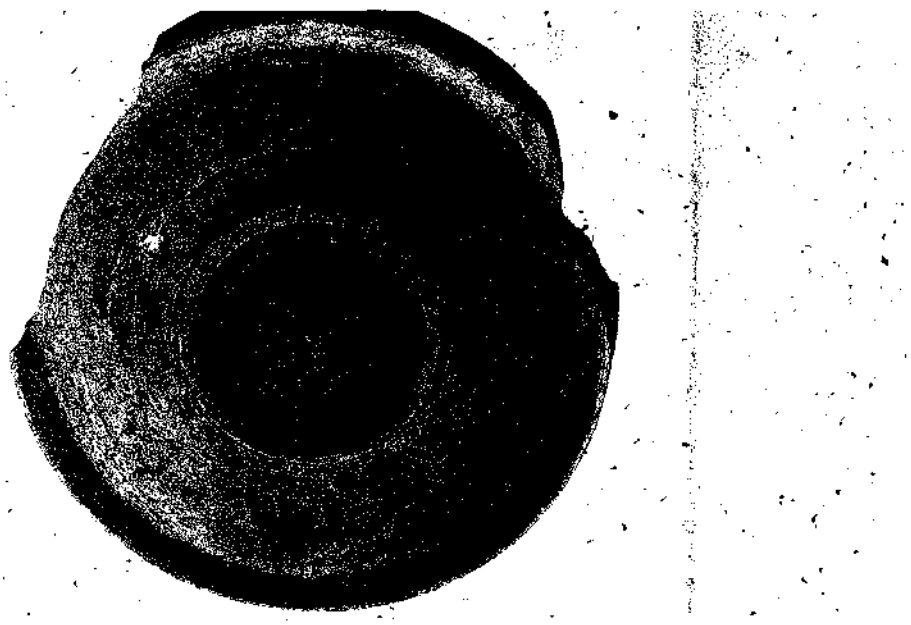
Resim 2: Medusa başı, Eros ve girland kabartmalı lahit parçası

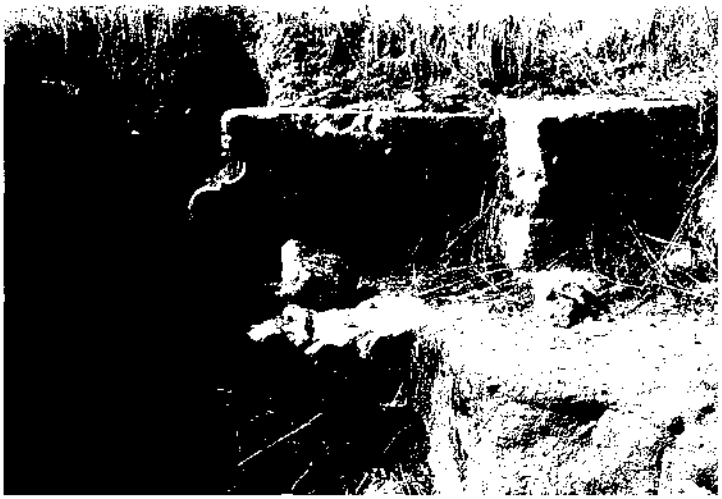
Resim 3: Pişmiş toprak mezar kapağı

Resim 4: Direkli mevkiinde tonozlu yapı kalıntısı

Resim 5: Aigeai kuzeyinde bulunan siyah sırlı tabak

Resim 6: Selinus antik kentindeki Selçuklu av köşkü olarak tanınan yapıda devşirme malzeme olarak kullanılan Roma Devri yapılarına ait mimari elemanlar

Resim 7: Selinus'ta Selçuklu av köşkü duvarında devşirme malzeme olarak kullanılan zırhlı bir imparator heykeli parçası

DOĞU TRAKYA'DA EPİGRAFİ VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI 1998

*Mustafa Hamdi SAYAR**

1998 yılı Doğu Trakya çalışmaları İstanbul, Tekirdağ, Çanakkale ve Edirne illerindeki ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüş olup bu araştırmalar sırasında 9'u arazide 2'si müzelerde olmak üzere toplam 11 adet antik yazıt üzerinde çalışılmıştır[1]. Ayrıca 1998 yılı Doğu Trakya çalışmaları kapsamında üç adet Trak atlı tanrısına adanmış olan stel de Trakya Bölgesi antik din tarihi araştırmaları yönünden önemli bilgiler vermektedir.

Tekirdağ İli Çalışmaları

Çalışmalarımızın ilk bölümünde, *Bisanthe* antik kentinin lokalize edildiği Barbaros'tan (Harita) Tekirdağ Müzesi'ne getirilmiş olan ve Orta Bizans Devrine tarihlenen yazıtlı bir mezar levhasını inceledik. Daha sonra, İmparator Claudius Devrinde kurulan bir Roma kolonisi olan Apri kentinin lokalize edildiği Malkara İlçesi'nin Kermeyan Köyü'nde (Harita) yaptığımız incelemeler sırasında, köyün kuzeybatısında bulunarak, köy evlerinden birinin önüne getirilmiş olan boncuk dizisi süslemeli, Roma İmparatorluk Devrine ait mermerden bir arşitrav parçası (Resim: 1) ve bir Bizans yapısına ait çifte sütun parçası (Resim: 2) görüldü. Apri araştırmaları kapsamında burada bulunarak Malkara İlçesi (Harita) Kültür Merkezi'ne getirilmiş olan bir Bizans Devri mezar steli de incelendi. Son yıllarda Apri'den Tekirdağ Müzesi'ne ve Malkara Kültür Merkezi'ne getirilmiş olan çok sayıda epigrafik ve arkeolojik buluntu bu yerleşme yerinde Roma İmparatorluk Devrinin bitiminden sonra yoğun bir Bizans Devri yerleşimi olduğunu belgelemektedir.

Tekirdağ İli araştırmalarına daha sonra Şarköy İlçesi (Harita) ve çevresinde devam edildi. Burada Mürefte'de bir eve getirilmiş olan ve benzerlerini geçtiğimiz yıllarda Şarköy ilçe merkezinin kuzeyinde ve doğusundaki köylerde bulduğumuz yazıtlı sınır taşlarından birini daha inceleme olanağını bulduk. Söz konusu yazıtın metni daha önce bulduğumuz örneklerinde olduğu gibi, M. S. 3. yüzyıl sonu ile 4. yüzyıl başlarında, 1. Tetrarchia Döneminde İmparator Diokletianus'un emriyle, düzenli vergi alabilmek amacıyla tarım arazilerinin sınırlarının yeniden belirlenmesi için yapılan düzenlemeler kapsamında bu bölgede yapılan kadastro çalışmalarının yeni bir belgesidir.

Bu bölgedeki araştırmalarımız sırasında Şarköy ilçe merkezinde bir evde bulunan Trak atlı tanrısına adanmış kabartmalı bir steli de inceledik. Evreşe Beldesi civarında bulunduğu söylenen stelin üzerindeki kabartmada, diğer birçok örneğinde olduğu gibi atlı tanrı soldan sağa hareket halinde betimlenmektedir.

Tekirdağ İli çalışmalarının son bölümünü Roma Devrinde Trakya eyaletinin başkenti olan *Perinthos* antik kentinin lokalize edildiği Marmara Ereğlisi İlçesi (Harita) ve

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln, Albertus Magnus Platz. D-50923 Köln/ALMANYA

1 1998 yılı araştırmalarıma izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Bakanlık temsilcisi Münire Işın'a teşekkür ederim.

çevresindeki incelemeler oluşturdu. "Kiremitlik Bayırı" adıyla bilinen batı nekropolünde Tekirdağ Müzesi'nin denetiminde ortaya çıkarılan Roma Devri mezarları sayesinde, oldukça geniş bir alana yayılan Perinthos nekropolünün batı kesimindeki mezar tipleri ve gömü gelenekleri hakkında bilgi edinme olanağı doğmuştur.

Edirne İli Çalışmaları

Geçen yılki çalışmalarımızın daha sonraki bölümünü Edirne İli'nde yaptığımız incelemeler oluşturdu. Edirne Müzesi'ne, Enez İlçesi Karaincirli Köyü'nden getirilmiş olan ve yazıtından, vefat eden bir aile ferdi için bir aile tarafından diktirilmiş olduğu anlaşılan ve Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen bir mezar sunağı ile Keşan ve Köşemköy'den getirilmiş iki adet Trak atlısına adanmış adak steli incelendi.

Çanakkale İli Çalışmaları

Gelibolu Yarımadası'ndaki incelemelerimiz sırasında Gelibolu ilçe merkezindeki (Harita) bir türbenin bahçesine getirilmiş olan şematik girlandlı bir lahit teknesi görüldü (Resim: 3). Buluntu yeri bilinmeyen ve kapağı kaybolmuş olan lahit teknesi büyük bir olasılıkla Prokonessos (=Marmara) adası mermer ocakları üretimidir.

Fındıklı Köyün'de bulunduktan sonra Eceabat'ın Karainebeyli Köyü'ne getirilmiş olan Roma İmparatorluk Devrine ait onur yazıtlı bir heykel kaidesi de bu bölgedeki çalışmalarımız sırasında incelendi. 19. yüzyıl sonlarında yayınlanan[2] ve Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen bu onur yazıtını yazdıran şehir ve halk meclislerinin, hangi antik kentin yerel yönetim kurumları olduğu kesin olarak anlaşılamamakla birlikte, Gelibolu ilçe merkezinde lokalize edilen *Kallipolis* (Harita) ya da Büyük Anafartalar Köyü civarında lokalize edilen *Alopekonessos* (Harita) antik kentlerinden birine ait olmaları olasılığı kuvvetlidir.

Çanakkale İli çalışmalarının ağırlık noktasını, bu yıl Bolayır'ın batısında, *Kardia* antik kentinin lokalize edildiği Bakla Burnu (Harita; Resim: 4) civarındaki incelemeler ile Kavak Deresi - Bolayır - Gelibolu civarında bulunduğu tahmin edilen *Lysimakheia* antik kentinin yerini tespit çalışmaları oluşturdu. Büyük İskender'in haleflerinden general Lysimakhos tarafından kendi payına düşen toprakların başkenti olmak üzere M. Ö. 309/308 yıllarında kurulan[3] Lysimakheia, M. Ö. 202 yılında Makedonya Kralı V. Philipp-'in eline geçmişti. 2. Makedonya savaşı sonucunda Seleukos Kralı III. Antiokhos ile yapılan antlaşma sonucunda Philipp M. Ö. 197 yılında Lysimakheia'dan kuvvetlerini çekti. Bunu fırsat bilen Traklar Lysimakheia'yı tahrip ettiler[4]. 196 yılında III. Antiokhos Lysimakheia'yı Trakya Bölgesi yönetimini üstlenen oğlu IV. Seleukos için tümüyle onarmıştı[5]. 188 yılında yapılan Apameia barışından sonra Trakya Khersonessos'u ile birlikte Lysimakheia'da Bergama Krallığı'nın kontrolüne geçti. M. Ö. 144 yılında Diegylis ismindeki Trakya kralı tarafından bir kez daha tahrip edilerek yerle bir edilen Lysimakheia bu olaydan sonra tarih sahnesinden tamamen silindi.

Geçen yıl yaptığımız araştırmalar sırasında Bolayır'ın (Harita) doğusundaki Kuştepe mevkiinde bulunarak Malkara'da bir eve getirilmiş olan Erken Hellenistik Devre ait mermerden eski Yunanca yazıtlı bir mezar steli Lysimakheia'nın kesin lokalizasyonun

---

2 Bu yazıtın yayınları hakkında bkz. A. Dumont – Th. Homolle, *Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie*, Paris 1892, 436 No: 100z4; IGRR I 815; L. Robert, *Hellenica* V 36 Anm. 1; J. Krauss I. K. 19 (1980) 104 No: 67.

3 Lysimakheia'nın kuruluş tarihi hakkında bkz. Marmor Parium (*FGrHist* 239) B 19 (=120); Lysimakheia tarihi hakkında, bkz. W. Hünerwadel, *Forschungen zur Geschichte des Königs Lysimachos von Thrakien*. Diss. Zürich 1900; J. Weiss, *RE* XIII/2 (1927) 2554-6 Lysimakheia maddesi; A. M. Mansel, Kl.Pauly 3, 1969, 636 Lysimakheia maddesi; J. D. Grainger, *The Seleucid Prosopography and Gazetteer*. Leiden - New York - Köln 1997, 747; Lysimakheia arazisinde bulunmuş olan yazıtlar hakkında, bkz. J. Krauss, *Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones*. I. K. 19. Bonn 1980 Lysimakheia bölümü.

4 Polybios 18, 4. 5–6.

5 Appian Syr. 3–4 ve 12; Livius XXXIII 38, 10–14; Polybios XVIII 51, 3 ve 8; ayrıca bkz. Livius XXXII 40, 6 „*ad ea recipienda in antiquum ius venisse et Lysimachiam deletam Thracum impetu de integro condere, ut Seleucus filius eam sedem regni habeat.*"; K. Brodersen, *Appians Antiochike*, München 1991, 79 vd.; J. D. Grainger, Antiochos III in Thrace, *Historia* 45, 1996, 332;

gerçekleşmesi için yaptığımız çalışmalara yeni bir yön verdi. Aynı mevkiden birkaç yıl önce de Çanakkale Müzesi'ne getirilmiş olan bir at heykeli (Resim: 5), bu bölgede Hellenistik Devre ait bir yerleşme yeri olabileceği izlenimini uyandırmaktaydı. Bolayır'ın doğusunda bulunan ve geniş bir alana yayıldığı anlaşılan antik yerleşme yerinde Lysimakheia'yı lokalize etmek için birçok araştırmacı önerilerde bulunmuş, ancak bugüne değin bu varsayımı doğrulayacak herhangi bir belge ele geçmemişti[6].

Esasen hem Bolayır'ın doğusundaki alanda her yıl tarla sürülmesi sırasında ortaya çıkan mimari parçalar ve hem de İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne yaklaşık 50 yıl önce getirilmiş olan ve Hellenistik Devre tarihlenen bir isim listesi ile mermerden yuvarlak bir levha üzerindeki Herakles lobutu ve Philippos yazıtı[7] dikkate alındığında, bu alanda büyük bir Hellenistik Devir yerleşmesi olduğu açıkça görülüyordu. Geçen yıl ortaya çıkan sağ yarısı kırık bir mermer levha üzerindeki komutanlar listesi ve zıvanalı bir mermer stel üzerindeki sözleşme metni, Hellenistik Devir tarihinin en hareketli dönemlerinde önemli olaylara sahne olmuş Lysimakheia'nın yerinin belirlenmesi için gereken ipuçlarını verdi.

Üst kısmı kırıldığından hangi tarihi olayla ilgili olduğu tam olarak anlaşılamayan bir sözleşme metninin yazılı olduğu stelin üzerinde kalan yazıtta, şehrin kurtuluşuna katkıda bulunanların yararlanacağı ayrıcalıklar ve vergi muafiyetleri anlatılmaktadır. Ayrıca bu sözleşme metninin iki *papyrus*'a yazıldıktan sonra komutanlara ve meclis üyelerine birer nüsha verilmesi, metnin birer kopyasının da mermer steller üzerine yazdırılarak bunlardan birinin İlion'daki Athena tapınağında, diğerinin Samothrake adasındaki büyük tanrılar kutsal alanında ve diğerinin da Lysimakheia'daki Homonoia sunağına diktirilmeleri öngörülmektedir. Geçen yıl ortaya çıkan bu stel, yazıtta sözü edilen bu mermer stellerden biri olup, Lysimakheia'daki Homonoia sunağında dikili bulunmaktaydı. Böylece buluntu yerini tam olarak bildiğimiz bu stel sayesinde yalnızca Lysimakheia'daki Homonoia sunağını değil, aynı zamanda Hellenistik Devrin önemli kentlerinden biri olan Lysimakheia'nın yerini de kesin olarak öğrenebiliyoruz.

Çanakkale İli'ndeki araştırmaların son bölümünü Gökçeada'da (Harita) yapılan incelemeler oluşturdu. İmbros antik kentinin bulunduğu Kaleköy'deki araştırmalar sırasında bir evin duvarına inşa edilmiş durumda mermerden, sol yarısı kırık bir bloku inceledik. Üzerindeki yazıt bu yüzyılın başlarında tüm olarak görülerek yayınlanmıştır. Yazıttan bu eserin oniki tanrılara, meclis üyeleri tarafından sunulan bir adak olduğu ve adağı yapan meclis üyelerinin isim listesini içerdiği anlaşılmaktadır[8]. Yine Kaleköy'ün liman bölgesinde şematik girlandlı bir lahit teknesi ile, bir lahit kapağı görülmektedir. Kaleköy'deki bir başka evde gördüğümüz bir diğer eski Yunanca yazıt ise 19. yüzyılın sonlarında görülerek yayınlanmış bulunmaktadır[9]. Yazıtın içeriğinden Apollon Patroos'a bir kült rahibinin sunuda bulunduğunu öğrenmekteyiz. Yine aynı evde, mermerden, üstü kırık bir kaide üzerinde, bir heykelin ayakları ve sağ yanında bir hayvan ile mermerden bir sıvı ölçme kabı bulunmaktadır.

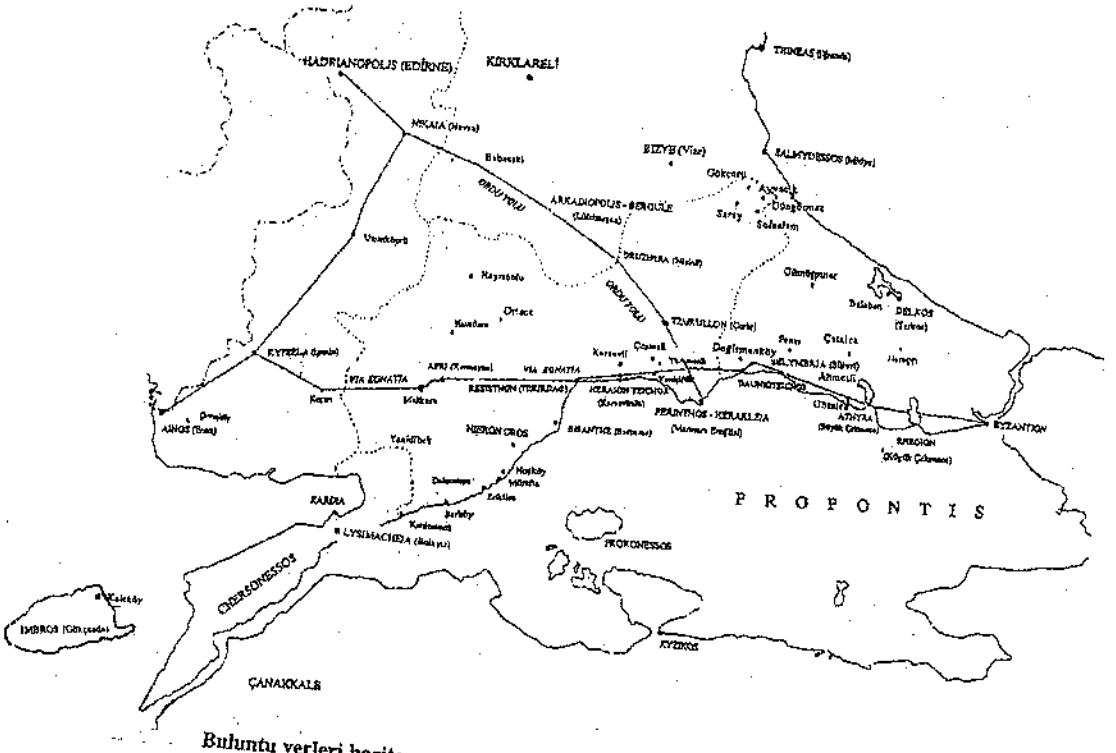

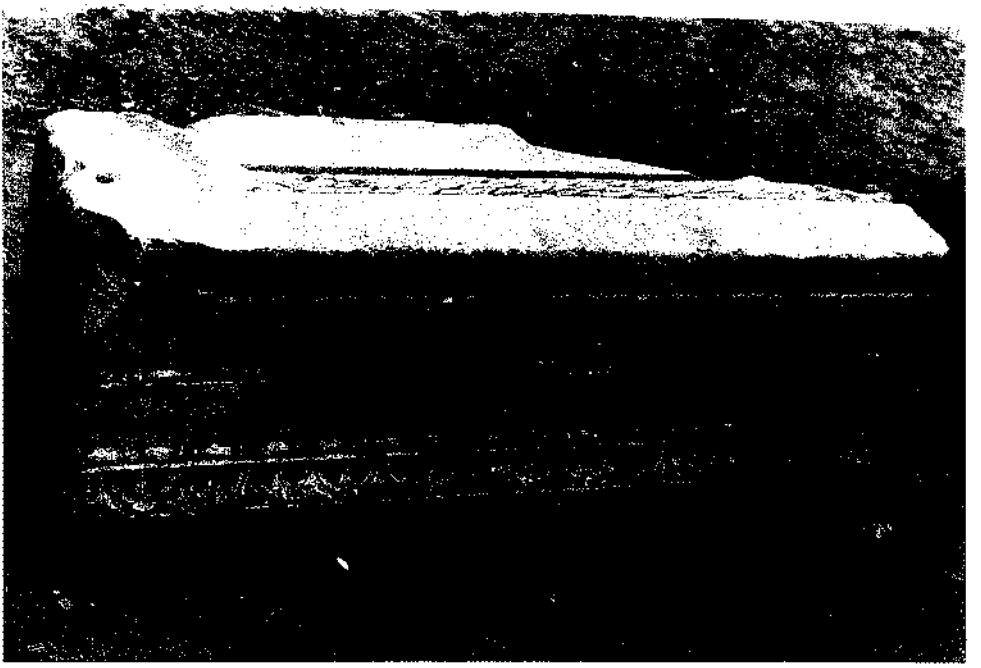
6 L. Robert Lysimakheia'nın Bolayır civarında aranması gerektiğini, bu bölgede ortaya çıkan epigrafik buluntular nedeniyle önermektedir, bu hususta bkz. L. Robert, Inscriptions des Dardanelles. Monuments de Lysimakheia, *Hellenica* 10, 1955, 267–271; D. Hereward'da arkeolojik verilere dayanarak Robert'in bu görüşüne katılmaktadır. Bkz. D. Hereward, The Site of Lysimakheia, *Archaelogy* 11, 1958, 129; K. Brodersen ise Lysimakheia'yı biraz daha kuzeyde Kavak Deresi civarında lokalize etmeyi önermektedir, bkz. K. Brodersen, Zur Lage von Lysimakheia; Bu yayında: *Studien zur Alten Geschichte Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag am 4. August 1981 dargebracht. Herausgegeben von H. Kalcyk, B. Gullath, A. Graeber.* Band I. Roma 1986, 67–85.

7 Bu eser hakkında bkz. L. Robert, gös. yer ve Levha XXXV.

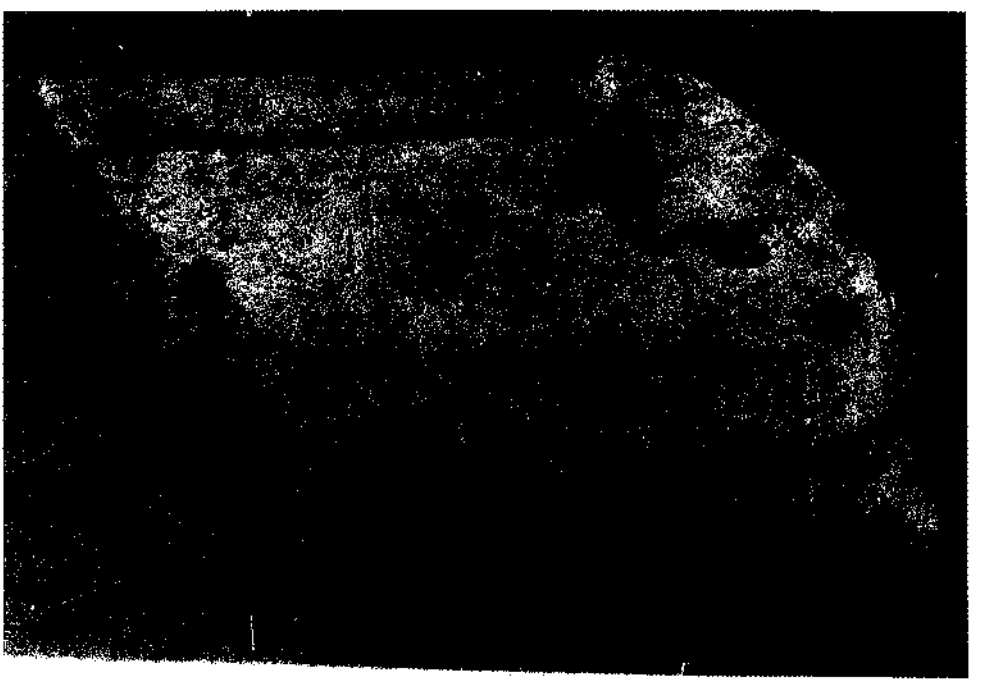
8 Bu yazıtın yayını hakkında bkz. IG XII 8 Nr. 63.

9 Bu yazıtın yayınları hakkında bkz. A: Conze, *Reise auf den thrakischen Meeres.* Hannover 1860, 88

HADRIANOPOLIS (EDİRNE)
KIRKLARELİ
THRAKE (Trakya)
HISAIA (Havsa)
BIZYE (Vize)
SALMYDESSOS (Midye)
Babaeski
Gökçeağaç
Ağaçlı
Dereköy
Saray
Süloğlu
ARKADIOPOLIS - BERGÜLE
Uzunköprü
Raymanlı
Ortaca
Çiftlikköy
Dolaplı
DELKOS (Terkos)
Hamitbey
Çatalca
Karaağaç
Çiçekli
Değirmenköy
Yeniköy
Hamgöy
Kemerli
Akmeşe
Yenidoğan
Yeşilköy
Ataköy
Yeşilyurt
Kumburgaz
Büyükçekmece
Avcılar
Beylikdüzü
Esenyurt
Başakşehir
Arnavutköy
Sarıyer
Beşiktaş
Üsküdar
Kadıköy
Maltepe
Pendik
Tuzla
Gebze
Darıca
Çayırova
Dilovası
Körfez
Gölcük
Karamürsel
Yalova
Çınarcık
Termal
Altınova
Armutlu
Çiftlikköy
Çınarcık
Esadiye
Karamürsel
Gölcük
Kocaeli
Sapanca
Adapazarı
Serdivan
Arifiye
Hendek
Akyazı
Geyve
Pamukova
Karasu
Kaynarca
Sakarya
Akyazı
Geyve
Hendek
Arifiye
Serdivan
Adapazarı
Sapanca
Kocaeli

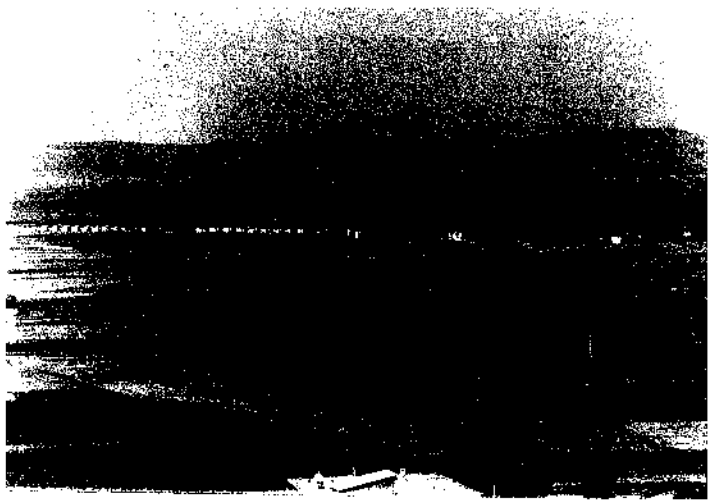
Resim 1: Apri antik kentinde bulunan Roma Devrine ait arş;ltrav parçası

Resim 2: Apri'de bulunmuş olan çifte sütun parçası

Resim 3: Gelibolu İlçe merkezindeki şematik girlandlı lahit

Resim 4: Bolayır'dan Bakla burnuna bakış

Resim 5: Bolayır'dan Çanakkale Müzesi'ne getirilmiş olan at heykeli

EPIGAPHISCHE FORSCHUNGEN IM WESTEN KARIENS 1998

*Wolfgang BLÜMEL**

Der Survey 1998[1] begann in Milas. Das Museum hatte als Neuzuwachs eine Marmorplatte mit Relief in Form einer tabula ansata und weiteren Ornamenten zu verzeichnen; die zwischen den Ornamenten angebrachte Inschrift weist sie als Weihung an Demeter aus.

Bei Straßenbauarbeiten war im Stadtgebiet eine mächtige Statuenbasis aus Marmor gefunden worden. Dank der Initiative des Museumsdirektors, Herrn Erol Özen, und dank der unentgeltlichen Hilfe eines lokalen Unternehmers konnte der überaus schwere Stein in das Museum überführt werden.

Mächtige Statuenbasis aus Marmor, oben und unten Profil, auf der Oberseite Standspuren. Gefunden bei Straßenbauarbeiten in der Kemerler Caddesi (Ahmet Çavuş Mah.), jetzt im Milas Museum (noch ohne Inv. Nr.). Maße: H 1,52 m; B 0,69 m (0,945 m mit Profil), T 0,63 m (0,89 m mit Profil); BH 0,033–0,037 m. – Kopie, Abklatsch, Photo. Schrift der Kaiserzeit.

Auf seiner Vorderseite trägt er folgende Inschrift:

οι συνεφηβοι
τον ανδριαντα ανε–
θηκαν. Τιτου Φλαβιου
Πρωτολεοντος Σω–
φανους. ηρωος του
γενομενου πρωτου
της πολεως του και
το αλιπτηριον πολει–
τευσαμενου . και
πολλα παρασχομε–
νου τη πολει τειμης
χαριν αιει μνημονευ–
του

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA.

1 Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei für die Forschungsgenehmigung und der Repräsentantin der Generaldirektion, Frau Şengül Aydingün (Ayasofya Müzesi, Sultanahmet, İstanbul), für die Zusammenarbeit.

Aus der Inschrift geht hervor, daß die Gemeinschaft der Epheben der Stadt, also die jungen Männer im Alter von etwa 19 bis 20 Jahren, dem verstorbenen Titus Flavius Protoleon Sophanes eine Statue errichtet haben. Er war Erster der Stadt geworden, hatte das αλειπτηριον finanziert und auch sonst der Stadt vieles verschafft, der Ehre wegen, die in ewiger Erinnerung bleiben soll. Unter αλειπτηριον ist, wie C. Foss gezeigt hat[2], in der Kaiserzeit nicht nur ein Raum zum Einölen des Körpers zu verstehen, sondern der gesamte Badekomplex innerhalb des Gymnasiums. Die Fundstelle des Inschriftsteins liefert damit ein Indiz für die Lokalisierung des Gymnasiums der Stadt.

Nach einem Besuch auf der Insel Menet im Bafa Gölü, der der Suche nach und der Überprüfung von früher dort gefundenen Inschriften galt, wurde der Berichterstatter in Kapıkırı von Einheimischen auf einen Stein aufmerksam gemacht, der in einem Schuppen verwahrt wurde und als Waschbrett diente. Er trägt mehr als vierzig Zeilen Text in frühhellenistischen Buchstaben. In Anbetracht der wissenschaftlichen Bedeutung und ohne Zweifel auch des materiellen Werts des Fundes wurde er sofort in das Museum nach Milas gebracht. Es handelt sich um einen Vertrag zwischen Latmos, der Vorgängersiedlung von Herakleia am Latmos, und Pidasa, einer kleinen, mit großer Wahrscheinlichkeit im Grion zu lokalisierenden Stadt, aus der Zeit zwischen 323 und 313 v. Chr. Damit ist die Inschrift die erste aus der alten Stadt Latmos und die älteste, die bisher in dieser Region gefunden wurde. Der wichtige Text ist umgehend, mit Photo, deutscher Übersetzung und Kommentar, veröffentlicht worden[3].

Bei einer erneuten Begehung der Ruinen von Bargylia wurde ein Inschriftstein entdeckt, der mir und anderen Forschern bisher entgangen war.

Statuenbasis aus Marmor, auf der Oberseite Einlassungen, oben und unten Profil. Gefunden am Ostabhang des Hügels von Bargylia. Schrift: leichte Apices (hellenistisch). Maße: H 0,81 m; B 0,53 m; T 0,53 m; BH 0,012–0,014 m. Abklatsch, Photo.

[ ]A[ ]ON[ ]
[ ]ΩΣ[ ]
και Δρακων υιοι Σολω[νος]
4 του αδελφου την εικονα
Σαραπιδι και Ἴσιδι

Bedauerlicherweise sind die beiden ersten Zeilen so stark verwittert, daß sie nicht mehr lesbar sind, aber es wird deutlich, daß die in dem verlorenen Teil Genannten ein Bildnis ihres Bruders Solon an Sarapis und Isis geweiht haben. Dadurch wird erstmals den Kult der ägyptischen Götter in Bargylia bezeugt.

Der weitere epigraphische Survey im Westen Kariens ergab keine Funde mehr. Auch bei den Ausgrabungen in Knidos und Burgaz waren keine neuen Inschriften gefunden worden.

In Nysa machte der Leiter der dortigen Ausgrabungen, Prof. Dr. Vedat İdil (Universität Ankara), auf einen stark zerstörten Inschriftstein aufmerksam, der, bisher unentdeckt, in den Ruinen zwischen dem Stadion und der Agora liegt, und auf eine bei den Ausgrabungen auf der Agora gefundene, fragmentierte Statuenbasis aufmerksam, die eine von der Stadt Nysa gesetzte Inschrift zu Ehren eines Römers trägt, dessen Name nicht vollständig erhalten ist. Nach dem Ende des Surveya wurde bei den Ausgrabungen eine weitere, fast vollständig erhaltene Inschrift gefunden. Prof. İdil hat dem Berichterstatter ein deutliches Photo übersandt, das eine sichere Lesung des Texts ermöglicht. Ihm sei auch an dieser Stelle noch einmal für das Entgegenkommen gedankt.

2 *GRBS* 16 (1975) 217–226.
3 *Epigraphica Anatolica* 29 (1997 [erschienen Nov. 1998]) 135–142.

[η] βουλη και ο δημος ετειμησαν
[Π]οπλιον Αιλιον Αλκιβι αδην τον
[ε]πι του κοιτωνος τοῦ Σεβαστου
4 [καὶ] Αιλιαν Δωρίδα την γυναικα αυτου
τους ἑαυτῶν ευεργετας

„Rat und Volk ehrten Publius Aelius Alkibiades, den Oberkämmerer (*a cubiculo*) des Kaisers, und seine Frau Aelia Doris, ihre Wohltäter."

Der Geehrte, Publius Aelius Alkibiades (PIR² A 134), ist aus mehreren in Nysa gefundenen Inschriften gut bekannt als *libertus* und *a cubiculo* Kaiser Hadrians. Aus literarischen Quellen wissen wir, daß der Schriftsteller Phlegon aus der Nachbarstadt Tralleis, gleichfalls ein Freigelassener Hadrians, ihm seine Schrift *Olympiades* widmete.

Im Rahmen des Surveys von Prof. Dr. W. Koenigs (Technische Universität München) und der 1998 wiederaufgenommenen Ausgrabungen unter der Leitung von Prof. Dr. W. Raeck (Universität Frankfurt) wurden weiterhin in Priene *in situ* verbliebene Inschriften kollationiert und ihre Lage auf einem Steinplan vermerkt. Der Marmorblock mit einer bisher unbekannten Inschrift, der in der Südwand der byzantinischen Kirche am Theater verbaut ist und über den im vergangenen Jahr berichtet wurde, konnte nicht bearbeitet werden, weil die für Byzantinisten wichtige Konstruktion hätte zerstört werden müssen.

PALAEOGEOGRAPHIC STUDIES IN THE BÜYÜK MENDERES DELTAPLAIN, 1998

*Helmut BRÜCKNER**

1 - Introduction

The geoarchaeological studies in the Büyük Menderes deltaplain aim to reconstruct the palaeogeography of the area, with special impact on the delta progradation and the shift in the shoreline in prehistorical and historical times. The tool to reach this goal is geological corings, the results of which are then interpreted - partly directly in the field, partly later in the laboratories. Since 1998 was the first campaign of our own project in the Büyük Menderes deltaplain, it is worth noting the state-of-the-art research on the subject and the still open questions.

Deltas and coastal floodplains are natural archives from which the evolution of the shoreline and the sea-level changes can be interpreted with geological, geomorphological, geophysical, pedological, palynological, palaeozoological and chronostratigraphical methods. Archaeology and the historical sciences enable us to gain insights into the human impact on the environment and date the different phases of settlement progradation or recession. This leads to the establishment of a chronology of the events and helps with the reconstruction of the palaeogeographic evolution of the coastal regions across the millennia. Furthermore, the contribution and proportion of natural environmental changes (e.g. caused by sea-level fluctuations, subsidence, climatic changes) may be weighed against the human impact (e.g. clearing of forests, construction of dams and canals). The final goal of coastal geoarchaeology is to gain information on the palaeogeographic situation, reconstruct the former landscape, trace the phases of delta growth and decipher the shift in the shoreline. The author has been working on this subject since 1986, focusing on Western Turkey since 1995 (see bibliography).

In delta regions, the groundwater table is high. Therefore, archaeologists often have to fight against the penetration of water into the excavations. Geological corings are the most appropriate and least costly means of exploring the subsurface strata. Cores are best obtained with a vibro-coring device. The processing of the samples and the different methods involved are shown in (Fig. 1).

2 - The Evolution of the Büyük Menderes Delta

The Holocene transgression created many marine embayments along the Aegean coast of Turkey, reaching far inland. It is presumed that the former Latmian Gulf extended up to Aydın (now more than 65 km. inland) (Schröder - Bay 1996; Brückner 1997 a). So far, this transgression peak has not yet been dated. The main reason for the following delta progradation is the superalluviation due to human-induced erosion in the hinterland where easily erodible rocks outcrop.

* Prof.Dr. Helmut BRÜCKNER, Department of Geography, Marburg University, D-35032 Marburg/ALMANYA, Fax: ++496421 288950; e-mail: h.bruckner@mailer.uni-marburg.de

In the delta region of the Büyük Menderes (Maiandros, Big Meander; Fig. 2), the enormous shift in the shoreline is deduced from: (a) the brackish Bafa Gölü, a remnant of the former Latmian Gulf; (b) the harbours of Priene, Myous and Miletos which silted up in historic times; and (c) the former Island of Lade which is now totally integrated into the coastal plain. To date, the existing scenarios for the historic delta growth (Fig. 2) are based on literary evidence alone. They are contradictory and major questions are still unresolved (Brückner 1995 b, 1996, 1997 a, 1998).

3 - Fieldwork in 1998

In 1998, the team consisted of the German participants Prof. Dr. H. Brückner, Dr. M. Handl, Dipl.-Geog. St. Binot and B. Schultz (all from Marburg), plus the Turkish Ph.D. student Levent Uncu, formerly Ankara, now İzmir. The temsilci was Mrs. Aliye Yamancı from Ankara. The working programme and progress were discussed with our Turkish colleagues Prof. Dr. İ. Kayan and Doz. Dr. E. Öner, İzmir. The field season started on 7 August and ended on 7 October 1998. The drilling sites are indicated in Figures 2, 3.

The standard geological profile is as following: On top of bedrock and slope debris, transgression facies indicates the first transition of the shoreline, due to the worldwide Late Pleistocene - Holocene transgression. Marine facies follow: silty, micaceous sediments with marine macro- and microfauna. The regression brings shallow marine and lagoonal strata with the abundant occurrence of *Cerastoderma edule*. From about 1 m. below present sea level to the present surface is terrestrial alluvium. Several corings were arranged in geological cross sections in order to better understand the delta growth and especially the evolution of Bafa Lake (Fig. 3).

3.1 - Cross Sections I and II

The first coring within this geological sequence started at Serçin, then followed the dam between Bafa Lake and Büyük Menderes and ended at the mountain flank. Four corings (SER 2, 3, BAF 3, 2; research area B) - each up to a depth of ca. 13 m. -were done with a mean distance of 2 km. The stratigraphy is quite complicated: The alluvium of the Büyük Menderes normally covers the first 4 m. In the southwestern part of the profile, however, it is interrupted by lagoonal sediments, up to 11 m. thick. They seem to contain some marine ingression facies. A definitely marine environment - transgression facies with beach pebbles - is reached in BAF 2 at a depth of 14 m., continuing until the abraded bedrock at 14.75 m. below surface. An interesting find is probable parts of a necklace (possibly Chalcolithic), having been deposited within the former lagoon at a depth of more than 12 m. below surface, i.e. 8-9 m. below present sea level. Both a strongly oxidized layer and a layer rich in organic matter (black colour) help to stratigraphically parallize the cores.

Cross section II was drilled at a distance of 2.6 km. to the northwest of cross section I and parallel to it. This geologic transect is more or less along the main road from Söke to Milas. Four cores were taken with a mean distance of 2.2 km. (BAF 4-6, SAR 2; research areas B and C).

The definitely marine environment was reached at a depth of 11 m. in the southwestern part of this cross section. The fluvial sediments (alluvium) reach their biggest thickness within core SAR 2, possibly up to 8.7 m. below surface. The smallest thickness (and therefore the latest influence of lagoonal and marine environments) was encountered at drill site BAF 5; whereas at BAF 4, the thickness of the alluvium increases again.

Another result which can be noted is that both cross sections show the same details: (a) a strongly oxidized zone in nearly all of the cores; (b) repeated fluctuation of the environmental conditions; (c) thicker lagoonal and marine strata signifying longer lagoonal and marine influence in the southwestern part of both cross sections. This

also confirms the expected later influence of the Büyük Menderes in this region as compared to the northeastern part.

3.2 - Cross Section III

The third transect (TUZ 1-5, BAT 1-3; research areas C and A) was cored close to the street from Tuzburgazi to Miletus in order to get a profile near the present lagoonal area of Karina Gölü.

Marine sediments were encountered in nearly every core of this cross section at a depth of 3-4 m. below surface, i.e. ca. 2-3 m. below present sea level. Shells and shell fragments proved the macroscopically visible start of the marine facies, very often in a sandy environment. This stratum is superposed by fine grained lagoonal deposits (silt and clay). At some sites they are rich in organic matter and contain terrestrial as well as lagoonal snails. These sediments reach an average thickness of 1-2 m. and start (from top to bottom) at 1-2 m. below surface, i.e. ca. 0.5-1 m. below present sea level. Büyük Menderes alluvium, mostly being silty and sandy, tops the sequence up to the present surface.

The cross section can be interpreted as follows: The Büyük Menderes deltaplain reached this area several centuries ago, probably during the Middle Ages. Before that time, the area had a lagoonal and - for most of the time - a fully marine environment.

3.3 Cross Section IV

The fourth cross section starts in Priene and goes southward, directly to Sarıkemer (PRI 1-4, SAR 3, 2; research areas A and C). A general problem of this transect is the fact that hardly any macrofossils were encountered. Therefore, the definite limits of marine versus lagoonal and lagoonal versus fluvial (Büyük Menderes) strata could not be determined during fieldwork. This in-depth study via microfaunal analysis is still in progress in our laboratories at Marburg University.

It is worth mentioning that we found ceramic fragments within Büyük Menderes alluvium in PRI 2, i.e. within the plain close to the Priene rock, between 6.20 and 8.20 m. below surface. They were dated to the Hellenistic era (4th to 2nd century BC). In a nearby coring (PRI 7), ceramic fragments were encountered at a similar depth (6.40-8.20 m b.s.). With increasing distance to the former city, the occurrence of ceramic finds decreases rapidly. In PRI 4, SAR 3 and SAR 2, no human artifacts were found at all.

When comparing cross section IV with the geological situation at Miletus, it can be summarized that on the northern side of the Büyük Menderes graben, i.e. along the flank of Samsun Dağı (the former Mykale), a higher rate of subsidence has occurred. Therefore, the thickness of the Büyük Menderes deposits is higher in the northern part of the graben.

3.4 - Cross Section V

The fifth cross section starts in Priene and follows the graben faultline up to Tuzburgazı. We drilled it in order (a) to study the sedimentary sequences along the flank of Samsun Dağı, and (b) to combine cross sections III and IV with one another, both being perpendicular to cross section V.

Six corings are connected in this profile (TUZ 1, ATB 2, 1, YUV 1, PRI 6, 2; research area A). Mostly, we did not find obviously marine sediments due to the lack of macrofossils. However, in YUV 1 we reached the marine environment at a depth of 8-9 m. (indicated by marine fossils). Most of the strata encountered are terrestrial or lagoonal. This may be due to the fact that the core sites were too close to the adjacent mountain slope. Another possible explanation is the lack of macrofossils to determine the precise milieu of sedimentation. To solve the problem of the definite faunistic/eco-

logical stratigraphy, an in-depth microfossil analysis (ostracoda, foraminifera and possibly diatoms) is being carried out in our laboratories.

In corings ATB 1 and ATB 2, we found peat up to a thickness of 3 m. We took a closed core (ATB 2T) to study the pollen content in order to be able to reconstruct the vegetation changes during the last centuries.

4 - Conclusion

Until now, scenarios for the progradation of the Büyük Menderes deltaplain in time and space had been based solely on literary evidence (see Fig. 2). Our coring programme was the first approach to solving the open questions by means of geological and palaeogeographic tools (see Fig. 1).

When did the Bafa Lake evolve out of the former Latmian Gulf?

For that purpose cross sections I and II were cored parallel to each other and to the western shoreline of the present lake (including Serçin Lake). When the microfaunal analyses and the C-14 datings have been finished we will come closer to answering this question.

What was the maximum expansion of the former Latmian Gulf towards the east?

Two corings (HER 1, 2), measurements within the lake and intensive discussions with Dr. A. Peschlow led us to the conclusion that in Hellenistic times, the shoreline of the marine embayment was several decametres more towards the west. Now it is drowned. This is also due to the fact that the lake level was manipulated.

Where, how and when did the Büyük Menderes delta grow in historical times?

To answer these central questions, cross sections III and IV were drilled at the western and eastern borders of research area C, parallel to the present shoreline. As expected, the terrestrial layer, i.e. the topping fluvial alluvium, decreases in thickness towards the sea, whereas the marine-lagoonal strata increase. In general, the contact between fluvial and marine-lagoonal strata deepens from the southern to the northern flank of the Menderes graben: it occurs at an average depth of 1-2 m. below present sea level at the southern flank, whereas it is several metres deeper at the northern one.

Due to the dominant sediment fraction (silt) and the sheltered position in the lee of the Island of Samos, the delta is of the birdfoot type (like the Mississippi delta). Therefore, it is not astonishing that marine, lagoonal and riverine strata may occur next to each other, even in a cross section parallel to the present shoreline.

What is the situation at the flank of Samsun Dağı and especially around Priene?

Cross section V was drilled along the flank of Samsun Dağı. Here, several debris cones have evolved, reaching a thickness of more than 60 m. (which was detected in a professional drilling for the future water supply of Didim). Therefore, marine strata are rare whereas terrestrial ones (colluvium, alluvium, fluvial) are common.

On the northern flank of the Büyük Menderes graben - at least in the surroundings of Priene - the definitely marine strata occur in a very deep position: in one coring as deep as 18 m. below surface. This may be due to the fact that after their buildup they were displaced by subsidence. The occurring of earthquakes in historic times is a hint to the ongoing tectonic activity of this region.

In the deltaplain around Priene, a potential former harbour site was found east of the city. There the marine stratum is more than 10 m. thick. It is noteworthy that a layer with (probably) Hellenistic ceramic debris, 1-1.5 m. thick, occurred in three corings at a depth of ca. 6-8 m. below present surface. It can be concluded that at least 6 m. of river sediments were deposited during the last 2,000 or so years.

5 - Concluding Remarks

As already mentioned, in-depth studies of the sedimentological properties and the microfaunal content of the strata, as well as C-14 datings, are still in progress. Thereafter, the still pending open problems will come closer to a solution concerning the proper scenario of the evolution of the Büyük Menderes deltaplain. However, the good results we achieved so far during the 1998 campaign encourage us to continue with the studies in 1999.

6 - Acknowledgements

The research would not have been possible without the kind support and help of Mrs. Aliye Yamanci, Ankara, the appointed temsilci for this project, which we gratefully acknowledge. We also want to thank Mr. Levent Uncu, an eager and knowledgable Ph.D. student from Ege Üniversitesi, who helped carry out part of the fieldwork and also took samples from our corings for his own studies. As every year, Prof. Dr. İlhan Kayan, Ege Üniversitesi at İzmir, was a most valuable advisor. We are indebted to Dr. A. Peschlow, Berlin, and her temsilci, Mr. Halil, who guided us in the eastern area of Bafa Lake.

REFERENCES

BRÜCKNER, H. (1986): Man's impact on the evolution of the physical environment in the Mediterranean region in historical times. - *GeoJournal*, 13.1: 7-17; Dordrecht, Boston.

BRÜCKNER, H. (1994): *Das Mittelmeergebiet als Naturraum. - In: Martin, J. (ed.): Das Alte Rom*. pp. 13-29; Gütersloh, München.

BRÜCKNER, H. (1995 a): *Geoarchäologische Forschungen. - In: Österreichisches Archäologisches Institut (ed.): Ephesos - Grabungskampagnen der Jahre 1993 und 1994*. pp. 24-26; Wien.

BRÜCKNER, H. (1995 b): Geomorphologie und Paläo-Environment der Milesia. - In: Lohmann, H.: Survey in der Chora von Milet. *Archäologischer Anzeiger*, 1995: 329-330; Berlin, New York.

BRÜCKNER, H. (1996): Geoarchäologie an der türkischen Ägäisküste - Landschaftswandel im Spiegel geologischer und archäologischer Zeugnisse. - Geographische Rundschau, *Jg.* 48, H. 10/96: 568-574; Braunschweig.

BRÜCKNER, H. (1997 a): Coastal changes in western Turkey - Rapid delta progradation in historical times. - In: Briand, F. & Maldonado, A. (eds.): Transformations and evolution of the Mediterranean coastline. *CIESM Science Series*, no. 3 (Bulletin de *l'Institut océanographique*, numéro spécial 18, *Musée océanographique*, Monaco): 63-74; Monaco.

BRÜCKNER, H. (1997 b): Geoarchäologische Forschungen in der Westtürkei - das Beispiel Ephesos. - *Passauer Schriften zur Geographie* (Festschrift für Klaus Rother), 15: 39-51; Passau.

BRÜCKNER, H. (1998): Coastal research and geoarchaeology in the Mediterranean region.- In: D.H. Kelletat (ed.): German geographical coastal research - The last decade.- *Institute for Scientific Cooperation*, Tübingen and Committee of the Federal Republic of Germany for the Int. Geographical Union, pp. 235-258; Tübingen.

BRÜCKNER, H. (1999): Küsten - sensible Geo- und ökosysteme unter zunehmendem Stre·.- *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 143; Gotha (in press).

BRÜCKNER, H. & HOFFMANN, G. (1992): Human-induced erosion processes in Mediterranean countries - Evidences from archaeology, pedology and geology. - *Geoöko-Plus*, 3: 97-110; Bensheim.

EISMA, D. (1978): Stream deposition and erosion by the eastern shore of the Aegean. - In: Brice, W.C. (ed.): The environmental history of the Near and Middle East since the last ice age. pp. 67-81; London, New York, San Francisco.

ERİNÇ, S. (1978): *Changes in the physical environment in Turkey since the end of the last glacial. - In: Brice, W.C. (ed.): The environmental history of the Near and Middle East since the last ice age*. pp. 87-110; London, New York, San Francisco.

SCHRÖDER, B. & Bay, B. (1996): Late Holocene rapid coastal change in western Anatolia - Büyük Menderes Plain as a case study. - *Zeitschrift für Geomorphologie*, N.F., Suppl.-Bd., 102: 61-70; Berlin, Stuttgart.

STIER, H.-E., KIRSTEN, E., WÜHR, W., QUIRIN, H. TRILMICH, W., CZYBULKA, G., PINNOW, H. & EBELING, H. (eds.) (1990): Der *große Atlas zur Weltgeschichte*. - Westermann Schulbuchverlag. Sonderausgabe Orbis Verlag, 248 p.; Braunschweig.

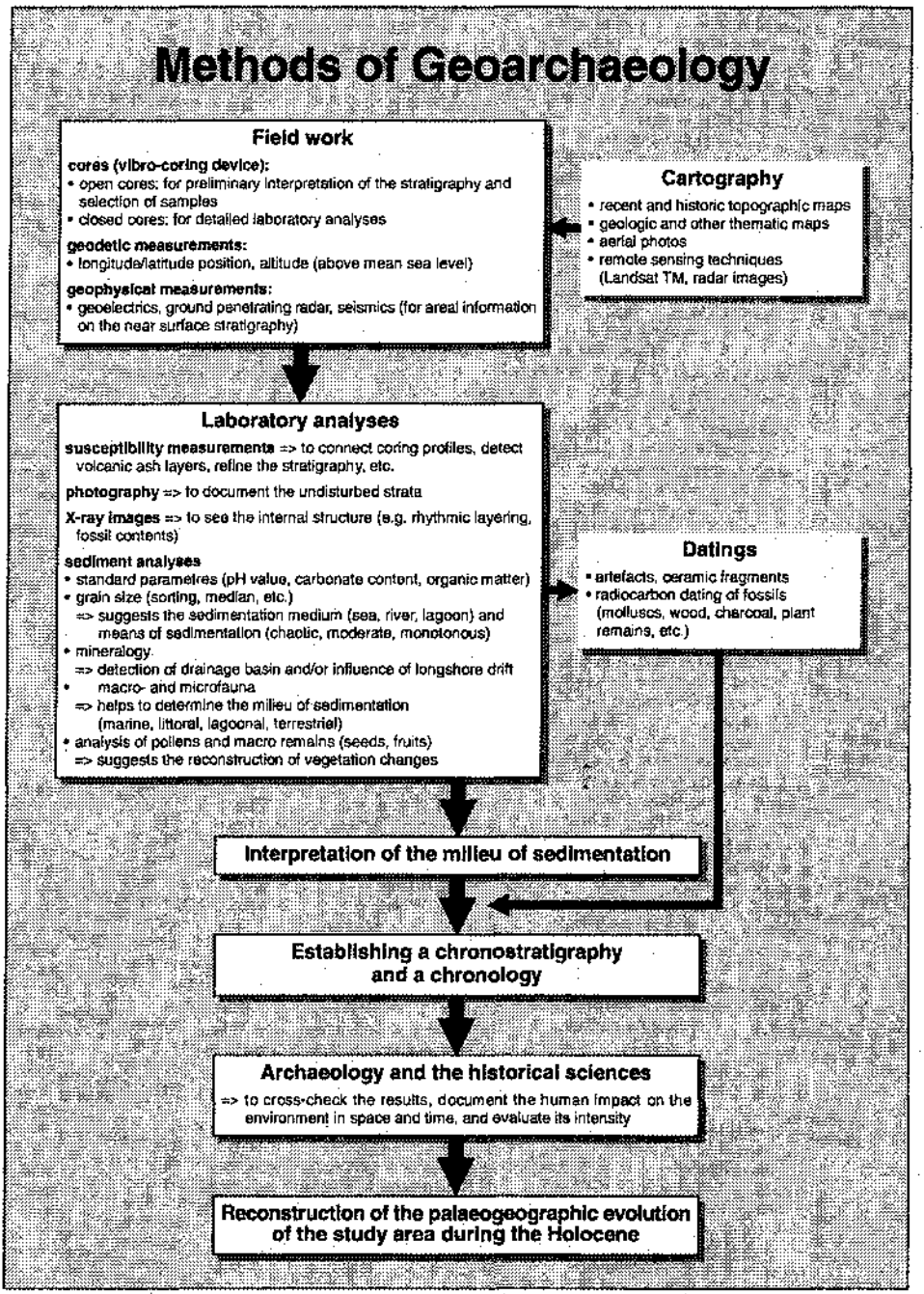

Methods of Geoarchaeology
Field work
cores (vibro-coring device):
• open cores: for preliminary interpretation of the stratigraphy and selection of samples
• closed cores: for detailed laboratory analyses
geodetic measurements:
• longitude/latitude position, altitude (above mean sea level)
geophysical measurements:
• geoelectrics, ground penetrating radar, seismics (for areal information on the near surface stratigraphy)
Cartography
• recent and historic topographic maps
• geologic and other thematic maps
• aerial photos
• remote sensing techniques (Landsat TM, radar images)
Laboratory analyses
susceptibility measurements => to connect coring profiles, detect volcanic ash layers, refine the stratigraphy, etc.
photography => to document the undisturbed strata
X-ray images => to see the internal structure (e.g. rhythmic layering, fossil contents)
sediment analyses
• standard parameters (pH value, carbonate content, organic matter)
• grain size (sorting, median, etc.)
=> suggests the sedimentation medium (sea, river, lagoon) and means of sedimentation (chaotic, moderate, monotonous)
• mineralogy
=> detection of drainage basin and/or influence of longshore drift
• macro- and microfauna
=> helps to determine the milieu of sedimentation (marine, littoral, lagoonal, terrestrial)
• analysis of pollens and macro remains (seeds, fruits)
=> suggests the reconstruction of vegetation changes
Datings
• artefacts, ceramic fragments
• radiocarbon dating of fossils (molluscs, wood, charcoal, plant remains, etc.)
Interpretation of the milieu of sedimentation
Establishing a chronostratigraphy and a chronology
Archaeology and the historical sciences
=> to cross-check the results, document the human impact on the environment in space and time, and evaluate its intensity
Reconstruction of the palaeogeographic evolution of the study area during the Holocene

Fig. 1

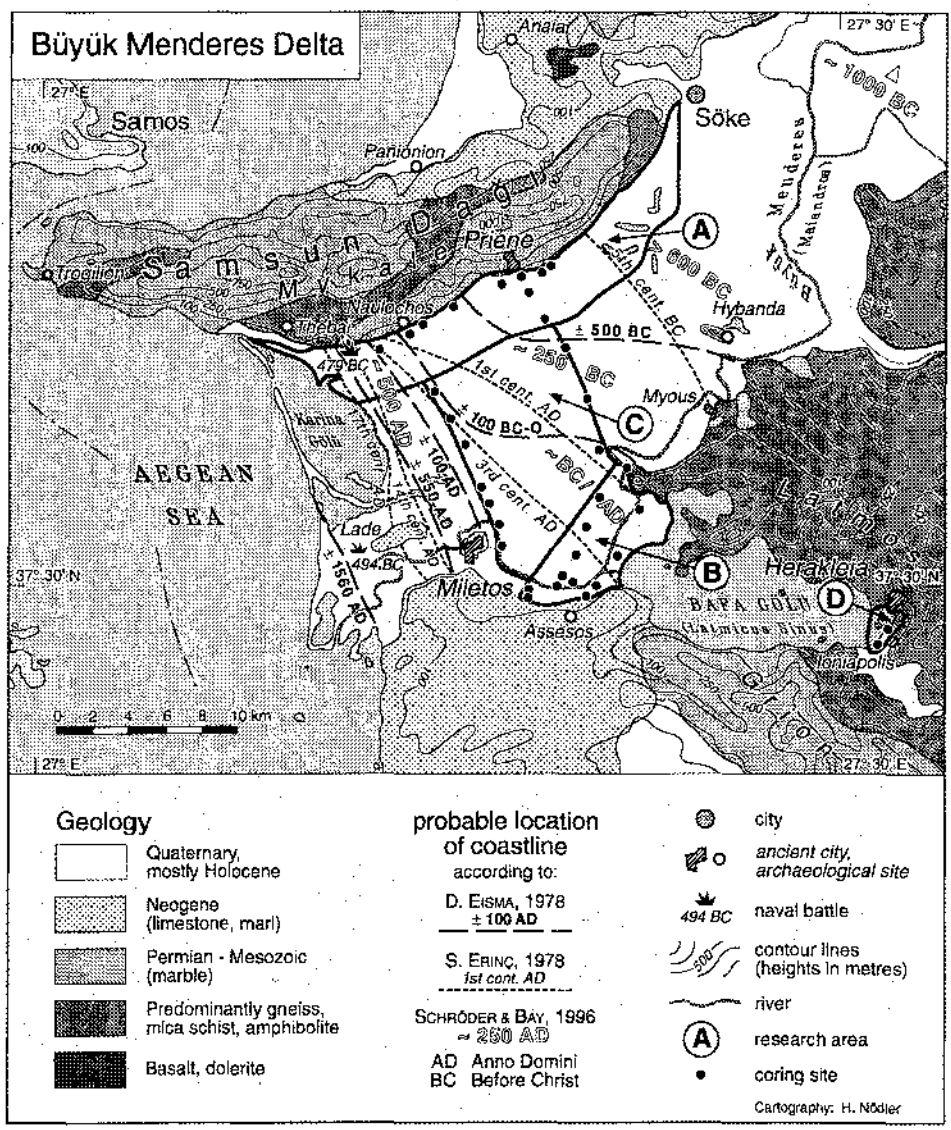

Büyük Menderes Delta
Anaia
Söke
Samos
Panionion
Priene
Samsun Dağı
Mykale
Trogilion
Naulochos
Thebai
Hybanda
Myous
Karina Gölü
AEGEAN SEA
Lade
Miletos
Asseses
Herakleia
BAFA GÖLÜ
Latmicus Sinus
Ionia
Menderes
Büyük
Kara
Menderes (Maiandros)
1000 BC
600 BC
± 500 BC
≈ 250 BC
± 100 BC
± 100 AD
≈ 250 AD
1st cent. BC
1st cent. AD
3rd cent. AD
479 BC
494 BC
± 500 AD
± 530 AD
± 1560 AD
27° E
27° 30' E
37° 30' N
0 2 4 6 8 10 km
Geology
Quaternary, mostly Holocene
Neogene (limestone, marl)
Permian - Mesozoic (marble)
Predominantly gneiss, mica schist, amphibolite
Basalt, dolerite
probable location of coastline
according to:
D. Eisma, 1978
± 100 AD
S. Erinç, 1978
1st cent. AD
Schröder & Bay, 1996
≈ 250 AD
AD Anno Domini
BC Before Christ
city
ancient city, archaeological site
494 BC naval battle
500 contour lines (heights in metres)
river
A research area
coring site
Cartography: H. Nödler

Fig. 2

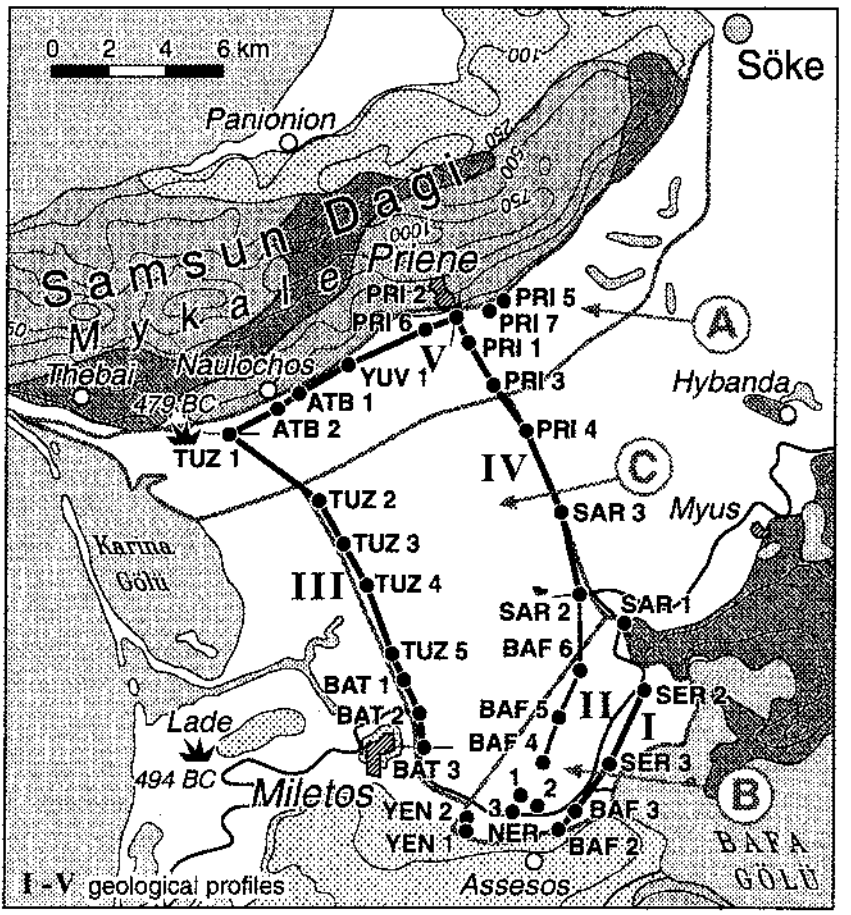

0 2 4 6 km
Söke
Panionion
Samsun Dagi
Mykale
Priene
Thebai
Naulochos
479 BC
Hybanda
Myus
Karina Gölü
Lade
494 BC
Miletos
Assesos
BAFA GÖLÜ
PRI 1
PRI 2
PRI 3
PRI 4
PRI 5
PRI 6
PRI 7
YUV 1
ATB 1
ATB 2
TUZ 1
TUZ 2
TUZ 3
TUZ 4
TUZ 5
SAR 1
SAR 2
SAR 3
BAF 2
BAF 3
BAF 4
BAF 5
BAF 6
BAT 1
BAT 2
BAT 3
SER 2
SER 3
YEN 1
YEN 2
NER
I
II
III
IV
V
A
B
C
I-V geological profiles

Fig. 3

THE 1998 CAMPAIGN OF THE ASPENDOS AQUEDUCT RESEARCH PROJECT

*Paul KESSENER**
Susanna PIRAS

1. Introduction

The Aspendos Aqueduct Research Project (AARP) was initiated in 1995 by Drs. Paul Kessener in cooperation with the Catholic University of Nijmegen (Prof. J.A.K.E. de Waele), the Netherlands. The project is supported by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO) at the Hague, by Pol Geotechniek at Heteren, the Netherlands (surveying apparatus), and by Delft Hydraulics, Delft, the Netherlands (hydraulic analysis). The main object of the AARP is the mapping out of the Aspendos aqueduct, including the remarkable inverted siphon system between the acropolis and the mountains north of it. During the first field campaign, April 1996, a survey of the siphon was carried out[1].

The second campaign took place in April 1998[2]. Elements of the 17 km. long open channel aqueduct including two supplying sources were identified, and the course of the aqueduct could be established. Furthermore a survey was conducted of the terrain around the course of the pressure line between the acropolis and the mountains in the north. In cooperation with the Technische Universität of Essen, Germany, a survey was carried out of the Seljuk bridge and its Roman counterpart, 2 km. south of the Aspendos acropolis and both incorporating spolia from the pressure conduit[3].

The Supplying Aqueduct (Fig. 1)

Topographical information of the area north of Aspendos, which the Antalya Museum had made available in 1996, has been of great use in finding and identifying

---

* Drs. H.P.M.KESSENER, c/o L&L, van Slichtenhorststraat 13, 6524 JH Nijmegen, HOLLANDA.
Drs. S.A.G.PIRAS, Groesbeekseweg 118, 6524 DL Nijmegen, HOLLANDA

1 The results of this fieldwork were presented at the archaeological conference at Ankara of 1997 (The 19th International Symposium of Excavations, Surveys and Archaeometry, Ankara, May 26-30, 1997).

2 The survey team consisted of Drs. H.P.M. Kessener and Drs. S.A.G. Piras, the Netherlands, and of S. Harmeling and M. Stitz, Germany. Acknowledgement is expressed towards the *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü* of the Ministery of Culture at Ankara, for the granting of permission for the survey, and towards the Government representative Mrs Seher Türkmen of the Alanya Museum, Alanya, for her help and much appreciated assistance. Furthermore we wish to thank Mr. Kayhan Dörtlük, director of the Institute for Research of Mediterranean Civilizations at Antalya, and Dr Ted Lagro, director of the Netherlands Historical and Archeological Institute at İstanbul, for their friendly help and advice. We are grateful to Dr. Marie Christine van Binnebeke, from Maastricht, the Netherlands, for her appreciated assistence during the 1998 campaign, and to Mrs. Hafide Sert, Antalya, architect of the XIII. Bölge Müdürlüğü and responsible for the Seljuk bridge restoration works, as well as to Mr. Galip Büyükyıldırım, Antalya, Mr. Kemal Güneş, Serik, and Mr. Mustafa Demir, Deniztepesi, for friendly advise and sharing of knowlegde, and to Mr. Mustafa Durur, director of DSİ, Serik, for hospitable logement facilities.

3 The survey of the Seljuk traffic bridge and its Roman counterpart was carried out by Stefan Harmeling and Martin Stitz of the Technische Universität of Essen (Prof. Dr. P. Mesenburg) in co-operation with Dr. Klaus Grewe of Bonn, Germany. The survey was financially supported by the Förderkreis Vermessungstechnisches Museum e.V. Dortmund, Germany, while the surveying apparatus was provided for by Zeiss Jena, Germany.

elements of the aqueduct[4]. We discovered that the supplying aqueduct had been fed by two sources[5]. The spring complex at Gökçepınar village ("heavenly spring") situated in a valley 550 m. above sea level and surrounded by rugged mountains ranging over 900 m. high, is furthest away from Aspendos, 15 km. to the northeast as the bird flies, 19 km. along the course of aqueduct and siphon. On April 8, 1998 it delivered 30 to 40 1/sec. Used today by the local populace for their water supply, it constitutes the head of the Büyük Dere, a small current descending to the southwest towards the coastal plains. The aqueduct channel, of which no trace remains in the area of the source, initially departed in easterly direction, to turn to a more southernly oriented course after about 400 m. Some 500 m. from this change in direction a 7 m. stretch of the actual channel was found - intact but partly burried - on the north slope of a rather steep and narrow valley about 15 m. above a small current (Fig. 2). Walls and vaulting destroyed, the channel floor could be traced for several tens of meters on either side of the intact part. The channel appeared to be 60 cm. wide, with walls 40 cm. thick, the inside 95 cm. high from channel floor to the underside of the vaulting.

As the direction of the water flow in the channel at this point was opposed to that of the current in the valley, the channel had to come level with the valley floor somewhere. Continuation by means of a tunnel being the only possibility, no signs of an entrance opening could be discovered. However, a vertical round shaft 275 cm. wide, near a mountain pass 40 m. higher in elevation and 300 m. to the south, indicated the existence of such a tunnel (Fig. 3). From topographical considerations we could estimate this tunnel to be over 550 m. in length. Another shaft construction, 1200 m. to the south, of rectangular dimensions (2.7 x 2.7 m.) and made of mortared rubble with a central circular opening 1.2 m. in diameter, indicated the existence of a second tunnel, also in relation with a minor mountain pass[6]. No traces of tunnel openings or of the channel between the two tunnels were discovered, possibly due to extensive reconstruction works at the nearby mountain road.

The channel then turned east again along the south slope of the Aktop Tepe, a mountain top 754 m. high directly south from the 947 m. Ardıçlıdağ Tepe, descending towards the second spring that fed the aqueduct, the Pınarbaşı spring (Turkish for "natural fountainhead" or "springhead"), near Gökçeler village. This spring, contributing to the Koba Dere which discharges into the Eurymedon about 12 km. to the east, is located 440 m. above sealevel at the foot of a large limestone outcrop; it discharged about 40 1/sec at the time of the survey. The total amount of water both springs deliver today, 70-80 1/sec, would have sufficed to fully exploit the 65 1/sec capacity of the siphon[7]. The debit of the two sources, delivering water all year round as local people confirmed, varies with the season. It was said not to be at its minimum at the time of the year we measured it.

From the point where the waters of the Pınarbaşı spring added to the debit, the aqueduct took a precipitously downward course to the southeast for some 500 m., having an estimated initial gradient of 160 - 170 m./km. Extensive erosion in relation with logging activities had changed the topography of the steep terrain, covering the remnants of the channel with layers of material and debris. Some 120 m. down from the Pınarbaşı spring a small seasonal torrent had happened to cross the course of the aqueduct. It had cleared away the debris for a stretch of several meters, whereby the channel floor, walls and vaulting destroyed, had come to light. We saw the channel

---

4 The inestimable assistence of Mr. Edip Özgür, archaeolog of the Antalya Museum, is to be mentioned here particulariy, by allowing to copy relevant parts of larger scale maps that took substantial time and effort for him to obtain. The map of Fig.1 is an elaboration the results of the survey in combination with this topographical information. For invaluable help in processing the material and aid in drawing of the maps the writers wish to express their grateful thanks to Virtus Architects, at Nijmegen, the Netherlands

5 For reasons of debit the possibility that not just one spring had supplied the aqueduct was considered before (Kessener, H.P.M., and Piras, S.A.G. 1997, The pressure line of the Aspendos Aqueduct, *ADALYA II*, 159-187).

6 For the discovery of the first shaft acknowlegdement is expressed towards Mr. Galip Büyükyıldırım, of Antalya; for the second shaft Mr. Kemal Güneş, of Serik, is gratefully thanked.

7 See reference of note 6, 167.

floor covered with mass of calcareous incrustation (sinter), over 30 cm. thick and consisting of layers more than 5 mm. wide. The channel width measured 55 cm., the gradient at the site was 85 m./km. From here the channel took a less steep course, crossing the Kısık Dere near its primary source by means of a bridge, one pier 2x2 m. about 8 m. high standing today. The aqueduct then ran to the south on the right hand side of the Kısık Dere for about 3 km., after which it crossed the current again by means of an impressive two tier bridge over 125 m. in length and 20 m. in height, of which two upper arches on the east bank are all that remain today (Fig. 4)[8].

The aqueduct then left the valley of the Kısık Dere on a south eastern course towards higher grounds, where after 2 km. it continued through a tunnel again for several hundred meters, a vertical shaft near a mountain pass 190 m. above sea level indicating its underground course[9]. The aqueduct's course now enters an area less eroded by logging activities, and several remnants of the channel could be located, partly *in situ* on the sloping terrain, partly destroyed and fallen down the hill side to lower grounds. Traces of two larger bridges were observed, one single arch bridge partly intact, 23 m. in length and estimated diameter of the arch about 5 m., and a two tier bridge, completely collapsed, originally over 50 m. in length and 15 m. high, scarse remains to be observed *in situ* today. Passing the 204 m. high Akkaya Tepe on the right, the channel entered a fourth tunnel of about 50 m. in length, entrance and exit opening identified, followed by another tunnel after a few meters only[10]. In the entrance opening of this tunnel we observed traces of sinter and of *opus signinum*, its exit could not be found however, a search for vertical shafts in the environment was unsuccessful. Both tunnels are inaccessable after a few meters only due to collected sands and dust. Then, after passage through this last tunnel, the channel covered the 3 km. final stretch towards Sarıabalı village descending with a moderate gradient of 5m./km., to discharge its waters into the header tank of the siphon (Fig. 5).

The Course of the Siphon

The siphon between the hills in the north and the acropolis including the two pressure towers has been surveyed during the 1996 campaign[11]. In 1998 the terrain around the course of the siphon was surveyed over an area of about 500 x 1800 m. The results are depicted in (Fig. 6). The towers appear at bends in the pipeline, 16 degrees at the north tower and 55 degrees at the south tower. There is another bend of about 15 degrees at the first geniculus at the bottom of the hill, which could be safely secured in the hill side however. Traces of such provision were not observed, excavating at he site in future might lead to clues in this respect. Assuming that the Romans believed that pressure towers were needed at sharp bends in a pressure line where such natural anchorage could not be realized, it raises the question why the Roman engineers chose the present course with two sharp bends, and whether they were forced to do so because of topological conditions.

In Fig. 6 the crested slope of the hill in the north on which the header tank was located served as downward ramp for the siphon, in the south one notes the steep edge of the acropolis with the receiving tank. The south tower is located on a 15 m. high rising which extends from the acropolis edge to the north for about 250 m. Most of Belkıs village built on this rising, it is not depicted on the map that was made available in 1996[12]. It extends more to the north than the most northern edge of the acropolis, making it to a preferred starting point for a bridge crossing the deepest part of the valley. At the other side three promontories from the northern mountains extend to the south, all three having served as quarry for the hard conglomerate stone blocks the

8 Two lower arches and corresponding upper arches spanning the Kısık Dere collapsed in 1991, remains now in the river bed.

9 The shaft's construction and dimensions are similar to the shaft of the second tunnel described above.

10 Entrance opening 1.6 m wide and 1.9 m high.

11 Kessener and Piras 1997.

12 See note 5.

large venter bridge is made of. Obviously a shorter bridge could have been constructed between the more western promontory and the rising in the south, but this course necessitated a bend in the pipe line for which a pressure tower would have to be included as well, while two further bridges, one of lesser dimensions and one 500 m. in length and 15 m. high, were needed to cross the depressions in the direction towards the header tank (Fig. 7A). In Fig. 7B there are no hydraulic towers, but a bridge about twice as long as the existing large venter bridge between the two towers is needed. Course C, replacing the curved part by a straight section assumingly the north tower being substituted by a slightly curved section, needs a much longer venter bridge about twice as high as the existing one right after the first geniculus. Also, the south tower being left out when continuing the pipeline in a straight line from the south end of the large venter bridge, the ramp going up the acropolis would have to be built much longer and at an angle of about 45 degrees with the contour lines of the acropolis' edge, which might endanger the construction if not special precautions were taken to protect such a ramp. Several more alternative courses may be imagined, but all show similar disadvantages. It looks like the Romans indeed did choose the better alternative for the siphon's course, accepting the fact that they had to built two huge pressure towers. But it must have cost them the least effort and expenses.

The Seljuk-Roman Bridge over the Eurymedon[13]

Aspendos, by its location, commanded the land-traffic that frequented the coastal road between Antalya and the eastern regions. On the Tabula Peutingeriana the road from Perge and Sillyon to the east crosses the Eurymedon near Aspendos. The Seljuk Sultan Giyaseddin Keyhüsrev I from Konya conquered Pamphilia in 1207. During the Seljuk reign a bridge over the Eurymedon was constructed 2 km. south of Aspendos (Fig. 8). Used untill a few years ago by the local traffic and frequented by tourists today, the 5 m. wide bridge crosses the river by means of 5 arches, with an additional two arches on the left bank for flooding conditions, not in a rectilinear course but with a remarkable zigzag plan. This feature is commonly explained to the visitor as a deliberate element introduced by the constructors for purposes of better defense. On closer inspection the true reason for this remarkable design becomes evident. The foundations of several piers and of the ramp on the left side of the river are clearly of Roman origin. Furthermore, a ramp-like Roman construction on the right river bank, with a partly intact arch and standing isolated today, indicates the existence of an earlier bridge of larger dimensions. Obviously the ruins of a Roman bridge had been used by the Seljuks as foundation for their new construction. The Roman bridge had been about twice as wide as the present one, and the Seljuk constructors were able to include its stable remnants in their design. However of one foundation of the Roman piers only the upstream half had remained in satisfactory condition, while just the downstream half of the adjoining pier had been preserved. By making use of these remnants the Seljuk architects had been able to design the present bridge, its zig zag plan representing their line of thought.

The construction material of the Seljuk bridge consists mainly of limestone blocks for outer in combination with a rubble core. The remains of the Roman bridge, on which the Seljuks constructed the piers of their bridge, show for their larger part blocks of local conglomerate stone and mortared rubble, the same material that was used for the construction of the Roman theater of Aspendos as well as of the large entrance hall of the basilica and the nymphaeum on the acropolis, and the large venter bridge of the siphon. Several perforated stone blocks, reused pipe elements of the Aspendos siphon, are incorporated in the walls of the Seljuk bridge. In some of the perforations calcareous incrustations (sinter) indicate that water ran through the pipe elements for a prolonged period of time.

13 The bridge is mentioned in Tunç, G. 1978, *Taş Köprülerimiz*, Ankara, 30; and Iiter, F. 1978, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara, 121-124, Fig. 62.

Surprisingly on further inspection one may discover that a much larger number of these stone pipe elements is incorporated the Roman moles on either side of the river[14]. Also the largely intact Roman breakwater on the right side of the river, and the ruins on which the piers of the sixth arch of the Seljuk bridge was constructed (counting from the right bank of the river) show that these pipe elements were applied as construction material for the Roman bridge. During the 1996 campaign over 250 of these elements could be counted in the Roman remains, while just 15 were actually spotted being incorporated in the Seljuk bridge. As the inside of several blocks in the Roman construction is also covered with calcareous incrustations, the pipe elements were apparently already reused for the construction of the Roman bridge after prolonged operation of the aqueduct. The Roman bridge must have been built after the aqueduct and the siphon had gone out of use for some reason. From the thickness of calcareous deposits (sinter) in the aqueduct channel found some 10 km. north of Aspendos, it could be estimated that the water had run through the channel for at least about 130-150 years.

Possibly Aspendos had been struck by a disastrous earthquake, which destroyed the aqueduct including the siphon and its elevated towers, while also ravaging the traffic bridge over the Eurymedon. The bridge was of essential importance for the east-west trading route along the coast as it was the only possibility to cross the fast flowing river. As the Aspendians of course did not want to loose their position dominating the trafic, their first interest was to rebuild the bridge. We do not know what the earlier bridge looked like, or even if there was a stone bridge at all before the disaster, but we know that the river was navigable up to the city which served as an important base for the Roman trading fleet. Construction of a new bridge at fastest pace was indicated. What material could be used more conveniently that the stone pipe elements from a destructed aqueduct system lying around by the thousands close at hand and already neatly cut? If we assume the construction date of the aqueduct to be in the first half of the 2nd century A.D., after which the aqueduct functioned for about 1 1/2 century, it seems probable that the Roman bridge was built sometime early in the 4th century A.D. Later this bridge was destroyed on its turn again, its ruins serving as foundation for the construction of the Seljuk bridge about 900 years later.

During the investigations of the Seljuk bridge in the early 90's on behalf of the planned restoration works divers have been inspecting the Roman foundations on which the Seldjuk piers were built[15]. They discovered long heavy bars of iron, equipped with a square hole at one end and a hook at the other. The bars measure 140 cm. in length and are 7x7 cm. square, and weigh about 55-60 kg. The divers brought three pieces to light, one of which is almost intact except for the hook which is broken off. They are in excellent condition. The bars apparently served as fixation elements (*Spannanker*) for the stone blocks of the foundations of the bridge piers. It was said that the divers saw several of these fixation elements *in situ* at the foundations. Remains of mortar adhering to the surface suggest that the bars were placed in slots cut in the stones and covered with mortar.

Though numerous parts of the Roman traffic bridge can be seen in the river bed as well as on both river banks, many are dislodged from their original location and thus fail to contribute to its reconstruction. However, the remnants of the ramps on either side of the river and of the mole on the right side and part of the mole on the left side are *in situ* today, as is the massive 9.6 m. wide breakwater on the right river bank and the foundation of one pier in the river. From the survey data of the ramps it became clear that the bridge took a bend of about 15° on the right river bank in a section where

14 The presence of stone pipe elements originating from the Aspendos siphon in the ruins of the Roman bridge was first noted in 1994 by Dr. Klaus Grewe, from Bonn, Germany.

15 The restoration works of this bridge as well as many other historical bridges in Anatolia are conducted under responsibility of Mrs. Halide Sert, architect, of Karayolları XII.Bölge Müdürlügü, Köprüler Servisi, Antalya, who drew our attention to the existence of the fixation elements. Their photographing and description were kindly made possible by the director of the above institute where the elements are stored today.

the Roman construction has been destroyed almost completely. It could be shown that a pier had been standing in the section where the bend occurred.

As the sloping of the ramps might lead to clues about the original height of the bridge, the slopes were measured with high precision. These turned out to be remarkably similar: 12.3 percent for the right ramp, and 12.2 percent for the left ramp. Reconstruction by extrapolation of both ramps along a straight line would result in a bridge of gigantic dimensions. Its highest point would have been over 12 m. above the present bridge level allowing ships up to 20 m. in height to pass. Such type of bridge finds no parallel in Roman times however, and, moreover, the reconstruction could not be made to comply very well with the *in situ* remains in the river. Instead of this, a reconstruction with the sloping of the ramps ending in the area of the riverbanks turning the roadway to horizontal, necessitating a total of 6 arches in the horizontal part of the bridge, seemed more appropiate (Fig. 9)[16]. Three smaller arches, one on the right side 5.1 m. wide and still incorporated in the extant remains, and two on the left side, were added in the sloping parts for water passage in flooding conditions. The river itself was crossed by means of three arches, two arches of 15 m. wide and an arch 23.5 m. wide in the middle.

It may have been an earthquake again, perhaps together with an enormous flooding, that caused the Roman bridge to collaps, when, we don't know. After the consolidation of Seljuk power early in the 13th century the river crossing was renewed once more. The Seljuks decided that the ruins of the Roman bridge were stable enough to be used as foundation for their new bridge, which must have saved them considerable time and effort. As in time the river had shifted its bed towards the left side, the Seljuks could safely construct a new ramp on the right bank closer to the river just ahead of the Roman breakwater. The left ramp of the Roman bridge could be used as it was. In the river the Roman piers and breakwaters had partly been broken up and fallen apart while large portions of the bridge itself had fallen into the river adding to the material the Seljuks could make use of. They had to find their way accross the river in some sort of a hop, skip and jump, building their bridge half as wide as its Roman counterpart with a parallel shift in the middle of the river (Fig. 10). Of course they made use of the materials of the Roman bridge lying about on the river banks, thus applying pipe elements of the Aspendos aqueduct once more.

16 The technical apsects of the survey and of the reconstructions are described in: Harmeling, S., and Stitz, M. 1998, *Aufnahme, kartographische Bearbeitung und Rekonstruktion der römisch/seldschukischen Straßenbrücke von Aspendos (Türkei)*. Unpublished Thesis, University of Essen, Germany..

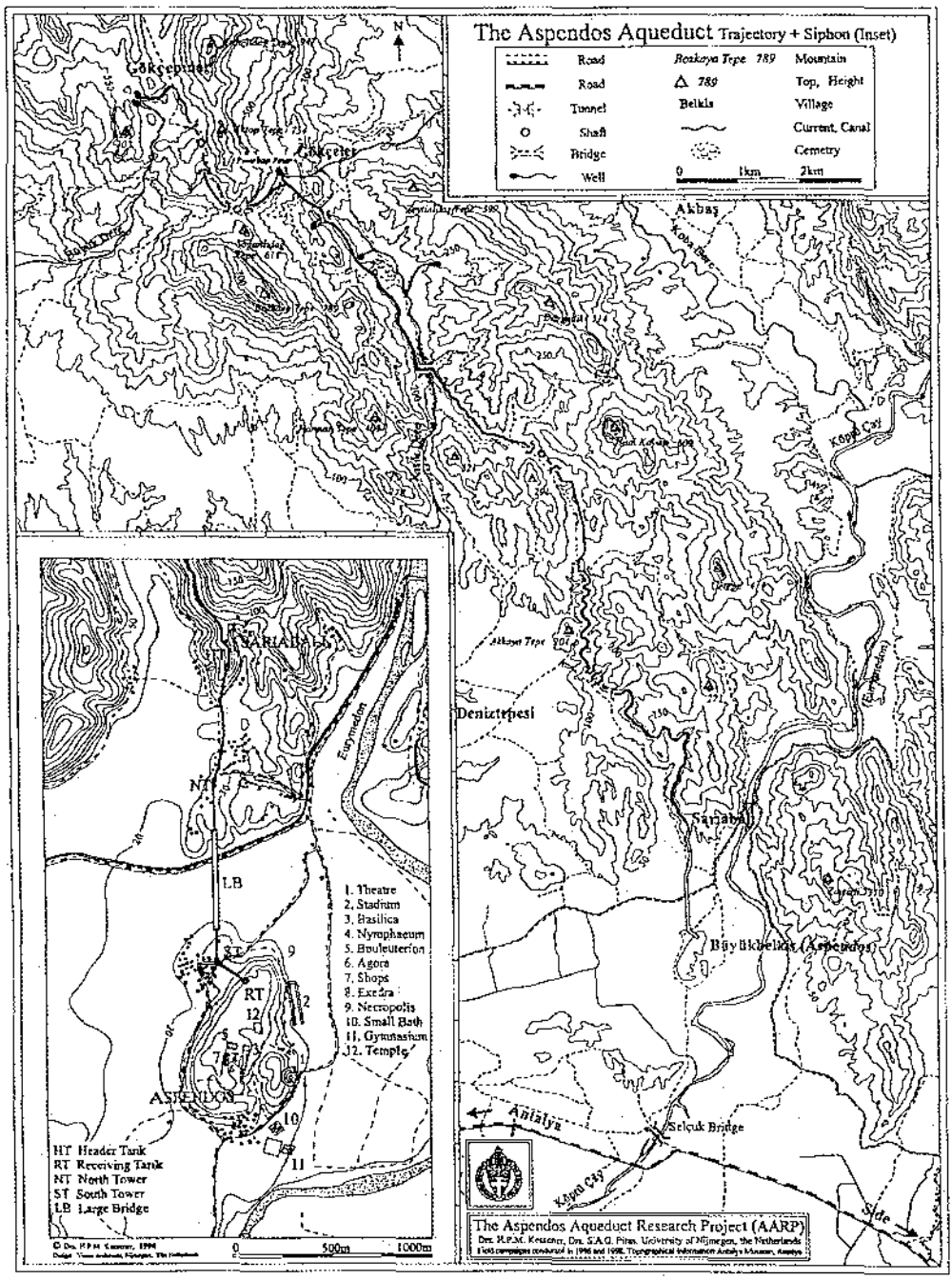

The Aspendos Aqueduct Trajectory + Siphon (Inset)
Road
Road
Tunnel
Shaft
Bridge
Well
Mountain
Top, Height
Village
Current, Canal
Cemetery
0
1km
2km
Gökçeyurt
Akbaş
Deniztepesi
Sarıabalı
Büyükbelkıs (Aspendos)
Antalya
Selçuk Bridge
Side
Kırmır Çay
Köprü Çay
Eurymedon
ASPENDOS
LB
NT
ST
RT
HT
1. Theatre
2. Stadium
3. Basilica
4. Nymphaeum
5. Bouleuterion
6. Agora
7. Shops
8. Exedra
9. Necropolis
10. Small Bath
11. Gymnasium
12. Temple
HT Header Tank
RT Receiving Tank
NT North Tower
ST South Tower
LB Large Bridge
0
500m
1000m
The Aspendos Aqueduct Research Project (AARP)

Fig. 1

Fig. 2

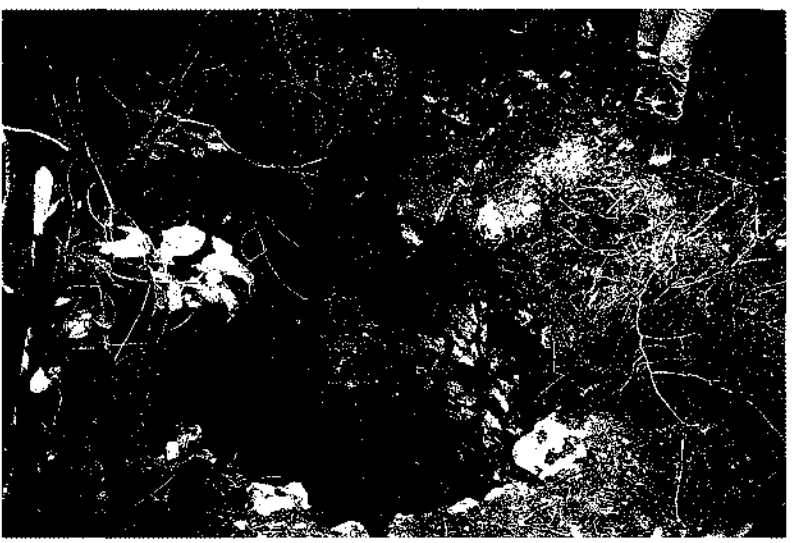

Fig. 3

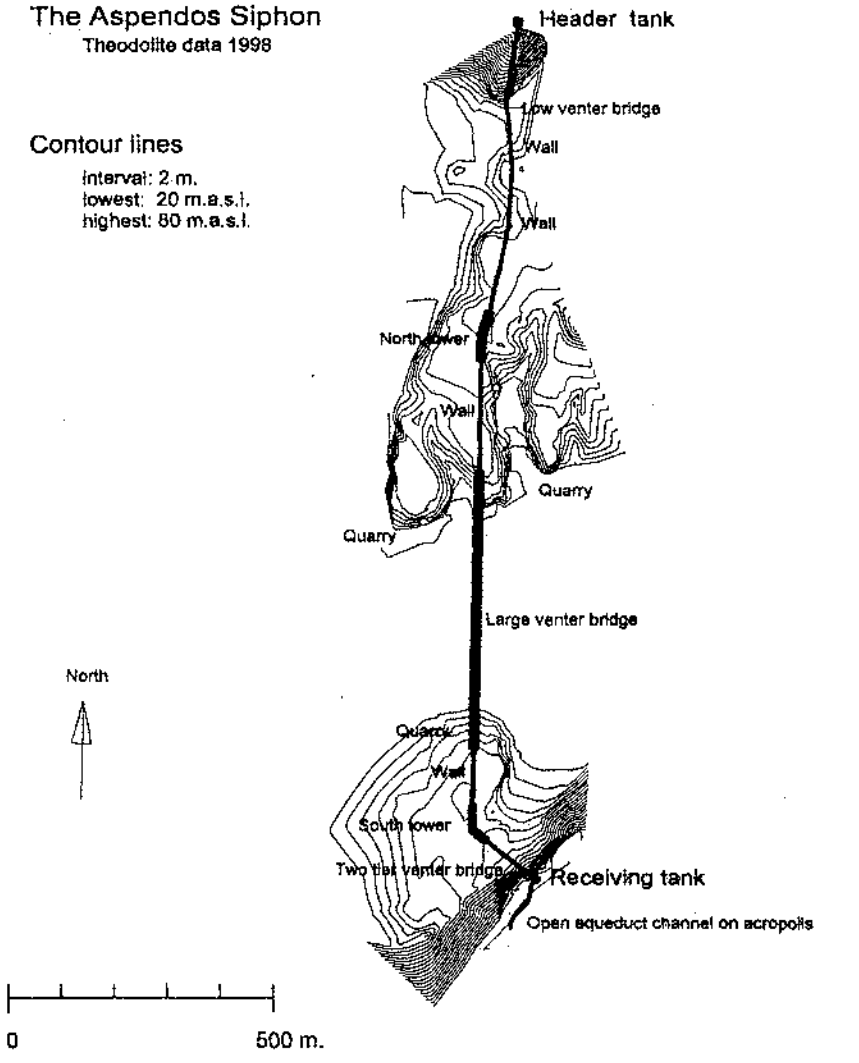

Fig. 4

Fig. 5

The Aspendos Aqueduct Research Project (AARP)

Copyright H.P.M.Kessener, 1999

Fig. 6

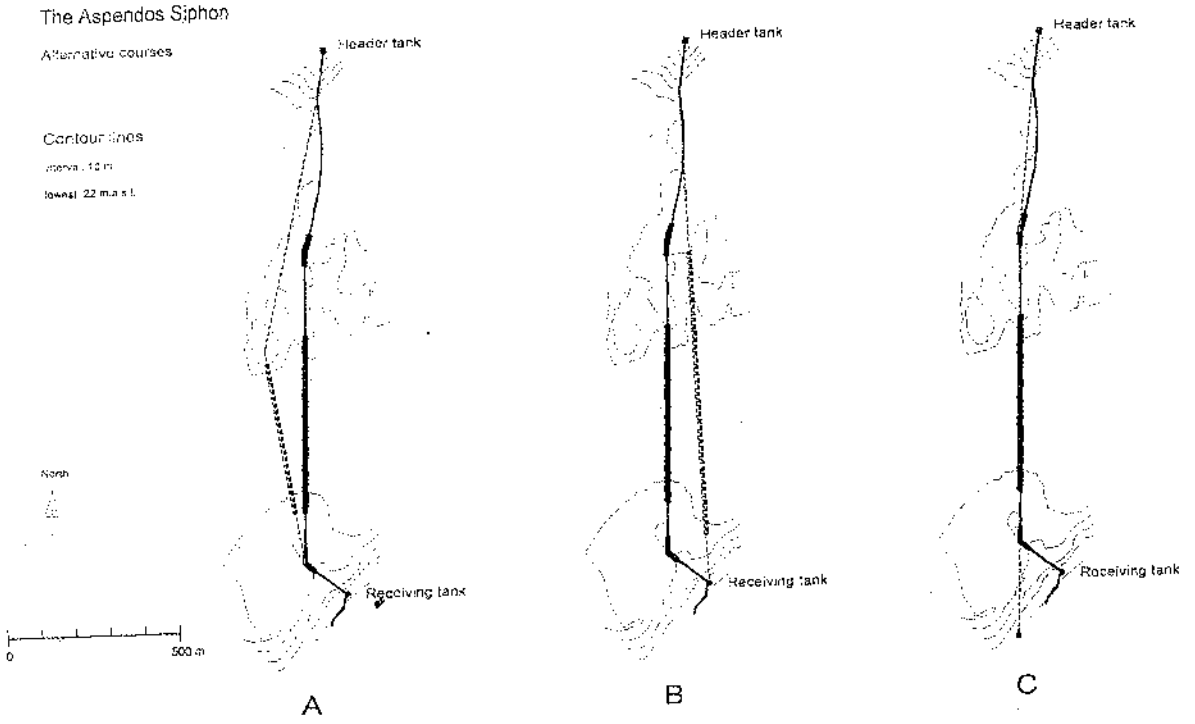

The Aspendos Siphon
Alternative courses
Contour lines
Header tank
Receiving tank
North
0
500 m
A
Header tank
Receiving tank
B
Header tank
Receiving tank
C

Fig. 7

Fig. 8

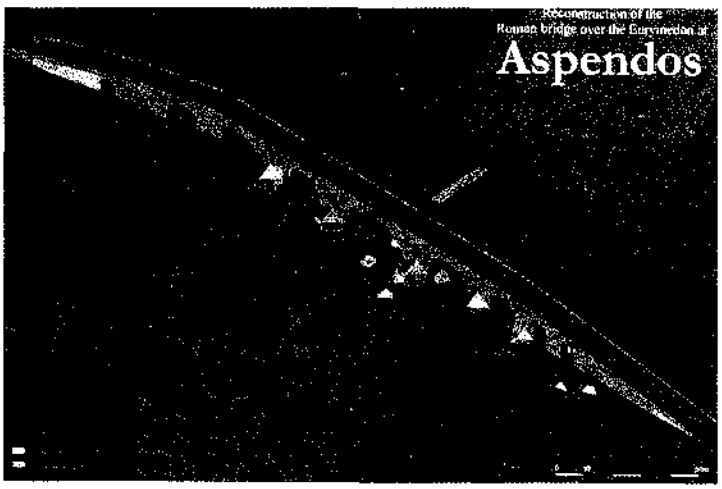

Fig. 9

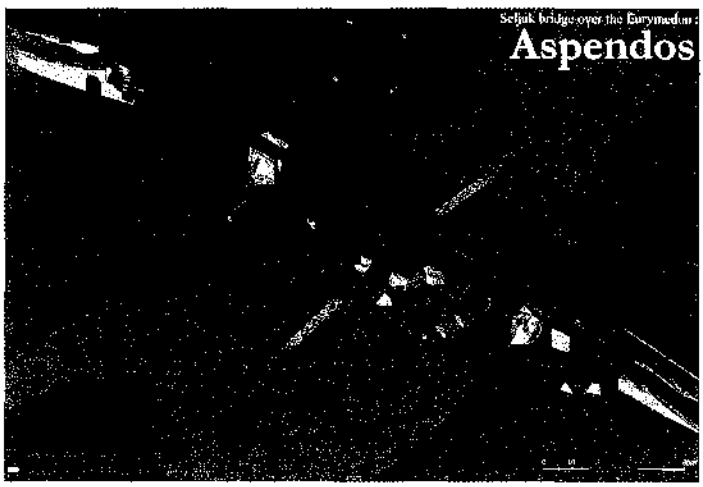

Fig. 10

FRÜHBYZANTINISCHE WOHNHÄUSER IN KILIKIEN ARBAITSBERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 1998

*Ina EICHNER**

Ziel der Untersuchung der frühbyzantinischen Wohnhäuser in Kilikien ist es, neben der Klärung der örtlichen Bautradition auch zeichnerische Rekonstruktionen der Häuser vorzulegen, die dazu beitragen sollen, kronkretere Vorstellungen von frühbyzantinischem Wohnen auf dem Land zu entwickeln[1].

Die Untersuchungen wurden vom 26. Juni bis zum 31. Juli 1998 durchgeführt. In dieser Zeit wurden drei Wohnhäuser in Grundrissen, Schnitten und Ansichten im Maßstab 1:50 aufgenommen. Die Finanzierung erfolgte durch ein Stipendium des DAAD.

Für die Genehmigung des Forschungsantrages danke ich der Türkischen Generaldirektion der Denkmäler und Museen. Ebenfalls danke ich Herrn Prof. Metin Ahunbay für die Erlaubnis, in seinem Arbeitsgebiet zu forschen.

Zu besonderem Dank bin ich der Archäologin Pernille Jaeger verpflichtet, ohne deren Hilfe bei den Vermessungsarbeiten für die Bauaufnahmen das Projekt nicht hätte durchgeführt werden können.

Als Vertreterin des Türkischen Kulturministeriums begleitete uns Frau F. Güler Gürkan vom Archäologischen Museum in Mersin, der ich für ihr Engagement und ihre Unterstützung danke.

Yapısıgüzel

Das erste Wohnhaus, das vom 26. Juni bis zum 9. Juli aufgenommen wurde, steht am Rande der kleinen Dorfsiedlung Yapısıgüzel auf einer künstlich angelegten Felsterrasse[2]. Die Siedlung selbst liegt auf einer Kuppe und umfaßt etwa 30 Wohnhäuser, die sich um zwei Kirchen, von denen die eine am Rand und die andere im Ortskern liegt, gruppieren[3].

Das Haus besteht aus drei Gebäudeteilen mit unterschiedlichen Funktionen. Kernbau ist das fast quadratische Hauptgebäude (Abb. 1). Der Hauptzugang ins Erdgeschoß erfolgte von Osten her durch einen mit Mauern eingefaßten Hof. Dem

* Ina EICHNER, Archäologisches Institut, Abteilung Christliche Archäologie, Marstallhof 4 69117 Heidelberg/ALMANYA

1 Die Untersuchungen der Häuser in Kilikien werden im Rahmen meiner Dissertation über "Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien" an der Universität Heidelberg bei Prof. Dr. Ch. Strube durchgeführt und sollen in einer zweiten Kampagne 1999 fortgesetzt und abgeschlossen werden.

2 F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB* 5, DenkschrWien 215 (1990) 460; H. Hellenkemper, F. Hild, Neue Forschungen in Isaurien und Kilikien, *VIIB* 4, DenkschrWien (1986) 92. Die Autoren haben den Ort 1983 und 1987 aufgesucht.
Sie verwenden für das oben besprochene Haus den Begriff Einzelgehöft, der im vorliegenden Text aufgrund seiner Mißverständlichkeit jedoch vermieden werden soll. Das Haus steht zwar am Rande der Siedlung, gehört aber zweifellos dazu.

3 Hild, Hellenkemper, *a.O.* (1990) 460; Hild, Hellenkemper, *a.O.* (1986) 92 ; Dort nur eine der beiden Kirchen erwähnt. S. Hill, *The early byzantine churches of Cilicia and Isauria* (1996) 249f. verwechselt den Ort mit Üçtepe, das weiter nördlich liegt. Deshalb muß man in seinem Katalog unter Üçtepe nachschlagen um dort die Kurzbeschreibung der beiden Kirchen von Yapısıgüzel zu finden.

Hauptgebäude ist im Osten ein Vorbau vorgelagert, der sich sich durch einen Gurtbogen zum Hof hin öffnet. Dieser Vorbau ermöglichte den Zugang zum Erdgeschoß und zu den Wirtschaftsräumen. Er besaß ein heute nicht mehr erhaltenes Obergeschoß, das über eine Treppe an der nördlichen Hofmauer erreichbar war und von dem aus auch der Haupteingang zum Obergeschoß des Hauptgebäudes zugänglich war (Abb. 2). Das Erdgeschoß des Hauptgebäudes beinhaltet eine große Ölmühle und ist dadurch als Wirtschaftsraum definiert. Die Raumgliederung ist heute nur noch teilweise am Oberflächenbefund ablesbar. Mörtelspuren an der Nordwand des Hauptgebäudes und ein einfach profilierter Kämpfer zeigen aber, daß die Wirtschaftsräume des Erdgeschosses von Gurtbögen unterteilt wurden, die zugleich die Funktion hatten, die Balken für den Fußboden des Obergeschosses zu stützen (Abb. 3) Dem Hauptgebäude wurde im Westen zu einem späteren Zeitpunkt ein Anbau zugefügt (Abb. 4), dessen Wände alle an das Hauptgebäude angesetzt wurden und nicht mit denen des Hauptgebäudes fluchten.

Der verzogene Grundriß ist als Folge von drei Bauphasen entstanden. In der frühesten Bauphase wurden Polygonalmauerwerk in der südlichen Hofmauer und große unregelmäßige Quader in der Nordwest-Ecke des Hauptgebäudes verwendet. Die zweite Bauphase, der das Hauptgebäude sowie der östliche Vorbau angehören, setzte in frühbyzantinischer Zeit unter Einbeziehung der älteren Mauerreste ein. Die dritte und letzte Bauphase schließlich ist zeitlich eng verbunden mit der Errichtung des Hauptgebäudes, also nur wenig später zu datieren[4].

Da alle Erdgeschoßräume bislang als Wirtschafts- oder Lagerräume identifiziert wurden, das Haus aber ein heute nur noch im westlichen Anbau erhaltenes Obergeschoß besaß, liegt es nahe, die Wohnräume ausschließlich im Obergeschoß zu lokalisieren.

Cennet Cehennem

Die Arbeiten in Cennet Cehennem dauerten vom 11. bis 22. Juli.

Die Siedlung, in der das untersuchte Haus steht, liegt am Rande einer Doline, die schon seit vorchristlicher Zeit als Kultstätte bekannt war[5]. Die Siedlung wurde über einen langen Zeitraum bewohnt, die spätesten Siedlungsspuren reichen bis in osmanische Zeit[6]. Einige Wohnhäuser sind noch heute in unterschiedlichem Zustand erhalten.

Das am besten erhaltene Haus wurde untersucht und aufgenommen, wobei die Arbeiten noch nicht abgeschlossen sind (Abb. 5)[7]. Wie schon das Haus in Yapısıgüzel zeigte, ist auch hier der verzogene und unregelmäßige Grundriß die Folge mehrerer Um- und Anbauten, die zu verschiedenen Zeiten erfolgten. Die ursprüngliche Konzeption läßt sich bislang nur schwer rekonstruieren.

In einer ersten Bauphase, die aufgrund der Mauertechnik der frühbyzantinischen Zeit zugerechnet werden kann, wurde im Süden des heute erhaltenen Baues ein Ost-West gerichteter Raum errichtet, der durch zwei Gurtbögen gegliedert wurde (Abb. 6).

An diesen Raum grenzten im Norden noch ein oder mehrere Räume an, von denen sich heute jedoch nichts mehr erhalten hat. In einer zweiten Bauphase erfolgte der Anbau von zwei Räumen im Norden, wobei die Räume, die noch der ersten Bauphase angehörten entweder abgerissen wurden, oder schon vorher verfallen gewesen sein müssen. In diesem Teil des Hauses sind die schwersten Zerstörungen der modernen Zeit zu beklagen, wie es der Zustand des Wandschrankes neben der Baufuge, die die erste Bauphase von der zweiten trennt, belegt (Abb. 7, 8). Der Hauptzugang in das Haus lag im Norden, wo noch ein Türgewände *in situ* steht.

4 Für alle hier vorgestellten Häuser ist die relative Abfolge der Bauphasen gesichert, für eine genauere Datierung sind jedoch noch weitere Untersuchungen der für Kilikien in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit charakteristischen Mauertechniken notwendig. Diese Untersuchungen sollen im Sommer 1999 vorgenommen werden.

5 J. Keil, A. Wilhelm, Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, *MAMA* 3 (1931) 214 ff.

6 siehe dazu die bei Hild, Hellenkemper, *a.O.* (1990) 315 angegebene Literatur.

7 Das Haus wurde noch 1969 und 1982 in wesentlich besserem Zustand angetroffen: Hild, Hellenkemper, *a.O.* (1990) 314f., vgl. Abb. 247f.

Außerdem führte an der Nordseite ein antiker Weg durch die kleine Siedlung, von dem aus das Haus betretbar war. Zu einem späteren Zeitpunkt wurde, unter Verwendung von Spolien, einer der Gurtbögen der ersten Bauphase durch einen kleineren Gurtbogen ersetzt. Die Mauertechnik unterscheidet sich deutlich von der der ersten und zweiten Bauphase, läßt aber nach bisherigen Erkenntnissen keine zeitliche Fixierung zu.

Nach Ausweis der Gurtbögen war der Bau sowohl in der ersten als auch in der zweiten Bauphase zweigeschossig errichtet. Bislang läßt sich der Zugang ins Obergeschoß jedoch noch nicht lokalisieren.

Die Erdgeschoß-Räume scheinen, wie in Yapısıgüzel, vorwiegend als Nutz- und Wirtschaftsräume fungiert zu haben, denn neben dem Hauptzugang befindet sich ein großer Viehtrog *in situ* und in einem der nördlichen Räume liegt die Öffnung einer Zisterne[8].

Şamlıgöl

Die Untersuchung des Hauses in Şamlıgöl erfolgte in der Zeit vom 23. Juli bis zum 31. Juli.

Die Siedlung Şamlıgöl umfaßt mehrere Häuser unterschiedlichen Erhaltungszustandes sowie eine große Zisterne[9].

Das untersuchte Haus ist zweigeschossig erhalten geblieben und mit seiner Hauptfassade nach Osten ausgerichtet. Der Grundriß ist verzogen und im Gegensatz zu den Häusern in Yapısıgüzel und Cennet Cehennem ist dies nicht das Ergebnis mehrerer Bauphasen, sondern war schon im Entwurf so vorgesehen, da der Bau in einer einzigen Bauphase errichtet wurde.

Der Hauptzugang zum Erdgeschoß liegt im Osten und trägt auf dem Türsturz ein eingemeißeltes Kreuz in einem Medaillon, wie man es häufig über den Hauseingängen frühbyzantinischer Wohnhäuser in Kilikien findet (Abb. 9)[10]. Im Erdgeschoß befanden sich zwei große Nord-Süd orientierte Räume, die durch eine Tür, von der sich noch ein Gewände erhalten hat, verbunden waren (Abb. 10). Beide Räume wurden durch Gurtbögen unterteilt. Einer der Räume wurde durch ein Rechteckfenster belichtet. Ein dritter, kleinerer Raum war nur von außen her durch einen Bogendurchgang in der Ostfassade zugänglich.

Maueransätze zeigen, daß sich der Bau ursprünglich noch weiter nach Norden und nach Westen hin ausgedehnt haben muß. Die dort liegenden Räume lassen sich jedoch aufgrund des hohen Steinversturzes nicht ohne aufwendige Räumarbeiten erschließen.

Über den Räumen des Erdgeschosses lag im Obergeschoß ein einziger großer Raum, in dessen Ostwand ein Wandschrank eingelassen war (Abb. 11). Der Zugang zu diesem Raum erfolgte vermutlich von außen her über einen hölzernen Balkon, von dem sich noch Konsolen in der Außenwand erhalten haben. Die Tür in das Obergeschoß liegt in einer Achse über der Tür des Erdgeschosses.

Die Größe des Obergeschoß-Raumes läßt die Vermutung zu, daß auch in diesem Haus das Obergeschoß als reiner Wohnbereich, in diesem Falle wohl sogar als Repräsentationsbereich, diente. Im Erdgeschoß dürften demnach in Analogie zu den Häusern in Yapısıgüzel und Cennet Cehennem die Wirtschafts- und Nutzräume gelegen haben.

Alle hier vorgestellten Häuser, sowie zusätzlich noch sieben Häuser in fünf anderen Siedlungen, sollen im Sommer 1999 weiter untersucht werden, um die noch offenen Fragen weitgehend zu klären.

---

8 Hinweis über die Lage der Zisterne nach übereinstimmenden Angaben der ortsansässigen Bevölkerung. Die Zisterne ist heute zugeschüttet und mit einer modernenTrockenmauer überbaut. Die aus Kalkstein gearbeitete Einfassung des Schöpfloches wurde im neuzeitlichen Trockenmauerwerk wiederverwendet.

9 Zur Siedlung und zum hier untersuchten Haus: Hild, Hellenkemper, *a.O.* (1990) 395; Hild, Hellenkemper *a.O.* (1986) 79 f.

10 vgl. z.B. die Häuser in Öküzlü, Karakabaklı, Kızılbağ, Kızılören und Kabacam.

Abb. 1: Yapısıgüzel, gesautansicht des Hauses nach Südwesten. Im Vordergrund die Treppe im Hof und die Tür des Haupt gebäudes. Im Hintergrund der hoch aufragende westliche Anbau

Abb. 2: Yapısıgüzel, Vorbau des Hauses nach Narden. Am rechten Bildrand die Treppe zum obergeschoß

Abb. 3: Yapısıgüzel: Mörtelspuren und kämpfer an der Nordwand des Hauptgebäudes. Blich nach Norden

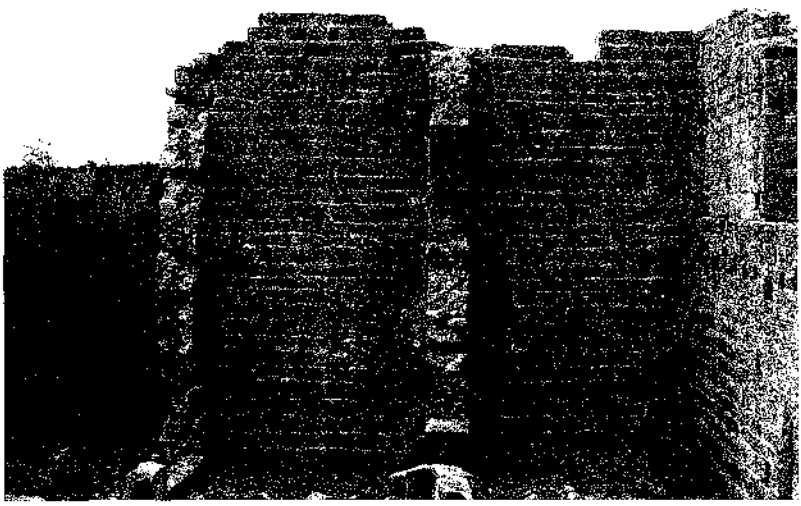

Abb. 4: Yapısıgüzel: Westlicher Aubau nach westen

Abb. 5: Cennet Cehennem: Haus nach Nordwesten, gesamtansicht

Abb. 6: Cennet Cehennem: Blich nach Westen auf die beiden gurtbögen

Abb. 7: Cennet Cehennem: Zustand des Wandschrankes 1997, nach Osten

Abb. 8: Cennet Cehennem: Zustand des Wandschrankes 1998, nach Osten

Abb. 9: Şamlıgöl: Tür in das Erdgeschoß des Hauses, nach Westen

Abb. 10: Şamlıgöl: Blick nach südwesten in die beiden großen Räume

Abb. 11: Şamlıgöl: Ostwand des Hauses, nach Osten

POST-BRONZE AGE TROY

*Charles Brian ROSE**

ÖZET

Kazılar höyüğün güneybatısındaki mabet alanında gerçekleştirildi (Resim: 1-6). Bölgenin 8. yüzyılın sonları itibarı ile kutsal alan haline geldiği, Demir Çağına ait sunak depozitinin gün ışığına çıkarılması ile anlaşılmıştır (Resim: 4). Arkaik Döneme ait, dini önem taşıdığı tahmin edilen üç adet yapı kalıntısına rastlanmıştır. Bunlardan iki tanesi M.Ö. 7. yüzyıla, diğeri ise M.Ö. 550 yılına tarihlenebilir olup, sonuncusu Aeolik sütun başlığına sahiptir. Erken Hellenistik Dönemde bölgede tunç işçiliği yapıldığına dair ipuçlarına rastlanmıştır. Çoğunluğu M.Ö. 3. yüzyıla ait, 13 adet taban kalıbı ele geçirilmiştir (Resim: 6).

Hellenistik Dönemde mabet alanında 3 büyük tapınak bulunmakta idi (Resim: 5). Birincisi M.Ö. 250-225 yılları arasında inşa edilmiş olup renkli sıvalı duvarları ve çakıl mozaik tabanı vardır. Tabanda bir adet fener ve bir heykelin tabanı için yerler ayrılmıştır. M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında bu mozaikli bina yıkılıp yerine yan yana iki yeni tapınak (Tapınak A ve B) inşa edilmiştir. Mabet alanının Samothrake'in yüce tanrılarına (ki bu mistik bir külttür) tapınmak amacı ile yapılmış olduğu zengin ipuçları sayesinde kesinlik kazanmıştır. Bu alandaki aktiviteler, Roma'nın Troia geçmişi ile bağdaştırılabilir.

Mabet alanının yakınında Hellenistik Döneme ait şehir duvarlarının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu duvar, temelinde bulunan keramikler doğrultusunda M.Ö. 250-220 yılları arasına tarihlenebilir. Buradan da coğrafyacı Strabon'un Troia'daki şehir duvarlarını Alexandria Troas'taki sur duvarları ile karıştırmış olduğu anlaşılmaktadır.

Roma *odeon*unda konservasyon çalışmaları sonuçlandırılmıştır (Resim: 2, 7). Sahne binasının son şekli Caracalla Dönemine (M.S. 211-217) tarihlenir. Bir zamanlar sahne binasının ikinci katında yer alan Hadrianus heykelinin büyük bir çoğunluğu binanın arka tarafındaki deprem yıkıntısında ele geçirilmiştir. *Odeon*a yerleştirilmiş olan Augustus'un heykeli *agora*ya yönlendirilmiştir (Resim: 9).

Roma *bouleuterion*unun doğu kesimindeki kazılarda erken döneme ait 4 adet yapıya rastlanmıştır. Bunlardan biri Arkaik, diğeri Klasik en son ikisi de Hellenistik Döneme aittir. İlk üç yapı şehrin *prytaneion*u ile ilişkili olup sonuncu yapının M.Ö. 250-225 yılları arasında inşa edilmiş olan Hellenistik bouleuterion olması gerekmektedir.

Roma Döneminde yerleşim alanı şehrin güneyinde, Aşağı Şehir'de bulunmakta idi. Severus Döneminde bu bölge yoğun bir inşadan geçirilmiş, *insula*ları çevreleyen taş sokaklar yine Severus Döneminde yapılmıştır.

Höyüğün güneybatısındaki mağara, Erken Roma İmparatorluk Döneminden itibaren su kaynağı olarak kullanılmış, su mağaranın önündeki 3 adet taş havuza akıtılmıştır (Resim: 10). Bu havuzlardan biri, Varro ve Columella'nın da bahsettiği şekilde, balık yetiştirmek için kullanılmıştır. Her 3 havuzun da M.S. 2. yüzyılın sonları ve 3. yüzyılın başlarında halen kullanılmakta oldukları göze çarpmaktadır, ancak bu dönemden sonra kullanımdan çıkarıldıkları anlaşılmıştır.

* Prof. Dr. Charles Brian ROSE, Dept. of Classics, ML 226, University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio 45221-0226, ABD

Sivritepe Tümülüsü'nde kazılara başlanmış, ancak tamamlanmamıştır. Tümülüste en geç Erken Hellenistik Dönem dolgusu bulunmuş ve tümülüsün yakınındaki Neolitik bir yerleşimden getirilmiş toprak ve kalıntılar ile inşa edildiği görülmüştür.

The current excavations at Troy, which have been conducted annually since 1988, have concentrated on the entire history of habitation at the site, with each of the phases given equal weight. Work is conducted under the auspices of the University of Tübingen in partnership with the University of Cincinnati. In the course of eleven years of excavation a wealth of material relating to Greek and Roman occupation has been uncovered, and our knowledge of Troy during the classical periods has increased substantially[1].

The primary focus of the Post-Bronze Age work has been the Sanctuary on the southwest side of the mound (Fig. 1-6)[2]. The excavations of Carl Blegen had uncovered two open-air walled precincts with altars, which he labelled the Upper and Lower Sanctuaries, as well as a grandstand further to the north. In the course of the last two years of excavation we have uncovered several additional buildings to the west, and a series of closed deposits spanning most of the first millennium B.C.

Our discovery of an Iron Age votive deposit indicates that the area had already been designated as sacred by the end of the eighth century B.C. The most unusual example from this deposit is a stand with fenestrated sides and cross hatched triangle decoration, possibly intended to support an incense bowl (Fig. 4)[3].

In the northern part of the Sanctuary there was evidence for three archaic structures, each constructed on top of the other. All probably had religious functions of some sort. The first building appears to have been wooden and little remains except a limestone column base. Over it was built a nearly square structure with boundary walls that probably marked the edges of a terrace. Both of these buildings were constructed in the seventh century. The third and latest Archaic building dates to approximately 550, which makes it more or less contemporary with the nearby temples at Neandria and Assos[4]. The building is about 2/3 the size of the Neandria temple, and it was probably decorated with Aeolic capitals.

The extensive activity here during the seventh and sixth centuries did not extend into the classical period. It looks as if the alternating political dominance of Mytilene, Athens, and Persia within the Troad prompted something of a setback for Troy. There was, however, a renewed burst of activity in the early Hellenistic period, when Troy became the capital of a new league of cities. A large multi-room structure was built directly over the late archaic building, and in front of it we found evidence for bronze-casting. There were 14 mold bases, most of which date to the mid third century B.C., and around them were cuttings for wind breaks (Fig. 6)[5]. The channel around the rim presumably collected the wax that emerged from the mold when it was fired. There were unfortunately no molds *per se* to indicate what was being cast.

---

1 My colleague Prof. Dr. Manfred Korfmann is the Director of the Troy project, and I thank him for inviting me to head the Post-Bronze Age research and excavation. The preliminary reports on Post-Bronze Age excavations at Troy have been published in eight volumes of *Studia Troica*, 1991-1998.

2 For earlier reports see C. B. Rose, The 1992 Post-Bronze Age Excavations at Troia, *Studia Troica* 3: 98-105; The 1993 Post-Bronze Age Excavations at Troia, *Studia Troica* 4: 76-86; The 1994 Post-Bronze Age Excavations at Troia, Studia Troica 5: 82-97; The 1995 Post-Bronze Age Excavations at Troia, *Studia Troica* 6: 97-101; The 1996 Post-Bronze Age Excavations at Troia, *Studia Troica* 7: 75-92; The 1997 Post-Bronze Age Excavations at Troia, *Studia Troica* 8: 73-92.

3 The closest parallel I have been able to find is T. J. Dunbabin, *Perachora , The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, Volume II (1962) 90-91, 98-99, pl. 36.

4 H. Wiegartz, "Äolische Kapitelle, in E. Schwertheim-H. Wiegartz, ed., Neue Forschungen zu Neandria und Alexandria Troas (1994) 117-132; E. Serdaroğlu, *Assos* (1995) 82-90.

5 The type is described in C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary from the Beginnings through the fifth century B.C.* (1988) 229; G. Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten* (1990) 83. 121, 123, 136-137, 211-213.

In the middle of the third century, a new and lavishly decorated building was constructed to one side of the two open air precincts (Fig. 5). The interior of the cella featured polychrome plaster imitation of drafted margin masonry, a pebble mosaic with a cutting for a torch, and foundations for a statue base. During the first half of the second century, this Mosaic Building was dismantled and two new temples (A and B) were built side by side. The temples may be connected to the two walled precincts at the south, which continued to function throughout the Hellenistic period.

It had never been clear which gods were worshipped in the Sanctuary, but these discoveries provide some important clues. The elaborate decoration within the cella of the Mosaic Building suggests interior use, as does the existence of the torch base. Such a layout suggests that the Sanctuary was associated with a mystery cult, and this identification is consistent with the plans of the Upper and Lower Sanctuaries. The exterior walls of both precincts were nearly four meters high, which indicates that sacrifices at the altars were screened off from the uninitiated.

It seems likely that this is the Sanctuary of the Samothracian gods mentioned in several inscriptions from Troy, and there is considerable evidence to support the identification[6]. The Sanctuary was built at a site where the island of Samothrace can easily be seen on clear days, and in Hellenistic fill next to the Lower Sanctuary we found a cup rim inscribed with the word "Melite". According to Strabo, this was the ancient word for Samothrace[7]. Open-air walled precincts were not common in sanctuaries in the eastern Mediterranean, but a similar example (the "Altar Court") can be found in the Sanctuary on Samothrace[8]. The plaster imitation of drafted margin masonry on the walls of the Mosaic Building was also uncommon during the early and middle Hellenistic period; its only appearance in contemporary religious architecture was in the Hieron at Samothrace[9].

Many of the finds from the Sanctuary represent Cybele and Dardanos, both of whom figured prominently in the Samothracian mysteries[10]. In the mysteries, there were two grades of initiation, the muesis and epopteia. These two grades may be related to the bipartite organization of the Sanctuary[11]. The Samothracian gods came to be associated with the Penates or household gods of Aeneas during the Hellenistic period; this essentially recast the Samothracians as kinsmen of the Romans, by way of Aeneas[12]. A Samothracian sanctuary at Troy would therefore have complemented the Trojans' attempts to emphasize their legendary ties to Rome[13].

One of the most contentious issues regarding Greek and Roman Troy involves the fortification system of the city. Parts of the city wall were unearthed by Dörpfeld and Blegen, and it was mentioned by Strabo and Livy, but Strabo's statements about the construction of the wall are contradictory. He notes that Lysimachus built the temple of Athena as well as a city wall over 7 km in length, but he later says that when the Gauls first crossed the Hellespont in 278 B.C. Troy had no fortifications[14]. In an attempt to resolve the controversy, we included the city wall in the research program. Our work concentrated on the western side of the mound, near the Sanctuary, and on the northeast side next to the portico of the Athena temenos. The marl foundations of the wall were discovered in place just below ground level. The wall was three meters wide and its circumference would have been slightly over 3 km. We unearthed a fairly large por-

6 The inscriptions are discussed in G. Cohen, A Dedication to the Samothracian Gods, *Studia Troica* 6 (1996) 201-207.
7 Strabo 10.3.19.
8 K. Lehmann – D. Spittle, *Samothrace 4.2. The Altar Court* (1964).
9 P. Lehmann, *Samothrace 3. The Hieron* (1969) vol. I, 138-142, 204-212.
10 N. Lewis, *Samothrace 1. The Ancient Literary Sources* (1958) nos. 31, 32, 36, 53a-75, 142, 144-145; S. Cole, Theoi Megaloi. *The Cult of the Great Gods at Samothrace* (1984) 3-4.
11 P. Lehman, *Samothrace 3. The Hieron* (1969) vol. II, 3-50.
12 Servius *In Aeneidem* 3.12 = Lewis 1958 (op. cit. n. 10), no. 179; W. Burkert, Concordia Discors: The Literary and the Archaeological Evidence on the Sanctuary of Samothrace, in N. Marinatos and R. Hägg eds., *Greek Sanctuaries: New Approaches* (1993), 187.
13 For the Roman-Trojan connections in the late third/early second century B.C., see E. Gruen, *Studies in Greek Culture and Roman Policy* (1990) 11-33; E. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome* (1992) 31-51.
14 Strabo 13.1.26; Livy 37.37.2; W. Leaf, *Strabo on the Troad* (1923) 141-147.

tion of the foundation trench, and the latest pottery had a date range of 250-220 B.C.; a construction date in the third quarter of the third century B.C. therefore seems certain. This discovery demonstrates that Strabo was mistaken in attributing the construction of the city wall to Lysimachus. He appears to have confused it with the nearby town of Alexandria Troas, which had a city wall with a circumference of nearly 7 km.

Next to the Athena portico, we uncovered the northeast gate of the city. It consists of two limestone piers with drafted margin masonry, one of which is bonded to the foundations of the Athena portico. The entrance was over three meters wide and was probably covered by an arch rather than a corbelled roof. The pottery in the foundations shows that its construction was contemporary with the building of the city wall. The portico of the Athena temenos can be assigned to the same period. At the same time there was extensive restoration of the Troy VI citadel wall on the south side of the mound. Some scholars have questioned Troy's wealth and power in the third century BC, but the evidence of the coins, inscriptions, and the buildings themselves indicate a fairly high level of prosperity. From the area around the gate we have good evidence for two earthquakes in the late fifth century A.D. which also brought down the Athena portico.

During the 1998 season we also completed our work in the Odeion (Fig. 2, 7). Earlier excavation here demonstrated that the building was constructed in the Augustan period and renovated with an aediculated columnar facade during the reign of Hadrian. A cuirassed statue of Hadrian was originally located on the second level of the skene (Fig. 8) and a portrait of Augustus stood in front of the Odeion facing the agora (Fig. 9)[15]. In 1998 the preservation of the Odeion skene was completed with the assistance of Michael Marius of Vienna. The damaged mortar was replaced and the remains were consolidated with a product that protects the foundations from both sunlight and humidity.

Excavation in the Bouleuterion, further to the east, demonstrated that four buildings were constructed here prior to the Roman Bouleuterion (Fig. 1). These were all multi-room structures which appear to have had the same orientation. They may have served as the site's Prytaneion, which typically contained several rooms for dining and storage. Between 250 and 225 B.C. a massive structure was built which must have served as the Hellenistic Bouleuterion. The internal foundations most likely supported a colonnade around the cavea, like the Bouleuterion at Priene, and the marl foundations in the center would have held the orchestral altar[16]. The building would probably have served as the meeting place for representatives of the Troad Koinon, which was focused on the cult of Athena Ilias, and its location next to the road leading to the Temple of Athena would have been especially appropriate.

We continued work in the Lower City south of the mound, which had become an extensive residential area during the Roman empire. Like the Hillside Houses at Ephesus, these insulae seem to have been continually modified, with new walls added and old ones taken away as ownership changed. In 1998 we uncovered the first secure evidence for Hellenistic architecture in the center of the Lower City. This consisted of little more than one room, but the pottery found within and beneath the stones of the walls indicate that the building had been constructed between 250-225 B.C. This is precisely the time when the city wall was constructed; the residents of the city apparently did not feel comfortable living here until the area was protected by fortifications.

The early Roman houses in the Lower City were damaged by fire in the second half of the second century, but new building resumed in the later Severan period. The house walls were decorated with painted plaster featuring floral motifs, and mosaics with geometric decoration were added shortly thereafter. There is abundant evidence for renewed construction throughout the city during the Severan period, and it must have been a relatively prosperous time at Ilion. Caracalla's visit to Ilion in A.D. 214 may have had something to do with it. We again found a large number of bone tools and

15 For earlier reports on the Odeion see C. B. Rose (op. cit. n. 1) 1994, 88-93; 1997, 101-102; 1998, 92-97.

16 W. McDonald. *The Political Meeting Places of the Greeks* (1943) 263-268.

molds as well as nine terra-cotta fingers, each of which belonged to a different lifesize or overlifesize statue. The finds strengthen our hypothesis that this area served as a center for the production of both large and small scale terra-cotta figures[17].

It is now clear that the stone streets that framed the insula are also of Severan date. We lifted the pavers and excavated below them down to bedrock. The deposits sealed beneath the pavement indicate a construction date in the first half of the third century A.D.; the stone streets should therefore probably be connected with the late Severan building program in the Lower City[18].

During the 1997 season considerable excavation was conducted in and around a cave located southwest of the citadel. In 1998 excavation continued inside the cave and up to 10 m. in front of it. The cave contained three interior arms and functioned as one large aquifer, with water emanating from its walls and roof. It apparently served as an important source of water for this corner of Ilion. In front of the cave there were three adjoining basins, although they were not all built simultaneously nor are they all of the same construction (Fig. 10). The first (Basin 1) was at least six meters long, with most of the floor formed of large limestone pavers. At some point after the first basin was built there was a major modification in the design, and two new basins of identical size were added. *Opus signinum* covered the walls of all three basins, which were almost certainly in use simultaneously.

Built into the walls of Basin 2 are a series of terra-cotta pipes which were closed at the back. This type of basin construction with tube-filled walls was frequently used for fishponds during the Roman period. Such designs were discussed by the Roman writers Varro and Columella[19]. They note that there should be a constant flow of fresh water into the tanks, which the cave would have provided, and that the walls should contain recesses to provide shade for the fish. Some types of fish (eels in particular) did not get along with others and consequently needed to be placed in separate tanks. It is therefore not surprising that there were at least three adjoining basins here. The Trojan fishtanks appear to be the only ones to have been found in Turkey to date. We have a clear *terminus post quem* of A.D. 150 for the construction of Basins 2 and 3. They appear to have been in operation for no more than 100 years, between A.D. 150 and 250, and possibly only for a few decades during this period.

One of our projects last summer led us to the Aegean coast. The tumuli along the northwest coast of the Troad have been associated with the graves of the Homeric heroes since at least the early Hellenistic period. Alexander the Great stopped to see them as did many of his successors[20]. One of the tumuli south of Yeniköy, Beşik-Sivritepe, had been explored by Schliemann, and the lower half was excavated in the 1980's by my colleague Manfred Korfmann[21]. In 1996 and 1997 there were several clandestine attempts to rob the tumulus, and official excavation began here again in 1998 in cooperation with the Çanakkale Museum.

Radar readings taken within the robbers' tunnels indicated an anomaly, possibly the burial chamber, on the eastern side of the tumulus. We opened an 8 m. square trench near the summit of the mound, centered over the area where the anomaly had been detected. To reach the anomaly, 12 m. of earth will have to be removed, and in 1998 there was time to excavate only the initial four meters. Nevertheless, this provided valuable information regarding the construction date of the mound. The latest pottery within the fill of the tumulus was early Hellenistic- either late fourth or early third century B.C. Its construction may be linked to the changes in Ilion's fortunes during the early Hellenistic period, when the topography in the area changed so dramatically.

---

17 S. Miller, Terracotta Figurines. New Finds from Ilion, *Studia Troica* 1 (1991) 39-68.

18 For the Severan restoration program see Rose 1997 (op. cit. n. 1) 101-103; 1998, 96, 97, 102.

19 Varro, *De Re Rustica* 3.17; Columella, *De Re Rustica*, 8.16-19; J. Higginbotham, *Piscina* (1997) 23.

20 J. Cook, *The Troad* (1973)159-174; W. Dörpfeld, *Troia und Ilion* (1902) 539-548; H. Schliemann, *Troia* (1884) 242-263; Ilios. *The City and Country of the Trojans* (1881) 648-672.

21 M. Korfmann, Beşiktepe: Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1983, Archäologischer Anzeiger (1985) 167; *Beşiktepe*: Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung von 1984, *Archäologischer Anzeiger* 1986, 309-310; *Beşiktepe*: Vorbericht über die Ergebnisse der Arbeiten von 1987 und 1988, *Archäologischer Anzeiger* 1989, 474-481.

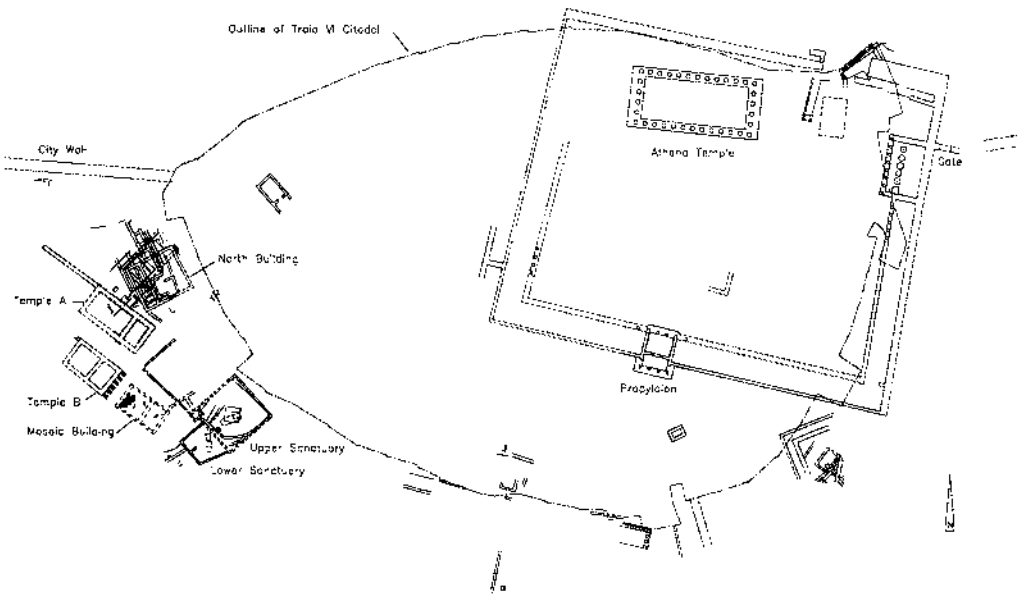

Fig. 1: Plan of Troy VIII (ca. 700-85 B.C.)

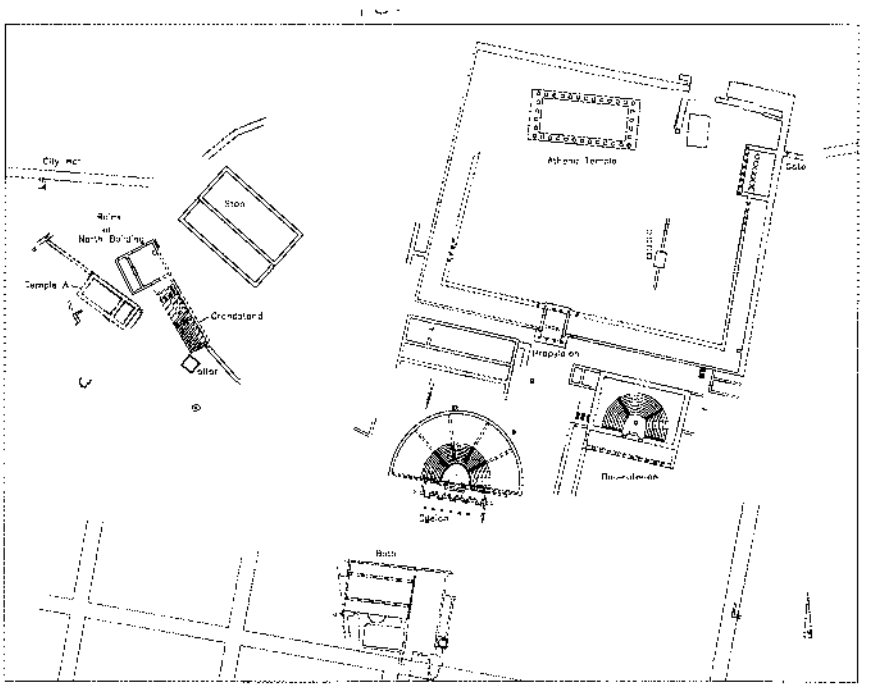

Fig. 2: Plan of Troy IX (ca. 700-85 B.C.-500 A.D.)

Fig. 3: Aerial view of Sanctuary, looking north

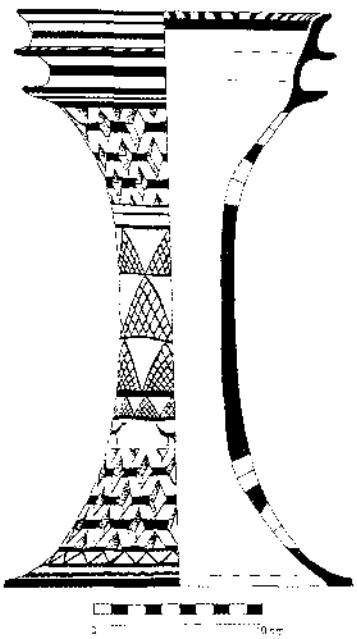

Fig. 4: Fenestrated stand from the sanctuary

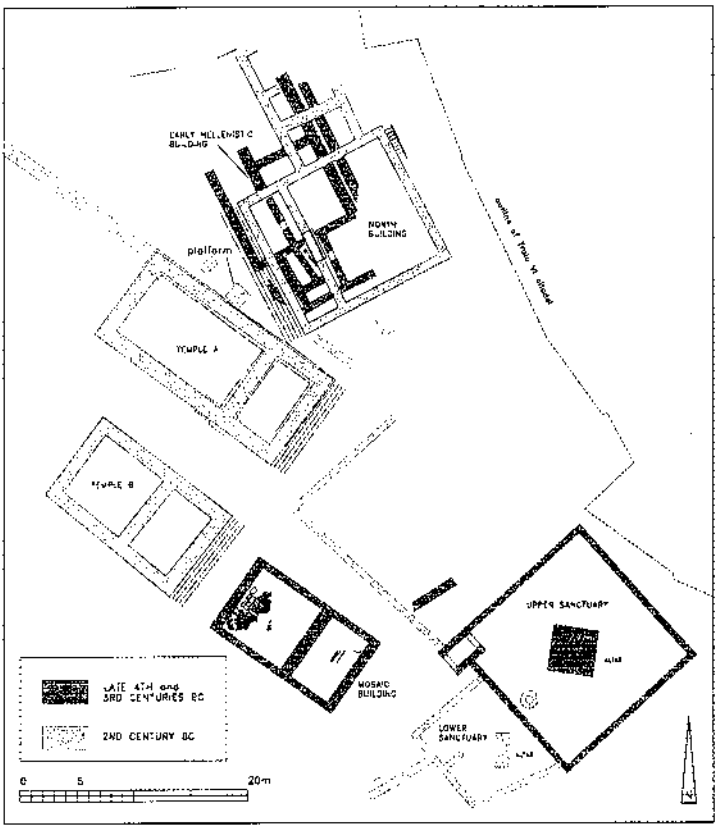

Fig. 5: Phase plan of the Sanctuary in the Hellenistic period

Fig. 6: Mold base for bronze-casting, from the Sanctuary

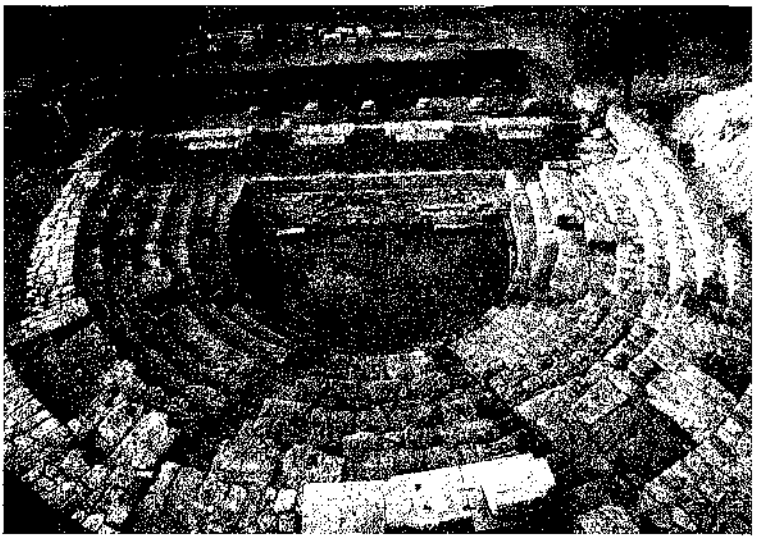

Fig. 7: The Odeion after conservation

Fig. 8: Statue of Hadrian from the Odeion

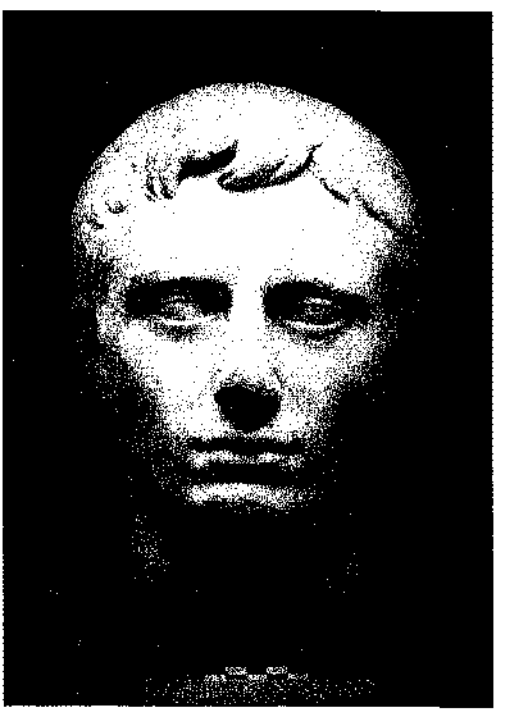

Fig. 9: Portrait of Augustus from the Odeion

Fig. 10: Fish basins in front of the cave in the Lower City

1998 YILI ADIYAMAN, GAZİANTEP, HATAY, KARS İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Bakiye YÜKMEN**

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına 6 - 25.7.1998 tarihleri arasında yapılmış olan "1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırması" Mustafa Kemal Üniversitesi Araştırma Fonu, Ekin Ticaret A.Ş. ve Adıyaman İli Besni İlçesi T.E.D.A.Ş. tarafından finanse edilmiştir[1].

Araştırmada Centre National de Recherches Scientifique'ten Yrd. Doç. Dr. Monique Rico-De Bouard, Lyon II Üniversitesi'nde Doktorant ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Araştırmacısı Onur Özbek ekip elemanı olarak, Akşehir Müzesi Arkeoloğu Şengül Salman Bakanlık temsilcisi olarak yer almışlardır[2].

Megalit anıt türlerinden biri olan dolmenler tarih öncesi dönemlerden bu yana ayakta olan kalıntılardandır ve anıtsal görünümleri ile dünyanın birçok yerine dağılmaktadır.

Bilgilerimize göre Türkiye megalitizmine yönelik ilk araştırmalar 1800'lü yıllara gitmektedir. Daha sonra 1900'lerde Morgan (1927)'ın Kafkas ağırlıklı çalışması, Velkov ve Mikov'un (1932) Trakya ağırlıklı çalışmaları gelir.

Bu konuya yönelik Türk araştırmacılarınca yapılan çalışmalar ise 1960'lara dayanmaktadır. Bu tarihlerdeki Prof. Ş.A.Kansu, Prof. Enver Bostancı ve Prof. Kılıç Kökten'in çalışmalarından sonra, 1971'den 1980'lere kadar konunun Türkiye çalışmaları iyice durur.

1980'lerde İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Mehmet Özdoğan'ın çalışmaları ile tekrar gündeme gelir. 1983 yılında Edirne Müzesi'nin yaptığı bir kazı ise, Türkiye'de ilk dolmen kazısıdır. Bu çalışmalar tamamen Trakya megalit anıtlarına aittir. Buradaki anıtlara ait ikinci kazı gene Edirne Müzesi tarafından Arkeolog Murat Akman'la birlikte yapılır.

Asırlarca, çeşitli kültürleri topraklarında konaklatarak, çok kültürlü bir özellik kazanan Türkiye'nin, sadece Trakya kesiminde değil, doğu ve güneydoğusunda da varlıkları ispatlanmış bulunmaktadır (Yükmen 1997).

Amaç

Anadolu megalit anıt geleneğinin hangi topluluklarca, hangi ihtiyaçlar içerisinde, nerede, nasıl başlatıldığı ve böylesine geniş alanlara nasıl yayıldığı gibi, birçok karanlık noktaları bulunmaktadır. Oysa Trakya örnekleri gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu dolmenleri de hızla yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu nedenle, envanterleme çalışması, ileriki yıllarda da olacağı gibi, bu yıl yapılan çalışmanın belli başlı ilkesi olmuştur. Bu ilke iki yönlü yarar getirmektedir:

* Yrd. Doç. Dr. Bakiye YÜKMEN, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Antakya - Hatay/TÜRKİYE

1 Bu çalışmaya ve bu çalışmanın öncesini oluşturan doktora çalışmam sırasında verdikleri izinler için Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, desteklerinden dolayı Mustafa Kemal Üniversitesi'ne ve araştırmanın Hatay bölümünün yol masraflarını karşıladıkları için Ekin Ticaret Anonim Şirketi'ne, ilgili müze müdürlüklerine ve araştırmaların sürdürüldüğü yerdeki köy muhtarlıklarına teşekkürlerimizi sunuyoruz.

2 Yukarıda adı geçenlere, Hatay çalışmaları sırasındaki içten yardımları için Doktorant Onur Özbek'e ayrıca teşekkür ederim.

1- Yok olma tehlikesine karşın varlık ispatı.

2- Anadolu'daki yayılım sınırını belirleyebilmek.

Gerek Güneydoğu Anadolu yayılım sınırını tespit edebilmek ve gerekse Levant-Anadolu ilişkisini daha sağlam temellere oturtabilmek için, Adıyaman ve Gaziantep ile bu iki il arasında kalan ve Levant'a iyice sokulan Hatay, Doğu Anadolu yayılım sınırını tespit edebilmek ve bu konuda Kafkas-İran-Anadolu ilişkisini gözlemleyebilmek için Kars bu yılki yüzey araştırmasının odak noktası olarak seçilmiştir.

ADIYAMAN VE GAZİANTEP ÇALIŞMALARI

1. Eski tespitler

2. Yeni tespitler, olmak üzere iki etapta ele alınmıştır.

Birinci etapta amaç şuydu:

-Daha önce tez çalışması sırasında çalışılmış olan örneklerde gözden kaçan noktalar olup olmadığını tespit etmek[3],

-Çevrelerinde veya içlerinde, yüzeyde, tarihi bilgi verebilecek küçük buluntu olup olmadığını araştırmak[4],

-Hasar görüp görmediklerini gözlemlemek[5],

-Basımda olan kitap için daha yeni ve detaylı fotoğraf çekimleri yapabilmek.

İkinci etapta ise amaç:

- Yeni dolmen alanlarının var olup olmadığını araştırmak, yeni tespit edilecek dolmen alanlarında arkeolojik kanıt olabilecek herhangi bir obje bulabilmek ve bunu fotoğraflamak,

-Bulunan yeni dolmenler için tipolojik yorumlara gitmek,

-Farklı tipolojilerde çizim yapmaktı.

Adıyaman Çalışmaları

Tez çalışması sırasında Adıyaman'ın Besni İlçesi'nin Kargalı Köyü sınırları içinde 67 (Resim: 1), Yoldüzü Köyü sınırları içinde ise 2 adet dolmen tespit edilmişti.

Kargalı'daki dolmenlerin olduğu alanda, tepenin eteklerinde, Roma Dönemine ait olabilecek oda mezarlar ve tepenin kuzey kesiminde kaya oda mezarları yer almaktadır.

Ayrıca kaya oda mezarların doğusundaki küçük vadide, halkın "ziyaret" dediği, içinde 4 adet basit toprak mezar bulunan, küçük bir alan yer almaktadır.

Tetirli

Aynı ilçeye bağlı olan Tetirli Köyü'ndeki dolmen alanı köyün kuzeyinde yer almaktadır. Bu yılki çalışma sırasında tespit edilen bu köydeki dolmenler hafif bir tepenin üzerinde bulunmaktadır.

Tetirli'de ayakta, yani sağlam durumda 20 adet dolmenin varlığı gözlenmiştir. Kalan taş yığıntıları bir o kadar dolmenin de yok edildiğini göstermektedir.

Mesafe olarak çok yakın olmalarına rağmen, tip olarak çok benzer olsalar da, Tetirli dolmenleri, daha küçük boyutları ile Kargalı ve Yoldüzü dolmenlerinden oldukça farklıdır.

---

3 Örneğin doktora çalışması sırasında Adıyaman dolmenlerinde, bazı seramoniler için olduğunu düşündüğümüz, genellikle kapak taşları üzerinde yer alan ve fincan zarfları olarak isimlendirilen küçük oyukların varlığına rastlanamamıştı. Oysa bu yılki çalışmamızda Adıyaman'da da, bu oyuklara sahip bir dolmenin varlığı tespit edilmiştir.

4 Çalışmalar sırasında az da olsa küçük buluntuya rastlanmıştır. Daha sonra bu buluntular üzerine yapılacak olan çalışmaların, tarihleme konusuna bir parça yardımcı olacağı düşünülmektedir.

5 Çalışmalar sırasında gerek Adıyaman'da gerekse Gaziantep'te bir çok dolmenin çok yakın zamanda tahrip olduğu, içlerinin kazıldığı, bir önceki yıl hiç olmazsa restore edilebilecek özellikte olan birçoğunun ise tamamen parçalandığı gözlemlenmiştir.

Dolmenlerin olduğu tepenin doğusundaki tarlalarda açık paleolitik istasyonların varlığı, kendini bol miktardaki sileks alet ile göstermiştir.

Gaziantep Çalışmaları

Gaziantep'te Yavuzeli İlçesi'ne bağlı Küçük Kara Kuyu, Ballık, Değirmitaş, Eskiköy, Akkuyu, Keşreobası ve Yöreli köyleri araştırılmış, Küçük Kara Kuyu'da ve Ballık'ta, tez çalışması sırasında tespit edilen örneklerin (Resim: 2) dışında yeni örneklerin var olduğu görülmüştür. Ayrıca Ballık Köyü'nün kuzeydoğusunda, Güney Yokuş mevkiinde, şu anda ayakta olmasalar da, yıkıntı durumundaki taşlardan, bir dolmen sahasının var olduğu bu yıl gerçekleştirilen tespitlerdir.

Gene Yavuzeli'ne bağlı Süleymanobası Köyü'ne yakın Çakal Dere mevkiinde dolmenlerin varlığı tespit edilmiştir.

Şehit Kamil İlçesi'ne bağlı Yayıktaş, Karahöyük, Yalangöz, Atabek, Beylerbeyi köylerinde yapılan yüzey araştırmaları ise megalit anıtlar açısından verimli çıkmamıştır.

Hatay Araştırmaları

Hatay araştırmaları sırasında Kumlu'ya bağlı Terzihöyük, Hasanuşağı, Muharrem, Keferkale, Reyhanlı Kızılkaya, Aktaş, Karabatak, Karatepe, Karaçalık, Kırıkhan-Hassa arasında Karamağara, Kanlıören, Mazmanlı, Hassa'ya bağlı Çevlik, Çatalyurt, Varcıgöl, Çetinkaya, Tof, Şarkhamam, Müşrüfe, Sinanlı'ya bağlı Çardaklı, Tosun Pınarı, Akpehir'e bağlı Karaçay, Demirbağ, Büyük Çat, Koyunoğlu, Kuşalanı, Sutaşı, Meydan'a bağlı Gözene, Sebenoba, Karaköse, Yayık Damlar, Yayladağ'a bağlı Kızıl Çat, Kulaç, Görentaş, Sofular, Büyük Avara, Yeniköy, Arapköy, Karakaya, Bellene, Kovalcık, Avsuyu, Şenköy'e bağlı Dursunlu köyleri incelenmiştir.

Yapılan çalışma sırasında Kızılkaya ve Çatal Yurt köylerinde, yoğun olarak, dolmen arazileri tespit edilmiştir.

Kızılkaya dolmenleri Reyhanlı-Kırıkhan karayolundan, Kırıkhan'a doğru giderken solda yer alan Öz Kızılkaya Köyü'nün sınırları içindedir. Dolmenlerin olduğu tepe Akpınar ve Kızılkaya köylerine aittir.Tepeyi batı istikametinde, doruğa doğru biraz tırmanınca, önce, tonozlu girişlere sahip oda mezarlar ile karşılaşılmaktadır. Oda mezarların biraz yukarısında antik zeytin pres yerleri bulunmaktadır. Tepenin yukarısında ise dolmenler hakimdir. Hepsi doğuya bakan dolmenlerin hakim olduğu tepe bir nekropol görünümündedir.

Kireçtaşı yapıya sahip olan Kızılkaya'da 150 civarında dolmenin varlığı tespit edilmiştir. Bu sayı sadece henüz dikili durumda olan dolmenleri kapsamaktadır. Tamamen tahrip olanları dahil edecek olursak bu sayı yaklaşık 250'ye ulaşmaktadır.

Burada yapılan çalışmalar sırasında birbirinden büyük farklılıklar gösteren 4 tip tespit edilmiştir. Adıyaman ve Gaziantep'e yaklaşan tiplerin (Resim: 3) yanı sıra bunlardan oldukça farklı tipler mevcuttur. Kızılkaya'da tespit edilen dolmenlerin içerisinde, literatürlerde karşılaştığımız, İsrail ve Suriye dolmen tiplerinin benzerleri kolaylıkla görülebilmektedir.

Çatalyurt, dolmenlerin yoğun olarak yayıldığı ikinci alandır. Çatalyurt dolmenleri Hassa'ya bağlı olan Çevlik Köyü'nden başlayıp, Varcıgöl-Çetinkaya arasında devam etmekte ve Çatalyurt'u da içine alarak geniş bir sahayı kapsamaktadır.

Çatalyurt dolmenleri Adıyaman, Gaziantep ve Hatay'da bulunan diğer dolmenlerin aksine tamamen düz bir arazide yer almaktadır. Alanın kayaç yapısı metamorfiktir.

Yan taşları ve kapak taşı yekpare olan dolmenlerin sayısı Adıyaman, Gaziantep örneklerine oranla oldukça sınırlıdır. Bu mekândaki dolmenler daha parçalı taşlardan yapılmışlardır. Boyutları, özellikle yekpare taşlardan yapılmış olan nadir Varcıgöl örneklerinde oldukça küçüktür. Bu yıl yapılan ilk gözlemlere göre Çatalyurt dolmenlerinde 3 genel tip var gibidir. Burada rastladığımız 3. tipe (Resim: 4) ne Adıyaman'da, ne Gaziantep'te, ne Kars'ta ne de Hatay'da rastlanmıştır. Bu tipin, gözlemlenen yapım tekniğindeki farklılığa dayanarak, tüm bu örneklerden daha yeni olabileceği düşünülmektedir.

Oldukça geniş bir alana yayılmış olan Çatalyurt dolmenlerinin sayısı yaklaşık 300'ü bulmaktadır.

Kulaç'ta Davul Kayalar mevkii, çalışmanın ilginç bölgelerinden biri idi. Davul Kayalar doğal oluşumlar idi (Resim: 5). Fakat görünümleri ve kendiliğinden oluşumları insanların çeşitli amaçlar için yararlanmalarına oldukça elverişli özellikler içeriyordu. Tüm alana sileks parçalar yayılmıştı. Yaklaşık 2.5x2 m. boyutlarında, bir çatı oluşturucasına birleşmiş olan iki kayanın altı yoğun bir şekilde insan tarafından yontulmuş sileks parçalar ve yumrular ile dolu idi. Aralarında alet olanları varsa da, artık durumdaki parçalar yoğunlukta idi. Artıkların yoğun oluşu ve yumruların oluşu bu mekânın alet işlik yeri olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Kars Araştırmaları

Burada vereceğimiz Kars dolmenlerine yönelik bilgiler doktora çalışması sırasındaki, önceki yılların bilgilerine dayanmaktadır[6]. Bu çalışma sırasında Kars'ın Arpaçay İlçesi'ne bağlı bulunan Carcı Köyü'nün sınırları içerisindeki 15 adet dolmen incelenmiştir.

Türkiye'nin diğer kesimlerindeki dolmenlerden oldukça farklı bir mimari sergileyen Kars dolmenlerinde yön birliği bulmak mümkün değildir. Yön, dolmenlerin yer aldığı vadinin ortasından geçen Kuzey Dere (Küçük Dere)'nin yaptığı menderesleşe göre kendini göstermektedir. Derenin iki tarafındaki hafif yamaçlara sıralanmış olan ve ilk bakışta taş yığını izlenimi veren (Resim: 6) dolmenlerin, kendilerini Türkiye'nin diğer dolmenlerinden farklı kılan poligonal odalarından sonraki, ikinci farklı özellikleri olan koridorları, dereye doğru yönlenmiştir.

Yapımcıları olan toplumda su kültünün hakim olabileceğini akla getiren, suya uzanan koridorlara sahip Kars dolmenleri volkanik kayaç yapısına sahiptir. Hepsi bölgenin doğal kayacı olan bazalttan yapılmıştır. Dolmenlerin yer aldığı vadi köyün kuzeydoğusuna düşmektedir. Üstleri birkaç yassı kapama taşı ile kapatılmış olan dolmenlerin (Resim: 7) bir kısmı tektonik hareketler sonucunda yukarıdan gelen malzeme ile dolmuştur.

Kars'ta gene Arpaçay İlçesi sınırları içerisinde, bu dolmenlerin yer aldığı vadiye benzer özelliklerde bir kaç vadi daha bulunmaktadır. Ne yazık ki bu yılki çalışmalar sırasında Kars'a gidilemediğinden, Kars dolmenleri hakkında bütünsel bir yoruma gidememekteyiz. Burada Kars dolmenleri için, sadece önceki yılların çalışmalarını vermekle yetinmek zorundayız.

Sonuç olarak; yaklaşık 3 hafta devam eden çalışmalar sırasında, Gaziantep (Çizim: 1) ve Adıyaman (Çizim: 2)'da tespit edilen yeni dolmenler ile önceden tespit edilmiş olan (Yükmen 1997) dolmenler arasında tipolojik aynılığın varlığı saptanmıştır.

Yerel kayaçtan yapılmış olan her iki ilin dolmenleri kireçtaşı tepelerde yer almakta ve doğuya bakmaktadırlar.

İlk defa bu yıl varlıkları tespit edilen Hatay dolmenlerinin ise bir kısmı tepeliklerde yer alırken, diğer bir kısmı oldukça düz olan bir alanda yer almaktadır. Bu dolmen alanı seçiminde coğrafi konumdan çok malzemenin etken olduğunu göstermektedir.

Hepsi doğuya bakan Hatay dolmenlerinin (Çizim: 3) tespiti, Levant-Türkiye dolmenleri tipolojik benzerliğini kuvvetlendirmiştir. Önceleri Levant ile Türkiye dolmenleri arasında sadece bir tip ile benzerlik kuruluyor iken, bu yıl tespit edilmiş olan Hatay dolmenleri ile, bu tipolojik benzerliğin ortak noktaları artmış ve kuvvetlenmiş bulunmaktadır.

Kars bölgesi megalit anıtları (Çizim: 4) ile Kafkas megalit anıtları arasında bir benzerlik söz konusu ise de, bu benzerlik bir tıpkı basımdan oldukça uzaktır. Bu da bize Kars dolmenlerinde bir içsel evrimin varlığını düşündürmektedir.

Adıyaman, Gaziantep ve Kars dolmenleri, Trakya dolmenlerinden oldukça farklıdır. Adıyaman ve Gaziantep dolmenleri ile Trakya dolmenleri, genelde yan kenar taşla-

6 Carc: dolmenlerine ait ilk bilgiler Prof. Ş.A.Kansu'ya aittir. Prof. Kansu, Dr. Kamil Hüdadat Arran tarafından gönderilen, Carc: dolmenlerinin varlığını haber veren mektubu aynen yayınlayarak Kars dolmenlerinden haberdar olmamızı sağlamıştır. Manevi huzurlarında kendilerine teşekkürü bir borç biliriz.

rının tek ve yassı taşlardan yapılmış olmaları ile benzeşseler de, Trakya dolmenlerinin geçitli mezar odaları tiplerinden oldukça farklıdırlar. Kars dolmenleri ise, suya doğru uzanan koridorları ile bunların hepsinden oldukça farklıdır (Çizim: 5)

Göçün güzergâhı, bilindiği gibi sürekli sorgulanmaktadır. Megalit anıtların yayılım rotası için de çeşitli fikirler vardır. Her uygarlık için geçiş yeri olan Anadolu'nun megalit anıtlar için de aynı rolü üstlendiği artık açıktır. Önemli olan bu yayılımın rotasının, Anadolu'dan mı diğer bölgelere, diğer bölgelerden mi Anadolu'ya, yoksa bir üçüncü olasılık olarak, Anadolu'nun, birkaç uç arasında kalan bir geçiş yeri mi, olduğunu belirleyebilmektir.

Sadece tipolojinin bu rotayı açıklamasını beklemek hayalci ve yanlış bir beklenti olur. Tarihlendirmeye yönelik açıklamalar için arkeolojik materyale ihtiyaç vardır. Trakya anıtlarının kökeninin yapılan bir kaç kazıda elde edilen arkeolojik materyale göre Balkanlar'a[7] dayandığı içlerinde ele geçen malzemeden anlaşılmıştır.

Adıyaman-Gaziantep-Levant ve Kars-Kafkaslar dolmen tarihi bağlantıları için ve dolayısı ile yayılımın biçimine yönelik yorumlar için arkeolojik materyale ihtiyaç bulunmaktadır. Göç teorilerine yardımcı olabilecek anlamda ne Kafkas, ne de Levant ülkelerinde, elde sağlıklı arkeolojik malzeme bulunmaktadır. Bu nedenle, her üç bölge anıtlarının kuruluş zamanlarına yönelik yorumlara gitmek için henüz çok erkendir. Bu tür yorumlar için ileride yapılması gereken kazıları ve çeşitli yaşlandırma tekniklerini beklemek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

BOSTANCI, E. Y., 1952 "Gökırmak Vadisinde Yeni Prehistuvar Araştırmaları Yeni Patcolitik Buluntular", *A.U.D.T.C.F. Dergisi*, C.X, 1-4.

KANSU, Ş. A., 1963 "Marmara Bölgesi ve Trakya'da İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar." *Belleten*, C.27

1964 "Kuzeydoğu Anadolu'da Arpaçay (Çaycı Köyü) Dolmenlerinden Galerili Bir Dolmen Hakkında", *Belleten*, C.3.

KÖKTEN, İ. K., 1944 "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları." *Belleten* C.8,32: 659-680.

1960 "Anadolu Maraş Vilayetinde Tarihten Diptarihe Gidiş." *Belleten* Sayı 10, 1-2: 42-51

1967 *Karain Klavuzu*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Seri: 1.

MIKOV, V., 1934 "Razkopki Vif Sakar Planina" *Godishnik Na Narodnia Muzoi*, 6.

MORGAN, J., De., 1889 *MissionScientifique Au Caucase: Études Arceologiques & Historiques Tome I*, Les Premiers Ages Ernest Leroux, Paris.

1927 *La Prehistoire Orientale*, Tome III, Librairc Orientaliste, Paul Gauttner, Paris

ÖZDOĞAN, M., 1982 "Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları.", *T.A.D.* XXVI-1: 37-62.

1983a "Trakya'da Tarih Öncesi Araştırmaların Durumu ve Bazı Sorunlar." *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10-11*, Ayrı Basım, Ed. Fak. Basımevi: 21-58.

1983b "Trakya Araştırmaları ve Taşlıbayır Kurtarma Kazısı", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 63-68.

1984 "1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları" *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı* : 221-232.

1987 "1986 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 157-173.

1988 "1987 Yılı Edirne ve Balıkesir İlleri Yüzey Araştırmaları" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* Ankara: 571-590.

ÖZDOĞAN, M. ve M. AKMAN, 1991 "1990 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları." *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı* Ankara: 405-423.

YÜKMEN, B., (Yayımda) Anatolian Megaliths. Proceedings of the U.I.S.P.P. XIIIth Congrès, 1996, Forlì, Italy.

1997 *Türkiye'de Megalit Sorunu: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri.*, Basılmamış Doktora Tezi.

(Yayımda) *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

7 Son veriler ışığında bilim adamları Balkan megalitizminin Batı Avrupa'dan etkilendiğini ileri sürerler.

Resim 1: Adıyaman, Kargalı, dolmen

Resim 2: Gaziantep, Küçük Karakuyu, dolmen

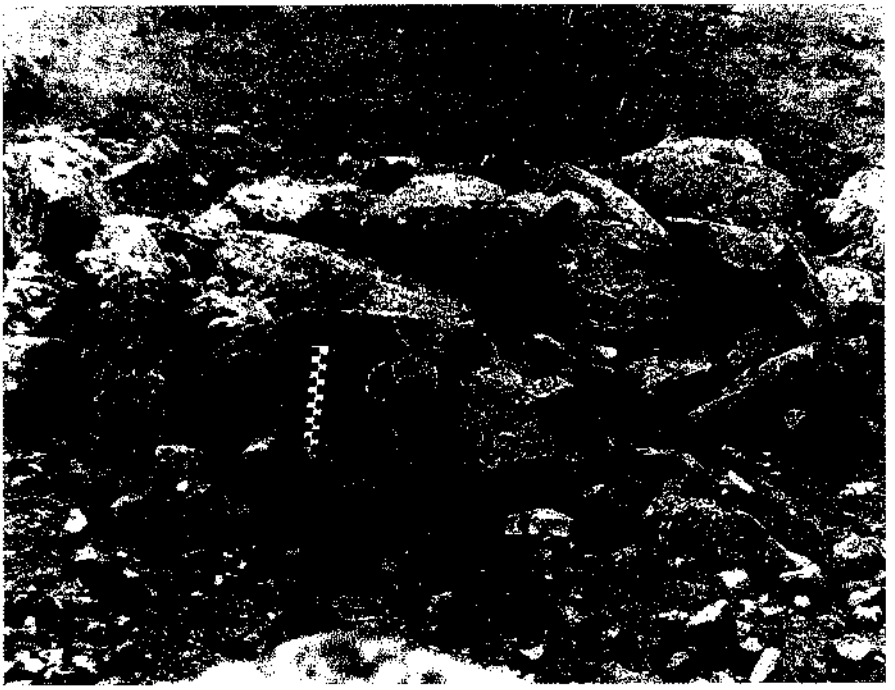
Resim 3: Hatay, Kızılkaya, dolmen

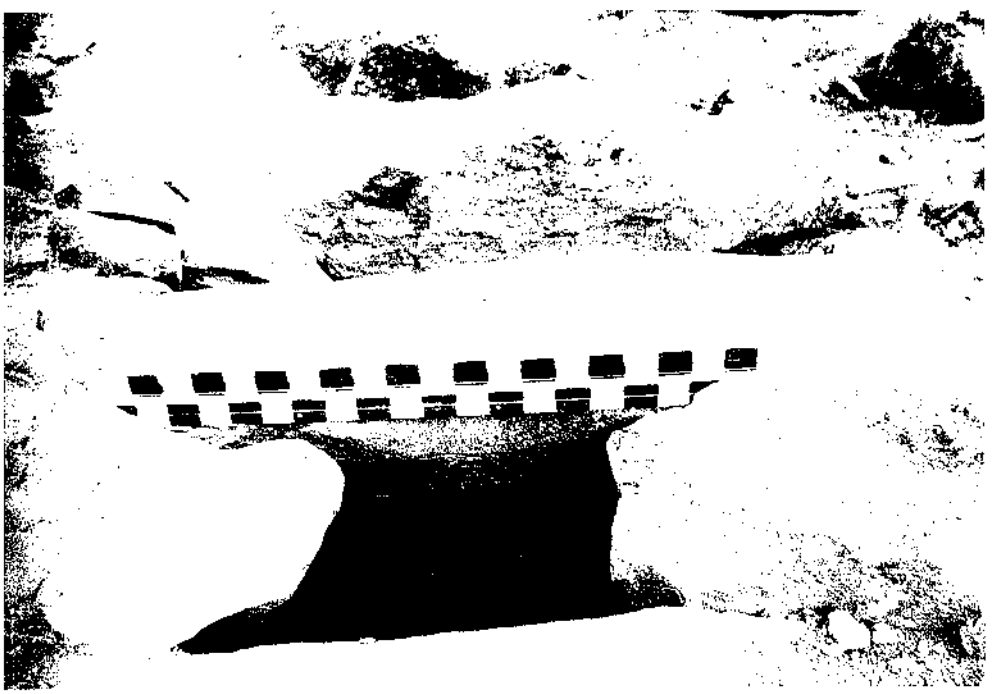
Resim 4: Hatay, Çatalyurt, Küçük Ger, dolmen

Resim 5: Hatay, Kulaç-Davulkayalar doğal oluşumları

Resim 6: Kars, dolmen

Resim 7: Kars, dolmenlerinde üst kapak taşı durumu